

Дмитро МОХОРУК

ТОПОЛІВКА

ХУДОЖНЬО-КРАЄЗНАВЧА ЕПОПЕЯ

ТОМ
1

“Лисаний Камінь”

Косів
2010

ББК 63.5 (4УКР-4ІВА)
М 86

Мохорук Д.І.

М 86 **Тополівка.** Художньо-краєзнавча епопея. 1 том — Косів: Писаний Камінь, 2010. — 500 ст.

ISBN

У своїй художньо-краєзнавчій епопеї Дмитро Мохорук розвиває тему національно-визвольних змагань.

За свободу, за незалежність, за щастя, кохання, навіть за кожний прожитий день треба боротися. Романи, повісті, новели дуже тісно пов'язані між собою, в них — не тільки історія, але й побут, краєзнавство, фольклор, легенди, все, чим жило село у різні часи свого становлення, оскільки автор вважає, що вони були цементуючим фактором збереження української нації.

Дмитро Мохорук якраз намагається показати, як село, його герої виборювали свої права. В романах, повістях та новелах показано життя і боротьбу не тільки одного села, в його особі цілої Галичини, Західної України.

Для широкого кола читачів, шанувальників краєзнавства та красного слова.

ББК 63.5 (4УКР-4ІВА)

ISBN

© Д.І. Мохорук, 2010

© Видавництво

“Писаний Камінь”, 2010

ЧАСТИНА ПЕРША

*Чи Ви чули, люди, про тую новину
Закували у кайдани, нашу славу Україну?*

*Сумний Святий Вечір, у 1945 році —
По всій нашій Україні плач на кожному кроці...*

З народної колядки

СКИГЛІННЯ ЧАЙОК

Роман

ЗИМА 1945 РОКУ

НЕ НА ЖИТТЯ, А НА СМЕРТЬ

I

ад Городенкою, невеликим районним центром, опускалися нічні сумерки. День уже почав більшати, але лютневі холодні тумани долягали всіх до кісток. Дуже хотілося позбутися цих холодних мряк, краще щоб були невеликі сухі морози, тоді здавалося б, що не так буде проймає. В небо каркаючи здійснюлася маса ворін. Їхнє каркання привернуло увагу нового начальника райвідділу МГБ товариша Криштала. Притуливши голову до замерзлого скла роздивлявся довкола. В голові вистукувало: «Якщо ти хочеш стати справжнім чекістом — повинен до всього придивлятися, вивчати, співставляти, аналізувати, нікому не довіряти, все перевіряти... на фронті було зовсім по іншому. Ворог перед тобою. А тут — на кожному кроці, попереду, ззаду. Навіть у твоєму кабінеті».

Від такої науки кожний день гуділо в голові. Більшість його фронтових товаришів попали під дембіль. Як він також мріяв про таке...

Товариш Кристаль закликав до себе на термінову нараду двох співробітників, офіцерів — Кошкіна і Антонова. Коли ті зайшли зразу приступив до ділової розмови:

— Щойно надійшло повідомлення з обласного управління, — він старався з усіх сил виконати всі розпорядження і вказівки, які надходили згори. Хоч жалів за дембілем, але дуже хотів доказати тим, вгорі, що їхнє довір'я оправдає з честю. Вже биті не один раз, хоча й молоді офіцери, переглянулися між собою і уважно вступились у свого нового начальника.

За мало не цілий рік їх уже перейшло декілька. І кожний отак зразу брався з вогником до роботи, думаючи, що одним помахом шаблі з повстанчим рухом буде покінчено. У кабінетах досить не дооцінювали тієї справжньої ситуації на місцях. Чогось у верхах

вважали, що з кількома бандитами, які тероризують місцеве населення, можна справитися буквально за кілька днів. Ніхто там, нагорі, навіть не усвідомлював, що це не окремі бандитські групи, а солідна структурована підпільна Організація Українських Націоналістів і велика військова формація УПА — все населення повстало проти радянської влади. Громадянська війна. «Усіх не перестріляєш і всіх не вивезеш до Сибіру», — часто говорили між собою ті енкаведисти, котрі тверезіше оцінювали складну ситуацію на цих теренах. Хоча радянською владою прикладено чимало зусиль для погашення громадянської війни і ліквідації руху опору на землях Західної України, проте ще проллється немало крові...

— Сьогодні вночі, — продовжував скоромовкою, — а, можливо, і вже перейшли межі нашого району група бандитів у кількості шести чоловік. Ідуть з Чорного лісу. Куди шлях тримають, поки що встановити не вдалося. Бандити з досвідом, дуже небезпечні. За ними стежать уже з часу їх виходу з Чорного лісу, але перехопити або знищити не вдалося. Пересуваються тільки ночами, з великою пересторогою. Вдень десь відсипаються. Складність у тому, що їм активно допомагають залишки оунівського підпілля і місцеве населення. Отже, вам виділяються відповідні гарнізони і ви, як начальники гарнізонів, повинні оточити два села. Бандитів треба захопити живими. У крайньому разі — ліквідувати!

II

Гарнізон прибув до Топорівців удосвіта. Вибрали Долькову недобудовану хату на горі села зі східного боку. Навколо добре було видно центральну частину. Кошкін дивився у бінокль. Усе поблизу було видно, як на долоні.

Вчора добряче гріло сонце і багато снігу стопилося. На полях і городах подекуди почали виднітися чорні плями. То показувалася земля. Але надвечір пішов мокрий сніг і наново покрити землю білим покривалом. У бінокль добре було видно, як навколо села, недалеко за обрієм на землю наліг густий сивий туман. Дерев на околиці знову стояли у білому, мов наречені перед весіллям. Молоді хлопці-енкаведисти, зіщулившись від хо-

лоду, особливо протягу, який допікав їм, через порожні віконні пройми роздивлялися, як білий сніг, прибитий туманом, не блищав, а просто саяв. З хатніх димарів потягло торф'яним димом, який, змішавшись із сірою мрякою, стелився довкола. Стало важко дихати. Чи від цього, чи від пронизливого холоду, почали підсакувати, щоб хоч трішки зігрітися.

Час ішов, в бінокль нічого підозрілого не потрапляло. Говорити чи кашляти було категорично заборонено. Щоб не видати себе. Якби хтось сюди із сільських зайшов випадково, його мали тут затримати до тих пір, поки не надійде команда про відбій. Але ніхто, напевно, в цей день не мав наміру повертати на цю новобудову. Хата була лише помашена глиною і накрита бляхою.

— Стоп! — пролунала команда. Всі насторожилися, мов сторожові пси. У бінокль добре було видно, як від церкви поза хати, напевно, раніше протоптаню стежкою, тепер припорошеною свіжим мокрим снігом, показалася жінка. Постояла кілька хвилин і, як вовчиця в лісі, поозиралася довкола зіркими очима, втягнула в себе повітря.

— Вивчає ситуацію — мелькнуло в голові Кошкіна. — Якби це звичайна жінка, то чого мала б придивлятися і винюхувати. — Він насторожився, мов яструб над побаченою жертвою.

Не зауваживши нічого підозрілого, жінка рушила з місця. Була загорнута у теплу хустку, в кожусі, з-під горботки виднілася низом біла сорочка, в чоботях. Руки запхані в обидва рукави кожуха, так, що вона ніби несла їх перед собою.

За нею показався повстанець. У каракулевій шапці, в кожусі, гачах, чоботах. Через плече висів автомат. Він так висів, що його в будь-який момент можна було схопити в руки. Потім другий. За ним третій. Четвертий.

— Ну, ну! — нетерпеливилось Кошкіну. — Де ще два?

І тут показався п'ятий. Потім шостий...

На радощах хотілося зателефонувати до райвідділу, що пташки є і знаходяться під контролем. Треба бігти до канцелярії сільської ради. Тільки там є телефон. Не хотілося світитися.

Молоді енкаведисти теж уже помітили свої жертви і вкотре насторожилися.

— Тс-с-с...Тихенько. — Кошкін уже трохи знав, як працює підпільна мережа ОУН і боївкарі служби безпеки (СБ). Якщо попереду йде жінка, значить, це зв'язкова веде повстанців на нічліг.

— Тихенько... — Кошкін підняв угору вказівний палець. — По ідеї, вони зараз поснідають і полягають спати. Ось тут ми їх візьмемо, живенькими і роздягненими. Без шуму і галасу.

Але тут же скривився, нагадавши, як у цьому ж селі кілька днів тому загинув його товариш Отліванов. Він теж був начальником опергрупи. В тому гарнізоні було ще двох поранено.

Увечері до одного із сільських господарів хтось настирливо постукав у вікно. Зверху ясно світив місяць, і в хаті не засвічували. Колись вікна не заслонювали. Тому добре було видно, що під хатою стоїть жінка.

— Вуйку Миколо! Вуйку Миколо! Відчиніть!

Марковський подивився на жінку, мов, що робити.

— Відчиняй. Відчиняй... Хіба ти не впізнаєш нашої зв'язкової?

— Ну та як? Та як? Та вже ніч, — закрутився Микола.

— Та же відчиняй! Чого крутишся, як муха в окропі?

— Та я... Та я що! Та я вже!

— Вуйку, вибачайте, що так пізно. Так вийшло. Привела вам повстанця. Я до вас ще не приводила нікого. Погодуйте і найпереночує.

— Та ми що? — розвів руками, — ми нічого? Як треба, ми не проти.

До хати ввійшов незнайомий хлопець. «Так, так, хлопець,— подумала Николиха, придивляючись при місячному сяйві. Приклала пальці до губ і вивчально дивилася. — Десь буде біля двадцяти трьох років. Ой, бігме, так. Такий молоденький, а вже воює за нашу Самостійну, Соборну...

— Агій! — стрепенулася, та же треба дати попоїсти.

— Мой, мой! — закректав господар помахуючи головою, — старе задивилося на молодого...

Повстанець зняв автомат і поставив на лаву. Зняв кожух. З одного боку висіло дві гранати, з іншого — пістолет. Якось повернувся боком, від пістолета відбилися місячні промені і ковзнули по образах.

— Сідай до столу, — тихо мовив Никола.

Николиха акурат поклала на стіл якусь страву. Запахла смачно на всю хату. Повстанець потягнувся рукою до миски, як раптом щось мигнуло під вікном.

— Хазяїн открой! Открой! — і затарабубнило кулаком по дверях. Враз у хаті зробилося темно. Місяць зайшов за хмару, ніби в темноті хотів урятувати молодого повстанця.

Николиха миг — засунулася під ліжко. Никола заметушився:

— Та як це? Та що це? Та же ади! Ніколи не думав!

— Вуйку — спокійно мовив повстанець, — не гарячкуйте, йдіть спокійно відчиняти двері.

— Та як? Та... та...

Вояк став біля печі коло хатніх дверей.

Оперуповноважений увірвався у двері.

— Стаять на місесте! Руки вверх!

Але тут полоснула автоматна черга, і той повалився.

Повстанець вибіг на поріг, на ходу відв'язуючи гранати. Енкаведисти щільно оточили обійстя Марковських. Звідусіль строчили автомати. Розмахнувся і кинув направо гранату. Ще не пролунав вибух, як висмикнув чеку в іншій, розмахнувся — і наліво. В цей момент пролунав вибух. Відчув, як обпекло живіт. Дав кілька автоматних черг, вискочив на вулицю і зник у темряві.

Зразу відчув, на животі під сорочкою щось гаряче. На ходу приклав руку і намацав кишки. Зачепив автомат на плече. Кишки в одній руці не поміщалися. Приклав другу руку. Біг щосили, втрачаючи часом пам'ять. Машинально забіг в один вузький провулок. Чи замітив там кого, чи що, бо завернув до однієї з хат. Убіг у сіни і впав непритомний. Якраз там знаходилися станичний і два сільські боївкарі. Перев'язавши пораненого, швидко віднесли до іншої порожньої старенької хати. Енкаведисти, як правило, ті хати, де знаходили повстанців, підпалювали.

Здавалося б, усе більш-менш могло бути. Одного не врахував станичний. У темноті не помітили крапель крові на снігу, чим удосвіта і скористалися енкаведисти. Зразу прибігли до старенької хати:

— Здавайся бандіт! Здавайся! Вихаді!

Але з хати ні звуку. Заходити теж боялися. Тоді вирішили підпалити. Вдосвіта зв'явся рвучкий холодний вітер. На вулиці був лютий. Вітер підхопив вогонь і поніс по сусідніх обійстях. До кінця вулиці було ще тринадцять дворів. Усі під солом'яними стріхами. За лічені хвилини зайнялися і повністю згоріли. Серед лютої зими тринадцять сімей з худобою опинилися проти неба. Хіба енкаведистам було яке діло до такого великого людського горя. Тільки море сліз і прокльонів лилося на голови катів. З вогнища маленької хатини витягнули обвуглене тіло. Забрали з собою й господаря. Навічно...

Не знав цих подробиць Кошкін. Але пам'ятав, як засудив ці дії їхній Кришталь, що від невмілих команд даром загинув оперуповноважений і поранено двох бійців.

Від згаданого ним стрепенуло.

Заду хлопці занервували. Дуже вже їм хотілося ліквідувати це бандформування. Та не тільки це, а й інші. Чим скоріше їх переб'ють, тим скоріше попадуть під дембель.

Нарешті показалася зв'язкова. Поверталася. Оперуповноважений махнув поглядом двом солдатам, і ті, зрозумівши натяк, побігли дорогою вниз до церкви. Зорієнтувавшись, де стежка, вискочили назустріч зв'язковій і скрутили їй руки, заткали рот. Жінка від несподіванки мало не зомліла, але втрималась. Повели нагору в недобудовану хату, де Кошкін від задоволення потирав руки. Так усе складається, мовби за сценарієм, — подумав.

Зв'язковій розіткали рот. Довго не могла прийти до пам'яті:

«Як це служба станичного не помітила? В селі присутній гарнізон. Як це сталося? Це провал! Провал! Зрада!» — хотіла кричати від розпуки.

— Де зупинилися ваші соколики? — ехидно засміявся Кошкін, — Січас ми їх піджаримо на сковорідці. Ох, будуть звиватися, як в'юни.

Зв'язкова мовчала.

— Будемо говорити, чи ні?! — підвищив тон думаючи: «Напевно, це вона приводила кілька днів тому того бандита».

— Я не маю про що говорити. Я не знаю ніяких соколиків. Я йшла від родичів. Я нікого не бачила.

— Ах, так?! — лейтенанту зі злості перекосило лице, розмахнувся і щосили вдарив.

З носа буркнула кров.

Кошкін скривився. Він не слідчий і ніколи не бив жінок. Міг тільки стріляти. І то влучно.

III

Зв'язкова зайшла на подвір'я сільського господаря Павла Сиродюка. Той колов дрова. З обличчя, на якому виднівся піт, піднімалася пара. Від хати і до хвіртки, до стайні гарно й акуратно прометені стежки від свіжого снігу. З димаря над хатою підіймався шлейф торф'яного диму. Зранку затопили в хаті. Пахло смаженою цибулею.

— Вуйку. Я ще у вас не була. Прийміть шістьох повстанців, погодуйте їх і най посплять до вечора. Після вечері вони підуть.

— Та чого, Марійко, не приймемо? Приймемо. А де вони?

З-за хати показалися повстанці. З їхнього змученого і сумного вигляду було зрозуміло: йдуть з далекої дороги.

«Боже! Які молоді хлопці, а вже воюють за свою Самостійну, Соборну...»

— А ви чому такі сумні? Гості мої дорогі. Ану, ходіть до хати. Помієтеся з дороги, загірєтеся. Акурат недавно розпалили в кухні. Поснідаєте. Ану-ко! Ану-ко!

Гості ледь-ледь посміхнулися.

«Напевно, веселий чоловічок» — подумав той, що стояв попереду. Повернувся до одного з них. Той скинув з плечей автомат і почав ходити навколо хати. Решта зайшли до хати, стали роздягатися. Дванадцятирічна дочка Сиродюків усе зрозуміла і взялася черпати теплу воду з котла у велику миску. Повстанці мовчки роздягалися, по черзі підходили до миски і вмивалися. Дружина

господаря подала на стіл тільки що зварену картоплю. Нарізала повну тарілку солонини, великими скибками хліба, думаючи: «Хтозна коли вони останній раз добре попоїли. Воюють то за нас. Хочуть Самостійної і Соборної... Боже! Як хочеться жити у своїй державі. І коли настане той час?»

Павло Сиродюк теж обійшов довкола обійстя, вийшов на вулицю. «Людей ще не видно. Все-таки ще дуже рано. Це добре! Господи! Зроби так, аби все було добре, спокійно. Най ці молоді люди, цвіт нашої неньки-України, відпочинуть і підуть далі своєю дорогою. Господи. Допоможи їм і нам у цій нерівній боротьбі».

Став із-за копиці сіна, повернувся лицем до сходу сонця і почав щиро молитися за долю ввірених йому повстанців.

Після сніданку один із повстанців вийшов надвір, щось шепнув вартовому. Той забіг до хати, а він замінив його і почав непомітно ходити навколо обійстя. Все було тихо. Ніщо не віщувало біди.

IV

Господар зайшов до стайні. Подивився направо. Дві корови спокійно їли з жолоба пшеничну січку, попарену кип'ятком із колоченою картоплею, пересипану тертим кормовим буряком. Їли і дві телиці та два бички-річняки. За ними стояли два коні і, хрумкаючи січку, час від часу фиркали, роздуваючи її. Перебирали їдою, шукаючи чогось смачнішого. У великій клітці, перегородженій надвое, апетитно халавкали помії дві великі свині, рядом з ними за невеликою перегородкою халавкали дві менші.

Павло взявся відгортати гній, коли це застрочив автомат. Вискочив надвір і встиг подумати: «Вислідити сексоти». З хати з переляканими очима вибігла доня. Павло підбіг до неї вхопив попід пахи і потягнув до погребя. Штовхнув її і сам скочив за нею. В один момент помітив, як повстанець на варті лише посунувся в сніг з простреленою головою. Знову застрочили автомати, розітнувши ранкову тишу. Десь загавкали пси, але тут же, виючи, заскочили до буд з підібганими хвостами. Загорілася стріха на хаті. За нею стодола, стайня, інші надвірні споруди. В інших

випадках, повстанці чи боївки старалися вискочити з будівель чи схронів, щоб не наражати на біду господарів. Інколи приймали не вигідний для них бій уже за межами обійсть.

Худоба в стайні рикала, кричали свині, іржали коні. Але ніхто їх не рятував, ніхто не гасив. Вогонь нещадно пожирав будівлі. З хати без упину строчили автомати. Знадвору також. Стало ясно, що кільце оточення енкаведистами щільне. З хати вискочила господиня, їй зразу автоматною чергою перебили ноги. Якось на руках вдалося поповзти поза хату, звідти переповзти до сусідів і там сховатися.

Кошкін, ставши за стайнею, закричав:

— Бандіти! Ви окружені! Сдавайтесь! Я гарантірую вам життя!

Раптом з хати вилетіла в бік начальника гарнізону граната і почулася пісня: «Ще не вмерла Україна...». Вибух гранати оглушив усе довкола. З вікна один за одним почали вискакувати повстанці. Лише в сорочках, у гачах, босі. Випускаючи на ходу смертоносний вогонь, падали в кривавий сніг, мов підтіті птахи. Один із повстанців вискочив на вулицю, відстрілюючись на ходу.

— Взять живіом! — заревів Кошкін.

Кілька енкаведистів кинулися за ним. Але той вуличками, босий, лише в портіницях і сорочці, мчав по снігу, як олень у лісі. Можливо, мав щось комусь передати і мусив залишитися живим. За ним гналися, як вовкулаки, стріляючи уже на поразення.

Повстанець добіг до потічка, скочив на лід, з розгону проїхався босими ногами, як у дитинстві, і побіг попід розлогі верби ввєрх по льоду. Тополівка вирішила допомогти і сховала юного повстанця у своїх густих зарослях. Енкаведисти ще трохи бігли. Але втратили слід і зупинилися. Постоявши трохи, віддихалися і повернули назад.

Там ще знущалися над убитими. Зі злості, а можливо, й ненависті до всього того, що зв'язано із повстанським рухом, проколювали вкотре груди загостреними шунтами.

У хаті, на підвіконні, на снігу виднілося багато свіжої крові.

— Бойня!... Справжня бойня... — скреготали сороки і каркало вороння, злітаючись на свіжу поживу.

Це так сталося несподівано, що в одній із сільських криївок сиділо кілька боївкарів СБ. Їм передали, що горить чиесь обійстя. Післали сусідського хлопця Грицька, якому було сімнадцять років, щоб пішов у той бік і розвідав, чиє обійстя горить і яка причина.

Підходячи, Гриць зрозумів, що це горить обійстя його тітки і кинувся допомогти врятувати бодай дещо. Начальник гарнізону Кошкін помітив хлопця. Зупинив і, нічого не запитуючи, попросив повернутися до нього спиною. Коли той повернувся, вистрілив з пістолета у потилицю. Сусіди бачили у вікно, як у Григорія вилетіло око з кров'ю і він упав намертво на сніг. У цей час один із енкаведистів, напевно, пригадав, що господар дому разом із дочкою заскочив до погребу, і вкинув туди розривну гранату. Пролунав страшенної сили вибух, рознісши погріб на друзки. Побачивши, що в погріб летить граната, батько накрив тіло своєї доні. Коли енкаведисти скидали тіла вбитих на фіру і пішли зі згорілого обійстя, на поміч прибігли сусіди.

З розкиданого погребу винесли понівечене тіло господаря, потім ще живу його доню, але з перебитими ногами і без одного ока.

Почало сходити сонце. На свіжому снігу заблищали мільйони сніжинок, переливаючись різними кольорами. Ніби нічого й не трапилося. Світ далі жив своїм життям.

ВЕСНА 1241 РОКУ

АПОКАЛІПСИС

I

есняне тепло розливалось по полях, подвір'ях, вливалось через відчинені вікна у житлові приміщення, де мирно ще додивлялися свої ранкові сні дорослі і малі. Діти спали, розкинувши рученята, з відкритими ротами, окремі щось плямкали уві сні, неспокійно поверталися то в один, то в інший бік, мовби відчуваючи велику небезпеку своєму життю. Кажуть у народі, що душечка відчуває.

Легенький теплий вітерець був чогось неспокійним, ніби нервувався. То забігав до стаєнь і крутився навколо худоби, свиней, то вилітав надвір і кружляв довкола розквітлих непорочних красунь: яблунь, вишень, диких груш. Нервово сіпав окремими гілками, мовби хотів зірвати білі пелюстки і ними затримати народне горе...

Недалеко шумить Прут. Його води, мирно дзюркотячи, щось про себе шепотіли, ділячись останніми новинами із життя карпатських гуцулів. Наприклад, як один пан не давав згоди на шлюб молодих вродливих гуцулів, які змалку кохали одне одного. Пан захотів першу ніч перед весіллям переспати із красунею. Та з відчаю кинулася у прутські води. Вода прийняла у свої обійми і молодого красеня. Так поєднали закохані свої долі під водою.

Повставали пси. Почали витягуватися. Окремі чухали лапами свої тіла. Але було помітно, що їхні голови повернуті до сходу сонця якимось насторожено. Водили вухами, до чогось прислухаючись. Несподівано почала підійматися і худоба. Настороженість собак передавалася худобі. Лише свині, як і люди, продовжували мирно спати, похрюкуючи уві сні.

Із-за горизонту вставало велике червоне сонце. Забагряніло з того боку небо. Весь схід загорівся.

— Закривавився, — казали часом старші люди.

Нараз, не знати й звідки, показалися великі чорні хмари. Небо чисте, як сльоза, а тут хмари — усе вище й вище, все густіші й густіші...

Сполохано загавкали собаки, деякі з них навіть завили, підібгавши хвости. Заревла худоба. Старші почали прокидатися, протирали заспані очі.

— Чого б це?..

— Від чого?..

— Що сталося?..

Недалеко від села пролягав гостинець, заснований ще римськими легіонерами. По ньому вдень і вночі вже більше двох тижнів прямували вістові з Києва від воєводи Дмитра, який князем Данилом Галицьким був zostавлений для оборони матері городів руських. Прямо бігли безліч купців зі своїми караванами. Втікали від насильства багато інших людей. У всіх на вустах тільки й звучало:

— Мунгали! Мунгали! — кричали. — Монголо-татари! Монголо-татари! — вторили інші.

— Дикий народ! Із диких, досі не відомих степів!

— Погибель! Це наша погибель! — кричали ще інші й молилися. — Це кінець світу! Диявол їде попереду свого антихристового війська. Сам на високому коні. Очі у коня світяться вдень і вночі, з рота вивергається вогонь. У диявола на голові великі роги. Замість очей — прорізані щілини, крізь які він бачить усе... Зі своїм військом пожирає усе довкола... Їдять людей живцем. Навіть дітей не щадять... А що залишається, все кидають у вогонь!

— Це велика вина наших князів-русичів! Незгода! Незгода серед них! Їхні сварки, захланність, боротьба за воєводства, за київський стіл призвели до цього! — кричали треті.

Жінки, які зіскакували з возів, щоб набрати свіжої води, хрестилися і розказували, що досі під Києвом за великим Дніпром у Дикому степу жили лише половці, тюрки і чорні клобуки. Тепер і вони втікають від цього страховиська за ваші Карпати, шукаючи рятунку на рівнинних просторах Угорщини.

— Спасайтесь! Рятуйтеся хто в бога увірує! — кричали монахи, наставляючи хрести на віруючих, які глипали звідусіль, нічого не розуміючи.

— Чого нам тікати? Та й куди? Адже ми в себе дома. Може, нас якось ця біда обмине: Ми ж нікому ніякого зла не зробили. Живемо собі тихо, мирно... Як той казав, наша хата скраю...

Раптом звідусіль почулося могутнє:

— Кху, кху, кху, уррарх!

По вулицях промчалися окремі вершники на якихось дивних низькорослих конях, одягнені в довгі аж до п'ят сині кожухи дивного покрою. З-під кожухів виднілися в стременах білі чоботи без обцасів, гейби пошиті із псячих шкір. При боках теліпалися криві ножни і сагайдаки для стріл. На плечах підсакували луки. З піднятими кривими шаблями несамовито ганялися зі страшними криками:

— Кху, кху, кху, уррарх!

— Монголо-татари! — почулося звідусіль.

— Монголи!!! — заверещали одні.

— Татарва проклята!!! — чулося з іншого боку.

— Горимо! Рятуйтеся!..

— Рятуйте!!! Мамочко!!! Таточку рідненькі!!! — залунало в різних кінцях села.

Село миттєво пробудилося. В усіх кінцях горіли хати і надвірні споруди. Декотрі виносили із хат охоплених вогнем переляканих ще заспаних дітей. Ті зі страху прямо-таки репетували. Інші виносили нехитрі пожитки. Треті — мішки із зерном. Четверті випускали зі стаєнь худобу. Село потопало в димах і пилюці, збитої копитами татарських коней. Хрипливі крики татарви, воання та передсмертні зойки людей, страшний вереск дітей, гавкіт собак, рев худоби — усе це перемішалося в єдиному гулі і прокляттях.

Село наповнювалося і наповнювалося якимись дивними людьми зі специфічними запахами.

— Кху, кху, кху, уррарх! — чулося звідусіль.

Старих і немічних, дітей сікли кривавими шаблями на скаку, молодих ловили на аркани.

І полилася невинная червона кровця...

II

Довкола стояв густий ліс. Дереву ніби в обнімку стояли одне біля одного. Помежи них проглядалися кущі ліщини, подекуди калини. Страшно і темнувато. Інколи проглядалося небо і добре виднілося, як високо вгорі кружляли орли-беркути. Під ними сполохано і з криками вертілося всяке гайвороння, наближаючись до кривавої масакри.

Помежи столітні величезні буки, ялини та смереки виляся невеличка стежина. Зліва і справа виднілися непрохідні нетрі. По стежині то бігла, то зупинялася красива дівчина. Обличчям текли сльози, весь час ловилася за груди, бо там від побаченого і довгого бігу щось пекло. Пекло і нижче грудей. Весь час озираючись, усе пробиралася далі й далі від свого села. Інколи їй доводилося переступати ломи, обходити обвалища дерев. Страшно було від усього: реву турів і ведмедів, завивань вовків, криків до сьогодні не відомих лісних птахів. Вона ніколи ні з ким, тим паче самотня, так далеко не заходила у навколишні ліси. Але страх, який недавно пережила, гнав подалі від побаченого. Здавалося, чим далі опиниться від села, то буде у більшій безпеці.

Нагадавши вчорашню днину, Мирося зайшлася плачем і присіла на одному з сухих ломів. Плачучи не помітила, що міняючись, ліс начебто кращав. Відразу почула пташиний спів, який набирив все нових і нових відтінків. Глянувши в один бік і вслухавшись у той щебіт, зробилося приємно на душі, подивилася в інший бік, одні й ті ж самі пташки щебетали одну й ту ж саму пісню, але їй подумалось, що то співають уже інші і краще. Відчула миттєву насолоду... Але щось згадавши знову зайшлася плачем.

Вчора всією сім'єю готувалися до веснування. Надворі весело буяла весна. Сонце радісно обцільовувало землю гарячими променями. Поміж ними повівав веселий вітерець, який, граючись з гілками дерев, весь час крутився довкола них, нагинав то в один бік, то в другий. Мама, вона з молодшим братом і ще три молодшеньких сестрички сиділи довкола картоплі, яку час від часу викидав з ями тато, і обривали паростки. Теплий вітерець залітав і до їхнього гурту, теж кружляв довкола, обсипаючи опалими пелюстками, холодив з великою приємністю їхні тіла, обвівав кар-

топлю, підсушуючи її. Старенька бабця, прижартовуючи, веселила їх усякими давніми спогадами. Всі від душі сміялися. Ніхто не передчував великої біди. По всьому повечеряли і полягали спати.

А вдосвіта! О Боже! Пробудилися від страшних криків і диму, яким затягало до хати.

— Горимо! — закричав брат і кинувся виносити на подвір'я подушки, перину, верені. Але тут на подвір'я заскочило якесь страшилище на коні закинуло на брата аркан і почало тягнути за собою. На поміч кинулися бабця з мамою, але воно замахнулося на них кривою шаблею, і ті попадали на землю. З-за рогу хати вискочив тато з рогатиною, з якою ходив із сусідами на ведмедів. Але і його чудовисько рубануло шаблею по голові.

Мирося від несподіванки тільки зойкнула і мало не втратила свідомість. Вхопивши навперед себе трьох сестричок, вискочила через заднє вікно, яке вело на город, і хотіла з ними податися до лісу. Але тут надлетів знову ж таки той самий вершник на коні, чи, можливо, інший, усі були подібними. Вона лише замітила, як в Олечку залетіла стріла, потім у Марусині груденята, а наостанку стріла вразила і Настуню. Мирося з розпуки подивилася на грізного вбивцю її сестер. Перед очима все заколихалося, думала, що впаде, але монгол накинув їй на шию аркан і потягнув за собою в бік лісу. Через якийсь час відчула, що аркан послабився. Відкрила очі і побачила, як монгол падав з коня зі стрілою в правому оці. Чиясь випущена стріла поразила лиходія.

Мирося впала на землю, ймившись за шию, яка вже почала щеміти. До її слуху аж тепер дійшли зойки і волення вмираючих, нестерпні крики дітей, тріск палаючої деревини на хатах і господарських будівлях. Незнайомі крики чужинців. Від цього спам'яталася, дістала якусь надприродну силу і пригнувшись кинулася щосили бігти до лісу. Її помітив один із монголів і спрямував до неї коня. Але припізнівся. Вона встигла сховатися за густими деревами.

Недалеко заревів звір. Мирося пополотніла зі страху. Оглянувшись довкола, не замітила якогось дерева, на яке можна було б вдряпатися. Боязко іти вперед, а ще страшніше повертатися назад.

Зі страху на голові стало підійматися волосся. Очі заокруглилися. Недалеко між деревами почувся хрускіт опалих гілок. Хтось продирався крізь зарослі. Мирослава закрила обличчя руками. Стало ніби тихо. Помало відняла руки. Перед нею стояв Василь Ватаманович з їхнього села. Обличчя в крові, роздerta сорочка. В руках держав сокиру з великим топористим і рогатину. На плечах висів лук і шкіряний мішок зі стрілами.

— Славайсу Христу, Миросю!

Та впала йому на груди і дала волю сльозам. Розуміючи, в якому стані перебувала, не зупиняв, лише гладив по голові. Він теж позбувся старих батьків, дружини і трьох маленьких синопків. Нікого з них не врятував, лише заколов рогатиною одного монгола, чим урятував собі життя. Другого поразив стрілою, коли той помчався до лісу за якоюсь дівчиною. Василь тоді чітко не розгледів. Але добре знав, що врятував її від смерті або від невільництва. Опинившись у лісі подалі від небезпеки, пішов розшукувати ту, котру врятував. І знайшов. Він теж був у неменшому стресі від побаченого. Що це за нарід такий, яка матір їх породила, яким молоком годувала, чому чинили такі звірства? Страшно про таке думати.

— Це не люди! — голосніше заголосила Мирослава. — Це антихристи... Звірі... Звірі у людській подобі! Як це так нищити живих людей?.. Ні в чому не винних перед ними. Невже це кінець світу?..

Василь ще трохи почекав поки та заспокоїться.

— Давай, Миросю, підемо далі. Це ще не кінець світу. В одкровенні святого Івана Богослова писано, що він може наступити в кінці другої Петрової тисячі. Хоча про день кінця світу знає лише наш цар і владика всього світу — Господь Бог.

— Куди? — в розпачі та безнадії підняла заплакане обличчя.

— Подалі від цих проклятих монголо-татарів. Хто зна що в них на умі. Ми ще не знаємо, чи вони підуть далі, чи будуть рискати по лісах за такими як ми?

Кружляли звіриними стежками, протоптаними з давніх часів і не одним поколінням звірів. Вони були вузькі але добре

втоптані. По боках то тут, то там виднілися кістки: оленів, козуль, диких баранів та іншої звірини. Між товстеленими деревами, крізь густі зарослі чого тільки не набачились. І тура з двома турицями, і ведмедів, лосів, косуль, оленів. Бачили, як недалеко пробігла згряя вовків. Мирославі час від часу доводилося затуляти рот рукою. Старалися, щоб звірі їх не помітили. Але ті озирались у їх бік, оскалювались, ревіли, гарчали, кричали. Людей, можливо, й не помічали, але людський дух відчували, тому і тривожились.

Мирослава й Василь ще трохи пройшли тополевыми зарослями й дійшли до трьох водних джерел, які ключами били з-під землі, і то майже поряд. Дотепер не відчували спраги, хоча сонце пекло зверху немилосердно. Зранку ще й ріски не мали в роті.

Коли побачили чисту джерельну воду, зразу припали губами до неї. Хотіли пити й пити. Та раптом позаду почули рев ведмедиці. Біля неї невинно стояли двоє ведмежат.

Василь скочив на ноги, тримаючи в правій руці сокиру з великим топорищем, а в лівій — рогатину. Мирослава зойкнула, відскочила і заховалася за нього. Василь приготувався до атаки ведмедиці. Добре знав, що зустріч з такою гостею до добра ніколи не приводила. Моментально задумав оборонятися. Будь що буде. Ведмедиця заревіла ще раз, але вже тихіше. Василеві відлягло від серця. Вона незадоволено повернулася, мордою штовхнула своїх ведмежат і подалася у протилежний бік.

— Це, напевно, їхній водопій.

— Давай підемо звідси подалі.

— Ні! Нехай вони ідуть звідси подалі, — вперто мовив Василь, засуваючи топорище за ремінний широкий пояс. — Тут, напевно, осядемо і покажемо всякій звірині, що ми тут господарі. Монголо-татарам ми це доказати безсилі. Але прийде наш час і ми докажемо їм, хто тут господар на нашій землі. — Дайте нам часу! — грізно кинув у бік, звідки вони з Мирославою прийшли, — і ми вам покажемо! — І грізно помахав кулаком.

III

Василь вернувся шукати по лісі таких, як вони з Мирославою.

“Не може так бути, щоб більше нікого не було, адже вздовж Пруту сіл багато. Та і Дністер, все говорили, не дуже далеко” — думав мовчки і обережно ступав звіриними стежками, щоб, не дай Боже, не зустріти монголів. Довго не довелося блукати самому. Раптом помітив юнака, який назвався Іваном Кутейком.

— Як я вас, вуйку, налякався!

— Ми тепер усі, хто чудом уцілів, бродимо лісом, як привиди.

— Яка це кара Бога на нас звалилася? — кивив той.

— Не розкисай, як баба, а йди в інший бік і шукай таких, як ми. Думаю, що багатьох зустрінемо. Всіх направляй до трьох джерел, що в тополиному лісі. Там поки що осядемо. Далі буде видно. Життя покаже...

До вечора зібрали біля сорока людей. Були тут Марія та Іван Заєчовичі, Пилип Маркозик, Параска Станич з дітьми, родина Чеботарів, Гаврило Стецьків, Ганна Сиродюкова, Настя Семенів, Василько й Марійка Семковичі, старі Станичиха і Кривчучка, подружжя Кульчиків, пришкутильгав дід Єрус та інші. Усі якось невинно і боязко озирали одне одного, пригнічені, перелякані. Одні плакали за рідними, інші молилися. Ніхто не згадував за їду, не питали, як будуть жити далі. Якщо спочатку кожний радів, що залишився живим, то тепер на всіх наступила якась байдужість, безпомічність.

Раптом в усіх мороз поповз попід шкіру, коли на другій стороні водяних джерел показався великий тур з двома самками. Одні величезні роги справляли який страх.

А коли той заревів, то здавалося, що листя на височенних тополях зашелестіло. Всі припишили зі страху.

— Господи! Це що за кара! Це що за день видався? — подумала стара Станичиха і стала хреститися. Тур почав гребти ногами землю під себе, ревіти, очі налилися кров'ю. Всі кинулися хреститися і подумки: “Господи! Не допусти ще до одного гріха!” Пилип Маркозик і Микита Чеботар схопилися з місця і взялися за луки.

Іван Заєчович вхопився за рогатину, а Гаврило Стецьків і Грицько Кульчик — за довгі топористиці. Усі готові до двобою із новою загрозою. Чи тур відчув на іншому боці велику силу і загрозу своєму життю, чи щось інше, але чомусь присмирнів, витягнув ший в бік переляканих людей і довго втягував в себе повітря, ніби щось вивчав. Потім повернувся і пішов туди, звідки прийшов. За ним побігли молоді самки.

— Нам доведеться ще не один страх пережити, — мовив старий Єрус, — сюди ведуть безліч звіриних стежок, напевно, це був один із їхніх водопоїв. Чи не ліпше нам змінити місце осідку?

— Ніколи! — твердо мовив Пилип Маркозик, — нехай дичина міняє місце водопою. Вони хочуть доброї і смачної води. А ми хіба гірші від них?

Надвечір уже не молода жінка, ледве волочачи ногами, привела попід руку старого монаха. Всі вивчаючи дивилися на незнайомця. Одягнений у довгу і чорну рясу, підперезаний поясом з якоїсь товстої тканини. Через плече висіла, волочачись при боку, невелика торбина, босий із закривавленими пальцями на ногах. Лице розсічене навпід, напевно, монгольською шаблею. Голова перев'язана брудною ганчіркою, з-під якої сочилася кров і текла по скуйовдженій бороді. Очі закриті. Ледве стояв на ногах. Дехто піднявся і допоміг опустити його на землю. Потім наламали гілок з листям і постелили під ним.

— Київ! Київ!.. Місто руських городів...Спалили...Знищили...Воевода Дмитро...Воевода Дмитро... — шептали його губи. Всі затихли. — Князь Данило Галицький...Князь...Де ти, князю?..

Почав ворухити головою, припідняв і безсило впав.

А князь Данило Галицький у цей час сидів у світлиці угорського короля Бели і переконував, що монголо-татарські полчища є загрозою не тільки Червоній Русі й Угорщині, а всьому християнському світові.

— Треба піднімати народи! Негайно! Бо буде пізно!

Звернулися до папи римського по допомогу, щоб організувати хрестовий похід проти страшних орд хана Батия. Але папі було не до цього. Проти дев'яностолітнього римського папи Гри-

горя IX виступив німецький імператор Фрідріх II. Ішла боротьба за першість у Європі. Хто сильніший.

— О горе! Велике горе! Не сьогодні то завтра будуть горіти Карпати... Будуть горіти... Буде горіти Європа... — шептав монах крутячи головою.

— Тихо! Тихо! Щось говорить!

Усі затихли.

— Блаженний...блаженний... хто має вуха і чує... дотримується слова Божого... час бо близький... — і затих.

— Марить, — мовила незнайома жінка

Усі сиділи тихо, приголомшені цими словами. Враз піднявся Василь Ватаманович, який уже почав проявляти своє лідерство.

— Хто бажає йти зі мною? Треба подумати про їжу. Думаю, що від ранку навряд чи хтось з вас мав хоч ріску в роті.

Піднялися Іван Кутейко, Іван Заєчович, Пилип Маркозик, Микита Чеботар, Гаврило Стецьків та інші.

— Веди нас, Василю.

— Наступила друга... Петрова тисяча... друга... це диявол спокушає нас... диявол... випробуває нас, хто має вуха нехай чує, хто має очі нехай бачить...ця татарва від диявола і буде довго панувати над нами... довго...всі князі галицькі та інші правителі Європи будуть поклонятися їм... мусять...мусять...поки що ніхто не здолає їх, ніхто...але прийде час...о, далекий той час...довго буде світити сонце, багато води витече в море...багато крові проллється...аж тоді, аж тоді впадуть монголо-татарські пута... але буде проклятий той князь, який пригріє під боком частину Золотої Орди...довго будуть нащадки його проклинати... знову буде лятися невинна кров...помішається християнська кров і бусурманська...

Усі поозиралися на голоси, що почулися між деревами. Чоловіки та хлопці несли забиту косулю. Зразу одні взяли білувати, інші заготовляти дрова, треті повитягали із широких домотканих штанів кресала.

Сонце хилилося до заходу. Як зранку сходило багряночервоним, так і тепер заходило. Всі повернули голови туди, дехто почав тихенько плакати, інші мовчали, виплакавши уже всі сльози.

— Бідна моя Русь!... — вигукнув монах, і знову всі повернули голови до нього.

— Дайте йому пити, дивіться, як у нього спеклися губи. Він, напевно, горить усередині.

— Чим дати напиться, коли нема ніякої посудини?

Стара Станичиха зняла з голови якийсь шматок білявого полотна, підійшла до джерела, намочила і почала легенько викручувати, направляючи струйку води в рот пораненому. Той жадібно ловив каплі холодної цілющої води.

— Я мала дома такі трави, що зразу б цьому бідоласі полегшало. Завтра піду пошукаю в лісі. Може, допоможу йому.

На вогнищі почали пекти м'ясо. Приємні запахи від нього лоскотали ніздрі. Вверху зашелестів вітер. Тополі були старезними, високими, і він лише гойдав молодими гілками та листям, яке вже устигло розпуститися.

— Бідна, моя Русь, — через мить повторив монах. — Після смерті Данила...після смерті...впаде її міць...ой, упаде...біда, коли отець має недостойних синів... і Русь — наша мати втратила кращих синів. І довго не буде їх мати... Русь... нашу Русь почнуть рвати на кавалки чужинці...я бачу кров... горе і сльози мого народу... ой Боже!... Пощо така кара? Невже через будови великої Київської держави...де також пролялося багато крові, проклять...сліз і горя... Господи, невже це нам віддається? Як ти говорив... що посієш, те й пожнеш...

М'ясо спеклося. Розривали на кусні. Де не могли розірвати розрізали шаблею. Їли мовчки. Кожному здавалося, що такої смакоти ще ніколи не вживали. Голод дався взнаки. Недалеко в лісі завили вовки. Від несподіванки в багатьох поповзли мурашки по спині. Хто сидів подалі, підсів поближче до гурту і вогню. Час від часу підкидали сухого ріща, щоб не загасився вогонь. Вечоріло. Відблиски вогняних язиків відбивалися на суворих обличчях людей і на деревах. З боку здавалося, що якісь невидимі вогненні істоти танцюють по деревах. Кожен думав про своє.

— Діточки мої, діточки, — раптом заголосила Марія Заєчович, — ще вчора ми разом вечеряли, як ви тішилися, як ви сміялися, як раділи своєму життю, дід з бабкою жартували з вами... а

сьогодні вас уже нема... Господи, Господи! Пощо така кара, в чому ми так тяжко завинили перед тобою?..

Заголосила і Марія Кульчикова. Шестеро діточок, як корова язиком злизала. За нею Ганна Середюкова — втратила батьків, чоловіка і семеро дітей. Настя Семенівна теж за один миг осиротіла. Дід Єрус утратив своїх найдорожчих дружину і внучку. На старість Бог наділив їх сином. Уже майже двадцять років, як сина розірвав у лісі ведмідь, а невістка померла від незнаної хвороби. Він також похилив свої старечі плечі.

— Де ти, наша Київська Русе? — відкрив очі монах, — нема... нема... пройде якихось сто років і не стане Галицько-Волинського князівства... ой де, де, ой де де... розшматують Україну наші воріженьки... на клаптику землі... на клаптику землі омите водою постане наша міць, яка буде наганяти жах на наших воріженьків... ой буде. Але Україну не зроблять вільною... замалі сили. Знайдеться витязь, якому воріженьки дуже насолять у душу, підніме народ, зайде в Європу і всього. Не доб'ється поставленої мети... ой не діб'ється, і кості його розкидають по білому світові.

Усі сиділи, слухали марення монаха, який говорив незрозумілі речі. Він був без пам'яті, напевно, доживав свої останні години.

— Чи залишилось у когось м'ясо? Покладіть у рот, може, проковтне.

Стара Станичиха, яка найбільше прислухалася до монаха і, здавалося, розуміла його сказані слова, бо час від часу хрестилася, підійшла і поставила в рот кусочок м'яся. Але той закрутив головою і м'ясо випало з рота.

— Біденький ти наш, — помахала головою, — ти вже не жалець на цьому світі.

Монах, ніби почувши сказані слова, продовжував:

— Об'явиться ще один молодець, який захоче... захоче вивольнити свою неньку з-під ярма, але йому не повірять... не підтримають... вся справа загине... його кості спочинуть у далекій землі... На довгі віки затягнеться темна завіса над нашим народом.

Потім на нашій землі за сприяння Сатани зійдуться два здорові, круторогі барани... почнуть битися... з їхніх рогів будуть

розлітатися великі іскри, від яких горітимуть будівлі, а земля підійматися вгору...настане страшне лихо... ще більше як світовий потоп...стануть одні народи проти інших, а зброя буде... не мечі чи рогатини, а така... що буде вивергати із себе страшний вогонь і залізо...яке буде розлітатися і все нищити на своєму шляху... але...але...наш Спаситель не допустить... щоб сталося...страшне і непоправне...направить усе те в потрібне русло...так, так...появляться птиці із залізними дзьобами...які будуть сіяти страх і смерть помежи людей...

Від почутого стало всім страшно, баба Станичиха аж заплакала.

— Що він там меле з гарячки? — спалахнув Василько Семкович.

— Ану тихо! — прикрикнула Станичиха, — молоді, зелені, що ви розумієте? Це є пророк і говорить пророчі слова. Якщо самі нічого не розумієте, то слухайте розумного чоловіка. Він святий!

Навколо посутеніло. У вогонь підкидали ріща. Від вогняних язиків довкола нічого не було видно, лише чулося поодинокі ревіння ведмедів, завивання вовків та ревіння турів. Їм зразу не сподобалися ці пришельці, які осіли в їхньому звіриному царстві і навколо поширювали людський запах. Вони ще не розуміли, що їм доведеться потіснитися, бо ватажок цих пришельців Василь Ватаманович уже надумав собі, що ось тут вони почнуть копати землянки – тимчасове житло.

Від денного сонячного тепла в лісі зробилося парко, до того від вогнища несло гарячістю, люди, перенісши тяжке лихо, постеливши сухого торішнього листя, почали засинати, особливо молоді. Старші ще прислухалися до марення монаха, який не переставав крутити головою і бормотіти:

— Знову настане такий час, що будуть намагатися здобути свою українську державу і намарне...

— То що це виходить, що ніколи не буде уже української держави? Галицько-Волинської?!

— Помовч! — прикрикнула Станичиха і нахилилася над монахом, щоб ліпше чути.

— В той час на землі... повстане Сатана... одвічний ворог Господа нашого... і всього людства...випустить на волю трьох

царів-дияволів...буде литися людська кров рікою, а люду загине...це що тепер гине, це дрібничка... один із царів одружиться із дочкою... в іншого дід одружиться із дочкою... народ буде жити ще гірше як худоба у ярмі...церкви будуть нищити...будуть боротися проти церкви і віри Ісуса Христа...за владу буде боротися сам Сатана...як сказано в одкровенні Івана Богослова: "І з'явиться на небі, — ось змії червоноогняний, великий, що має мати сім голів та десять рогів, а на його головах сім вінців"...

— Боже! Невже таке може статися? — заголосила Станичиха хрестячись.

— Людство винайде таку зброю... що не треба стріляти... буде відбирати розум у людей... припустимо... припустимо... на вас буде нападати ведмідь... а ви не будете оборонятися... буде рвати вас на кавалки... а ви будете смирно стояти і чекати смерті... аж в кінці другої Петрової тисячі постане Українська держава... але це вже буде недалеко до кінця цього світу... Ісус Христос почне боротьбу із Сатаною і знищить його, все його царство... переб'є його темні сили... тоді...тоді... — і монах замовк.

Плачучи від горя, Станичиха ще раз подивилася на монаше обличчя, простягнула руку і затулила повіки.

Підійшла до Пилипа Маркозика, який не спав, підтримуючи вогонь:

— Відійшов наш святий, — і вкотре заплакала.

Чужий для неї чоловік, а такий став їй близьким, майже рідним. Ріднішим, ніж її Василь, якого вчора розполосували надвое монголи. Як він там? Як там господарка? Все погоріло, чи щось залишилося? Треба би піти похоронити Василя. Але чи є ще в селі монголи, чи відійшли?..

Місяць підіймався в небі все вище і вище, розмахуючи своїми могутніми крилами, пильно дивився на землю, де горіло вогнище, а навколо покотом спали люди. Діти Параски Станич чомусь весь час переверталися з одного боку на інший, то лежали, скорцюбившись головою до колін, то випрямлялися. Марійка Семкович уві сні заплакала. Станичиха підійшла до неї, погладила по голівці, і та затихла.

А вогонь горів. Це було світло і їхня надія...

IV

Удосвіта попробуджувалися від турового реву, який стояв навпроти них на протилежній стороні від трьох водяних джерел. Біля нього крутилися молоді тури і кілька самок. Напевно, за звичкою прийшли до водопою і ще не звиклися з тим, що цей водопій уже не їхній. Дехто з чоловіків узявся за рогатини, дехто за луки. Пилип Маркозик таки натягнув тятиву лука і випустив стрілу в молоденького тура. Стріла пробила груди і звідти потекла по шкірі яскрава кров. Тур якось дивно підскочив, хотів бігти, але стежку запрудили його родичі. Другу стрілу випустив Гаврило Стецьків. Вона попала в шию, звідки також бризнула кров.

— Це буде нам на сніданок.

Решта турів і самки кинулися навтіки крізь чагарники і буреломи. Котрі побігли по стежці, ті зразу зникли, а котрі запуталися у чагарниках, ще довго вибиралися звідти. На тому місці, де тільки що стояла худоба, залишився лежати молодий тур.

— Ти, Пилипе, і ти, Гавриле, білуйте і готуйте сніданок, — мовив Василь Ватаманович, — а решта, хто хоче, похоронимо монаха. Не лежати ж йому тут отак.

— А де похоронимо?

— Я ще сам не знаю.

— Такий славний чоловік. Такий славний...

— Добирався аж із самого серця нашої Русі і в наших краях знайшов собі вічний спочинок.

— Ішов від якогось воєводи Дмитра до нашого князя Данила.

— Певно, ніс якусь важливу вістку.

— Тепер ця вістка буде лежати разом з ним у нашій землі.

Поки розмірковували над долею монаха, Василь Ватаманович та інші готували ноші. До двох довгих палиць приладнали кілька поперечних, зв'язавши корою, здертою із молодих деревець. Монаха поклали на ноші і лісовою звіриною стежкою подалися подалі від їхнього тимчасового стійбища. Похоронна процесія йшла мовчки. Ніхто не говорив, усі позгинали голови додолу, і кожний думав, що отак треба зробити з їхніми родичами. Десь там круки уже викльовують очі, тіла на сонці десь порозбухали. Але татарва...

Хтось спам'ятався:

— А куди ми йдемо?

— А й справді! Далеко вже відійшли. Та і вертатися не будемо.

— Ось тут невелика галявинка, тут і похоронимо.

Грицько Кульчиків з Іваном Кутейком взялися до копання ями. Шаблями не робота. Коріння рубали сокирами.

Поверталися мовчки. Таке враження було, ніби виконали перед кимось якийсь обов'язок. Далі кожний думав про все втрачене, особливо про рідних. Усе ж таки рідні серцю обличчя.

Їхні сумні думки перервав запах свіжої їжі. Аж тепер відчули, що пора снідати. Усі побігли до води помити руки і помитися. Потім розсілися довкола вогнища. Пилип розривав, розрізував тушу на шматки. Хоч м'ясо було без солі, проте всі їли з апетитом. Коли трохи підкріпилися, почали зиркати на Ватамановича. Без віче, без зговору він став їхнім старійшиною.

— Треба піти до своїх дворів і навести по можливості якийсь порядок.

— Чи будемо відбудовувати своє житло, чи як?

— Я довго думав над цим, — повагом почав говорити Ватаманович, — монголи знають про наші села. Чи є вони ще там і чатують на нас, коли ми вийдемо з лісу, чи вже відійшли, нам не відомо. Наші села розміщені недалеко від гостинця. Думаю, вони весь час будуть їздити по ньому і кожний раз повертатимуть до нас. Спокою від них не буде. Тут вони нас не скоро знайдуть. Тут гарне місце. Будемо корчувати ці товстеленні тополі і будувати житла. Поки що будемо копати землянки, щоб можна було сховатися від негоди — вітрів, дощів, від дичини. На нас чекає тяжка робота.

“Хто б міг сподіватися, що цей Ватаманович такий розумний?” — думала стара Станичиха.

“З нього буде справжній господар і наш старійшина”

“Так говорить, ніби робив це все життя” — думали інші.

— Але щоб приступати до цих робіт, — впевнено продовжував Василь, — кільком треба піти у свого роду розвідку, взнати чи є там монголи в селах, в якому стані загиблі, може ще знайдуться поранені.

На Василя дуже лагідно дивилася Мирося. Просто любила-ся ним. Обличчя кругле, засмагле, чупер на голові чорний-чорний злегка кучерявиться, він час від часу підкидає ними назад голови, очі карі, губи виповнені, що свідчить про добру і лагідну душу, але прямий ніс, високе чоло, стиснуті весь час губи свідчили про його впертість, напористість, тверду вдачу. Миросину спостережливість перехопила стара Станичиха і всміхнулася про себе.

— Якщо є такі треба негайно перенести сюди, — ніби карбував на камені кожне слово Василь. — Якщо нема монголів, то завтра усі підемо на поховання загиблих. Треба відшукати різний інвентар, якщо не згорів, рештки одєжі, посуду, нам тут усе пригодиться на господарстві. Я висловив свою думку і моя вам така порада. Якщо в когось є інші думки, прошу висловлюватися. Питання ці дуже серйозні, адже вирішується наша подальша доля. Як нам далі жити.

Усі замовкли, смакуючи в думках почуте. Думки переривали ревіння турів. Видно їх тут дуже багато. Ревіли ведмеді. Десь недалеко рохкали кабани, риючи землю за жолудями або іншим їством. Поки що дубів тут не бачили. Небо було чистим. Вверху витало кілька беркутів, вище від них тріпотіли крильцями жайворонки, заливаючись чудесним співом. Навколо тополь обсіли горобці, вище від них сиділо багато шпаків. Усе це горланило кожне по-своєму. Заливалися співом солов'ї, кукукали зозулі, стукали об стовбури дерев дятли. Десь недалеко розпочало свої ранішні концерти жаб'яче царство.

Після довгої мовчанки взяв слово найстарший дід Єрус. Худощаве видовжене обличчя, сиві патли на голові перев'язані на чолі білою вузькою тканиною, сива борода звисала аж на груди, довгі від роботи жилаві руки, висохлі долоні на кінці з довгими пальцями і не обрізаними нігтями:

— Тут нема чого кривити душею. Все, що ти сказав, Василю, дуже добре і файно. Але де є гарантія, що монголи не доберуться і сюди?

— Я не всемогучий і не всевидячий. Гарантії такої дати не можу. Я виклав те, що думаю, аби було ліпше. Якщо у вас є інші думки, то прошу дуже, викладайте ось тут.

Запала мовчанка.

— Щоб приймати остаточне рішення, — знову вкинув своїх п'ять грошів до гурту дід Єрус, — добре було би дізнатися, що там діється в наших селах, і вивчити тутешню місцевість. Думаю, що ніхто з нас тут раніше не бував.

V

Пилип Маркозик, Іван Кутейко, Іван Заєчович, і Микита Чеботар обережно пробиралися звіриною стежкою до гостинця. В кожного натужно билося серце від хвилювання. “Що там діється? Чи є ще монголи?”

Нарешті підійшли впритул до гостинця, який вів від Чорного моря і до Європи. На гостинці відбувався жвавий рух. На захід прямували завантажені чимось вози запряжені кіньми, інші поволі тягнули воли, декотрі бики. Котилися невеликі гарби з двома дерев'яними колесами. Їх теж поволі тягнули двогорбі верблюди з високопіднятими шиями і головами. Багато верблюдів були нав'ючені частинами розібраних войлочних шатер, на кількох гойдалися гарно змайстровані невеличкі юрти з віконцями, в яких красувалися обличчя файних жінок чи дівчат. Здавалося, що вони, як і верблюди на всіх і на все навколо дивляться зверху. Їх обганяли монгольські вершники на якихось дивних низькорослих конях. По дорозі гнали цілі стада коней, худоби. Надворі бралось до спеки, а всі люди були одягнені в овечі кожухи, на головах якогось дивного покрою знову ж таки з овечої шкіри шапки доверху загострені. Назустріч теж тягнулася валка завантажених фір, невеликими групами скакали вершники, може, то були гінці із донесеннями до свого повелителя хана Батия, а може, аж до їхньої монгольської столиці Карокорума — до самого їхнього правителя великого кагана.

Усе це супроводжувалося якимось дивним гамором. Одні туди, інші звідти. Уздовж дороги рубали дерева сотні людей, загорілих, голих до пояса. Це були невільники. Над ними повсякчас ляскали великими нагаями монгольські наглядачі. Розширювали дорогу, бо все це не поміщалось на вузькому гостинці.

— Дивись! — пробурчав незадоволено Іван Кутейко, — відчують себе повноправними господарями. Ніби в себе дома. Нічого! Думаю, це буде недовго.

— Коби не було, поки сонце зійде, роса очі виїсть.

— І я думаю, що це надовго. Людей перебили, ще переб'ють немало. Кого не вбили, то заграбастали в ясир. Цікаво, серед цих лісорубів наших сільських нема? — приклавши долоню до очей, став пильно придивлятися. — Думаю, що наша Червона Русь зміліє на живу силу.

— Це ж треба, щоб відродилося не одне покоління людей, щоб набрати сили подолати цю нечисть.

— Та й треба, щоб і в них щось сталося таке...Щось таке... Щоб їх стало менше. Або напустити на них мор, або щось інше.

— Так, так! Підеш і напустиш на них мор...

— А все-таки я буду їх по одному вбивати. Отак кожний день, по одному, як тих горобців, — не мирився Іван Кутейко.

— Ти багато вбив горобців на своєму віку?

Всі замовкли. Про те щоб перейти дорогу не могло бути й мови

Їх увагу привернули, кілька десятків вершників, які появилися зі сходу, скачучи, на ходу давали якісь команди. Всі фіри, колісниці, повозки, які їхали зі сходу і з заходу, почали з'їжджати з дороги, їздові зіскакували з них, падали на коліна і голови наклоняли до самої землі.

З боку Снятина показалися вершники. Це батиеві нукери. Вони тримали високо над собою буйволячі і кінські хвости, як знак, що за ними їде знаменитість, хтось дуже важний у цьому поході. І справді! На деякій відстані показався вершник на великому білому коні. Він вправно держав у правій руці кінці вуздечки, на якій блистіли золоті бляшки. Весь час придержував гарячого коня, який безперестанку перебирав ногами, мовби танцював. Здавалося, відпусти вуздечка, то кінь би помчав у вічність. На голові у вершника красувався шолом із чистого золота, у правому вусі висіла золота сережка, кожух, накинутий на плечах, обшитий золотими і срібними нитками, з-під нього виднілися червоні

саф'янові чоботи, підбиті золотими підківками. Чоботи вправно впиралися у золоті стремена. Вершник час від часу привставав на стременах чим піднімався над гарно виробленим сідлом оздобленим золотими детальками. Від сідла з лівої сторони пролягала золота лента аж до хвоста, попід нього і завертала по боці коня до правої сторони сідла. Вершник хоча і підскакував на сідлі, але здавалося, що дивиться тільки в одну міру.

За ним скакали його наближені чінгізиди, близькі родичі, які усюди його супроводжували. А за тими — два велетні-пельмани, які за волею самого Батия не одному воїну переламали хребет. Далі показався батиєвий тумен — десятитисячне військо непереможених, якими безпосередньо керував сам великий джихангир — хан Батий.

Над ними витали хмари куряви. Довго довелося чекати, аж до смерку, поки пройшло це військо, а за ними фіри з розібраними частинами юрт, нав'ючені двогорбі верблюди, двоколісні гарби, запряжені биками і волами, безліч маленьких оздоблених юрт колихалися на двогорбих верблюдах, безліч возів набитих усякими наїдками та питвом і всяким добром. При дорогах так усі й клянчили у великій покорі. Ніхто не смів порушити страшних правил, які були заведені у монголів.

Нарешті заворушився люд при дорогах, повставали з колін струшуючи із заляклих ніг пилюку, почали виїжджати фірами, гарбами, кіньми, волами, биками на дорогу і знову кожне рушило у свій бік. Знову загуділа своїм ритмом велика дорога.

— Т-а-а-ак! — протягнув Пилип Маркозик, — сьогодні нам не попасти до своїх сіл. Доведеться ні з чим повертатися до своїх. А де Іван?.. Кутейко де?..

Всі перезирнулися.

Раптом побачили, як в одного із вершників на гостинці влучила стріла, і той на скаку повалився на землю. Кілька монголів випустили стріли в напрямку лісу недалеко від них. Кинувся туди Пилип, а за ним інші. Між кущами лежав Кутейко зі стрілою в грудях.

— О Боже! — вигукнув Пилип, — навіщо ти це зробив, Іване? Усі нахилилися. Іван застогнав.

— Живий! Живий! — вигукнув Іван Заєчович.

Пилип присів і спробував витягти стрілу. Кутейко ще дужче застогнав. Той сіпнув стрілу сильніше, Іван скрикнув від болю.

— Терпи, Іване, ти сам собі це зробив. Ану, хлопці затуліть йому рота. Ще раз добряче вперся ногами в землю, щосили сіпнув за стрілу і витягнув. Звідти буркнула кров. Пилип рукою затулював рану. Кутейко втратив свідомість. Від втрати крові і великого болю побілів, як липовий хрестик.

Хлопці спорудили щось подібне до нош і попрямували до джерел.

Скоріше до Станичихи. Може, врятує молодця.

VI

Василь Ватаманович, Микита Чеботар, Гаврило Стецьків і Грицько Кульчик вирушили вивчити місцевість. Перший раз пішли по рівчаку, який дзюркотів з водяних джерел. Рівчак тихенько дзюрчав, як кожен день. Мандрівники не пройшли і сотні метрів, як побачили, що рівчачок упадає в болотисту трясовину. Микита Чеботар знайшов велику обсохлу гілляку і занурив. Майже три метри пішло вниз, але дна не знайшов. Від здивування присвиснув:

— Нічого собі! Попадися в таке багно, то чи й виберешся.

— Це якраз те, що нам потрібно, — усміхнувся Василь Ватаманович, — значить з цієї сторони маємо надійний захисток від цих проклятих мунгалів і їм подібних. Інтересно, яких розмірів сягає ця трясовина. Зверху отак подивитися, то рівне поле поросле осокою. Назвемо це місце Осокою. І ще! Підемо нижче, куди воно сягає?

Пройшли добрий гак. Болото вперлося в горб, але зліва ціла долина знову в болоті.

— Ого-о! Цим болотам нема кінця й краю. Понад Прутом такого ми не бачили. Ану, вертаймося і ходімо вверх.

Вони ще не знали, що ця болотяна місцевість тягнулася далеко вверх, розгалужуючись на два рукави. Посередині виднілося велике водяне плесо. Потічків ще не було. Просто зверху і з горбів вода стікалася до водяного плеса, в болота. Внизу цих боліт, недалеко великої річки, води стікали в Прут.

Болота непроходимі, дуже зарослі очеретом. У навколишніх лісах часто бували буреломи, зливи, дощі — і всі ті дерева й сушняк поступово зносилися у болота. В лісах тоді водилося багато дичини. Очерети, знесені водою дерева, мертві звірі — все це роками накопичувалось і при відповідних умовах перегнивало. Тому в гарячі дні з дна болота виділялися гази. Вода весь час булькотіла.

Так наші дослідники пробіралися царством природи майже до полудня. Зрідка крізь великі крони пробивалися вузьенькі і широкі смужки проміння й освічували стовбури могутніх дерев.

Трохи вище від рівчака, який дзюрчав від водяних джерел, поверх болота блистіла вода. Здавалося, вода блистіла від одного підніжжя горба, де стояли мандрівники, до іншого, якого ледве видно на протилежному боці. Щоб ліпше роздивитися, треба трохи піднятися на горб ззаду поза ними. Коли піднялися, то зрозуміли, що через високі тополі нічого не побачать. Хіба лізти на величезну тополь. Тоді знову опустилися до болота, звідки добре було видно сонце. Хоча в лісі темно, але він жив своїм життям. Над водою літало більше сотні чайок і викрикували своє “Скігли! Скігли! Скігли!”

— Звідки вони тут узялися і так багато? — подумав Василь Ватаманович.

У болоті квакали жаби, ніби старалися перекричати одна одну, зовсім поряд змагалися у співах шпаки, цвірінькали до хрипоті горобці. Над високими тополями кружляло, каркаючи як ненагаразд, вороння. Вище від них ліниво махали крилами кілька беркутів, кружляючи довкола, ніби визирали якусь поживу в лісі. Високо-високо в небі тріпотіли крильцями жайворонки. Їхнього голосу майже не чути. Зате як тьохкали солов'ї в лісі, не відставали кукати зозулі. На перших порах від цього було приємно на душі.

Чи прислухаючись до цих концертів, чи від важких думок щодо вчорашнього дня, чи те, що довелося обминати болото, але хлопці, самі цього не розуміючи, забрили в такі густі не-

трі, що між тополями ледве протискувалися, скрізь валявся лом, який мусили аж перелазити. Продершись через ці завали, зрозуміли, що втрапили до лігва ведмедів. Хотіли уже вертати, коли це перед Грицьком Кульчиком винирнув великий ведмідь на задніх лапах з відкритою пащею і таким ревом, що здавалося, зараз попадають ці великі тополі. В передніх лапах тримав уламок товстеленної гілляки з тополі і розмахував довкола. Грицько вихопив стрілу з луком і випустив зблизька у ведмедя. Чи то через відсутність досвіду, чи з незвички, а можливо, зі страху, стріла лучила в шию, але, напевно, не зробила великої шкоди звірові. Заревівши ще сильніше, той підскочив до Грицька і вдарив його лапою в груди. Чоловіка відкинуло на кілька метрів і через товстеленний лом лише мигнуло. Ведмідь кинувся за ним. Чим би це скінчилося, важко гадати, але в цей момент Василь Ватаманович махнув щосили довгим топорищем, на кінці якого блиснуло лезо гострої сокири, і вдарив звіра по тім'ю, розколовши голову надвоє. Звір повалився на землю, як поліно. Зовсім поруч заревів інший ведмідь, а може, то ведмедиця, та зачувши запах крові, вгомонилася. Чути було тільки хрускіт товстих гілок і все втихло. Товариші кинулися до побратима. Той лежав із розкиненими руками і заплющеними очима. Ватаманович розірвав сорочку. На грудях виднілася велика впадина, яка поступово наповнювалася, напевно, кров'ю. Шкіра, поросла волоссям, набухала. Хтось натиснув пальцем і відчув під шкірою рідину. Микита приклався вухом до грудей.

— Серце не б'ється.

Ватаманович рукою привідкрив повіки. Очі блистіли і дивилися в одну міру. Всі поскидали шапки. Постоявши трохи, зрозуміли, що в лісі є свої правила, які їм досі були невідомі. Василь білував ведмедя, а інші лаштували сякі-такі ноші. На ноші постелили шкуру вбитого ведмедя, зверху вже охололе тіло і подалися назад до свого стійбища.

Невдовзі заснувалося нове поселення. Почали корчувати дерева, будувати житла, обробляти землю. Коли зустрічали цих поселенців і запитували, звідки вони, ті відповідали: "А звідти, де високі тополі!"

ОСІНЬ 1945 РОКУ

ХЛОПЦІ! ТА Я З ВАМИ!

I

У подружжя Василини та Николи Ватамановичів було чотири сини — Іван, Ярослав, Семен і Василь. Старший Никола любив сидіти все біля своїх бджіл. Мав кілька вуликів, які залишилися йому у спадок ще від тата. Навколо невеличкої пасіки росли плодові дерева. Їхні крони були такими великими і густими, що, крім своїх яблунь, Никола більше нічого не бачив. Недалеко від його обійстя дзюркотіли три дзюркачі. Колись це були три водяні джерела, де за розповідями старожилів, було засноване перше поселення Тополі, знищене монголо-татарами. До тепер з того поселення не залишилося ніяких слідів. Джерела окультурили, поставили на їх місці видовбані з дерева жолобки, і вода тече по цих жолобках. Дід Никола не раз сяде на лавку межи вуликами та й дається в гіркі думи. Іноді до нього прибіжуть онуки, сядуть на коліна, і він розкаже, як його тато перебував у сільському товаристві «Січ». Як у село приїжджав сам Батько Галицької Січі — Кирило Трильовський, як сам воював у січових стрільцях, бив поляків, більшовиків, денікінців, воював за волю своєї неньки-України. Онуки одне слухали, інше пропускали мимо вух, бо були малі і ще не все розуміли.

Наслухали, як у вуликах гули бджоли. Для них це становило якусь таємничість, зовсім інше життя. Приємним для них був запах меду. Крутили головами, глибоко вдихали такі знайомі і рідні пахощі. А дід усе говорив і говорив. Бувало, вже залишать його, а він продовжує говорити — сам собі розкаже:

— Найстарший Іван ще за німців вступив до ОУН. Одружився, привів невістку, а сам пішов служити до дивізії «Галичина». Нараз приїхав додому, сказав, що у відпустку. Якої то радості було. Боже! Але, звідки не візьмись, надійшов фронт. Прийшли совіти. Іван кудись скрутився, кілька днів дома не було, а тут зно-

ву об'явився. Шасть і на мобілізаційний пункт, а звідти на фронт. Ото у мене Іван! Ото Іван! І в кого такий вдався? Такий спритний, такий жвавий.

Боже! А що було, коли дістали повістку, що вбитий при взятті Берліна. Боже! Як баба плакала. А невістка? Думав, що не витримаю. Таже з усіх синів він найліпший. Думав його лишити при собі. Що господарський, а що хазяйновитий. Але, що поробиш? На все воля Божа! Військомат дав пенсію за нього. Помало-помало та й звиклося. А що робити? Що, один він пропав на війні? Багато не повернулося з села. Ой багато! Біля півтора сотні. Аякже!

Никола щось пригадав і потупився. Потім скрутив цигарку і глибоко затягнувся.

Однієї ночі хтось постукав у вікно. Дружина притиснулася до нього:

— Не відкривай, Николо! Не відкривай. То, напевно, совіти.

— А якщо то бандерівці? Пришиють нам політику. Скажуть, що в хаті когось переховували.

— Тату! Мамо! — почулося з-під вікна.

— Це котрий може бути? Славко чи Семен? Таже Славко воює в горах у нашому війську. А Семен у Сибірю. Невже втік?

— Тату! Мамо! — знову почулося з-під вікна.

Невістки дома не було, пішла ночувати до своїх родичів.

— Йой! Николо! Це гейби Іванів голос, — прошепотіла Василина і перехрестилася. Мамина душечка завжди віщує правду.

— Та як може бути Іван, — онде картка за образами, що убитий. Пенсію дістаємо.

Знадвору різкіше почали бити уже кулаком.

— Ви послули, чи вас кагла вбила?

— Диви, небого, що ця нендза виробляє. Ще шибки в вікнах повибиває. Встаю.

Підійшов до вікна і довго придивлявся до того, хто там стояв.

— Угій! В шинели, на голові сибірка, на плечах рукзак. Кого тобі треба? Чоловіче! Йди геть з-під моєї хати. Не нашукуй собі біди. Агій на тебе!

— Тату! Не дурійте, бо зараз виломаю двері.

— Василенко! Це таки, видай, наш Іван.

— Не відкривай! Я боюся!

Але Никола пішов до дверей, спершу приклав вухо.

— Тату! Та відкривайте! Я чую, як ви стоїте під дверима.

— Мой! Що хочеш роби, але це таки Іван.

І Никола відкрив двері. Звідти кинувся на шию син.

— Іванку! Сину! Заходи до хати! Заходи. Це якесь чудо! — і почав хреститися, — Свят, свят. Господочку! Дай сили, бо зараз упаду. Ти що з того світу?

Тут схопилася Василина і кинулася на синову шию.

— Іванку! Івасю мій! Живий, здоровий! Як буде тішитися Парася, як буде... Йой! Яке щастя!

Посідали і почали розглядати одне одного. Враз Никола підскочив, запхав руку за образи і витягнув картку.

— На, читай!

— Що? Повістка? Я вбитий? — і широко засміявся, — оце номер! Я був тяжко поранений. Може, подумали, що вбитий. Роздягнули, а потім знайшли в нагрудній кишені медальйончик. У кожного солдата такий був, де було написано прізвище, ім'я по батькові, домашня адреса, та й надіслали повістку. А лікар придивився, що я ще живий, забрали до шпиталю. І живий! Чому ви не радієте?

— Та ми радіємо і разом сумуємо. Бо за цю картку ми брали кожного місяця 75 рублів пенсії. А тепер? Усе! Це велика втрата. Грошей не буде, — і Никола розвів руками, — для нас, синку, це були великі гроші.

— То виходить, що для вас було би ліпше, аби мене вбили? Раз таке, то я би вернувся, але нема куди. Фронту вже нема. Війна скінчилася. Підписали мирову. Хіба хтось про це мене спитав?

Батьки мовчали.

— Тату! Мамо! Таже буду десь працювати, буду заробляти, та якось воно буде.

— Та вже, — розвів руками Никола.

Тепер Никола сидів та й усміхався. А коли нагадав про Славка і Семена, то й спохмурнів. Як то воно є. Була велика сімейка. Іван і Славко близнюки, потім народилися — Семенко, Василь.

Як прийшли совіти — Іван пішов на фронт, Славко зразу пішов у Карпати в УПА, не схотів іти на фронт, а Семен зійшов у підпілля. Зараз-таки однієї ночі москалі ймили, як ніс синьо-жовті фани в сусіднє село. Прямо-таки на полі попав у засідку. Добре, що не вбили.

А біля нас залишився найменший — Василько, але схотів учитися та й пішов в Єзуїполь вчитися на ветеринара. Може, й добре. Поки наші хлопці здобудуть Самостійну Соборну, то він вивчиться...

Сонце вже котилося до заходу, бджоли не літали, лише зрідка показувалися з вічок, на плодові дерева почала наступати вечірня дрімота, сонячні промені проникали крізь гілля, зелене листя, розшукуючи зелену траву, бур'яни... А старший Ватаманович говорив та й говорив. Сам до себе.

II

Вітер зривав пожовтілі листки з дерев, які росли попри до-рогу. Василь Ватаманович ішов пішки додому. Відпросився з уроків, бо почало поливати холодними дощами, стали дути холодні вітри, а він був у літній одежі. Отож і чимчикував, весь час оглядаючись, чи не наздожене якийсь віз. Сонце згасало, як воскова свічка. На заході палали великі червоні круги. Насував-ся морок.

Вже на Збродах відчув запах торф'яного диму. «Горить торф. Хтось підпалив». Василь пригадав, усміхнувшись, як вони ще малими пасли худобу і перед вечором не раз підпалювали шар торфу в землі. Ранком приженуть худобу — і до того місця. При-знаків горіння ніяких, лише чути торф'яним димом. А коли пали-цю запхаєш у те місце, то зразу з-під верхнього шару порохів по-казується жар. Отак перемішавши, клали туди принесену з дому картоплю. Десь через годину розгортаєш жар, а картопля готова. Спечена. Як вони, хлопчиками, смакували її.

Тут же прибула слина в роті. До речі, був дуже голодним. І тут же почувся запах печеної картоплі. А може, то почулося? Став роздивлятися, де це горить торф. Шукав очима, шукав і не знаходив. Треба знати те місце, а так важко знайти.

Холодний вітер кувйодив шевелюру, яка вибивалася з-під капелюха. Василь весь час поправляв її, запихав під капелюх. Але чи то вже капелюх був замалим, чи шевелюра завелика. Тільки коли знімав капелюх, шевелюра розпрямлялася, а сам то був високий, худий і з боку виглядало, що то стоїть тичка на городі. Накинути стару кожушину — і готове тобі опудало для горобців і ворін.

Василь лише сів до столу і причепився до холодних колочених фасул з кулешею.

— Васильку, зачекай, най загірю.

— Зараз загірються тут, — і поплескав себе по животі.

Коли це рипнули двері і на порозі появилася Ганнуса Грешна. Жила від них недалеко. Добре знали одне одного:

— Славайсу Христу!

— Навіки Слава Богу Святому! Сідай, Ганнусю, — припростила мама Василева, витираючи фартухом лаву.

— Та ні, вуйно, я ненадовго. Я до Василя. Це правда, Васильку, що ти завтра їдеш у Чернівці на базар?

Тому похололо всередині: «Звідки вони уже знають, що я маю їхати до Чернівців, ще й на базар?»

— Ага! — ствердно махнув головою і піднявся, ніби перед директором їхньої школи.

— Я даю тобі гроші, купи три чоловічі шапки.

— Добре, — а самому щось тенькнуло всередині.

III

Біля сільської ради відбувався нечуваний рух. Під стінами стояло кілька десятків односельців. Одні насторожено заходили, інші з незадоволеними обличчями виходили.

— Що там таке? Чого визивають?

— Ет! — махнув рукою сільський багач Танасій Грищук, — дочекалися! Доводять кожному поставку про продаж державі продукції — і почав перераховувати на пальцях, загинаючи їх, — пшеницю, жито, ячмінь, кукурудзу, овес, картоплю, м'ясо, молоко, яйця, вовну, — нарешті з рукавів кожуха стирчало лише два кулаки. — Де-де-де! — і мало аж не побіг дорогою. За ним вибіг із сільської ради Пилип Грешний і теж мало не побіг додому.

Розгорнувся, побіг надвір до коршниці, відкрив нижні дверцята. Звідти посипалися качани кукурудзи

— Тату! Що ви робите? Таже вони ще сирі, не висохли, як належить, — мовила Ганнуса, відчинивши вікно з хати, вона тільки що прийшла від станичного.

— То й якраз добре. Сируваті більше заважуть. Поставку! Поставку! Я вам дам поставку, — буркотів під ніс.

Вніс кілька кошиків, зі злості перевертав їх серед хати:

— Зараз буде поставка. Зараз, зараз... Ганнусю допоможи полушити ці качани.

Хатні двері легенько відчинилися. На дверях показався чоловік у цивільному, збоку стояли два енкаведисти з автоматами, а позаду — черговий сільради. Він був невеликого росту і весь час натягав шию, хотів побачити, що там робиться в хаті, виражаючи на обличчі велике незадоволення гостями, бо ще на двох вулицях не встиг повідомити, що треба з'явитися до сільської ради. Чекає на всіх новий фінагент.

— Що воно за часи настали, — бурчав під ніс черговий, швидко йдучи, аж болото розліталосся, гості з Городенки ледве встигали за ним. — Ще одну роботу не закінчив, а тут давай, давай. Та що давай, що я на конях? Ніби в мене ноги казенні. А цих також тут носить, — черговий незадоволено поозирався, — то одні приїхали, то інші, тому подавай попа, тому попадю... Ще не їв сьогодні, ще не присів хоч трохи, і це так до вечора. Як тільки починає сутеніти, всі забираються до ноги, якби віником позамітав, усі тікають до Городенки, а ти тут самий залишаєшся в цій сільській раді, хоч вовком вий. Часом ні до кого слова заговорити.

Може, би ще щось бурчав черговий, але...

— Ми вже прийшли, ось ця хата, — і показав пальцем.

Зрештою, міг би вже йти доробляти свою роботу, але цікаво, чого прийшли аж з Городенки до цих Грешних?

— Ви Ганнуса Грешна?

Та кивнула головою.

Гість почав роззиратися по хаті. Свій погляд зупинив на образі, який висів на стіні. Фактично висіло їх кілька, але втупився в один, де виднілися дві фотографії, на яких Ганнуса сфотогра-

фувалася зі своїми подругами під час навчання у торговельній школі. Гість підійшов ближче до образу, чи хотів доторкнутися до фотографій, чи забрати, але ковзнув рукою і скривився. Фотографії закладені під склом.

— Це ви посередині? — мовив ніби тихо, але спокійно.

— Так, — тихо відповіла дівчина.

А в голові вирувало, мов у Тополівці води під час літньої зливи.

«Що їм відомо? Що? Хто провалився і її здав? Хто? Нібито станичний нічого не говорив. Невже він не знає?»

— Збирайтеся! Підете з нами.

— Але я ще не обідала.

— Обідайте. Ми почекаємо.

Ганнуса наляла в миску борщу і почала їсти під прицільними поглядами чотирьох гостей. Напевно, всі були теж голодні. Особливо черговий, який стояв з-заду і прямо-таки ковтав слинки, які звідкись прибували й прибували, як вода з-під землі. Стільки ти її не черпай, а вона все прибуває й прибуває.

— Мені брати щось з собою?

— Та ні, що ви! Не треба. Ми зараз дещо переговоримо і ви повернетесь додому.

Прийшли до сільської ради. Люди розступилися. Одні зловтішно усміхалися, інші дивилися співчутливо, знаючи, що за цим стоїть.

— Там на вас по сусідству чекає обід, — мовив голова сільської ради і показав очима на хату. Він добре знав, що всіх, хто приїжджає з району, потрібно в першу чергу нагодувати. І то добре. Місто поки що голодувало. Хліб видавали по картках. Хто мав роботу, той одержував пайку хліба, хто був безробітний — голодував.

«Але цим п'явкам замало пайка» — злісно подивився вслід.

За столом сидів фінагент і по черзі викликав з вулиці людей.

— Нічого не знаєш, нічого не бачила, нічого не чула, — вловивши момент, голова зігнувся біля Ганнуса і прошепотів, ніби щось шукаючи під лавкою.

IV

Після холодних дощів і вітрів трохи гейби потепліло. Удень крізь темні хмари, які чомусь дуже швидко повзли досить низько над землею, час від часу проривалося ясне сонечко. Як то було приємно, коли відчувалося довкола сонячне тепло. Але вечорами холодніло. Дні ставали все меншими і меншими. Натужно каркало вороння, мовби накликало холодну погоду. Що не день, то все наближалося до холодної пори року.

Одного дня на вулицю висипала юнь. Уроки закінчилися. Всі думали лише про обід. Дуже хотів їсти і Василь. Що то молодий організм, хоче їсти, та й то добре і багато. Годували не дуже, але можна було миритися.

«Це тобі не дома» — не раз думав, хоча й дома не завжди було зварено. Але була корова і було молоко. Хоч свіже чи кисле. Наливав повну квартиру, кусень хліба, раз, два... і наївся. Якщо зама-ло, то міг повторити.

— Хто тут Ватаманович? Хто Ватаманович? — хтось переббив думки Василя, і він зупинився, піднявши голову. При дорозі стояла тачанка. Фірман сидів, притягнувши віжки, а біля тачанки стояв військовий. Хлопці уже звикли до їх присутності. Час від часу вони забирали когось, щоправда, ще ніхто після того не повертався.

— Я! Я, Василь Ватаманович! — підійшов без задньої думки.

— Сідай!

Василь не питав чого, куди? Тільки холодний черв'ячок почав лазити попід груди.

Товариші по навчанню співчутливо помахали руками прощаючись.

«Чого б це?» — думав.

Почав перебирати у пам'яті в кого був у селі, що, де говорив. Ніби нічого. Знав багато дечого про сільське підпілля. Це не було аж таким секретом у селі. Але добре знав, що не можна щось таке про підпілля говорити, когось про щось розпитувати, придивлятися до зустрічних людей.

Одного разу в обід на вулиці зустрів незнайомого чоловіка. Той підійшов:

— Хлопче! Як мені зв'язатися з підпільниками. Я маю дуже важливу для них штафету. Якщо її не передам, то їх багато зараз-таки може пропасти.

Василь оторопів. Поки що не мав ніякого зв'язку з підпіллям, боївкарями, але через братів, та інших товаришів добре знав, що чужі в селі — це перебрані енкаведисти або сексоти. Якщо хтось ішов у село зі штафетою, то обов'язково його приводив кур'єр з сусіднього села і вів на зв'язок. Зв'язкова, добре знаючи кур'єра, приймала гостя і, зорієнтувавшись у ситуації, приймала рішення, чи вести гостя до станичного, чи спершу йшла запитати або просто забирала штафету.

— Я не знаю ніяких підпільників. А взагалі, — Василь трохи зорієнтувався від несподіванки, — хто це такі підпільники? Я щось про таких не чув.

— Ти не вдавай дурного, — той пристав до нього, як реп'ях до кожуха, і почав розказувати в кількох словах, як він урятувався від облави в тім селі підпільників, у тім. Василь ледве відчепився від незнайомця, але по дорозі зайшов до Ганни і все розказав. Та засміялася, мов, навіщо мені це розказуєш?

Звідти йдучи, став за одну хату, почекав трохи і зразу побачив, як Ганнуса, натягаючи на голову хустку, кудись швиденько пішла. Багато дечого і не розумів. Якось пізно вночі хтось до них різко постукав у вікно. Коли тато запитав: «Хто там?» Звідти відповіли: «Слава Україні!» Тато закричав, що він не знає ніякої України і почав кричати, щоб забиралися з-під хати, бо піде ранком до голови сільської ради і все розкаже.

Ранком Василь пробував розпитати тата про нічних гостей, чому не впустив повстанців до хати, не нагодував їх. Але той відповів, що він ще замалий про таке знати. Багато дечого промайнуло в пам'яті, поки доїхали до районного відділу МДБ. Завели до камери, двері за ним зачинилися.

— От і пообідав, — подумав, — може, тут дадуть попоїсти. Ого!

Скільки пройшло часу, не знав. Сидів-сидів на дерев'яному тапчані, та так і заснув. Раптом хтось почав термосити:

— Йди за мною! Руки назад!

Привели в кабінет. За столом сидів молодий лейтенант і усміхався. Почав розпитувати звідки родом, хто батьки, як опинився в школі. Від теплового тону й усмішки Василеві стало приємно на душі, відчув якусь прихильність до цього не набагато старшого від нього офіцера, і давав вичерпні відповіді на запитання.

Лейтенант зрозумівши по-своєму, що овоч дозрів, поставив пряме питання:

— Скільки в селі підпільників, криївок і чи може він усе це назвати?

Василя ніби обілляли окропом.

— Я взагалі не знаю, що то таке підпільники, що то таке криївки, — йому махом висохло в роті, язик ледве повертався. Чи то від несподіваного запитання, чи від того, що ще від учорашнього сніданку не мав ні ріски в роті.

Лейтенант усміхнувся. Чи пожалів молодого хлопця, чи щось інше, але сказав відвести знову в камеру. Василеві дали попоїсти. Аж не так, але голод трохи вгамував. Більше його не тривожили. У верхньому віконці почало темніти. Раптом заскреготів у дверях замок.

Василя вивели, зв'язали з-заду руки, на голову щось накинули і добре на шиї зав'язали. Трохи було важко дихати, але терпимо.

— Пошли! Не отставай!

— Куди це мене ведуть? — весь час думав. Хтось міцно держав за лікоть, і хоч не впирався, але той настирливо тягнув за собою.

Враз почув, як пахотить паровоз.

— Значить ведуть на станцію, кудись будуть везти поїздом. Дотепер їхав поїздом лише до Чернівців.

І тут, звідки не візьмись, знялася стрілянина. Той, що вів, пригнув його:

— Ложись! І не двігайся!

Солдат, який його вів, заматюкався і кудись побіг.

Тут хтось, задихавшись підбіг, ухопив за лікоть:

— Уставай і біжімо...біжімо...біжімо...

Біг щосили, але невідомий підганяв його, підганяв. Дихати було важко, бо не міг набрати повні груди повітря.

— Слава Богу, втекли, слава Богу, не видно енкаведистів. Можна йти помало, — віддихуючись мовив невідомий.

Василь думав і думав, що таке може бути? Невже його відбили повстанці? Але як вони могли дізнатися про нього? Звідки родом, а де навчається. Думки його перебила команда:

— Обережно. Обережно, ставай на щаблі і злізай.

— Ага! — дійшло, — опускаюся в криївку, значить, наші.

Нарешті відчув під ногами тверду землю. З голови зняли накидку з мішковини. Розв'язали руки. Від невеликого світла, яке лилося по криївці від каганця, примружив повіки. Кілька разів добре кліпнув і при звичаївся. Почав розтирати затерплі руки. На лавці, навпроти нього сиділо кілька чоловіків. Неголені, в кожухах, портініцях, чоботах. Усі пильно дивилися на нього. Нарешті один з них, мабуть, найстарший, — подумав Василь, — гостро запитав:

— Ну що? Ти всіх назвав наших, видав усі криївки?

— Та що ви? Я нікого не видавав! Я мовчав, як рибка в воді. Що я не розумію?

— Е ні-і-і! Нам стало відомо, як ти розпустив язик.

— Неправда! — від такої несправедливості у Василя аж виступили сльози на очах.

— Та що тут багато базікати. Хіба не ясно, що це сексот, — процідив кризь зуби той, що сидів рядом зі старшим.

— Давай! — потягнув рукою по шиї третій до того, що стояв позаду Василя. Від почутого і нарешті побаченого потемніло в очах. В голові мигнуло: «Повісять!»

Ззаду ймили за руки, зв'язали і почали тягнути до драбини.

— Хлопці, та я з вами! Я ваш! Я купував вам шапки! — закричав з відчаю Василь.

— Досить! — прозвучало, — давайте все за протоколуєте.

Василеві знову розв'язали руки, поставили стілець і попросили сісти. До нього аж тепер усе дійшло... З розпуки хотілося плакати, що так легко розколовся, як той горіх...

Йому зразу сплигло на думку, як у селі не раз ходила така бесіда, що є горіхи маленькі ще й загнуті на кінці, є великі з товстою шкаралупою і є великі з тонкою. Маленький горіх тиснеш,

тиснеш — не можна роздушити, мусиш чимось ударити, а він так розлітається, що нічого з того не можна скористати. А горіх з товстою шкаралупою тиснеш, тиснеш, також мусиш добре чимось вдарити аби розбити, з тонкою шкаралупою легенько потиснеш, а він зразу розколюється.

V

— Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце народження, де вчилася? — ніби старанно записував, як виявилось, слідчий Городенківського райвідділу МДБ лейтенант Кошелєв, який і заарештовував Ганнусю.

— Ну то як? Як прізвища твоїх подруг?

Їй зразу врізалося в пам'ять — дома було на ви, а тут на ти.

— Пройшло уже кілька років, як ми навчалися і я призабула. Треба подумати.

— Ну що ж, думай. Нам нікуди спішити, — задоволено усміхнувся.

Покликав конвоїра.

— В камеру №6! — Мовби відрубав.

«Камера, камера, камера... — почало гупати в голові. — Значить, її заарештували. Хтось видав. Не може бути. З сексотів?! Хто?! Хто?!» Її вели по коридору.

Дівчат, своїх подруг добре пам'ятала. Це Марійка Мельник і Парася Ткач. Перед очима постав Береза: «Якщо попадетесь ворові в руки: знущання, тортури, муки...»

Зразу по спині почали лазити мурашки. Переступила поріг дверей, оббитих залізом. За нею заскреготав залізний замок. У душі щось йокнуло. В камері темно. Стало страшно.

«Якщо прийдеться віддати своє життя за волю України, то ми його віддамо», — звідкись пролунали знайомі слова.

«Звідки?» — і Ганнуса покрутила головою шукаючи звідки. В кутку щось темне заворушилося. Зі страху хотілося закричати.

— Хто ти? Підійди ближче!

Ганнуса підійшла. На бетонній підлозі лежала жінка, накрита якимось лахміттям.

— Підійми мене, — простогнала. — Ти звідки?

— З Топорівців.

— Я з Торговиці. Та ти ще дитина. Як ти тут?

— Мене заарештували.

— Дивись, що вони з мене зробили.

Вийняла з-під лахміття руки. Вони були синіми. У багатьох місцях виднілася запечена кров. Обличчя чорне, з синцями.

— І так усе тіло...

Ганнусі похололо всередині. В голові знову почало гупати: «усе тіло... усе тіло... усе тіло...»

— Орієнтуйся по питаннях. Якщо відчуваєш, що вони про те, що питають, щось знають, тоді говори правду. Інакше з тобою буде те, що зі мною.

Кожух забрали, окрійку теж. Залишилася в одній сорочці і спідниці. Стояла, стояла прихилившись до стіни і почала сповзати. Ніч робила своє. Спершу присіла на холодний бетон, потім прилягла. Перед очима спершу показався тато, так дивився на неї, так дивився, ніби кудись від'їжджав. Несподівано появилася мама. Побігла їй назустріч кричачи:

— Мамо! Матусенько! Рідненька!

— Уставай! Уставай! Ач, як розляглася, як у себе дома...

Хтось штовхав ногою.

Відкрила очі.

— Пішли!

Знову вели коридором. Руки назад. У кімнаті світило дуже ясне світло. Від незвички прижмурила очі. За столом сидів той же слідчий.

— Ну що? Нагадала? — суворо запитав. — А може, розкажеш, яка організація діяла у вашій школі?

— Не пригадала і не знаю ніякої організації.

— Точно?

Та заперечливо махнула головою

— Ми тобі зараз допоможемо.

З інших дверей ввели Марійку Мельник.

— Марійко! Ти знаєш цю дівчину?

— Це Ганнуса Грешна.

— Звідки ти її знаєш?

Марійка потупила голову і мовчки мовила.

— Ми разом навчалися в торговельній школі.

— Яка в школі існувала молодіжна організація?

— Юнацька сітка Організації Українських Націоналістів-революційна.

«Що вона робить? Як посміла? Зрадниця! Зрадниця!»

— Ти зрадниця! — закричала Ганнуса. Очі наповнилися сльозами, — ти зрадниця! Ти продаєш свій народ!

— Ану тихо! Тихо! Я сказав!

Марійка заплакала.

— Ким була для вас Грешна?

— Ланковою, — плачучи ледве вимовила це слово.

— Хто був вашим провідником?

— Не знаю.

— А Ткач знає?

Та заперечливо помахала головою:

— Думаю, ні! Ми знали лише ланкову.

— Внески платили?

Марійка ствердно помахала головою.

— Кому?

Та подивилася на Ганнусю.

— Виведіть її! А тебе попрошу присісти за столом. Значить, ти була ланковою?

— Так!

— Кому здавала внески?

— Провідникові.

— Прізвище, ім'я, по батькові?

— Не знаю.

— Як не знаєш? Здавала внески і не знаєш?

— Він не з нашого класу, може, і не вчився в школі. Я знала його тільки по псевдо.

— Яке?

— Тур.

— Добре!

Кошелєв поклав перед нею кілька фотографій хлопців. Вона зразу впізнала його.

— Тут його нема.

— Як нема?

— Ну та що я зроблю? — і розвела руками.

На другий день рідненька матуся принесла передачу.

— Прийміть! Ось це, — почала схлипувати. Чому заарештували не питала. Знала, що відповіді не одержить. Гляди, ще й накличе біду. Можуть вивезти до Сибіру. І так ось уже кілька вечорів не сплять. Усе наслухають, чи не загуде машина.

— Не можна приймати.

Так ходила кілька днів. І без успіху. Боже! Та чому не прийти? Та ж це недалеко. Ходила б і по кілька разів на день. Коли в черговий раз прийшла:

— Такої нема!

— Як то нема? — Всередині похололо. — Як то нема? А де поділася? — Заголосила, почала ламати руки.

— Треба було краще виховувати, а не заводити тепер істерики!

— Та я що? Та я нічо! — витираючи сльози, пильно дивилася в очі конвоїру.

Той не видержав матиного погляду:

— Повезли до Станіслава.

VI

В одній із камер сидів і Семен Ватаманович. Попав у засідку, коли йшов до Торговиці. Станичний передав біля десяти синьожовтих прапорів. Мав їх передати зв'язковій. Ішов без кур'єра, бо це не вперше.

Місяць опустився досить низько, ніби хотів щось розгледіти. Чи то молодого хлопця, який ішов собі стежкою, нікуди не звертаючи, чи щось інше. Час від часу його закривали хмари. Від цього ставало то темно, то світло. Випала густа роса.

Дуже хотів закурити. Але добре знав правила конспірації. Вогник від запаленого сірника та й цигарку видно далеко. Накуриться в хаті зв'язкової, яку знав давно. Попіднімалося прив'ялене від денного пекучого сонця на вузьких полях бадилля карто-

плі, ніби почало просипатися і випрямлятися. Шелестіло покрите росою листя на деревах.

Семен ішов собі, мовби у себе по подвір'ю. Не озирався, не ховався. Звідкись понесло якимось пахощами. Зупинився, щоб розгледіти звідки і чим може пахнути.

Раптом на нього наскочили, повалили на землю і зв'язали назад руки.

— Таваріщ лейтенант! Паймалі бандіта.

— Кудя следуєш?

— До Торговиці.

— Чево?

— Таке питаєте, — посміхнувся Семен, — Та же я хлопець, іду до своєї коханої. Чи це радянською владою заборонено?

Лейтенант зі злобою розмахнувся і щосили заїхав Семенові в обличчя:

— Я тебе пагаворю! Думаєш што болтаєш. А ето што?

— Не знаю. Іду собі і бачу, щось лежить під деревом, загорну-те у папір. Надворі темно. Розглядав, розглядав, думаю чого про-падати добру. Візьму, а вдома роздивлюся що до чого, — всміх-нувся дивуючись своїй дотепності.

У роті появилoся багато слини, по солоному смаку догадався, що то кров, і почав час від часу спльовувати.

— Ктo з табой шол?

— А ви бачили ще когось?

— Как звать твою дєвушку? Фамілія?

— Не знаю.

— Как? Ідьoш к своєї любімoй і не знаєш как звать?

— Не знаю. Кілька разів бачив у Городенці на базарі. Сподо-балася. Закохався. От і йду, хочу розшукати.

— Пачему вечером?

— А що у вас ходять до дівчат вдень?

— Ти, віжу, оченъ шустрий!

— Учителі в школі попалися непоганими.

— Таваріщ лейтенант! Ето бандітськіє флагі!

— Ах ти, мразь! — і лейтенант Кошкін удруге заїхав по об-личчю.

ЛІТО 1349 РОКУ

ВЕЛИКА ПОМИЛКА

I

народі всяке говорять. І добре і погане. Так багато всього сказано, що не завжди і всього запам'ятаєш. Та є речі про які треба обов'язково пам'ятати. Наприклад: “На чужому нещасті свого щастя не побудуєш”. Але цього не хотів пам'ятати польський король Казимир Великий, який їдучи на білому коні напереді свого війська переступив кордон Галицько-Волинської держави. Навіть на межі не зупинив коня, щоб постояти і ще раз обдумати свій поступок, як це робили усі завоюювачі, не перехрестився, не попросив у Господа Бога благословення. Адже знав, що йде на неправе діло.

— Великий королю! Славетний крулю! — доносилося звідусіль від ординарців і помічників, — перед нами відкриваються нові ворота.

— Чому я не бачу галицьких бояр і воеводів? Я бажаю їх бачити перед собою на колінах! — пихато вигукнув найрозумніший зі всіх польських крулів і почав крутити довкола головою, милуючись краєвидами галицької землі. Йому здавалося, що вранішнє сонце усміхається до нього і схвалює його рішення. В обличчя повіяв легенький вітерець, обдаючи полководця усіх часів, а саме таким вважав себе Казимир, вранішньою прохолодою. Ген удалині темніли синьоокі Карпатські гори, покриті вічнозеленими смереками і ялинами. Навколо зеленіли: озимина, луки і пасовища. Співало оди птаство, цвіркуни. Повсюди, де блистіли води, відбувалися жаб'ячі концерти. Все це сприяло великому душевному задоволенню. І радість так і сипалась з добре поголеного, аж синюватого, обличчя, так і сипалась...

— Тепер це буде моє! Вся оця краса навічно моя! — почав вигукувати і показувати рукою довкола, — не так, як перший раз. Не так!

При згадці про перший раз лице короля поблідло, почало сіпатися, вираз обличчя став таким, що супроводжуючі його польські гетьмани, князі, полковники, всі ті, хто перебував у королівській свиті, перелякалися.

Перший раз поляки ступили на землі Київської Руси, коли боровся за київський стіл князь Святополк, а він був зятем польського короля Болеслава Хробри. Польща в той час була надійно захищена Руссю від агресії зі Сходу, тим паче, що Русь ніколи не посягала на польські землі.

Гірша справа була з хрестоносцями, які постійно час від часу робили колонізацію польських земель.

— Дійшли до нахабства! — інколи думав Казимир Великий, — і зайняли Гданське помор'я, відрізавши його славну державу від моржа. Потім зайняли Добжинську землю, Куяви. А щоб їх шлях трафив!..

Не сидів тихо і чеський король. Зміцнивши державу, теж знахабнів захопивши кільканадцять сілезьких князівств на чолі з Вроцлавом. Під великим тиском прийшлося віддавати польські землі на півночі і заході. Згадуючи про це, король аж трусився зі злості. Повернути це неможливо, бо одні і другі були сильнішими. Інша справа зі східним сусідом, який з кожним роком ставав усе слабшим і слабшим. Сам Бог давав їм, полякам, безплатно, без крові таку славну землю.

II

— Ой, скінчилися щасливі дні, коли правили в нашому Галичі наслідники київського князя Мономаха, — голосила Параска Станичиха, хоча по чоловікові писалася Заєчович, онука старої Станичихи. Так звали її маму, так усі в селі звали і саму Параску Заєчович — Станичихою. Вона успадкувала від своєї баби і лікування, і врожіння, навіть зливала оловом. Голосила в тополівському селі перед церковцею, а в самій церковці відправляли панахиду по вмерлих галицьких князях — Левові II і Андрієві I.

— Усе, все! Аж тепер не буде гаразду в нашому краї. Його й так аж не було, але буде ще гірше!

— Цить, бабо! — прикрикнув зі сходів церковці дяк Петро Ватаманович, — смерть князів, то є велика політика. А що ти розумієшся у політиці?

— Ще не раз згадаєте бабу та ще не раз! А говорила, а розповідала, що не буде порядку в нашому краї, та говорила. Ось побачите! Ой згадаєте! І то не раз!

Як у воду дивилася Параска. Зараз-таки на галицький трон було покликано родича Мономахів по жіночій лінії Болеслава, чийм батьком був Мазовецький князь Тройден. Чи це була така домовленість між поляками, щоб притупити пильність галицьких бояр, чи щось інше, бо Болеслав був вихований у польському дусі. Син поляка і русинки перед сходженням на трон задумав перехреститися на православного.

Ще за князювання Лева Даниловича почалася відповідна робота зі створення Галицької митрополії, проти чого дуже виступали на півночі суздальські князі. Цю роботу продовжив син Лева Юрій. Нарешті, з великими потугами була створена Галицька митрополія, яка у списку митрополій Константинопольського патріархату була 81-ю і обіймала єпархії — Галицьку, Перемиську, Володимирську, Холмську, Луцьку і Турівську. Першим митрополитом став грек Ніфонт.

У тому ж році помер Київський митрополит, який уже перебував на півночі у Суздалі. Зразу суздальські князі направили для висвячення нового митрополита Київського ігумена одного з монастирів Геронтія. З Галича князь Юрій Львович направив ченця Петра. Патріарх висвятив Петра і присвоїв йому титул Митрополит Київський і вся Руси. Зі злості, що не вийшло по-їхньому, суздальські князі висунули вимогу перед патріархом скасувати Галицьку митрополію. Що той і зробив.

Але коли зайшла мова про перехрещення католика Болеслава на православного, чого дуже нібито не хотіли поляки, то постало питання, хто буде це робити. Офіційно Галицької митрополії вже не було, а де-факто існувала. Митрополитом був Гавриїл. Болеслав захотів, щоб цю процедуру виконав саме він. У польських колах підняли шум, що цей митрополит не є канонічним і перехрещення не буде визнаним.

З іншого боку, якщо Болеслав таки піде на це, то це буде значить, що він не визнав рішення Константинопольського патріарха, і Галицька митрополія продовжить свою роботу.

У неділю раненько вже віддавало гарячим повітрям. Надворі було тихо і ясно. Сонце усміхалося вже звисоченька. Висотні будинки, дерева, особливо у міському парку, були залиті, як сріблом, світлом. Хто показався з двору, від того блискучого саява мусив

примружити очі. Над домами опускалося золоте марево, неначе в повітрі ворухнулися якісь пасма срібних ниточок. Дехто, побачивши таке чудо, стрясав головою і заплющував очі. Відкривши, бачив пасма срібних ниточок, і знову заплющував, відкривав повіки — пасма золотих ниточок. Що за чудо? А це чудо почалося у львівському катедральному соборі, де зібралося повно єпископів, архимандритів, ігуменів, священників. Посеред церкви стояв Болеслав і смирно прислухався до відправи Візантійського східного обряду. Крізь верхні вікна до собору падали різнокольорові промені. Вони весело сміялися до Болеслава, омивали його лице, лоскотали буйні кучерики на голові, на бороді. Йому вже надокучило стовбичити посеред церкви і вмиватися сонячними променями, коли це митрополит Гавриїл проспівав:

— Охрещується раб Божий Юрій в ім'я Отця, амінь; і Сина, амінь; і Духа Святого, амінь.

Зверху одягнули біле покривало, на ший повісили хрест. Білий одяг служив знаком чистоти душі після хрещення і нагадував Юрію, щоб він і надалі зберігав чистоту, а хрест став видимим знаком його віри в Ісуса Христа.

Після охрещення Болеслав став називатися князь Юрій Тройденович. Зразу ж поріднився з польським королем Казимиром, який був одружений зі старшою дочкою литовського князя Гедиміна, а Юрій Тройденович одружився з молодшою.

Молодий князь повів політику не прийнятною для галицьких бояр. Налагодження нормальних стосунків з Казимиром Великим, родичання з литовською знаттю, мирні угоди з Орденем Хрестоносців, прийняття на галицькі землі колоністів і інше призвело до розмежування між князем і його боярами.

— Ой нема нам над Данила Романовича.

— Ото був князь! Повсякденно дбав про Червону Русь!

— Ніколи не загравав із недругами. Коли було потрібно, брав до рук меч і вирішував усі державні справи.

— А цей собі зблизився з Казимиром Великим. Подружилися. Аякже! Свояки!

— Часто перебуває в Литві. Їздить на всякі прийоми. Та їдь собі до безголов'я, але думай про державу. Та де-е-е!

— Знюхався з орденськими хрестоносцями.

— Дав дозвіл переселятися до нас німцям, полякам, угорцям. Виділяє для них найліпші землі. А ми куди?

— І кажу йому про це, і говорю. Погоджується, усміхається до мене, мовби до дівки, — підскочив з лавиці перемишльський воевода Дмитро Дяцько, — і далі робить по своєму. Скільки можна таке терпіти? Питаю я вас?! Скільки?!

Перебуваючи у Володимирі через кілька днів по тому придворні князя знайшли його у саду мертвим. Як виявилось — отруїли. Бояри тут же посадили на князівський трон, але вже у Володимирі-Волинському литовського князя Любарта Гедиміновича.

Зараз таки, на основі попередньої угоди з Казимиром вирушило в Галичину угорське військо під керівництвом палятина Вілерма, але зі страху перед татарами вернулося назад.

Як таке міг стерпіти польський король, свояк помершого, Казимир Великий? Не покладаючись на домовленість з угорцями, не довго думаючи, вже на дев'ятий день, зібравши своє військо, пішов на Галичину, — зруйнував Львів, присвоїв князівські клейноди і велику кількість усяких коштовних речей. Хотів піти і далі, але дізнався, що галицькі бояри звернулися по допомогу до монголо-татарів, і швидко з великою ганьбою, як і угорці повернувся назад до Польщі. Як його це впекло! А коли дізнався, що монголо-татари таки готуються до наступу на Польщу, слізливо просив одного із боярів, Дмитра Дяцька, який тоді вважався “наставником або начальником Руської землі” не робити цього, поклявшись і присягнувши не чіпати Галичини. Йому повірили. Але в душі апетит на галицькі землі залишився.

Через кілька років усе це призабулося. Устиг наладати контакти з монголо-татарами, давши їм непоганий викуп, щоб не втручалися в його і галицькі справи, отримав військову допомогу від угорців, від Папи, який мріяв удень і вночі про покатоличення Червоної Русі. У такий спосіб звільнився від даної присяги, спочатку ніби ненароком приєднав до Польщі Перемишльську і Сяноцькі землі і навіть околиці Жешова. Галицькі бояри на таку нахабність з боку Казимира промовчали.

І ось, сьогодні, він удруге переступив галицький кордон.

— Цього разу я вже втікати зі своїм військом не намірений. О ні-і-і! Сьогодні я ступив на цю землю, щоб панувати на ній вічно. Ця земля має стати польською, вона давно чекала на поляків.

На полянці під високим і розлогим деревом на королівську свиту чекав накритий довгий стіл із усякими наїдками та питвом. Король першим зліз з коня, за ним інші вельможі. Почувши запах наїдків, який почав лоскотати ніздрі зголоднілих переможців, усі почали потирати руки від задоволення і піддесливо усміхалися. Служник подав на підносі налите в бокали французьке вино. Казимир узяв у руки бокал:

— Сьогоднішній день увійде до великої історії нашої держави. І цю історію почав творити я, Казимир Великий. Казимир III.

— Віват! Віват! — прогрімало одноголосно. Від крику знялося в небо гайвороння, а горобці перелетіли аж за десятки метрів.

— Панове! Я піднімаю цей бокал і з радістю вип'ю, — при цім обвів поглядом і рукою з бокалом довкола скільки сягало око, — за велику Польщу!

— Нех жеє Казимир Великий! Нех жеє польський круль! Нех жеє великий польський нарід! — довго лунало довкола і в небесах.

Засмутилося сонце від почутого і почало затягатися темними хмарами, перестали тьохкати солов'ї і співати жайворонки, припишили ворони, шпаки і горобці, тихіше співали цвіркуни, припинили свій концерт на водних гладях жаби. Чи розуміли вони смисл сказаного пихатим королем, чи ні, але вони жили на своїй землі — Галицько-Волинського князівства. Напевно, їм було небайдуже.

Це й була велика помилка польського можновладця, за яку довелося розплачуватися не одному поколінню поляків.

III

Коли в Тополівку приїхав представник нової влади і прочитав, яких правил повинні дотримуватися новопіддані великої Польщі, яких податків їм належить дотримуватися, Параска Станичиха заголосила:

— А я казала та я говорила, що добра вже не буде. Дотепер ми працювали на своїх багатіїв, а тепер ще й на чужих, — так щиро плакала, аж почала захлипуватися.

— Цить, бабо! І без твого плачу тяжко на душі.

Давно відбув польський шляхтич, а віче не розходилося. По небу повзли темні хмари. Здавалося, ось-ось почне дощити. А так треба було дощу. Хоча на носі сінокіс, але треба було й сапати. Картопля хотіла підгортатися, а як підгортати, коли земля навколо суха-суха. Воно, звичайно, тих городів небагато, але те, що є, треба довести до ладу. М'ясо, слава Богу є, хоч відбавляй. У лісі дичини багато. Але хочеться і трішки овочів. Особливо картопельки. Почав звіватися вітер.

Усі стояли мовчки, вражені тим, що нібито земля і їхня, але уже й не їхня. Ніхто не звертав на вітер уваги. В усіх дзвеніло в голові:

— До лісу за потребою поки що можете ходити, але пам'ятайте, що ліс уже не ваш. Кожного року повинні рубати ліс, корчувати...

Почав накрапати довгожданий дощ.

— Нам ліс не потрібний, нам потрібні орні землі...

Ще довго лунало в повітрі.

— ...орні землі...орні землі...орні землі....

Дощ пустився зливою, люди ніби спам'яталися і стали розходитися.

Біда в тому, що Казимир Великий захопивши Галичину, трохи розігнався зі своїм військом і завоював частину Волині, потіснивши литовців. Почалася війна між Любартом і Польщею. То ті, то інші звали на допомогу монголо-татарів, які далі плундрували українські землі.

Так тягнулося майже десять років, поки Казимир Великий не помер. Оскільки був бездітним, то польський трон перейшов до Людвіка Угорського, в результаті Галицька Русь дістала свого роду автономію і перейшла під юрисдикцію Угорщини, як провінція. Новий король призначив своїм намісником князя Владислава Опольського, як останнього Галицького князя. Той правив Галичиною, в тому числі й Покуттям, шість років. Для тополівчан це була свого роду передишка. Стало жити трохи легше.

ОСІНЬ 1922 РОКУ

ВЕЧОРНИЦІ

I

ело, як село, розташоване переважно в долині, яку розділяє потічок Тополівка. Південно-східна і північно-західна частини села — на вищій, горбистій місцевості. До повіту далеченько, навколо розкидані такі ж самі села. Лише одні на горбистій місцевості, інші при долині, але це не заважало людям ходити в гості, на храми чи весілля в інші села. Навіть одружуватися.

Найкраще в селі весною і літом — усе потопає у зелені садів, добротних ланів, маєві квітів, а скільки всюди дерев: верб, білих акацій, ясенів, лип, беріз, берестів, дубів, тополь, каштанів. А як красно восени, коли починають жовтіти дерева, йде збирання пізніх осінніх культур. На полях рух, а вдома? Коло кожної хати готуються до зими. Щоб було тепло, ситно.

— Та нехай ту зиму шлях трафить! — кричав циган. — Так люблю літо, так люблю літечко! — впавши на коліна і звівши до неба руки. — Господочку мій дорогий! Господочку! Ади, віддаю тобі дві зими, лиш дай мені за них одне літечко! — і щиро дивився на небеса, ніби хотів там щось побачити, бодай якийсь значок, що його почуто. Але 10 жовтня, на Калістрата, почало кидати крупинками снігу. Циган вийшов із кузні та й почухав голову:

— Ого! На Михайла вже буде зима! — подивився на небеса, поводив по них очима.

— Не почув мого благання Господь Бог, та не почув. А з 21 жовтня, від Палагни, стало холодати.

Роботи на полях уже закінчено. Давно в Топорівцях так скоро не завершували осінньо-польові роботи. Можна сказати, що дуже квапилися? Ні! Просто багато колишніх січових стрільців повернулися із польських таборів. Додавилося багато робочої сили.

— Мой, мой! Як собі нагадаю, як ми стали на лінії Гродек Ягеллонський — Судова Вишня, Львів уже був наш, — махав го-

ловою Матвій Сиродюк, розповідаючи газдам, які зійшлися в неділю після обіду до нього, — такі люті морози, такий сніг, звівся вітер і почало кидати в очі, замітати, але нам так уже того стало, що всі стрільці горіли бажанням узяти Львів, бо йшлося тоді, хто володіє Львовом, той володіє Галичиною. А тут раз, — і Матвій плеснув у долоні, — нам повідомили старшини, що прийшла телеграма від мирової міжсозницької комісії генерала Бартелемі, яка їхала до Львова.

— Причому ця комісія? Чому не брали Львів?

— Справа в тому, що там було сказано, якщо не припиниться наступ, то це буде розцінюватися, як розрив дипломатичних відносин Західної України з Антантою. По приїзді примусили наших підписати таку угоду про перемир'я, що потім... — і Матвій махнув рукою. — Вже тоді стало ясно, що всі стали проти нас. Ми вкотре переконалися, що України, як держави ніхто не хоче. Чогось їй всі бояться. А після підключили галлерців... і пішло й поїхало. Добили нас. Потім опинився в таборі в Домбі... Боже! Ще й тепер ночами сниться... не віриться, що люди можуть таке придумати для інших. Таже ми слов'яни, можна сказати, одна нація... Брати...

Бараки забиті людьми... військові, жінки... діти! Біля туалетів повно хробаків, спали на голих дошках, гнилий суп, від якого смерділо, або дадуть півгнилого оселедця, або напів-гниле яйце. Четвертину фунта кукурудзяного хліба. Ранком і ввечері кварта чаю без цукру. У бараках не отоплювалося. В сусідньому бараці утримувалися москалі — там, проше пана, зовсім по-іншому. Чисті тобі бараки, відповідна постіль, непогана кухня. Що на це скажете?

Робили на вивезенні деревини. Боже! Як били польські охоронці за найменшу провину. Тільки чулося: свине, хаме, мурго, скурвисин. Усе робилося, щоб ми виздыхали...

— Та й тут створили нам нелегке життя. Про «Січ» навіть не можна згадувати, закрили не тільки «Просвіту», а й усі інші товариства, які діяли до війни. У школі далі чотирьох річне навчання, але на польській мові, ще й ці євреї їм підігрують. Підеш до Городенки, не там став, не так став, свине, і нагайкою по вухах. Гей,

би це-с нарід сказився, став диким. Як це так поводитися з людьми? Минулої осені затіяли перепис населення. Здавало б, нема в цьому нічого поганого, але вкінці вийшло, що в Топорівцях живе більше поляків, ніж українців. Та як же це так? Так фальшувати, так фальшувати...

— Потім прояснилося, що вони хотіли перед усім світом показати, що тут переважно живуть поляки і ця земля їхня. А куди нас корінних українців? Чудо та й усе! Ой, нелегке наше життя, нелегке... — тверезо розставляючи усі слова, втрутився до бесіди Василь Маркозик

— Ну й що поробиш, коли всі проти нас. Усе те, що ви говорите, то-то є політика, а хто грається в політику, той завжди битий по сраці. Кожна влада то є насильницька влада. Як сказано у Святому Письмі: «Вся влада від Бога». Якщо Бог так хоче, то що нам робити? Наше діло орати, сіяти, збирати врожай, молотити, молоти і їсти хліб, якщо залишиться, та й сидіти тихо.

Як мої тато казали:

— Сиди тихо, Їлашку, та й будеш їсти кашку, — повчав уже старший Яким Кульчик.

— Та бо то, куме, таке! Якщо будете сидіти тихо, то завтра прийдуть та й викинуть з хати разом з дітьми під пліт, як отих пісет, пам'ятаєте, яких ви того року викинули на пасовисько. Якої ви тоді заспіваете? Га? А зрештою, якщо будете їсти багато каші, то можете дістати срачку!

Далі наступила мовчанка. Поволі, поволі, та й стали газди висуватися з хати. Вранці дехто узявся вивозити гній на поле. Напустилися дощі, ночами тумани, землю розвезло, зробилися великі болота.

II

Настали довгі ночі. Сільська читальня закрита. Дівчата були далекі від політики. Їм хотілося десь збиратися до гурту, щось уповідати про сільські новини, взагалі тягнулися до гуртового спілкування. Та й кортіло десь зустрічатися із хлопцями. Бо хлопці колись так до дівчат до хати не приходили, хіба вже були зговорини. По вулицях вечорами так собі дівчата теж не ходили.

Тому, котрі сміливіші, влаштовували вечорниці. Шукали такі хати, які були великими. Там жили старші люди чи вдовиці, або й старші дівки. Господиня такої хати мала бути доброю, лагідною, любити жарти, пісні. Молодь дуже любила слухати старших господарів, коли ті розказували про давні історії, про те, як вони дівочили чи парубочили, як колись, ще давніше, проходили вечорниці.

Вечорниці були на кожному куті села. А то і на окремих великих вулицях, якщо там жило багато дівчат. На вечорницях дівчата пряли, вишивали, плели, співали різних пісень. Як правило, на вечорниці приходили хлопці, особливо ті, котрі мали тут своїх симпатій. Сідали біля дівчат, прижартовували до них. Якщо дівчині подобався хлопець, то відповідала приязню на його жарти, якщо не подобався, то не звертала на нього жодної уваги.

III

Гурт дівчат з одного кута в неділю, вийшовши з церкви, не квапився додому. Ішли поволі, ніби вже собі якісь газдині: поважно, про щось гомоніли, сміялися самі до себе. Обговорювали останні сільські новини, на котру з них задивлявся такий і такий-то хлопець у церкві. Нарешті одна з них, Настуня Грищуківа, посерйознівши, мовила:

— Пора, дівчата, розпочинати вечорниці. Майже пополудні почало темніти, мої тато з мамою не пускають на вулицю, кажуть, що тепер уже не до забав, бо скоро розпочнеться Пилипівський піст. А я собі думаю, та що відтепер сидіти в хаті? — Настуня поозиралася і зашепотіла, — таже хочеться десь хоч трохи подивитися на наших парубків, бо здичіємо без них. — І дівчата гуртом зареготали, поозиравшися довкола, чи не видно де старших жінок і трохи стрималися. Бо котрась із них замітить, і підуть по селу плітки, ади, як тоті й тоті, йдучи з церкви, дуже реготали самі до себе. Та же це не файно, аби дівки та так реготали на всьєке село

— Таже, що кажете, дівчата? — далі провадила своєї Настуня.

— Та що кажем, та що кажем! — обізвалася Маруся Кривчукова. — Треба починати вечорниці. Давайте після обіду зберемося та й підемо до вуйни Василюхи. Ми того року провадили

там вечорниці, та й нам там непогано було. Вуйна лише одна з вуйком, дітей у них нема. Думаю, вони приймуть нас. Таже якось домовимосся.

IV

На стінах висіло кілька образів, над ними почеплені вишиті рушники. Зліва піч із кухнею, припічок, застелене ліжко, стіл. Справа від дверей шафа, над нею на стіні замисник. Попід вікнами лава, застелена веренею. Ще одна приперта до стола. Під столом кілька стільчиків. Господарі Настя та Василь Сиродюки були бездітними і на старість впускали до хати сільську молодь на вечорниці.

— Бо ніч така довга у Пилипівку, що можна здуріти, — не раз говорив Василь до Насті. Господарі сиділи на теплій печі і спостерігали за хлопцями та дівчатами, як ті пряли чи вишивали, котрі плели. Глипали на хлопців, а ті на них, ні з сего ні з того сміялися. Коли це одноманіття надокучало, то Василь чи Настя просили їх заспівати якоїсь гарної пісні.

Хлопці починали, дівчата підхоплювали:

Ой там при долині зелена ліщина,
Ходила, гуляла молода дівчина.
Ходила, гуляла, було їй доволі
Стратила віночок з голівоньки свої.

Ой там за потоком Василь сіно косить,
А йому Маруся дитину приносить:
— На тобі, Василю, це твоя дитина.
Не візьмеш на руки — на дорозі кину!

Вуйна Настя на печі схлипнула. Жаль їй стало молодії дівчини, про яку співалося в пісні. У дівчат теж зволожилися очі і стали поглипувати одна на одну.

Взяв Василь дитину та й став думати,
Що ж він має дома матері казати
— Мамо, моя мамо, сталася причина —
Знайшлась у покосах маленька дитина.

То нічого, сину, бери її в хату
Будем цій дитині матері шукати.
— Мамо, ж моя мамо, ще одна новина
Стоїть за ворітьми молода дівчина.

— Яка розумна мама в цього Василя. Ой, яка розумна! —
дівчата повернули голови на піч.

— Бачите, дівчата, — почала Настя з печі, — у пісні все ви-
йшло на добре. А в житті? Ой-йо-йой! Всякої буває. Так що сте-
режіться. Бо ось ці, що сидять рядом з вами і шкірять до вас зуби,
деколи через родичів бувають зовсім іншими.

— Та що ви, вуйно, ми не такі. Ми чемні, — засміялися
хлопці.

— Но-но! — помахала головою вуйна.
Дівчата почали ще однієї:

По саду ходила горішки збирала,
Я своєму милому зле слово сказала.
Прогнівила милого,
Що сказала зле слово.

— То-то почали. Ади-ди! Зле слово сказала. А то що таке? —
почала вуйна дивлячись на свого Василя.

— Бачиш, небого, у пісні співається, як дівчина пережи-
вала за свого хлопця, бо зле слово йому сказала. Вона любила.
А ти-и-и?

— Ігій на тебе, старого та й дурного.

— О! О-о-о! Маєте! Якби ти мене любила хоть трішки, хіба
би таке сказала?

Всі засміялися з дотепності вуйка Василя і продовжили:

Дверей не втворюю, хустину не даю,
Бо я із тобою нігде не гуляю,
Най ти тая втворює,
Що з тобою гуляє.

— О, правильно зробила ця дівчина, а то якийсь шалапут.
Відразу видно, що обманює.

— Ану ще заспівайте нам з бабою такої, щоби взяла за
душу, — попросив вуйко Василь.

Чуєш, брате мій,	Мерехтить в очах
Товаришу дорогий,	Безконечний шлях
Відлітають сірим шнурком	Гине, гине в сірій мряці
Журавлі у вирій.	Слід по журавлях...
Кличуть: «Кру, кру, кру...	Кличуть: «Кру, кру, кру...

Дівчата і хлопці так заспівали пісню, що їм аж виступили сльози на очах. Та й Василь на печі витирав сльози: «Відлітають сірим шнурком, — мені здається, що це співається про наші душі».

Якось необачно, чи навмисне Настуня Грищукова випустила з рук веретено. Покотилося і стало біля Дмитра. Той ухопив.

— Віддай! Віддай веретено! — кинулася.

Той загнув руку з веретеном за спину.

— Ага! Не віддам!

— Це фант! Це фант! Треба його відробити! — закричав Василь, — інакше, Дмитре, не віддавай!

— Який це фант! Це не фант! — відповіли хором дівчата. — Що це ви собі придумали?

— Дмитре, віддай веретено! — попросила Настуня, дивлячись на свого Петра. Але той мовчав, лише сопів у ніс.

— Ні-ні! — заперечив Василь, — за фант треба відробити. І так... Що присудити Настуні?

— Десять разів поцілувати Дмитра.

— А куди? — уточнив Петро.

— Як куди, — мовив Степан, — звісно, у губи.

— Ні-ні! Ніколи! — закрутила головою, почервонівши зі встиду, Настуня і знову глипнула на Петра. Але той мовчав. Настуня подумала: «Таже міг би щось сказати Петрусь, але чогось мовчить».

— То таке, вуйку Василю, — провадив своєї Степан, — поки Настуня буде думати, розкажіть нам якусь казку. Ви так їх багато знаєте. Ану давайте! Все скоріше час переїде.

V

Перед вечором небо проясніло, з півдня ймалося багряним заревом. Старий Іван Ватаманович подумав, дивлячись на багряне зарево: «О, малярка зашкірилася! Стане тепліше. Значить, ще

зими не буде». Потім подивився на захід, на північ, звідти насувалися темні хмари. «Напевно, буде дощ», — подумав і подивився на темні вікна своєї хатини. Вже обійшов коровку, здоїв, попив теплого молочка. «Піду та й приляжу. Світла світити не буду».

Прилігши на ліжко, не роздягаючись, упав у глибоку задуму. Вже кілька місяців, як його небіжка Палагна зійшла в могилу. Перед Великоднем пішла до Тополівки мити кошик від паски. Було ніби тепло, і Палагна пішла босою. Побувши трохи у воді, застудилася, схопила, сарака, запалення, довго маялася в гарячці, хворіла, страшно кашляла і стопилася.

Тридцять п'ять років прожили разом. Народила шестеро дітей. Шість хлопців. Але їм у житті з дітьми не щастило. Чогось до року вмирали. Обоє не встигали їх хоронити. Лише останній, Николка, слава Богу, вижив, і вже має двадцять два роки. Ох, як вони тяжко з Палагною гарували, аби щось пригадувати. На голім місці побудували хатку, стаєнку. Весь час утримували всяку птицю, деколи поросятко. Але корівку завжди тримали. Бо що то за життя без молочка. Мали кілька моргів поля. Малувато-малувато, але більше не пригадували. Бідненько жили, але завжди на своєму хлібчикові, ні в кого не позичали. Нікому не відробляли. Вдосвіта вставали і до пізнього вечора працювали. Не те що сусіди через дорогу...

Через дорогу жив собі Никола з Параскою. Усі звали його Николусь. Мали шість дівок. Жили в старенькій хатині, лише кімнатка та й сінці. Мали кури, яких утримували на горищі, а деколи й качки в сінях. Таке вічне капарство у сінях. Не раз вони уже із жінкою наробляться від досвітку, а ті лиш повстають, ходять по надворку та й очі протирають. Іван пригадав, як одного разу Николусів сусід не витримав та й крикнув із-за плота:

— Мой, Николусю! Настругав-ес купу дівок та й спиш до полудня!

— А тобі що до того? Настругав чи не настругав. Мої дівки дуже файні, то я й не журюся. Журися ти, коли твої хлопці прийдуть їх сватати.

І той прикусив язика. А коли віддавав найстаршу, то підвипилі бояри насамперед потягнули з хати куфер. Николиха скричала:

— Та що ви робите? Та там усе наше вбрання!

Але на неї ніхто не звертав уваги. Коли це дивиться у вікно, а той тягне теля зі стайні, той несе під пахвами по курці, той по качці. Глип, а то поплив мішок із пшеницею з комори.

Николиха вибігла надвір:

— Ѓавт! Ѓавт, люди! Грабівники прийшли!

Коли це глип, а з хати лише попливла скриня на фіру. Один із бояр підійшов до Николихи: — Та й чого кричите? Що це ми собі беремо? Це все буде вашій доньці!

— Але! Але!... — Николисі забракло слів, потім: — але в мене ще є діти!

— Нічого, нічого, — той спокійно, — та ви обоє з вуйком не каліки, будете робити та ще заробите й на них.

Николиха у плач:

— Та ми гейби погоріли! Та ми гейби погоріли!...

Фіри з боярами — раз та й поїхали. Николиха з дарами для сватів лишилася. Нарешті разом із сестрою тайстру на плечі та й бігом за фірами. Після того весілля вже не сплять до полудня. Мало того, що файні дівки, треба ще щось мати в хаті. Так, лежачи, міркував собі старий Ватаманович. Потім перекинувся думками на сина. «Добре було б, аби він одружився. Перебрав би усю господарку на свої молоді плечі. Пішли б онуки. Він би бавив їх. А так! Біда без господині в хаті. Якби трохи молодшим був, то спробував би привести до хати якусь молоду газдиню, а так!»...

І махнув рукою.

Ще трохи полежавши, учув, як відчинилися знадвору двері, потім хатні, і він аж ахнув від подиву. На голові піднявся зі страху чупер. Руки й ноги ніби відняло. Рот зціпило. Говорять у селі, що останнім часом у селі появилось багато відьом, упирів, щезлих, привидів, прибулуд. З чого би це? Нібито всі ходять до церкви, моляться, перед Великоднем сповідаються, причащаються. Одні говорять, що це нам австрійці залишили, інші — тоті пияки-москалі від першої.

В хату ввійшла його Палагна. В руках несла засвічену свічку, точно таку, яку тримала в руках у труні. Вся в білому. Обличчя блищало, ніби намащене якоюсь маззю, з таким синюватим від-

тінком. Губи міцно стулені. Підійшла до стола, витягнула шухляду і щось почала шукати.

Іван дивився на все це як заворожений. Хотів запитати: «Палазю! Що шукаєш?» Потім: «Як тобі там?» Але не міг вимовити ні слова. Рот від подиву був відкритий, а язик затягнуло далеко у горло. Навіть мугикнути не зміг

Нарешті Палагна повернулася і пішла. На другу ніч те саме, але не сама. На руках тримала маленького хлопчика, другий сидів на шиї, звисивши ніжки на груди, два по боках ішли самі тримаючись за гобортку. Найбільшенький серед них ішов попереду, ніби показував дорогу куди йти. Палагна знову відкрила шухляду в столі, щось шукала, шукала, потім підійшла до образів, хотіла запхати туди руку, але все чогось не могла, руку відсмикувала, гейби її там щось пекло.

Іванові прийшла думка до голови: «Це нечиста сила перебралася на мою покійну Палагну, а навколо неї малі щезлики. Вона не може запхати руку за образи, бо там зберігається свячена шутка. Вона її пече в руки».

На третю знову прийшла. Тільки зі щезликами були ще якісь мерці. Іван придивлявся — придивлявся, чи то, можливо, їхні з Палагною родичі. Але впізнати не міг. Небіжка знову натягалася до ніші за образами, але не могла просунути туди руку. Нарешті один із мерців показав своїм кістлявим пальцем на сволок. Там лежали всякі папери. Один зі щезликів підніс ослін, Параска стала на нього і дотяглася до сволока. Шаргала там рукою, шаргала і нарешті знайшла, напевно, те, що шукала. Іван придивився, а вона тримала в руках їхній родинний пом'яник. Вся зграя вийшла з хати. І тут Іван пробудився весь мокрий.

VI

— О-о! Що знаю, то знаю. Лиш слухайте. Василь добре вмотився на печі і почав розказувати казку:

— В одного багатого пана служила наймичкою дівчина особливої вроди. Молодий панич ще змалку придивлявся до дівчини, придивлявся. Скільки куди не їздив, а такої вродливої дівчини не зустрічав. Вона йому все більше й більше подобалася.

Помало, помало і вони полюбили одне одного. Навіть допомагав їй грішми і чим міг.

Одного разу панич заявив своїм родичам, що хоче із наймичкою одружитися.

— Як?! — заверещав несамовито пан. — Якщо ти з'їхав з глузду, то ми ще ні! Ще світ такого не чув, щоб паничі одружувалися із наймичками. Ти що? Хочеш нас знеславити перед нашими родичами, сусідами. Ніколи цього не буде! Чуєш? Ніколи!

— Але, тату! — скипів панич, — вона від мене вагітна.

— Що-о-о!? — ще дужче заверещав пан, аж паня ймилася руками за голову, — вона посміла лягати з тобою в ліжко?

Тут же наказав слугам відвезти в ліс наймичку і вбити. Для переконання, що вони чесно зробили свою справу, привезти йому її голову. Слуги дуже любили і шанували свою подругу по роботі. Але наказ пана мусять виконувати. Дорогою бідна наймичка, плачучи, просила їх:

— Вірні мої друзі, побратими, відпустіть мене на всі чотири сторони. Ніхто про це не буде знати. Я хочу жити. Відпустіть!

Дівчата так перейнялися казкою, що перестали прости і з очей потекли сльози. Жаль їм стало бідної наймички. Не чули, як надворі здійнявся вітер, краплі дощу лопотіли по шибках вікон...

— Плакала наймичка, плакали і слуги, — продовжував вуйко Василь. — Приїхали в ліс, слуги щось поговорили між собою і відпустили. В лісі впіймали мавпу, відрізали її голову і привезли панові.

У той час пан із панею вговорювали панича одружитися з будь-якою дівчиною, тільки з багатого роду. Панич заявив, що ніколи одружуватися не буде.

Наймичка ходила по лісі, ходила, дуже було їй страшно, бо вона ніколи в лісі не бувала, але почало вечоріти і треба було десь діватися. Недалеко побачила невелику скелю, а під нею печеру. Зайшла — нема нікого. Обдивилася довкола і вирішила там переночувати. Добре виспавшись, пробудилася, а надворі почало розвиднятися. Ще раз обдивилася печеру і вирішила тут жити. Насамперед пішла назбирати ягід, щоб трохи підкріпитися. Потім обклала вхід печери великим камінням а на отвір виплела із

пруття хвіртку. Так що хвіртка відчинялася і зачинялася. Так і жили сама-самісінька в лісі.

Пройшло чимало часу, і вона народила хлопчика. Боже! Яка гарна була дитина. Очі чорні, губки, ніби дві малинки, на голові кучерики. А як підріс, то був викапаний панич. Навіть не вірилося, що син може бути таким подібним до тата. Мав хлопчик великий дар від Бога — дуже гарно співав. Сам складав віршики і сам підбирав для них мелодію. На що подивиться, про те й співає. А як тьохкав по-солов'їному, а щебетав — чисто тобі жайворонок.

Пройшли роки, і старий пан помер. На господарстві залишився немолодий панич зі старенькою мамою. Якось одного разу панич зі слугами поїхав до лісу. Ходив по лісі, ходив і раптом почув, як хтось дуже гарно співає. Враз захотів побачити того, хто це може в його лісі так гарно співати. Біг помежи деревами, помежи кущами, пообдирав собі руки, лице. Слуги ледве встигали бігти за ним. Потім почали його відговорювати, що це йому причулося. Що ніхто не співав. Запевнювали, що ніякого співу не чули. Панич повірив їм, і всі пішли додому. Цілу ніч не спав. Усе йому снилося, що то співав молодий хлопчина. Від цього співу часто пробуджувався. А коли розвиднілося, знову пішов у ліс зі слугами. Ходив, шукав, але нікого і нічого подібного не чув і не знайшов. Надвечір знову пішли додому.

Як тільки ліг спати, знову почув уві сні спів молодого хлопчини. Від того пробудився і вже до ранку не спав. Третього дня знову узяв із собою слуг і пішов до лісу. Ходили лісом, ходили, і вже хотіли повертатися додому, як зовсім близько виразно почувли божий спів.

Боже! Як кинувся панич у непрохідні нетрі, а за ним слуги. Вже не відговорювали панича, бо й самі добре чули цей спів. Нарешті перед ними постала велика скеля, а перед нею сидів хлопчина і співав по-солов'їному. Від того співу панич і слуги стали мовби вкопані. Спів ніби їх паралізував. Мовчки слухали. З печери вийшла ще досить молода жінка. В подертому одязі, пірваному взутті, проте дуже красива. Покликала сина в печеру попоїсти.

Панич відразу впізнав свою кохану, а в хлопчині впізнав себе, коли був таким, як він.

Сильно забилося серце, перед очима пішли крути від нахлинувшого щастя. Кинувся до печери, а там хвіртка. Потягнув до себе, — не відчинялася. Гукнув, щоб відкрили. Наймичка і хлопець перелякалися. Почали сильно кричати. Відколи тут жили, нікого із людей не бачили.

Від пережитої радості панич ще раз сіпнув хвіртку, і вона відчинилася. Кинувся до ніг своєї коханої...

Вуйка Василя перебила Настуня, яка не слухала тієї казки, лише думала, як відібрати веретено, всі слухали казку, але кожна робили свою роботу. Та й скоро вже додому треба йти. Петро вмовк. Таже міг би обізватися до Дмитра. Таже його товариш і сусід. Як без веретена?

— Та, Дмитре, віддай веретено!

— А цілувати десять разів хто буде? — скрикнув Степан зі злістю через те, що Настуня перебила досить цікаву казку. Настуня ще раз подивилася на Петра і згодилася. Дмитрові стало ніяково. Він теж подивився на Петра. Аж тепер зрозумів, що зробив недобре. Петро все-таки його товариш, але й відступати не було куди. Настуня дала згоду.

Дмитро присунувся ближче, натягнувся. Всі хором рахували — раз, два, три, чотири, п'ять... Настуня зразу встидалася цілувати, так собі, щоб відбути фант, але з кожним разом це починало їй подобатися і почала цілувати доряду, а може на зло Петрові — шість, сім, вісім... З великим задоволенням дивився вуйко Василь, як молоді при всіх цілуються, і подивився на свою Настю, яка теж не зводила свого погляду з молодих — дев'ять, десять!

Настуня вхопила веретено з Дмитрових рук, почала одягатися і бігом у двері. За нею ніхто з хлопців не вийшов. Вийшов невеликий курйоз, як любив часто казати вуйко Василь. Хлопці одного разу запитали вуйка, що то означає курйоз.

— Я, хлопці, служив у війську у Боснії. Якось молодший старшина дав мені розпоряджіне розібрати на частини карабін Верндля. Я розібрав. Наказав скласти. Я склав. Він ще раз, але скоріше. Я склав, але залишилася одна частина. Він подивився, подивився, та й каже до мене: — Це курйоз. От якби тебе, Сиродюк, та й розібрав на частини, а потім почав складати. І забув

голову прикрити. А тут наднесло полковника. Сурмач заграє «Позір!» Усі вишикувалися, а ти? Всі кричать «Слава!»

А ти навіть гикнути не можеш. От тобі й курйоз. Усі тоді сміялися з вуйка Василя.

А тепер?

З того всього дівчата почали збиратися додому.

— Вуйку! Ми вже йдемо!

Та то вже й пора, дівчата. Скоро, десята, подивився на годинник.

— Вуйку Василю! — обізвався Михайло, — а ми б могли прийти трохи на Михайла до вас та й посидіти.

— Та то би пасувало, Михайле, аби ти до себе просив. Тебе, напевно, прийдуть путати.

— Це все так, вуйку, я буду приймати хлопців. Але ви знаєте, дівчата не прийдуть.

А ми хочемо посидіти разом з нашою компанією. Я принесу доброго вишнику, закуски, га?

— Добре, Михайле, добре, приходіть, — зм'як вуйко Василь, почувши про вишник...

VII

Після відправи служби Божої у церкві отець вийшов на амвон і розпочав казання:

— Дорогі мої парохіяни! Сьогодні весь православний світ відзначає Собор Архистратига Михаїла. Сьогоднішній день — головний зі свят на честь святих Ангелів.

Якщо вдатися до біблійної історії, про яку я розкажучу щороку в такий день, і ви мали б пам'ятати, що два світи були створені нашим Господом Богом — небесний і земний. Небесний світ створений ще задовго до того, як був створений земний. Його заселяли переважно ангели — живі розумні істоти, але зовсім іншого порядку, ніж люди.

Ангели постійно оточують Бога, і Бог використовує їх для управління світом, через них Він допомагає, як окремим особам, так і цілим народам. У кожному разі, ангели не мають такого вигляду, як люди, в них немає поділу на чоловічий рід і жіночий.

Сьогоднішній день, 21 листопада, присвячений святому Архистратигу Михаїлу, начальнику воїнства небесного.

Серед газдів стояв і уважно слухав казання Танасій Грищук. Він старався уважно слухати і запам'ятовувати все, що кажуть отець. Але в голову лізли всілякі думки, пов'язані з господаркою, з дітьми, усе стрясав головою, ніби відганяв осінніх мух, щоб чути, що говорять отець. А той продовжував:

— За стародавніми переказами, сатана, — Танасій, як почув таке слово, то не спам'ятався, якраз у цей час нагадав, як він перебував у Канаді на заробітках, оглянувся на других і хотів перехреститися, але всі ніби уважно слухали проповідь, і він знову напружився, дивлячись на отця, щоб зрозуміти, що той говорить, — був колись світліший від усіх духів небесних, і тому названий Люцифером, впав у самолюбство, гордість і злобу й спокусив багато інших духів. Архангел Михаїл та його Ангели вчинили змієві війну і перемогли, скинувши додолу.

Святий Діонісій, учень апостола Павла, навчає нас, що всі ангели поділяються на три ієрархії, а кожна ієрархія — на три чини.

У першій, найвищій ієрархії стоять чини, найближчі до Пресвятої Тройці: Серафими, Херувими та Престоли.

Серафими — ангели полум'яноподібні — оточують огнений Престол Божий і співають славу Господню день і ніч, — продовжував отець, — як це було відкрито святому пророкові Ісайї у видінні. Вони палають любов'ю до Бога і ту любов запалюють...

І тут Танасій якось глипнув управо і натрапив на погляд Василя Угрина, синок якого, Петруньо, підбиває клини до його Настуні. «Диви на того старця, — почав злісно сваритися не знати з ким, — щоб мати таке багатство, як у мене, то мусив гірко і тяжко працювати у тій проклятій Канаді. П'ять літ не бачив ні жінки, ні дітей. А цей старець і не думає їхати до Канади. Йому добре і так. Настругав хлопців і лише думає, як їх примістити до багатців. О ні, неборе! То так не буде. Старці нехай сватаються до старців. А він ще в силі знайти пару своїй Настуні і серед багачьких синів. Аякже!» Сварився в душі, а сварився, коли це знову напружився, що там говорять отець, а той: «Над цими усіма дев'ятьма ангельськими чинами і поставлений Господом Архі-

страстиг небесного воїнства — Архангел Михайл». Закінчивши казання, отець почав сходити з амвона. Танасій поозирався довкола і ще дужче розізлився на того Василя Угрина. Бо таки через нього і через його синка він не вчув того всього, що розказували отець. Він, як і інші, перехрестився і пішов до виходу.

По дорозі його Параска ділилася враженнями від почутого від отця:

— Ти диви, Танасію, рідко коли наш отець так файно каже казання, як сьогодні. Наприклад: «Ангели-архангели — то великі благовісники, що сповіщають людям таємниці Божі. Архангел Гавриїл сповістив Діві Марії про народження Христа Спасителя. Зі Святого Письма нам відомі імена таких архангелів: Гавриїл, Рафаїл, Угріїл, Селафіїл, Єгудіїл, Варахіїл і ... ну, ну підкажи, Танасію, ще одного призабула. Ану нагадай!» Той мовчав.

— Ну, Танасію, ану-ко нагадай!

— Та відчепися від мене, — знервовано почав сопіти в ніс.

— Ти що, не слухав слова Божого, Танасію, чи тебе не береться слово Боже? Таже, Боже мій! Ще мої мама-небіжка розказували, — дай їм Боже царство небесне, — і Параска перехрестилася. Мусив перехреститися і Танасій, думаючи: «Оце влип через того Василя Угрина». — Якщо слово Боже не сприймається чоловіком, то на його місце засувається нечисте. Танасію! Тобі конче висповідатися.

— Відчепися від мене ти, побожна, — скипів.

— Я не розумію, що це таке? Сьогодні таке велике свято — Михайла, а ти хочеш сваритися?

— Я хочу сваритися? А то я починав? Агій на тебе! — сплюнув і прискорив кроки.

VIII

Після обіду до Марковських прийшли — Петро Угрин, Василь Сливчук, Никола Ватаманович. Це були найближчі товариші Михайла. Прийшли путати і поздоровити з днем Ангела, з днем імені Святого Михайла Архангела. Ще за день до цього дівчата допомогли їм сплести вінок зі стебел жита та колосся. Вінок мав форму трикутника. На кожному куті у дві сторони звисало

по кілька колосків. На самих кутах причепили гарні паперові квіти із гронами червоної калини. Поздоровляв Михайла, як найстарший, Никола:

— Здоровимо тебе, братчику наш, з Михайлом, аби ти був нам здоровий, завжди веселий, щасливий, — подивився на своїх товаришів, на родичів Михайла і бовкнув, — аби тебе любили усі дівки в нашому селі.

І почепив вінок на ший. Хлопці потиснули руку іменинникові. Тато Михайлів почав жартувати:

— А то фayne віншуваннячко. Аби тебе, Міську, любили усі дівки в нашому селі.

Хлопці завстидалися, почервоніли, дивлячись на Николу, що той таке нефayne вповів при старших у хаті. Щоб змінити таку невимушену обстановку, Михайло запросив хлопців за стіл пригощатися. На столі вже чекала тарілка з домашнім сиром, зверху накришена солонина. Збоку пляшка з вишником. Хлопці випили по чарчині і стали пригощатися. Збоку на лаві сиділи тато з мамою Михайла. З печі молодші сестри і брати з цікавістю дивилися на гостей та лигали слину від тієї їди, що була на столі.

Потім мама Михайлова поставила на стіл миску начинки-разівки, а зверху накладено м'ясо із качки. Хлопці солонину брали руками, а сир і начинку — дерев'яними ложками. Їли мовчки позираючи один на одного. Мовчали. Яка могла бути бесіда при старших.

ІХ

Увечері до Гришуків зійшлися дівчата і вже більше хлопців. Не на вечорниці, звісно. А на велике свято їх запросив Михайло Марковський, щоб погоститися в честь свого патрона. Михайло приніс дві пляшки вишнику, кусак солонини, миску домашнього сира і цілий хліб. Дівчата те все покришили, покроїли і засіли за стіл разом із вуйною і вуйком. Келишок пішов по руках. Згодом зав'язалася весела бесіда.

— Ох-х! Яка добра вишнівочка, — приповідав та прицмокував вуйко Василь, — але добра та й добра. Дівчата не пили. У ті часи це не було прийнято, щоб дівчата пили спиртне, але їли поштиво, помало, не відкриваючи дуже рот і мовчали, лише слу-

хали. Говорили переважно хлопці, деколи давали вставити слово вуйні і вуйкові.

Мовчала і Настуня. Мала деякі проблеми. Уже кілька разів з нею сварився тато. Особливо сьогодні:

— Чого це ти, Настуню, ходиш на вечорниці до цих Грищуків? Та же вони бідні, як церковні миші, голі, простоволосі і туди сходяться лише голота. Мене це пече і ми з мамою уже не раз говорили, що ми таки трохи ліпше жиємо — маємо десять моргів поля, худобу, вівці, свині, пару коней. Ти би ходила на вечорниці, онде, до Угринів. Там сходяться переважно багацькі парубки і дівки. Що ти тут робиш межи цією голотою? Ні за худобу не заговориш, ні про коні, ні про поле, бо то нема з ким за що говорити. Отак зійдуться, як той казав, сліпий з кучерявою, та й шкірять зуби одне до одного. А заодно світять одне до одного голими колінами. Що то голаче! Робити не хочуть, нічого не старають, але до багачів тягнуться.

— Так, так Настуню, — втрутилися до бесіди і мама, — тато добре тобі кажуть. Ми не хочемо тобі зла. Все те, що ми говоримо, то лиш на добре. Зрозумій нас правильно... Та тут в Угринів можна побачити Сопотиків, Грищуків... Які багаті хлопці!...

— Ага, — не втерпіла Настуня, — Отой Сопотиків вічно ходить такий розтелепаний, а Грищукови вічно з носа течуть шмарки. Пішли би-сте, мамко, та тому заправили сорочку, а іншому втирали шмарки.

— Насте! Я бачу ти вже починаєш пискувати до мене.

— А чому ви, мамко, не йшли за шмаркатою або за такого розтелепаного, а віддалися за такого файного і розумного нашого тата. Танасійха заткалася, взялася за віник і почала замітати хату, а тато від почутого ніби на світ вдруге народилися, аж заусміхалися, так їм сподобалися Настунині слова.

Тепер Настуня це все переварювала в собі: «Може, вони й добре кажуть, але якби тут не було Петра... Там, в Угринів, справді сходяться самі багачики. Але там нема такого, як Петро». І Настуня подивилася мигцем на свого коханого, той перехопив її погляд і непомітно для інших підморгнув. Від чого по її тілу вдарило горячістю.

— Настуню! Що ти якась така сумна-невесела? — голосно спитала Катерина. І на Настю усі звернули увагу, від чого та дуже почервоніла.

— Ет! Що буду казати, — ні з сего, ні з того бовкнула. — Я як ішла той раз з вечорниць, то вже недалеко хати мені привидівся такий великий пес, що йшов попід пліт з другого боку. Боже! Як я налякалася, мені все похололо всередині. Я не можу від того відійти дотепер.

— Йой! А ти чого не перехрестилася? Треба було перехреститися, і то все би щезло.

— Та то так перехреститися нічого не дасть. Мої мама вповідали оногда, що то в такому випадку треба хреститися навіглі. Аякже! То не так просто. Щезле то є щезле — розпащекувалася Маруся Кривчукова. — Мої мама розповідали, що цих щезлих розвелось тепер під високими межами, на стрихах або під кожним корчем бзини. Де це колись було. Ану-ко, чи котрий ґазда спробує викорчувати тоту бзину. Кажуть, що щезлий вже не лишить цього чоловіка в спокої. Переслідує, переслідує, куди не йде, за ним летять грудки сухої землі, каміння, куски дерева, а потім чоловік продає йому свою душу.

— Так, так! Це правда — вставила і свій ґрейцар вуйна Настя, — колись ще мої мама-небіжка, — і перехрестилася, а за нею всі також, — дай їм, Боже, царство небесне, так вповідали, що колись ішло два чоловіки зі жнив із косами на плечах.

А то падав сильний дощ і дуже гриміло. Вони й сховалися під вербою. Тут як ударив ґрім, то одного вбило, а один лишився живий. То люди довго згадували, що того, що вбив ґрім, то він, певно, свою душу продав щезлому. Тут уже зі страху всі перехрестилися.

— А я вам таке вповім, якщо зайшла за таке бесіда, — і вуйкові розв'язався язик від вишнику, та ще й у своїй хаті, — одного разу я пішов до Петра Штефанового, щось мені треба було, дивлюся, а по подвір'ю бігають два хлопчики, такі, як близнюки. Думаю собі, звідки у Штефанових такі малі діти. Наразі дивлюся, а Петриха несе квартиру молока і ляє в таку маленьку мисочку. Ці хлопчики підбігли і давай хлєптати, як малі пісета. Так на мені

лише чупер уст, я перехрестився і бігом з цього подвір'я. Аби-м так був здоров, якщо це неправда. Бігме Боже! — І Василь ударив себе кулаком у груди.

— Йой! — скрикнула Катерина Сливчукова, — я якось ішла попри цих Штефанових і бачила, — агій щезни, і перехрестилася, за нею усі, — виділа-м, як два хлопчики бігали в городі по картоплі. Я ще також собі подумала, звідки у Штефанових такі малі діти?

— Кажуть, що у чортиків є напереді малі ріжки. Ви, вуйку Василю, були близько від них, не бачили тих ріжків?

— Я, Ганнусю, придивлявся не за ріжками, а за штанцями, що там у них, чи то щезлики, чи щезлички.

— Йой, вуйку, вам лиш дурниці в голові.

— Боже! Та я які страхи пережив, ади, Ганнусю, піди та й подивися за тими ріжками.

— Йой, вуйку! Таке говорите, що я цеї ночі спати не буду зі страху.

— Ну то як таке, — розвів руками, — бери мене з собою на ніч, та й я буду з тебе згонити тоті страхи. Так будеш міцно спати, як дитина по купелі.

Настя потягнула Василя рукою по шії:

— Мой, мой! Що старий, а що дурний. Встидав би ся, та же це твої діти.

— Хи-хи-хи-хи! Та то таке, як є зуби, то ніби штахета, припирають трохи язик, а якщо нема, язик вивалюється з рота, та й меле, а меле. Нехай вибачають.

— А я вам хочу таке вповісти, — обізвалася знову Катерина, — якось наш Іванко, десь наслухався дурниць, якщо перед Великоднем носити зносок під пахвою дев'ять днів, не вмиватися у ці дні, не молитися, то вилупиться малий щезлик і буде все робити, що захочеш. Через кілька днів мама придивилися, що він не говорить отченашу: ні рано, ні перед сном. Та й почали сварити його. А він, як води в рот набрав. Мовчить.

І далі не говорить отченаш. Мама за то перестали давати йому їсти. Через кілька днів почав молитися і мама дали йому їсти. Потім признався, що вісім днів носив під пахвою той зносок,

але не зміг скільки голодувати і викинув. Казав, що ще один день і мав би свого щезлика.

— Йой, щезни супроти ночі, — Настя перехрестилася, а за нею всі. — Ви знаєте, що я вам уповім, то люди мають і трохи страху від тої сили. Та ще недавно розказували, що Никола Угрінів ліг спати і забув сказати отченаш. Так уночі його почало щось душити, мордувати. Впивався, стручував із себе тоту біду, і це все спросоння. Нарешті набрався сили і поспробував скинути з себе тото нещісте. І скинув, але воно, як падало, то хвостом потягнуло попід ніс. Хап за хвіст і міцно тримав. На цім пробудився. Хвіст тримав. Дуже хотів подивитися, що це його мордувало. Та він, сараку, вповідав, що був чисто мокрий зі страху. Однією рукою далі тримав, а другою натягнувся і дістав сірник. Засвітив, а він тримає за кінець верені. Вереня впала на землю. Він ще дужче налякався. Дивіться, що то щезле, яку має силу. Хвіст вирвало, а в руки впало кінець верені. Знову всі перехрестилися.

— А я вам таке вповім, — обізвався Петро, який до тепер мовчав і лише слухав.

— Я якось пізно йшов з млина, молів кукурудзу на кулешу. Так зайшла мені черга, доходжу до моста, що біля каплиці, ну там, де навпроти цигани живуть, а на мості стоїть невелика копичка сіна. Думаю, звідки тут появилася копичка, таже йшов звечора її не було? Але думаю, може, хтось віз сіно тай зсунулося трохи, рано газда прийде та й забере. Хотів якось обминути справа, але копичка стала наперед мене.

Я відійшов вліво, і копичка подалася вліво. Я аж упрів, чупер на голові встав.

Вгузок на плечах файний, тягне додолу, ноги задерев'яніли. Думаю, ну що робити? Але якось пан Біг дав пам'ять, перехрестився, зажмурився і виказав два рази отченашу. Відкриваю очі, — а копички нема. Я й пішов собі далі.

— Йой досить цього супроти ночі, — сказав вуйко Василь. — То вже й так скоро десята.

Надворі було тихо. У вікна зазирала темна ніч. Ніхто не хотів іти додому. Всім було тепло у вуйковій хаті, гарно і весело. Кожне обдумувало почуте. Така бесіда нагнала кожному страху і всі

мовчали. Катерина сиділа біля вікна, поозиравшись і побачивши нічну темінь, присунулася поближче до свого Михайла.

Василь не зводив очей з Марійки. Її великі карі очі блищали, як зірничі на небі. Від них в його бік ішло таке тепло, що аж спітнів.

— Давайте ще якоїсь заспівайте та й розходіться, — стояв на своєму вуйко Василь.

Петрові теж було гарно й тепло дивлячись на свою Настуню, на її ясні очі, і пісня сама наворачалася на думку. І він затягнув:

Ой вийду я на ту гору, А під тою калиною
Подивлюся на долину — Стояв хлопець з дівчиною,
Долина широка, калина висока, Дівчина стояла, слізьми ся вмивала,
Аж додолу гілля гнеться... Свою долю проклинала.

Дівчата старалися добре виводити слова і дивилися на своїх суджених, від котрого прийдеться плакати і ридати? Такі тепер гарні, веселі, усміхаються. Як тільки одружаться зразу в їхні душі внаджується нечисте. І починається.

Хлопці теж у свою чергу не відрізнялися з думками. «Такі всі файні та пишні. Веселяться. Такі добрі, хоч крій ножем масти хліб і їж досхочу. А потім єднають свої душі з щезлими, чи з якою іншою холерою?»

Ой вийду я на ту гору,
Подивлюся на той місяць.
Ой місяцю ясний, який ти прекрасний,
Чого мій талан нещасний?

Тим часом почав підніматися місяць. Надворі посвітліло і вуйкові гості почали прощатися. Як тільки закінчили співати Петро кивнув до Николи, той непомітно вийшов з хати. Настуня, наслухавшись того всього, що тут було переговорено, мала великий страх, але кинулася у двері й бігом додому. Дуже хотіла, аби її проводжав Петро, та не могла піти супроти волі своїх батьків. Петро, усміхнувшись сам до себе, помало вийшов та й пішов у ту вулицю, в яку побігла Настуня. Не пройшовши і ста метрів, почув, як хтось біжить навпроти нього, аж болото розлітається. То бігла Настуня. Кинулася йому на шию.

— Но, но! Що сталося? Що ти собі дозволяєш? — ніби сердито мовив, намагаючись розтулити Настунині руки. Але де там!

Та міцно, зі страху, трималась за його шию. — Не розумію. Це з великої любви, чи так собі? — допитувався Петро. Але Настуня мовчала. В її грудях сильно калатало серце.

Так допровадив аж до хатніх дверей. Розтулила руки, але не йшла від нього. Тоді-то вперше обійняв Настуню. По його тілу пробігло щось таке... щось таке... Це важко пояснити. Отак стояли мовчки й стояли.

Настуня не могла знати, що Петро ще з-за днини договорився з Николою, аби той пішов наперед і недалеко їхньої хати роздягнувся догола. І щоб постояв посеред дороги.

Х

До села в свій час прибилася якась приبلуда — старша дівчина. Село її прийняло, добрі люди знайшли стареньку запустілу хату, і там поселилася. Дехто з жінок познайомилися ближче і виявили, що вміє ворожити на картах. Так дістала прізвисько — ворожка. Але вона теж була живою душею.

Одного вечора, вже трохи пізньою порою, стояла на воротах. Чого стояла і сама не знала. Вже хотіла заходити в хату і лягати спати, коли це почула, як хтось чалапає болотом. То йде помало, то зупиняється, щось лепече язиком. Ворожка зрослася із плотом і чекала.

Чогось цією вуличкою пішов додому Петро. Вишник зробив своє. Його розібрало. Ще й різкий поворот у стосунках з Настунєю, так закрутило в голові, що йшов додому майже без пам'яті.

За звичкою пробудився вдосвіта і побачив, що він голий. На руці лежала розкувйоджена голова і помірно, спокійно дихала. Від несподіванки висмикнув руку і майже закричав:

— Де я?

Небо який уже день було затягнуто хмарами. Вже більше двох тижнів не показувалося сонце. Вітру теж не було. Пополудні на село налягала мряка. Скрізь було повно болота. Як уже хотілося, щоб настали невеликі морози і випав сніг. Усі визирали зиму. Особливо ті, котрі хворіли на сухоти, запалення легень, астму. В таку погоду всі тяжко дихали. Не ставало пові-

тря. Їх щось душило. Петро, чи йшов вулицею, чи щось робив біля хати і чув, як там то там хтось кашляв. В одних сухий кашель, в інших, як казали, мокрий. І ті, і ті довго й надривисто кашляли. Люди мали біду і мучилися. Ліку від такого не було.

Мучився і Петро. Ні, не від кашлю. Ось уже кілька днів мордувався зовсім від іншого. Голову свердлила одна і та ж думка: «Як це сталося? Як це сталося? Лише все владналося із Настунею, його любов'ю. Боже, як він її любив. А які плани будував навколо цього. Правда, ще було загадкою, як поведуть себе її батьки. Чи сприймуть його?... А тут на тобі!»

Що не робив надворі, думки витали лише навколо тої проклятої ворожки.

«Звідки прийшла до них у село? Аби її був шлях трафив та трафив!... Щоб її громи побили... А щоб вона вчепилася плота, дай Боже». Кляв подумки і не переставав. Боже, як про це дізнається його Настуня... Ловився двома руками за голову й мало не вив, як та вовчиця, коли заберуть у неї дитинчат.

«Бабник, бабник!» — картав себе. — Та як дізнаються про це в селі, Боже, який це великий встид. Як має це перебути, пережити?... Не раз чув від заїжджих із гір гуцулів, що в них це нормальне явище, хлопці ще до одруження знали з дівчатами, кожний ґазда мав на стороні по одній, а то й по дві любасці. Але тут, у селі, про це не могло бути й мови. Такого не було. Не прийнято. «Бабник! Бабник!» — гупало в голові. Весь час озирався, чи хтось цього не чує. Уже поробив усю роботу надворі, у стайні, на стриху, лише щоб не бути в хаті. Йому здавалося, що тато з мамою усе знають. І він не міг дивитися їм у вічі. Завсігди, коли приходив увечері додому, вхідні двері були не на заціпці. Тихенько заходив до хати, роздягався і лягав на лави під вікнами. Там завжди на двох лавах була постелена вереня і зверху вкривався тяж веренею. Зимової пори ще зверху кидав свій кожух. І все було добре.

Цього разу, прийшовши вдосвіта, помацав за двері, а вони зацеплені зсередини. Довелося легенько стукати у вікно.

— Парубче! А де це ти загуляв так допізна? Котра тобі дотепер світила лампу, чи кагнець, а може, свічку? Скільки згоріло на тебе нафти чи свічок? Га?...

Легше було провалитися крізь землю, ніж таке слухати. Від кого, від кого, але від тата...

Через кілка днів Петро прийшов на вечорниці, коли вуйко Василь підмітав землю у хаті.

— Василю, винеси сміття з хати, — скомандувала Настя з печі, щось там латаючи.

— Хто ввечері виносить сміття з хати? — підморгнув вуйко до дівчат. — Узагалі нічого не виноситься надвір, бо будуть плакати діти.

— А ти маєш діти? — подивилася з печі Настя.

— Насте! Та ти в мене, як дитинка. Та я коло тебе ходжу, як коло дитини. Даю тобі гамати, колишу, коли ти не можеш заснути.

Василь може би ще щось практикував, але тут вуйна Настя з печі як крикнула:

— Василю, не дурій! Ще раз кажу тобі, винеси сміття з хати.

— Навіщо? — розійшовся вуйко, аж почали усі сміятися, — я замету під стандарти, — і обвів поглядом усіх дівчат, — як та дівка, кілька років не виносила з хати сміття, а все замітала під стандарти. Якось прийшов до неї кавалер, подивився на все у хаті, пообзирав, замітив це і скривився. Так приходив кілька разів. Бачить, а сміття далі замітається під стандарти.

Одного разу прийшов і тримається за лице, а дівка:

— Йой, що з тобою, Іванку?

— Мене так зуби болять, що я не можу.

— Йой! Чим би я тобі допомогла, аби вгамувати той біль.

Кавалер помовчав трохи, помовчав та й каже:

— Ти знаєш, кажуть, що треба ще передтогідного сміття прикладати і зуби перестануть боліти.

— О-о-о! В мене є такий лік.

Так, бідна, втішилася, що може в такий спосіб пригодитися. Залізла під стандарти і давай вимітати сміття.

— Оце сьогорішне, а це тогідне, а це передтогідне, а це перед..., перед... Бачиш, яка я чемна газдиня, можу кілька років збирати ліки до зубів.

Хлопець як це побачив, встав і пішов з хати. Більше не приходив.

— Може, Насте і я би це робив. Мені вже женитися не треба.

Вуйко знову підморгнув дівчатам і хлопцям.

— Василю, не дурій! Що на тебе сьогодні найшло? — знову крикнула.

Хлопці і дівчата розреготалися.

— Хлопці! — мовив найстарший серед них, Никола Ватаманович, — а давайте грати у дупака.

Дупак — це коли один хлопець обертається спиною до всіх інших, ті стають півколом, праву чи ліву руку загинає, аж на плече долонею вверх. Другою рукою закриває обличчя. Із тих, що стоять позаду, хтось один вдаряє по долоні. Він повертається, тут же всі підносять перед його обличчям піднятий вгору великий палець із затиснутим кулаком. Треба вгадати хто вдарив. Угадав, тоді на його місце стає той, хто вдарив. Не вгадав, знову повертається. Бувало, що зразу вгадував, а було, що вдаряли і вдаряли. Тоді це викликало сміх у присутніх, супроводилося все жартами.

Коли це надоїдало, знову подавав ідею, як найстарший.

— Хлопці! — майже вигукнув Никола, — ану давайте загадувати і відгадувати загадки. — Давай! — відповіли усі хором.

Петро був не в гуморі. Не сміявся, не дивився на Настю. Та весь час глипала і не могла второпати, що сталося з її коханим. Чим його образила?

— Тоді що це таке? — Постіль скрипить, баба пищить, а дід пхає, що сили має?

Дівчата повгинали голови від почутого, завстидалися. Всі змовчали.

— Ну то що це? — допитувався Никола. — Не знаєте? Та це січкаря! — А таке! Волос до волоса, тіло до тіла і готується нічне діло. Знову тихо стало в хаті. Нарешті хтось вигукнув:

— Око, повіки!

— Правильно!

— Що ви якісь дурниці загадуєте, аж встидно слухати, як ви не встидаєтеся вуйка і вуйни! — відчитала хлопцям Катерина. — Ану таку загадку відгадайте: — Без вікон і без дверей повна хата людей.

Запала тиша. Потім хтось мовив: — Та це гарбуз. Правильно! — А така! Стоїть паня в червонім жупані. Хто її порушить, той плакати мусить.

Через кілька хвилин: — Цибуля! Правильно! — А така! Чотирі жовніри стріляють в один корч.

— О-о-о-о! — махнула рукою Ганнуса Волошин, — це коли доять корову. З чотирьох дійків доять в одне відро. Правильно!

Коли це двері відкрилися і на вечорниці приперлися вїт.

— Йду оце по дорозі і чую, що тут щось усім весело. Дай, думаю, зайду, подивлюся, чим це так народ радується?

Всі піднялися і по черзі підходили поцілувати в руку. Навіть Настя зсунулася з печі. Потім усі розсілися і вмовкли.

Вуйко Василь підклав панові вїтові стілець, перед цим протерши його рушником.

— Ти, ти! — і пан вїт показав пальцем на Михайла, — позавчора надвечір ішов попри мене і не привітався, ні шапки не скинув. Що, ти вже не шануєш представника влади? — і вїт із задоволенням вдарив себе у груди по вїтівській блясі. — Мой, таже я ще твого діда пам'ятаю, бабу, небіжчиків, — дай їм, Боже, царство небесне, — і перехрестився. За ним перехрестилися всі присутні. — Вже нічого не кажу про твоїх тата з мамою. Таже завжди вітаються. А в кого ти вдався?

— Пане вїте, це неправда, це неправда! — спокійно мовив Михайло.

— Та ти Михайле, ще й не вчений, ади вже й пискуєш мені, вїтови. Таже я старший від тебе. Та інший на твоєму місці мовчав би уже та й слухав, як миша під віником, а ти отворив свою нехарапутну пащу та вже й би брався зі мною у барки. Мой-мой! Дивися мені! — і вїт підняв угору палицю з якою ніколи не розлучався, — то я тебе можу трохи підучити, якщо нема кому. А то дивися, що він собі дозволяє! Пискувати мені, вїтови. Ти шмаркачу! Добре, що до політики горнешся. «Просвіти» йому захотілося. Народ ади просвіщати. Ти може ще й «Січі» захочеш? Що-що, а цього не буде. Чуєш? Хіба через мій труп!

Ні з сього ні з того вїт розійшовся, як не нагаразд. Усі мовчки почали збиратися і одне за одним повиходили. Як гарно, весело почалися вечорниці, а як закінчилися.

— От тобі й вечорниці. От тобі й набулися, — кожний думав виходячи.

— Найбільше мені перепало, — думав ображений Михайло. — Таке такого не було. Це війт придумав. Але звідки дізнався, що я виступав на сільських зборах і підтримав Івана Угриня, що пора відновити роботу сільської «Просвіти», ще й висказався із думкою, чому би в нашому селі не побудувати читальню. Хтось уже доніс війтові, і він захотів мене провчити, показати, яку має силу, особливо серед молоді.

Хлопці й дівчата поринули у пільму. З Настунею пішов Петро, з Ганнусею Волошин — Василь Сливчук, з Катериною — похнюплений Михайло, з Параскою Угрин, молодшою сестрою Петра, пішов Никола Ватаманович.

— Ну як я провчив цього шмаркача, молодшого Марковського? — задоволено війт потирав руки. Настя з Василем мовчали. Кожне думали: «Краще мовчати, бо щось скажеш не так, та й будеш ся мати. Що то собі з війтом накладати».

— Саме головне, що я їм показав, що то таке війт. Що то таке влада. Хто знає, коли я ще сюди прийду. А так довго будуть мене пам'ятати. Аякже! — і війт піднялися, постукуючи своєю палицею. — Я їм дам «Просвіту» і нову читальню. Я їм дам!

Василь з Настею, нічого не розуміючи, мовчали далі.

Петро з Настунею мовби розчинилися у темряві. Якби не чавкання чобіт у болоті, то можливо, ніхто би їх і не помітив. Хоча їх і так ніхто не бачив. Це була така година, що вже усі сиділи в хатах. Зимі не було й не було, але сирість, оці мряки давали таку студінь, що надворі довго встояти було неможливо.

Настуня йшла тихо. Нічого не говорив і Петро. Лише думав: «Чи чула що-небудь Настуня, чи ні?» Знову й знову виринула перед очима ота картина.

Як спам'ятався де він, то йому похололо всередині. Кудлата голова піднялася і почала натягатися позіхаючи:

— Йой, Петрусю. Який ти коханець у ліжку, Боже, ніколи би собі й не подумала.

— Цить! — Не говори так голосно. Нас можуть почути. Як я тут опинився?

— Як, як? Я вже спала, а ти прийшов під вікна, почав гатити кулаком по шибам, почав просити, аби я впустила. Та я і впусти-

ла. Хто би собі відмовив мати справу з таким соколом. Ти кажеш мовчати. Та як таке знати і нікому не вповісти?

Петрові від почутого потемніло в очах.

— Брешеш, курво! Брешеш! Ніколи я за тебе навіть не подумав. Взагалі я цим не займаюся. Це не може бути! — і хапнув за волосся на голові, притягнув до себе. Ворожка навіть у темноті побачила, скоріше відчула, як у нього зловіщо заблищали очі

— Кажи по правді, бо зараз з тебе залишиться мокре місце. Мені втрачати нічого. Мені всеодно!

Петро ще ніколи не був таким розлюченим. Аякже! Тут було все поставлено на ваги.

— Йой, не тягни мене так, — заскімлила, — я розкажу все по правді. Ти йшов п'яний...

— Ну! — скипів.

— Я тебе затигнула до хати. Ти впирався, але я затигнула. Потім роздягнула і поклала в ліжку. Лягла біля тебе.

Петро відштовхнув із силою від себе. Ворожка розпростерлась на долівці. Наступив ногою на груди.

— Кате! Кате! Що робиш? — знову заскімлила, стараючись вирватися, але даремно. Скільки люті було в Петрові, що вона серйозно перелякалася.

— Петрику! Петрику! Клянуся, що ніхто про це знати не буде. Клянуся! Лише залиши мене живою. Не губи! Не губи!

Від цих слів Петро трохи спам'ятався і зм'як.

— Добре. Я тобі вірю. Та запам'ятай, хоч одне слово, я тебе знайду під землею.

— Я можу поцілувати хрестик. Я поцілую хрестик. Я клянуся.

І Петро гримнув дверима.

Уже перед воротами став навпроти Настуні, подивився їй в очі і зрозумів, вона нічого не знає. Пригорнув. Боже! Яке блаженство. Яке це щастя обіймати того, кого любиш по-справжньому.

— Настуню! Ти мене любиш?

— Люблю, — сказала тихо і ще дужче притиснулася до нього.

— Ну й довго ми так будемо любитися?

Настуня відступила.

— Що ти маєш на увазі?

Петро зам'явся.

— Ну, може, би ми побралися? Я прошу у тебе руки. Тепер. Зимових м'ясиць.

— Не знаю. Не знаю, що сказати.

А сама від радості почала труситися.

— Тато дуже проти.

— Чого? — щось тенькнуло в Петровій душі. «Може, вже щось почув про ту прокляту ворожку».

— Петрусю. Давай я перший раз переговорю з мамою.

На цьому розійшлися.

ХІ

Майже на паралельній вулиці йшли собі Ганнуса Волошинка і Василь Сливчук. Ганнусі рот не закривався. Що Василь хотів її обійняти, що хотів перебити ту бесіду. Та де там. Так дійшли до воріт. Ганнуса перескочила через перелаз і стала з того боку навпроти нього.

— Йой, що-м забула тобі, Васильку, вповісти. У нас учора впоросилася льоха. Має десятеро поросят. А такі поросята, як клецки. Дві ночі ми з мамою ночували. Але тут рипнули двері:

— Ану, дівко, до хати! То ще не пора?

— Василю, я тобі завтра все доповідім.

Обернулася й побігла.

«Боже, Боже, яке це простече. Але живуть лише обоє з мамою. Є хатчина, стаєнка. Мають пару моргів поля, корову, льоху. Та й куди діватися. Дома аж не такі гаразди. Має купочку братів і сестер. Мусить іти на пристайство. Якось буде терпіти цьому.

А що робити?» — так думав Василь ідучи додому. «Інтересно, якби коза мала поле, невже би і з нею одружувалися?» Так-так. Куди діватися?

Никола відвів свою Парасю додому і йшов до себе, аж болото чавкало під ногами. Його кохана була сестрою близького товариша — Петра. Трохи ще замолода. Їй усього сімнадцять років. І він вирішив трохи почекати. Та й Петро просив не спішити, бо він от-от хоче одружитися. А вже після — Парася.

Николі вже-вже здалося би одружитися. Мами нема. Трохи тяжко двом чоловікам коло хати. Тато почали сваритися, щоб він одружувався, якщо не одружиться, приведуть мачуху. Комусь треба робити хатню роботу: прати, прибирати та їсти варити. Що то за господарка без жіночих рук...

«От ситуація! — думав, ідучи додому. З одного боку, товариш просить не спішити, з іншого — тато не дають спокою. Або він одружується, або буде мачуха». Отакої!

ХІІ

Хоч Андрій Первозваний — християнський святий, але в народі традиції, звичаї й обряди в день цього святого мають стародавній дохристиянський характер: ворожіння, вгадування майбутньої долі, заклинання, бешкетування хлопців. Усе це робиться в ніч на Андрея.

З давніх-давен ці традиції наслідуються із покоління в покоління, щось забувається, щось добавляється, але основне в цьому процесі — ворожіння дівчат і бешкетування хлопців на вулицях, дворах — триває далі. І ніхто на хлопців не ображається.

Поступово стала опускатися ніч, а з нею мряка. Як уже ця мряка надоїла. Ліпше би вже випав сніг, почалися морози, якось легше було б. Так думав не один. Але нашому братові тяжко вгодити. Сьогодні надоїли болота та мряки. А як тільки почнеться справжня зима, знову будуть нарікання.

Недалеко від Сиродюкової хати, де проводилися вечорниці, зібралися парубки. Ще з-за днини позбирали всіх хлопчаків із цієї вулиці. Ті стояли, шморгали носами і дивилися один на одного, не розуміючи, чого б це парубки їх позбирали. Але одне те, що вони тут і стоять рядом із ними, кожному розпирало груди від гордоців. «З ними рахуються. Про них думають старші. Недалекий той час, коли й вони теж будуть парубками. Будуть керувати на кожній вулиці». Що далі вони б уявляли собі, того достоту ніхто не знає, але тут заговорив Никола:

Хлопці! Хто з вас знає, що завтра за свято?

— Андрея! Андрея!

— Тихіше! Чого розкричалися? Ми вас зібрали, нам потрібно

зібрати з цієї вулиці всіх котів.

— Ви хочете їх нагодувати, — гукнув найстаршенький серед них Дмитрик, — аби не їли дівочькі пироги?

— Не кричи, — зашипів Никола, і приклав палець до губ, — про це ніхто не повинен знати. Ти, Николко, щоб не сказав це сестрі. Бо дивися мені, — і показав чималого кулака.

Груднева ніч оповита густою мрякою. Якби небо в цей вечір не було чистим, то темінь була б ще сильнішою. Тоді нічого не було б видно, хоч виколи око. Надворі зимова пора, але снігу як не було, так і нема, морозів як не було, так і нема. Ні осінь ні зима. Лише багато скрізь болота. Від щоденних мряк земля вже досить набрала вологи. Якщо хтось іде по вулиці, можна було визначити лише по чавканню болота.

У невеликому провулочку чути якесь шарудіння і глибоке дихання кількох молодих людей:

— Мой, Іване, станьмо трохи перепочнемо. Ця брама, напевно, зроблена із сирих дошок, бо така тяжка, що чого доброго, зрунтаю собі середину. Завтра ви всі підете до церкви, а я до Параски Куцої підтягати шлунок...

— Ця брама, може, колись і була зроблена з сирих дошок, за кілька років висохла на перець, але від цієї мряки так натягла вологи, що...

— На дідька нам було цієї брами, — перебив бесіду Василь, — а то тебе, Степане, перло: «Здіймаймо та й здіймаймо», бо щось тобі Ярина не вгодила. А тепер носимось з нею, як дурень з писаною торбою.

— Василю! Як тобі щось не добре, то можеш лишити цю роботу, — спересердя сплюнув Степан. — Здіймаймо, здіймаймо, — перекривив Василя, — а що робити, я хочу її провести з вечорниць додому, а вона, як зривається і вже дома. Я навіть не можу її наздогнати. Не хоче, щоб я її вів додому.

— Моя також утікала від мене, — обізвався Петро, — але я її махом усинтерував.

— Як? — аж підвівся Степан.

— Як, як? — чвиркнув крізь зуби слиною Петро, — домовився з Николею Ватамановичем, коли вже дівчата збиралися додо-

му, він побіг наперед, і недалеко Настуниної хати роздягнувся догола і став посеред дороги. Коли почали виходити з вечорниць, Настуня як зірветься і бігом. Я за нею йшов помало. Коли це чую, вже біжить навпроти мене, аж болото розлітається. Як ймилася мені за шию, так допровадив її аж під двері. Тепер не зривається. Поки вийду з хати, надворі чекає на мене.

— Легше і ліпше було Яринину козу висадити на хату Марійки Йваньошиної, ніж цю браму перти.

— Давайте цю браму змонтуємо на мості біля каплички, — обізвався Степан, — але так, щоби відкривалася і закривалася. І хвіртка щоби відкривалася!

Грицько Іванишин засидівся трохи допізна у свого кума Николи Сливчука. Куми говорили про се, про те і не обійшлося без вишнику. Потім кум Никола показав у пляшці трохи горілки, яка залишилася від минулого храму.

— Може, куме Грицю, спробуєте трохи гарячішого?

В Гриця заблистіли очі.

— Ви знаєте, куме, це добра річ, але вишник і горілка, — і Гриць почухався в голову. — Надворі така мерзенна погода... Така мерзенна...

— Ну, ну, куме, що кажете, та я для вас... Та я для вас, хоч сорочку з себе.

— Ет, давайте куме, спробуємо. Але лише один келишок. Один, куме!

Обізвалася Євдокія з печі:

— Николо, не силуй кума, не силуй. Надворі нічка темна. Що ти причепився з горілкою...

— Доцько! Та я що. Я ніщо. Просто кум так рідко до нас приходять, так рідко. Ану, куме, попробуйте.

— Ох, і міцна ця горілка. Ох-хо-хо-о-о-о! Це від Ауторки?

— Так, так, куме. Закушуйте. Аякже! Закушуйте.

Кум помотав головою.

— У-у-х-х-х! Аби ця Ауторка повісилася, дай Боже. Що вона додає до цієї горілки? Ох, пече! Ох, пече. Ох-х-х-х! Я піду, куме, піду. Якби мені Бог поміг добратися додому

Кум Гриць вийшов на дорогу і попрямував прямо. Звідки не візьмись, приблукав його песик і побіг навперед нього. «Слава тобі Господи! — подумав, — що появився мій Брисько. Доведе мене додому. От має доброго песика. Недарма сам його годує».

Так, зігнувшись, кум ішов слідом за песиком, ішов. Щось довго йшов. Нарешті зайшов у якісь верби. Глип, а песика нема. «Бриську, Бриську!» Ого! Песика нема. До Гриця аж тепер дійшло, що то його вело щезле. Аж тепер покмітив, що Брисько прив'язаний на ланцюгу і не міг тут бути.

«Боже! Що робити?» Хотів піти прямо, а то верба. Вліво — верба. Поозирався — навколо верби, корчі. І то почали бити його по шиї, по лиці, тягати в різні боки. Гриць хотів крикнути, але не міг витиснути із себе ні звуку. Нарешті до нього підійшов такий великий пес, що він зі страху відразу впрів. «Вовк! Це вовки. Звідки тут появилися вовки?» Ого! Я вже звідси не виберуся. З того всього заплакав, як мала дитина.

— Ого! Вже своєї хатки не побачу, своїх діточок...

І тут придивився, що у вовка межі вухами такі невеликі грубі ріжки. «Та це щезлий!»

І зразу протверезів. Тут щось блиснуло у голові, і взявся швидко-швидко хреститися. Коли це навколо нього стали підскакувати невеликі щезлики, потім взяли з обох сторін за руки і нумо танцювати в колі. Гриць хотів перехреститися навіглі, але не міг вирвати руку. А так танцював, гейби на весіллі танцював гуцулку, — все з присюдами, з присюдами...

Коли це прийшло йому на голову, треба пригадати, в який день був Святий Вечір. Думав, думав і нагадав. У вівторок. Як тільки нагадав, щезлики позникали, а він ще продовжував робити присюди, але навколо криниці, навколо...

Йой, Господи! Та він коло криниці, як повертати в Тополівку. Поозирався. Ніде ні вербів, ні корчів, ні песика... Десять не далеко гавкнув пес. Аж тепер Грицько спам'ятався, що блудив на рівній дорозі. Але щезлий, щезлики?... Зразу відчув, що чисто мокрий... Почав тяжко дихати, озиратися довкола і бігом по дорозі...

В цей час хлопці почали монтувати на мості ворота.

— Нехай буде, як ти хочеш, але по правді кажу тобі, аби тебе шляхи трафіли з твоїми витівками та й з твоєю злістю на Ярини, — бурчав собі під ніс Василь.

— Степане! Мой, я ще довго буду волочити цю хвіртку?

— Неси за нами! Лише не верещи, а то чути на всеньке село! Піди ще до дзвіниці та вдарь у дзвони, — зі злістю мовив Степан, — неси за нами на міст коло каплички, де живуть навпроти цигани...

— Слава Тобі Господи! — перехрестився Степан, зупинившись на мості. — Ледве доперли. Плечі в мене чисто мокрі. Але почекайте, я десь там уже заготовив слупки із завісами, шнури і все це сховав під мостом.

Побіг під міст і — горенько. Під бетонною стінкою щось лежало, таке довге і ніби харчало. Степан став, як укопаний. Ні тобі вперед, ні тобі назад. Не раз чув, як на цьому мості завжди щось переходить дорогу, але щоб лежало під мостом. Як причулося якесь харчання плечі ще дужче змокріли. Таже під такою тяжкою брамою так не впрів, як тепер. Здавалося, що клепання на голові то піднімається, то опускається.

— Степане! — Гукнули згори.

Але цей стояв як укопаний. Тут збіг з гори Василь.

— Мой, Степане! Чого закаменів?

— Там, там, — ледь чутно щось мимрив, показуючи рукою.

— Що? Де? — і пройшовся сюди-туди. — Та де твої слупки? Ага! Ади є! — і зігнувся над тим чорним. Степан і собі підійшов: «Боже! Таже це мої слупки» і перехрестився! Привиділося! Все те винесли.

— Давайте слупки прив'яжемо шнурками до поруччя на мості, — командував Степан, відходячи від щойно перенесених страхів, — добре, що хвіртка зроблена у брамі, то хоч не будемо гратися ще з нею.

Закріпили слупки, навісили браму, яка зачинялася і відчинялася.

— Мой, ти диви! — засміявся Василь, — таже завтра все село буде з цього сміятися. Ти, Степане, добре все придумав, як зробити Ярині збитки.

— Тихо! — прошепотів Петро, — когось несе мара болотами. Хлопці поскакали в канаву.

До моста хтось наближався. І йшов швидко, бо дуже чавкало болото.

— Агій! — хтось говорив сам до себе, — скільки вже буду місити це болото? — Ніби випив небагато... Ні небагато, — похитуючись, — але до дідька ймився блуд. Йду та йду, а вийти з цих болотів не можу.

Зупинився. Поозирався довкола.

— Ти диви! Таже це капличка! Добре бачу, що в капличці горить свічка! Таже я вже біля моста. Онде видніється циганська кузня. Слава Тобі Господи! — перехрестився, — а я то думав, що мене далі вчепився щезлий та й не відпускає, водить вулицями. — Гм, якщо видно капличку, то мав би бути зараз міст! О-о-о-о, та я добре йду!

Темно, хоч око виколи. Дійшов до середини моста і вдарився головою об щось. Простягнув руки:

— Мой! А це що за нещісте? Здається, це якась брама. Звідки тут брама? Чув не раз, що на цім мості вічно переходить щезлий. Але брама?...

Перехрестився три рази. Брама стоїть. Вдарив себе кілька разів по лиці. Брама стоїть. Почав руками обмацувати і надібав хвіртку. Потім клямку. Натиснув. Хвіртка відчинилася. Перейшов крізь хвіртку і зареготав:

— Мой, мой! Таже завтра Андрея. Але ці хлопці збитошники! Що лиш не придумують. Ото хлопці!

Коли це від поруччя з-під брами почало щось лізти, таке довге, чорне... Гриць глипнув, чує, а шапка на голові піднімається, піднімається... Боже мій милий. Це що за ніч? Як заверещав:

— Я-я-я-й-й! — і хода. Ноги зі страху, напевно, до землі не торкалися.

Хлопці душилися зі сміху.

— Ну хлопці! — сміявся Іван, це мені дуже вдалося. І з цим вуйком, і з цією брамою. Як тобі, Степане, спало таке на думку? Ви знаєте, я тепер нагадав, що і в мене на приміті є одна брама...

І її теж мусимо зняти. Як ви мені допоможете, то я б її поставив теж на мості, але коло млина.

— Але, Іване! — мовив задоволений Степан від похвали, — ти не маєш заготовлених слупків із завісами, шнурків...

— Та щось придумаю!

— Раз на таке пішло, то мені також здалося б здійснити одну браму, — обізвався Дмитро, — але на тім куті села.

— Чекай, чекай Дмитре. А де ми її поставимо?

— Я теж хочу на мості, але коло трьох водяних джерел, коло дзюркачів.

— Ну тоді до роботи! — скомандував Степан, ніч ще довга.

На другій вулиці хлопці перев'язували мотузками дорогу. До них підійшли кілька парубчаків.

— Ви ще не скінчили? Та скільки будете тут вовтузитися? За цей час ми вже чотирьом позатикали кагли.

— Ну й що ви доброго зробили? — мовив Никола. — Хто таке робить? Таже там до ранку людей може кагла вбити. Хочете мати гріх на своїй душі? Я б вам порадив ті кагли порозтикати.

Хлопці перезирнулися і пішли.

— Ну, ця бахурія, нічого доброго не зробить, — підвівся з колін Никола, — але, слава Богу, таки перев'язали дорогу. Не одна дівка буде йти від Андрея і поб'є собі коліна.

— Ця затія непогана, — обізвався Михайло. — Але як, не дай Боже, сюди наднесе нашого війта? А що тоді скаже нам війтиха? Та то треба буде тікати з села.

— За таке ліпше не згадуйте, — перехрестився Андрій Волошин, — таже наш війт нівроку виглядає, як дворічний пацюк, та ним якби тут тевкнуло, та то би земля здригнулася.

— Ой Господочку! — перехрестився Никола, — не допусти до такого, та не допусти...

Недалеко від того місця, де хлопці перев'язували дорогу, по вулиці легенько ступав довготелесий чолов'яга. Був він високий, у кожусі, білих гачях, і чоботах. На голові красувалася нова клепаня. Чоловік ступав поволі, ніби до чогось прислухався, старався не чалапати в болоті, щоб не привернути до себе уваги. Нареш-

шті порівнявся з хатою ворожки, ще раз поозирався, шмигнув у підворотню, майже заскочив до хати:

— Славайсу, моя душечко! Хи-хи-хи-хи! — Хотів зразу обійняти ворожку, але та:

— Почекайте, пане писарю, почекайте. Які ж бо ви прудкі дуже, почекайте нехай защеплю двері.

Тільки повернулася в хату, писар ймив двома руками, притягнув до себе:

— Я не можу вже дочекатися, ну не можу, я горю, прямо горю, моя душечко, — забелькотів. — Ось послухай, як б'ється моє серце, воно палає любов'ю до тебе...

Коли це хтось легенько постукав у вікно:

— Йой, це наш війт!

— А в-він щ-що, — почав заїкатися пан писар, — теж до т-тебе п-приходить?

— Перехрестіться пане писарю. За кого ви мене маєте? Я порядна дівчина. Він ще ніколи тут не був. Сьогодні, може, у якихось справах повернув.

— Я-я з-знаю ці с-справи! Я-я уже н-не м-молодий. Я іду в с-сіни і с-стану за д-двері, т-ти його в-впускай до х-хати, а я-я в той ч-час вискочу н-надвір.

Ворожка відкрила двері і широко відкрила рот:

— Ох, які гості, які гості. Але чого так пізно, чого так пізно? Я вже, було, хотіла лягати спати.

Війт мовчки попрямував до хати, але в цей час поозирався і замітив, як хтось з-за дверей шмигнув надвір:

— Ти не сама? Ах ти, сучко куревська. Ти переді мною вигинаєшся, так гарно складаєш губки, а ще кому таке робиш?

— Та що ви, пане війте?! В мене нікого не було. Я вас чекала.

— Що-о?! — рывкнув війт. — Я зараз його дожену. Війт розвернувся і бігом на дорогу.

Пан писар, вибігши з подвір'я, зі страху побіг навпопад, аби лише подалі від цього місця. І треба ж було так статися... Запутався в мотуззі і гепнувся в болото, прямо-таки, як платва. Хлопці за плотом лише присіли. Вони чули якісь голоси, але щоб події набрали таких обертів...

У цей час у трьох хатах хлопчачи порозтикали кагли. А коли підійшли до четвертої, то вражені зупинилися. По подвір'ю бігав великий кудлатий пес. Побачивши чужих біля воріт, став скакати на ворота і люто гавкати.

— Ого, Митруню, навіть не знаю, як ти маєш розтикати тут каглу?

— А чого я?

— Та бо ти тут затикав.

— Т-а-ак, — потер чоло Дмитрик, — от халепа — Давайте дражнить пса і відходіть з ним аж у той край города, а я за той час забіжу у сіни і витягну оту затичку.

Хлопці дражнили пса через пліт, дражнили й опинилися аж у найдальшому кінці города. Дмитро за той час набрав повні груди повітря, ніби мав скакати з високого дерева, відкрив хвіртку і бігом до сіней. Розтикав каглу, але під дверима опинився кудлатий. Як виявилось, він доводив, що дарма газдівський хліб не їсть. Дмитро змушений був приперти двері.

На такий собачий лемент вийшов з хати газда. Дмитро шмигнув у кут і присів за якусь там стару скриню. Газда відчинив сінешні двері, попри нього у сіни кинувся розлючений пес і прямо до Дмитра. Той зі страху:

— Йой, вуйку! Пес кусає! Вуйку-вуйчку! — заверещав, — та заберіть пса!

Газда на перших порах від такого несподіваного вереску аж перелякався, але тупнув ногою на кудлатого і той вибіг надвір. За той час газді вдалося лапнути Митруню за вухо:

— Ах ти, паскуднику! Ти що тут робиш?

Хлопець зі страху і від болю у вусі як зарепетує:

— Вуйку! Вуйчку, я прийшов до вас колядувати!!!

— Як? На Андрея?

— А ви що хотіли, аби я співав. Таже то піст!

В ту ж мить Дмитрик замітив у кінці города пса. Якось смикнувся, вирвався і бігом до воріт. Але й кудлатий не дрімав.

Парубчак вмить опинився біля воріт. Пес добігав. Відчинити хвіртку вже не було часу. Махом ймився руками за верх хвіртки, підняв своє легке тіло вверх і опинився на дорозі. З великою гіркотою замітив полу свого кожуха у пащі кудлатого...

А тут події розгоралися мовби за сценарієм

— Де він, скурвисин? — почулося з ворожчиного подвір'я.

Пан писар почув, як у його бік зачалапало болотом. Схопився неборака і побіг. Клепаня й один чобіт залишилися в болоті.

Війт побачив свого кривдника, але так бігти не міг. А тут ще й заплутався в мотуззя, і о — Господи! — Ним, як тевкнуло у болото, аж земля здригнулася. Хлопці за плотом пополотніли зі страху і стали мокрі. Війт лежав тихенько, як дитина в купелі. Ото що не мугикав від задоволення.

Недалеко почулися хлоп'ячі голоси, які задоволено розповідали один одному, як їм удалося порозтикати кагли.

Війт підняв голову. Справді! Хтось наближався. І то не один. Ото зараз застануть війта в болоті. «Що подумують?» — промайнуло в голові. Боже! І зірвався. Коли лежав, то намацав якийсь чобіт і шапку. Хапнув чобіт, шапку і бігом, проклинаючи це місце і ту ворожку.

Майже в той самий час у хаті Сиродюків біля кухні поралася Настя. Василь сидів на стільчику посеред хати і луцив качани куррудзи. До хати вбігли дівчата:

— Славайсу Христу! Вуйку, вуйно! Ви не передумали? Та дозвольте нам сьогодні у вашій хаті відсвяткувати Андрея.

— Цього вечора, — серйозно мовив господар, — вечорниць не буде, бо завтра свято. Сьогодні сидіть дома. Скільки вам про це говорити?

— Та вуйку! Та дозвольте нам сьогодні побути у вашій хаті. Ми хочемо справляти Андрея.

Господині стало жаль дівчат і вона втрутилася:

— То що кажеш, старий? Га? Пускаємо чи ні?

Одна з дівчат, трохи сміливіша, відчувши підтримку господині улесливо підкинула:

— Пустіть нас, пане газдо! Ми вас горішками почастуємо, принесемо праженого бобу!

— Та! — відмахнувся господар, — до ваших горіхів та й бобу я не маю зубів. Хіба котрась з вас буде мені жувати, — і, примруживши очі, обвів поглядом дівчат.

— Пане господарю! — можна сказати, таки причепилася Ган-
нуса, — а якщо, — і підморгнула до дівчат, — ми вам принесемо
міцного вишнику?...

— Нарешті заговорили по-газдівськи! — потираючи руки по-
веселів господар, — це вже інакша бесіда. З цього й треба було по-
чинати. А то горішки та жарений біб... Та що з вами зробиш, як
ви такі напасні, та вже, — махнув рукою, — приходіть... Аякже.

Дівчата на radoщах почали цілувати господаря.

— Дай вам, вуйку, Боже здоров'я, аби ви не слабували, за-
вжди здорові будьте, до ста років жийте!

— Йой, йой! Ади, якби не Андрея, де би я був такий цілова-
ний.

Дівчата засоромилися і вибігли.

— Боже, Боже! Як собі нагадаю, — мовила задумливо госпо-
диня, — як і я колись ще дівчиною теж ворожила на Андрея.

— Та й що ти там наворожила?

— Пирого варила. Пам'ятаю, як вкинула в окріп, то й дихати
перестала.

— Таки чисто перестала? — усміхнувся Василь.

— Та не чисто. Душа ледве-ледве дихтіла. Думаю, хто мені за-
раз впливе?

— Певно, думала за мене! — аж підвівся з лавки.

— Ага! — і Настя повернулася до свого гази, — я твоє ім'я
навіть не заліплювала в пироги. За тебе тоді і гадки не мала. Ду-
мала за того, за того...

— А за мене чого не думала? Чим гірший за других?

— І-і-і-й-й! — скривилася Настя, — ніколи в тебе сорочка не
була заправлена за окрійку, не причісувався, на голові завжди було,
як у того дурного на хаті. Ходив помежи хлопцями, як якесь нищісте.

— Ну та який був, такий був. Але накрив тобі тоту дурну кри-
жавку. Якби не я, то була би у дівках так і посивіла...

— А тьфу на тебе, — сплюнула Настя, — ти качуре кривий та
невмиваний, — якраз колотила кулешу, — та я за твої слова цим
колотачем та межі очі!

Побачивши Настю розлюченою, Василь скрутився по хаті та
й шасть під стіл. Аж тут увійшов сусідський хлопець-весельчак

Василь Сливчуків, на поріг:

— Слава Ісусу Христу! — мовив. — Добрий вечір у вашій хаті! Йой, вуйку! А ви чого сидите під столом?

Настя, колотач у банічок і давай далі колотити кулешу:

— Він у нас газда. Де хоче, там і сидить.

Василько хотів щось сказати ущипливе, але прикусив свого гостренького язичка:

— Вуйно! Я чув, що дівчата будуть у вашій хаті справляти Андря.

— Так! Ну й що? — виліз з-під стола Василь.

— Ну, як по-сусідськи, пустіть мене, нехай я сховаюся під ліжком. Хоча все чути, що вони будуть говорити.

— Васильку, Васильку! Ти, я бачу, такий жартівник, як твій дід-небіжчик, дай йому Боже царство небесне, — і Василь перехрестився. Раз так, най буде, як стара напряла, заліжай під ліжко, але сиди там тихо-тихо, — і Василь приклав палець до уст.

— Та як за тихо? — засміявся Василь.

— Як миша під віником!

В цей час знадвору почулися голоси дівчат. Василь миттєво опинився під ліжком.

— Ще раз Слава Ісусу Христу! — весело щебетали, входячи, дівчата. — Вуйку! А ми вам вишнику принесли!

— Йой! Дай вам Боже здоров'ячка... Дай вам Боже! Аби ви в наступному році всі по-віддавалися, — голосно на всю хату викрикував з радості Василь.

— Вуйку! — зауважила смаглява Катерина, — та то таке говориться потихо.

Василь не зрозумів сказаного і давай ще дужче викрикувати: — Дай Боже, аби ви всі нарік повіддавалися потихо, потихо!

— Агій на тебе! — змахнула рукою Настя, — що ти мелеш, старий дурню!

Василь розійшовся:

— Дай бже! Дай Боже, бо як не дай Господь, то най Бог боронить!

— Віддай пляшку! — Настя ймила Василя за рукав, — ще не пив, а вже мелеш та й мелеш, а як вицідиди усю? А так я схочу у шафу.

— Гайда, маєш! — зашкірився Василь беззубо, — вона думає, що я не знаю, що мені з вишником робити. Хочу вип'ю, а може, й ні! А зрештою! Ти чого, стара, руки простягаєш? По-моєму, це мені принесли, а не тобі.

— Та пий, пий! Дай Боже, аби ти вже смоли топленої напився! — відійшла від Василя і до дівчат:

— Дівчата, дівчата! Треба наносити води на пироги, але лише ротом.

Дівчата повибігали надвір.

— Йой! Таже тут криниця аж на третьому подвір'ї.

— Це дурниця. Але нам перед цим обов'язково треба знайти Андрія і його повиншувати, бо всі наші ворожіння підуть псови під хвіст.

— Ще світ такого не чув! — обізвалася в темноті Катерина, — на ціле село три Андрії. — Один креше котиками, другий — ходить до школи, а третій? Де шукати третього?

— Я тут! Мене не треба шукати, — ступив на подвір'я Андрій, — мої голубочки.

Одна з дівчат підбігла:

Іди, серце Андрію,
Як когут запіє.
Чи запіє — не запіє,
Побудь з нами,
Серце Андрію...

Ще одна:

Побудь з нами,
Серце Андрію,
Я тобі юшечки загірю,
Чи загірю — не загірю,
Побудь з нами, Андрію!

Третя підбігла:

Віншуємо тебе, з твоїм патроном!
Візьми цей вінок сплетений,
Калиною рум'янений
Барвінком повитий, рососою политий,
Щастя, здоров'я тобі!

— Ой дівчаточка! — зрадів Андрій, — дякую вам за файне віншуваннячко. За те принесу вам цукерочків на вечорниці і хлопців приведу.

Та дівчата продовжували:

А я тебе, Андрію, тепер обсію,
Аби-с був здоровий, як гайок дубовий,
Прожив довгії літа,
Скільки цього жита...

Андрій знову хотів подякувати, але тут ще одна підійшла. У темноті навіть добре не розгледів:

А я тебе, Андрію, завітчаю
Цими колосками,
Щоби ти був найкращим
Межи парубками...

— Ой дівчаточка! — від щастя був на сьомому небі. — Мої милі, давайте я вас усіх розцілю!

Ті зірвалися з місця і побігли до криниці по воду.

XIII

Двері писаревої хати відчинилися і на порозі став газда. Весь у болоті. Одна нога без чобота. Без клепані. Діти, як гралися на землі, так миттєво опинилися на печі. Скраю лежала теща, діти позаскакували поза неї і звідти перелякано дивилися. Відразу не впізнали свого тата.

— Йой, Іване! Що з тобою? — сплеснула в долоні Васирина. — Хто тебе побив? Хто над тобою так позбиткувався? Божечку! — заголосила. — Може, тебе пограбували? Де клепаня? Де чобіт?

Пан писар так і стояв на порозі, дивлячись то на жінку, то на тещу на печі, то на руки в болоті.

— Я, я, — промимрив, — упав у болото...

— Ах ти, пияку, — пролунало з печі. — Упав, бо напився! А грани би ти, дай Боже, уже напився!... Ади, пропив клепаню, пропив чобіт... Люди-и-и! Люд-и-и! Ади, вже пропиває з себе речі... — заламувала руки стара Катря.

Була дуже слаба, завжди з перев'язаною головою і з печі майже не злазила.

— Таже проходи, — мовила покірно Василина, — роздягайся.

— А ти в чім завтра підеш до роботи? Га? Ти подумав над цим? — сипалося з печі, як з млинка зерно. — Ади, візьмеш на голову мою хустку, замотаєшся... А що візьмеш на ноги? Підеш босий? Таже надворі зимова пора... — сипалося, а сипалося з печі.

— Боже! Навіщо мені здалася тота ворожка? — стукотіло у писаревій голові цілу дорогу і тепер у хаті.

— Ніколи не йшов туди, а тепер покортіло молодість згадати. Раз скочив заєць у капусту і то поламали ноги. Це ж треба! Але вийт! Але вийт! — і писар зареготав на цілу хату.

Стара Василиха налякано вибалушилася з печі:

— Невже зсувається з розуму мій зятик?

У цей час на подвір'я Василя Сиродюка прийшли хлопці.

— Йой Оленко! — приступив Никола. — Це що в тебе зуби болять, що ти так запухла?

Та засміялася, вода з рота витекла.

— Дівчата! Дівчата! — вигукнув Степан, — ви чого понадувалися, як воші на мороз?

Хлопці ловили дівчат, жартували, лоскотали їх. Ті сміялися, вода витікала з ротів.

— Нумо, хлопці! — скерував Никола Ватаманович, — доволі жартувати. Нехай уже носять і варять свої пироги. Ми потім приїдемо до вас, нам має бути макітра пирогів.

— Добре! Добре! — хором відповіли дівчата і знову побігли по воду.

— Бідний наш Василь, — озвався Степан, — як йому там лежить під ліжком? Напевно, вже боки затерпли.

— Усе, хлопці! Пішли в Рипу, — знову скерував Никола, — подивимось, як там дівчата справляються.

Вийшли з подвір'я і заколядували:

Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом зізда ясна світу засіяла
Де Христос родився, з Діви воплотився,
Як чоловік, пеленами убого вповився.

Надворі ще дужче залягла мряка. Не видно місяця, ні вітру не чути. Як у якійсь величезній бочці. Не раз у ясну погоду як заколядують, то чути аж на сусіднє село.

А тепер навряд чи чути на близькій вулиці.

Никола, як найстарший ішов посередині. Обіруч йшли ймившись за шиї товариші. Розтягнулися по всій дорозі. Якийсь чоловік ішов назустріч, але ці не поступилися. Так мусів, сараку, ступити в канаву. Що то сільські парубки. А якби котрийсь із багачів? Ого! Тому мусіли би розтупитися. Як ні? Той би так крикнув, що дай Боже. На всеньке село. Попробуй зачепитися з таким. Будеш пам'ятати до зелених віників.

Цьому господарю і цій господині,
Щоби вони дочекали нарік цієї днини.
Цьому господарю і цій господині
Даруй літа щасливії, нашій неньці-Україні!

Лиш наші герої опинилися в Рипі, стали свідками, як тамтешні хлопці робили збитки на одній із хат, де проживала така собі дуже гонорна Ольга Угринова. Хто б до неї не підійшов з хлопців, не з кожним могла заговорити, навіть утікала з вечорниць.

На дорозі хлопці розібрали віз. Кілька їх вилізло на хату. З долини передали спочатку передню тічку. Два хлопці примістили її спереди на даху, під самим берегом, потім задню тічку. Її два інші хлопці тримали на задній половині даху. Тоді передали знизу розвору. З'єднали дві тічки. Найголовніше зроблено. Все це робилося тихо, злагоджено, тому лише показували руками, ніби глухонімі. Потім на передній тічці зібрали сніці і штельвагу, на задній — підтоки і шлейф задніх коліс. Поклали колеса. На передню тічку поставили каливороті, а на задню клюпаки. Заклали дишель, поставили помостину, бокові драбини і задинки. Все готово. Помало злізли з хати, прибрали драбину, повиходили на дорогу і давай усі сміятися — до упаду. Особливо, коли дивилися вверху, дишель стирчав угору, ніби показував, де розміщені небесні світила.

— То-то завтра сміху буде, а буде. А скільки, ох, людей просити мусить старий Угрин, щоб здоймили... Хи-хи-хи-хи-хи!...

У цей же час здійснювся переполох ще в одній хаті.

Війтиха стояла посеред хати, як укопана. Усередині все похололо.

— Що сталося, Николко? Що сталося? — кинулася до чоловіка.

Той стояв на порозі весь у болоті. Тільки очі блимали. Без шапки. У руках тримав якийсь чобіт і клепаню.

— Упав, — мало не плакав.

Такого з ним ще не було. Це ж треба так зганьбитися. Насамперед перед жінкою, дітьми, які зиркали з печі і нічого не розуміли.

— А де твоя палиця? Де шапка? — допитувалася війтиха, роздягаючи чоловіка. — Ой, лишенько! — ймилася рукою за лице, — а де війтівська бляха? Загубив?

— Не знаю, серденько... Не знаю. Можливо, там, де падав.

— А де ти впав? Уже треба йти шукати війтівську бляху.

Тут війт запнувся.

— Я! Я! Вже й не пам'ятаю, — здвигнув плечима.

Це викликало підозріння.

— Е-е-е! Ти зараз нагадаєш. Я маю таке, що ти зразу згадаєш.

І війтиха бігом до ліжка, де під веренею зберігалися тачівка, маглівка. Витягла тачівку. Війт упав на коліна.

— Серденько!... Душечко!... Тільки не це! Не при дітях! Не при дітях!

Але та розмахнулася і гепнула щосили тачівкою по плечах.

— Доцько! Доцько! — почав ловити війтиху за руки.

— Куди мастиш мене болотом, куди паскуднику? Розкажуй, де впав, де тебе носило?

— Коло ворожки, коло ворожки...

— А-а-а! Ти бігаєш до неї ворожити? Я то думаю, чого ти останнім часом почав забувати про свої чоловічі обов'язки. Відвертаєшся в ліжку від мене... Кажеш, що дуже втомлений... Я тобі покажу, я тобі покажу... Тепер я тобі буду ворожити...

А завтра поворожу тій сучці...

І била Доця чоловіка. Мусила бити.

Нарешті дівчата наносили ротами води і взялися місити тісто. Потім кожна ліпила пироги. Перед цим нарізавши папірчиків і на кожному з них написавши імена хлопців, які їм до вподоби. Кожний папірчик з ім'ям заліпили у пиріг.

По черзі кожна вкидала свої пироги на окріп і слідкувала за пирогами, котрий перший випливе на поверхню окропу. Такий пиріг витягала, розривала і читала, що там написано. Вважалося, що це і є її суджений.

Катерина першою вкинула пироги на окріп і перехрестилася: «Мати Божа, допоможи мені, аби сплив Михайло!» Витягає пиріг, розриває, а там — Никола. Сіла на лаву сумна.

Настуня вкинула: «Матінко Божа! Допоможи, аби сплив Петро Угринів». Витягає, а там Петро. Боже! Яка радість! Почала підскакувати від радості.

— Дівчата! Просім Бога, аби мені вплив Дмитро Никифрук. Перехрестилася. Витягла, а там Іван. Махнула, бідна, рукою та й теж сіла біля дівчат.

— А мені, дівчата, що Бог дасть, те й буде. Я хочу, щоб вплив Степан.

Витягає, а там Степан. О-й-й мені пощастило!... Є Бог на цім світі! О, що є, то є!

— Не журіться, дівчата, — спробувала втішати дівчат господиня. — Судженого і конем не об'їдеш. Ади, я свого й гадки не мала, а пішла та й тручаю біду наперед себе.

— А ти, газдинько, — вчув розмову її чоловік, — чого мене знову благословиш? Це що за напасть така? Ти чого мене чіпаєшся посеред ночі. Ади, йди та вчепися плота, дай Боже!

З-під ліжка виліз Василь. Дівчата, як побачили, всі збіглися до купи.

— Дівчаточка, мої голубоньки сизокрилі. Я тепер знаю, котра з вас за ким сохне. Багато хочете та мало візьмете.

Дівчата кинулися до господині.

— Вуйно! Чого ви нам не сказали, що під ліжком сховався Василь?

— Дівчатка! Я, бігме Боже, — і вдарилася кулаком у груди, — не бачила, коли він це зробив.

— Василю! Василечку! Ми тебе просимо, не розказуй це хлопцям!

— Гм! — усміхнувся Василь, — ну, як таке файне знати і нікому не розказати.

— Василю! — скривившись дивилися дівчата.

— Ну добре! Не розкажу! Але за це кожна має мене три рази поцілувати. Один раз у губи. Ану в чергу!

Хоч і не хотілося дівчатам, та все ж кожна підходила і тричі цмокала парубка.

— О-о-о-о! — весело зітхнув той по всьому, — ще ніколи в житті не був скільки цілований! Оце Андрея, так Андрея! Йду по хлопців.

— Слава Богу, що вже пішов цей шибеник! — почала далі провадити вуйна Настя.

— Ану, дівчата, складайте в ряд по пиріжкові і принесіть кота. Котрої кіт візьме першим, тота першою цих м'ясниць і віддається. Котрої потягне пиріг у бік, тота одружиться за хлопця із сусіднього села. Саме гірше, коли надкусить і не з'їсть. Це якась, — і Настя покрутила головою, — якась слабість.

Тут одна з дівчат принесла кота. Пустили, а він навіть не дивиться на пироги. Звідки їм знати, що хлопці вдень половили всіх котів з цієї вулиці і добряче нагодували м'ясом.

— Вуйно! Дивіться! Кіт навіть не дивиться на пироги.

— Дівчаточка! Цей кіт, видно, слабий. Чого би це не їв пироги?... Треба принести іншого.

Дівчата принесли другого, третього...

— Тут щось не так, — покмітила вуйна, — Треба принести кота з іншої вулиці.

— Ет, — махнула рукою Катерина. — Я побіжу і принесу нашого кота.

Через деякий час повернулася.

— Йой! Настуню! Твій пиріг кіт з'їв першим. Ти вже точно зимових м'ясниць віддався.

— Йой! І твій пиріг Ганнусю вже пішов.

Третій пиріг кіт не з'їв, але потягнув у кут.

— Ого, Парасино, видай, твоя доленька потягнеться в сусіднє село. Сарака, Парася!

Далі кіт пироги не їв.

— Йой! — скрикнула Парася і обімліла, присідаючи на землю.

Вуйна вхопила квартиру з водою, набрала в рот і порснула на Парасю.

— Парасино! Та що з тобою. Дороженька, не бери це все так собі близько до серця. Та що ти?

Парася відкрила очі, подивилася на всіх, потім на запічок і знову скрикнула:

— Там! Там! Я бачила щезлого. Йой, який страшний.

Зі страху всі збилися до купи і дивилися переляканими очима.

Та що ви, дівчата! Такого не може бути. Та це тобі, Парасю, привиділося, — вхопила із замисника баночку зі свяченою водою і почала всіх кропити. Потім покропила запічок. Ще взяла з-за образів гілочку свяченої шутки, запалила і водила навколо дівчат, потім знову ж таки в запічку. Гай, все, все, заспокійтеся.

— А тепер, — далі повчала господиня, щоб відвернути їхню увагу від думки про щезлого — беріть і складайте в решето: хустку, гердан, чіпець і грудку глини. Все це підсівайте. Якщо випаде чіпець — скоро буде весілля, гердан — будете ще дівочити, хустка — зведетеся, глина — на слабість, а то й на смерть.

— Поможі мені, Пречиста Діво Маріє, аби мені випав гердан.

Підсівала, підсівала.

— Ого! Випав чіпець, — засмучено мовила Ганнуса, — це що за наслане? Вже вдруге сьогодні випадає весілля. Та мені пішов лише сімнадцятий рік. Я ще так хочу дівочити, — почала плакати...

— Та не плач, Ганусино, — взялася втішати Катерина. — Якби це мені таке випало, то я би тішилася, а тішилася. Йой, дівки, як я вже хочу віддатися. Так хочу, що не можу вам уповісти.

— Поможі мені, Пречиста Діво Маріє, і ти, Ісусе Христе, аби мені випав чіпець.

— Ого! Випав гердан, — і Оленка заплакала.

— Так, так Оленко, — похитала головою вуйна Настя, — хочеш — не хочеш, а, видай, доведеться ще дівочити.

— Йой, дівчата! Кажу вам по правді. Я також уже так хочу віддатися, так хочу, що не можу, — плакала Оленка, — таже мені вже пора підійшла. Аж, аж! Боже, мій Боже! Чого мені не щастить?

— Ану-ко ти, Марусю.

— Ні, ні вуйно. Я боюся, аби мені не випала хустка. Я не буду підсівати.

— Ой дівчата, дівчата, — похитала головою господиня, — долю не купите і не відпросите. Шануйте честь замолоду. Не допускайте до себе близько хлопців. Особливо не давайте цілуватися.

— А то можна, вуйно, так, аби не підпускати до себе хлопця близько, коли його любиш?

— Дитино, дитино! Дивися добре і слухай старших та й будеш на старість кусень хліба мати. Ану слухайте! Є ще одна Андрієва ворожба. Поставте на стіл три тарелі: під один поставте чіпець, під другий — гердан, під третій — хустку. Після зав'яжуть собі хусткою очі, три рази обертайтеся, підходять до тарелів і дивіться, котрий підоймете.

— Марусю, ану ти перша.

Марії зав'язали очі, три рази обернули і підвели до тарелів. За цей час тарелі поміняли місцями. Маруся почала вагатися, обмацувати кожний таріль кілька разів, але вони були всі однакові.

— Я боюся, вуйно, я боюся підоймати.

— Та чого, Марусю, ану-ко підоймай.

Маруся підняла таріль, а під ним хустка.

— Ого, дівчата! Чого-м боялася, то те і витягла-м.

Маруся Сиродюкова заплакала. Всі дівчата почали їй співчувати. Засумували. Кожна з них думала над своєю доленькою. Щаслива вона чи ні.

— Дівчата, дівчата. Давайте не сумувати. Це ще не все, що ви собі подумали. В житті буває зовсім інакше. Йдіть надвір рахувати колики у плоті. Особливу увагу звертайте на дев'ятий колик. А я за той час замішу тісто, підсиплю добряче сіллю. Наліплю таких коржиків і спечу на кухні. Як будете йти додому,

кожна візьмете собі по коржику. Перед сном коржик з'їсте, але не запивайти водою. Головне — заснути. Вам має приснитися, — втаємничено шепотіла Настя, — хлопець. Оце і є ваш суджений. Поки нема хлопців, я вам ще таке розкажу. Коли наступає новий місяць, перед сном вийдіть на поріг і промовте, аби ніхто не чув три рази: «Місяцю, новий князю, молодий місяцю. Аби мені приснився цієї ночі, той, з ким маю свій вік панувати».

І ваш суджений вам присниться. А тепер ідіть, рахуйте колики. Я ще зварю ті пироги, які ви наліпили хлопцям.

Дівчата повиходили надвір.

— Йой! Як темно надворі, — зіщулилася від холоду Ганнуса, — світа білого не видно. Я так боюся.

— Не бійся! — командувала Катерина, — рахуй скоренько колики.

— Ні один, ні два, ні три, — почала рахувати Ганнуса, — ні чотири, ні п'ять, ні шість, ні сім, ні вісім, ні дев'ять... Йой! Дівчата! Та що це таке? Такий маленький колючок попався. Та я хочу великого, я люблю високих хлопців.

Потім почала гризти зубами кору.

— Ганнусю! Що ти робиш?

— Та мої мама розповідали, що колись, ще як вони дівочили, то кору клали під подушку і чекали, чи присниться їм той, що вплив у пиріжку, чи ні?

— Тихо! Тепер я рахую, — скомандувала Катерина Сливчукова. — Ні раз, ні два, ні три, ні чотири, ні п'ять, ні шість, ні сім, ні вісім, ні дев'ять... Йой! Дівчата! Борони Боже від такого.

— Та що там таке? — гукнули юрбою з переляку.

— Та такий грубий попався, де я такого хочу. Агій на нього! Я хочу худого...

— Боже, мій Боже! Який мені судиться? — перехрестилася тричі Настуня, — чи високий, чи маленький, грубий чи тоненький, лише аби був! Ні раз, ні два..... ні дев'ять! Акурат! Якраз у міру!

— Боже мій! — забідкалася вже трохи старша Василина, — а мені попався колик сточений червою. Це що? Мій чоловік буде вдівець чи слабовитий?

— Йой! — крикнула Оленка, — на моїм колику горшок. Певно, мій чоловік буде круглим, череватим та ще й лисим. Шлях би його трафив. А мені навіщо лисий.

Тьфу! — зі злості плюнула на горшок. Зігнулася і знайшла якусь палюгу та й зі злості бах-х зверху, той аж розлетівся.

— Дівчата! — знову скомандувала Катерина, — мої баба розказували, як були дівчиною, то на Андрея перекидали чоботи через хату. І куди чобіт падав халявою, то в ту сторону мала віддатися тота дівчина.

— Ходімо до вуйни Николихи, — підтримала Маруся Сиродюкова, — в неї хата низька, бо через високу ми не перекинемо.

— Дівки! Ану, дивіться, у котрий бік упав чобіт? — першою кинула Катерина.

— Йой! Катрусю! Чобіт упав у бік Крайняків, а може, до Красноставців? А твій Ганнусю направився на Осоки. Не знати кому ти там судилася? А може, то у Задубрівці?

— Ну, поможи мені Боже! — кинула чобіт Настуня.

Тут якраз підійшли хлопці. Петро Угрин упіймав чобіт.

— Ого! Настуню! Твоя доля сама прийшла сюди і зловила чобіт.

— Йой! Дівчата. Я дуже хочу кинути свій чобіт, — забідкалася Маруся. — Ану подивіться, в який бік упаде?

— Таже кидай, Марусю!

— Я вже кинула!

— Йой! Видай, упав на хату.

— Як на хату? А я в чім піду додому? Боже! Я ледве впросила тата аби дали своїх чобіт. Йой! Що тепер буду робити? — почала плакати, стоячи босою ногою на другій нозі взутій у чобіт. — Мені вже зашпори почали заходити в ногу. Йой! Що я маю робити? Навіщо кидала той чобіт? Аби його шлях трафив, та трафив. То лише на гризоту.

— Марусино! Не плач і не приповідай, а проси Василя, аби поліз на хату.

— Василю! Васильку! — плачучи мовила Маруся, — послухай мене, поліз на хату і здьйми мій чобіт.

— Що мені за це буде? — торгувався Василь, — ану, Николо, стань на коліна, най стану на плечі.

— Василю! Василю! Та ти такий високий, як та жердка, то не можеш сам вилізти?

Василь видряпався на хату.

— Йой, Василю! — пожартувала Катерина, — вважай на себе, аби тебе, не дай Боже, звідти щось не кинуло, бо Ганнуса на кого залишиться?

— Та я тут не бачу ніякого чобота, — почав дражнитися з верха хати Василь.

— Як нема?! — закричала Маруся. — Як нема?! Має бути! Йой, йой, що я буду тепер робити, — мало не заголосила.

— Є! Є! Не плач, Марусино, — заспокоїв Василь.

Зліз з хати, тримаючи в руці чобіт.

— Ой небого. Це тебе буде дорого коштувати. Маєш мені за це до Різдва вишити файну хусточку.

— Вишию не лише хусточку, а й сорочку, лише віддай чобіт, бо нога вже чисто відмерзає. Чобіт від Василя вхопив Михайло:

— Скажи, Марусю. Любиш мене чи ні? Кажі по правді, бо не віддам чобіт.

— Люблю тебе, як сіль в оці і кольку в боці, — вколола Маруся і вирвала з Михайлових рук чобіт.

— Ех, дівчата, дівчата, — розійшовся Никола, таже просить уже на ті обіцяні пироги, бо кишки давно марш грають...

— Гай, хлопці, гай, заходіть до хати, — загомоніли дівчата.

— Як зразу до хати, — пожартував Василь, — напевно, перший раз до сіней!

Увійшли до хати і розсілися за столом. На стіл поставили пляшку вишнику, дівчата поставили макітру пирогів і почали вгощатися.

— Ну вуйку! — мовив Никола до господаря, — сідайте й ви коло нас. Гай, дай Боже здоров'я та й дякуємо, що ви нам хати не боронили.

— То таке хлопці, — почав газда, — хату з собою на той світ не візьму. Дивлячись на вас, сам розвеселився, згадав своє парубоцтво.

— Ага! Нагадала баба, як дівкою була, — пробурчала вуйна Настя.

— Мой, мой! — глянув суворо на жінку вуйко Василь, кинув ложкою до землі. — Ще одне слово, — подивився на всіх, — і станеш горбатою!

Хата вибухнула сміхом...

— Наливай повну, — Василь до Насті, — бо як буде неповна, коли помреш, буде зуби видно.

Знову всі зареготали.

Хи-хи-хи-хи-хи! Хи-хи-хи-хи-хи! — не міг стриматися війт, побачивши після свят пана писаря, який прийшов на роботу у солом'яному капелюсі і в жіночих чоботах на високому підборі. — А де це, пане писарю, ваша клепаня? А що ви у солом'яному капелюсі? Чи на вашій вулиці сонечко так припекло? Хи-хи-хи-хи-хи, — аж заходився зо сміху, з очей текли сльози.

Писар лише шморгав носом і переглядав папери, ніби щось там читав.

Війт витягнув з-під стола чобіт.

— Чи не ваш це чобіт?

Той нагнувся і вхопив.

— А де ви його загубили? Ага! Коло ворожки. Коло ворожки. Я так собі думаю, пане писарю, що ви там відкопали? Хи-хи-хи-хи-хи. Що ви там відкопали? Хи-хи-хи-хи-хи, баняк з медом, хи-хи-хи-хи-хи — знову розхихикався війт. — А солодка ворожчишина підтічка, ой солодка. Хи-хи-хи-хи-хи. То скільки ви, пане писарю, на Андрея полизали меду? А солодкий мед? А солодкий, хи-хи-хи-хи-хи!

Писар мовчав, мовчав, а потім не втерпів:

— Але й ви, пане війте, наскільки я чув, орали там, де я. То що ви виорали? Напевно цілий ґарчик з медом. Ви також, хи-хи-хи-хи, ви також, хи-хи-хи хи-хи захотіли полизати меду. То полизали чи їли ложкою? А може, черпали рукою? Хи-хи-хи-хи-хи, — перебрав ініціативу у свої руки писар.

Війт умовк, насупився і лише дивився спідлоба.

— Ану покажіть руку, вона не липне від меду? Га? А вам, пане війте, сподобалася підтічка. Ой, яка солодка! Але бо солодка! Хи-хи-хи-хи-хи!...

XIV

Танасій Грищук устав зранку в доброму настрої. Чи то добрий сон приснився, чи добре спалося, але вдосвіта вийшов надвір. Навколо була одна білизна. Недавно випав сніг, і чи він приглядався до всього довкола, чи що. Кілька днів тому його несли хмари високо над землею, терли ним, пересипали, підкидали мов на решеті ділячи на фракції, спершу почали витрясати крупнішу, а тим часом пливли хмари пливли мимо своєї волі, бо то ще й вітер має сказати своє слово, долати небесні милі не рівня земним, потім посипали землю середньою фракцією, тут уже висипали більший шар. Коби там у хмарах був мірщик, а його нема. Тож приходить хмарам усе робити на око. Коли придивилися занадто перетерли сніг і дрібного пухнастого залишилося найбільше. Далі такий тягар нести на своїх плечах стало несила, відкрили усі свої перегородки і посипалося. Сипало й сипало. Так падало густо, що сніжинки нічого довкруг себе й не бачили. На землі, перш ніж усістися, розглядалися то туди, то сюди. Усе для них було новиною. І псяча буда, звідки час від часу вискакував волохатий і тьякав на них, на сніжинки. Спершу налякалися його, а потім звикли. Цікава для них огорожа, господарське приміщення, стодола, криниця, велика, як на їх вимір, господарська хата. Коли двері з хати відчинилися, то всі повернули свої оченята в ту сторону. Господар покашляв після сну, покашляв, узяв у руки віник і давай штовхати їх, сніжинок, під боки. Одних шпурляв управо, інших уліво. Вони ойкаючи по-своєму дуже злилися. Навіщо порушувати, їм так було добре.

Нарешті господар увійшов до стайні. Йому було байдуже до сніжинок. Робив це не вперше. Засвітивши лампу, поозирався по стайні. Насамперед дав коням їсти, задоволено відзначив, що коні не залежалися, а як учора, почесав, то так і були. Поплескав вороного по шиї, а кобилі, як завсігди, прихопив із хати скоринку хліба, посипану сіллю. То була його ласунка. Візьме в рот скоринку хліба і зразу не жує, а держить у роті, держить. Насолоджується і весь час дивиться в очі Танасію, ніби дякує йому за таку увагу. Вороний усе те розуміє і з заздрощів тре головою об її шию, мовби просячи, щоб поділилася. Нарешті починає жувати. І то

так уважно жує, так уважно, гейби діти їли паску. Старається не упустити додолу жодної крихти.

Потім Танасій підходить до корівок. Ті зразу устають, як лиш заходить до стайні господар, і продовжують жувати Божу жуйку. Танасій з великим замилюванням гладить їх по шиї, потім по животах, ніби хоче погладити вже тих, що скоро попросяться на цей світ. Це буде його прибуток у господарстві, аякже.

Потім підходить до телички, бичка, свиней, овець. Це все його господарство. Зранку мусить нагодувати, напоїти, повичищати з-під них, постелити їм чисту постіль. А тоді вже заходить Параска і береться за доїння.. Так було кожного дня, так було і сьогодні.

Параска сіла під Красу, повитирала вим'я і почала доїти. Від перших крапель по стайні запахло свіжим молоком. Ці хвилини, Танасій, обожнював. Як він любив насолоджуватися цими запахами. У зимовий період зі стайні би не випровадив. Йому приємніше бути серед своєї худоби, ніж у хаті серед родини.. Навіть тут би спав.

Дружина Танасія це все знала, і коли їй треба було вирішити якесь важливе для сім'ї питання, то якраз владнувала в такий спосіб. Чоловік у неї був газдовитий, роботящий, любив її і дітей. Але був досить із норовом. Як та кобила зноровиться, то що тільки не роблять: і б'ють батогом, і колять ззаду вилами, навіть пробують розкласти під нею вогонь. Нічого не допомагає, вона все б'є рітьми і ні кроку з місця. Треба трохи почекати, заспокоїти її, поплескати по шиї, а потім притягнути віжки і вйо. Тоді, ніби нічого не було, рушає з місця. Так завжди Параска мусила робити і з Танасієм.

Доючи корову, розпочала серйозну бесіду:

— Танаску. Хотіла би тобі вповісти важливу річ. Наша Настуня вже підросла, вже дівка, а ти навіть цього не замічаєш. Усе собі думаєш, що вона ще маленька дівчинка. А за нею вже бігають кавалери.

— Які ще кавалери, ти що Парасю.

— Танаску! Та нашій Настуні вже минуло, ану чи ти знаєш скільки років?

Танасій промовчав. Де йому це в голові. От якби запитала скільки років Вороному чи кобилі, то навіть би розказав, коли точно вони появилися на світ Божий, як росли. А про діти... То таке.

— Ну, ну, Танасію! А бачиш ! Не знаєш. А їй уже по Покрові вісімнадцять минуло. Так, так. Скоро уже доведеться віддавати.

— Віддаватися, віддаватися. Ще кнізя нема.

— Хто тобі казав, що кнізя нема.

І Параска, легенько підморгнувши, мовила:

— Є вже кнізь. Є!

— Хто? — насторожився.

Танасій зігнувся в каблуку, чекаючи радісного для нього повідомлення. Давно мріяв, як у неділю гарно одягнеться і піде до свата Сопотика. А може, до Грищука. Посидять обидва, погостяться, а потім обидва підуть ходити по селі. Боже! Це який гонор, який гонор!... Як він чекав цього дня. І, напевно, дочекався.

— Перед цим я би хотіла тобі нагадати, що ніколи так нема, як хочуть родичі. Ти добре пам'ятаєш, як твої не хотіли мене за невістку?...

— Нагадала корова, як телям була, — скипів.

— Чекай, чекай не гарячкуй! Ти добре пам'ятаєш, як мої не хотіли тебе? Ну й що ми зле живемо? Так, напевно, ти мрієш мати такого-то і такого свата. А то не так. То не так.

— Куди ти мітиш? Кажі вже, що маєш казати, а то все об'їжджаєш зайця возом, об'їжджаєш. Ліпше подивися, молоко вже витікає.

— От тобі на, — схопилася зі стільця. Це через тебе. Через тебе!

— Отак вічно. Що би не сталося, то я все винен. А коли ти вже будеш винна? Ну та доказуй. Хто має бути нашим сватом? Щось неспроста ти крутиш млинським колесом.

— Василь Угрин!

— Що-о-о?... Ніколи цьому не бувати! — скипів Танасій, — Ніколи! Як? Зі старцями? Диви, я сьогодні вже наробився, а вони ще точно сплять, аж слина тече їм з рота на подушку.

— Танасію, не гарячкуй! — підвищила голос Параска.

Настав той момент, коли треба поперти на Танасія, і він на все згодиться. Хто, хто, а вона добре знала свого чоловіка.

ЛІТО 1945 РОКУ

ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

I

ак, так! — знервовано ходив по кабінеті Йосип Сталін. Потім раптово плюхнувся у глибоке крісло і почав розглядати принесені архівні матеріали:

«Приєднавши насильно Київську митрополію до московського патріархату, цар Петро I згодом помітив, що культура, освіта російського духовенства дуже на низькому рівні, а що тоді говорити про простих людей? У спілкуванні з українськими державними і релігійними діячами цар відмітив, що українці є досить освіченими, більшість з них вчилися навіть у європейських школах, володіють вишуканими манерами.

Щоб підняти престиж Росії в очах європейців, цар розпочав шіроку компанію по залученню українців на роботу в Росію. З України почали насильно вивозити вчених і обдарованих людей. На перших порах їм навіть створювали особливі добротні умови життя.

Так дійшло до того, що 26 великоруських єпархій (включаючи й сибірські — Тобольську і Іркутську) очолювали тільки єпископи-українці:

Митрополит Стефан Яворський 18 років (1700-1718 р.р.) керував Московською єпархією, як бувшою патріаршою, бо не було в той час, як слід освічених росіян.

Московську єпархію з 1742-1767 р.р. очолювали українці-ієрархи: Йосип Волчанський, Платон Малиновський, Тимофій Щербицький.

Петербургську єпархію з 1742 року до приходу цариці Катерини II (1762р.) мала своїми єпархіальними архиреями тільки українців: Никодима Сребницького, Феодосія Янковського Сильвестра Кулябка, Веніамина Григоровича.

Новгородську єпархію з 1716-1756 р.р. очолювали: Феодосій Янковський, Феофан Прокопович, Амвросій Юшкевич, Стефан Калиновський.

Псковську єпархію з 1718-1761 р.р. — Феофан Прокопович, Рафаїл Забаровський, Варлаам Леницький, Стефан Калиновський, Симон Тодорський, Веніамин Григорович.

Тверську єпархію з 1723 1752 р.р. — Феофілакт Лопатинський, Парфеній Сопковський.

Смоленську єпархію з 1728-1795 р.р. — Гедеон Вишневський, Митрофан Слотвинський.

Казанську єпархію з 1732-1762 р.р.— управлялась українськими ієрархами.

Архангельською (Холмогорською) єпархією з 1722-1771 р.р. — управляли шість українських єпископів і архієпископів, причому один з них був родом з Галичини Варнава Волостковський (1712-1730 р. р.)

На катедрах Тобольської та Іркутської єпархій всі 13 ієрархів були українці. Коли в 1722 році Російський Синод представив на Іркутську катедру Білозерського архимандрита росіянина Іринарха, то цар Петро I не затвердив його як неграмотного, «...бо в Сибір, для тих інородців, потрібний єпископ учений, хто-небудь з українців.

Майже в усіх монастирях і лаврах Росії архимандритами, як правило, десятки років управляли лише українці.

Заснування академій, шкіл у Росії, все робили українці.

У військах і флотах, на початку їх створення, духовенство було тільки з числа українців.

Навіть у придворні церковні хори набирали співаків з України. З Росії приїжджали спеціальні посланці, які їздили по селах, відвідували церкви у релігійні свята і слухали, як співає церковний хор. Хто зі співаків їм подобався, їх відразу забирали до Росії.

Ми часто дивуємось, як багато росіян носять українські прізвища. З вищеописаного можна зробити висновок...»

Сталін схопився з крісла як ошпарений, кинув паперами, які щойно тримав у руках і уважно перечитував.

«Скрізь малороси і малороси... Одні проблеми з ними. Під час революції, під час громадянської війни, колективізації, індустріалізації... Мало ми їх знищили тоді у 1932-1933 роках... Мало... Треба було більше... А то в декого з українських керівників зм'якли серця... Пожаліли. Якби інакше зробили, то мабуть, було б менше

військовополонених. Не було б громадянської на Західній Україні, не була б такою сильною ця їхня, — і Сталін нахмурився, ніяк не міг пригадати, ага, греко-католицька церква. Правда, товариш Жуков, молодець. Зрозумів його з півслова. Кидає малоросів, де найбільша м'ясорубка, ненавчених, роздягнених, ненагодованих. Допомоги союзників ледве вистачає на росіян, а тут ще ділися з тими...

Зі злості почав набивати люльку тютюном.

— Можна, кацо?

Сталін скривився:

— Заходи, Лаврентій. Ти доповідав, що галицькі католицькі ієрархи їдуть до Москви. Хочуть зустрітися зі мною. Це неможливо. Я не маю ніякого бажання з ними зустрічатися. Але я дійшов до висновку. Нам треба ліквідувати, цю їхню...

— Греко-католицьку... — підказав Лаврентій Берія.

— Ти, розумієш Лаврентій, ми туди не можемо посилати наших ієрархів, рядових священиків... нас світ не зрозуміє...

— Не розумію, — здивовано дивився найголовніший кат Радянського Союзу.

— Ну що тут не розуміти, — Сталін нервово заходив по кабінеті пахкаючи люлькою, — наші ієрархи не такі освічені, як ті, католики. Мені доповідали, що вони досить освічені, володіють кількома іноземними мовами, не те що наші. Чи неможливо так зробити, щоб використати тамтешніх, і щоб вони проводили таку політику, яка підходить нашій Російській Православній церкві?

— А-а-а! Це можна! Неподатливих вивеземо у більш пристойні місця...

— А чи нема серед членів цієї делегації таких, з якими ми можемо розпочати таку важливу для нас роботу.

— А-а-а! Зрозумів, товаришу Сталін!

II

Перед самим Новим роком галицька делегація духовних савновників поверталася додому. За планом ще покійного митрополита, Великого князя Греко-католицької церкви о. Андрея Шептицького мала відбутися до Москви делегація для налагодження контактів з радянською владою. Отець Андрей був ще й великим

дипломатом. Він розумів, що настав кінець цьому хаосу. Смерть, смерть на кожному кроці. І це так було чотири роки. Але й добре розумів, що громадянська війна, яка й досі точиться на західно-українських землях, має велику підтримку з боку його церкви.

Чи зміг би він змінити дану ситуацію, відректися від ОУН і УПА? — часто думав над цим, радився з братом о. Климентієм. І завжди приходив до висновку, що неможливо. Відректися від них — це відректися від українського народу. А хіба може діяти церква без підтримки того ж народу. Адже це його діти, а він їх отець...

Від цих думок можна було здуріти. Але і Йосип Сталін з його оточенням не будуть з цим миритися.

— І все-таки, Климентію, ми є лише Божа церква, — о. Андрей, відкинувшись на подушці, важко дихав, дивився в одну міру на стелі, — ми завжди проповідували Святе Письмо, що всяка влада дана Богом, і ми маємо підкорятися їй, — владику замовк. З правого ока покотилася сльоза. — Хоча це якась помилка, я не раз думав, що тут нашим Господом Богом допущена якась велика помилка... Цей клубок, який сплівся навколо нашої Церкви, треба розплутати... Хоча... хоча тут надії мало...

Я думаю, вони її ліквідують... але як... як це будуть робити... незнаю. Та все ж їхати треба... доведеться вклонитися... нам не страшно вклякнути... Гірше стояти на колінах...

Отець Климентій сидів біля вікна, погойдуючись у такт стукоту коліс: «Калать! Калать! Калать! Калать!» Неозорі російські поля засипані снігом. Від них віддавало якимось холодом, чужиною. «Чужий край, чужі люди, холодна Москва».

Їх зустріли холодно. Давши зрозуміти, що їхнє на закінченні. Делегацію, яку він очолював, прийняли у РСРН при РНК СРСР, прийняли лист від греко-католицької церкви товаришу Йосипу Сталіну. Отець Климентій хотів особисто зустрітися, але йому було відмовлено. Грошову допомогу в сумі сто тисяч карбованців у фонд Червоного Хреста прийняли. Отцю добре було видно, що радянському керівництву не це було потрібно. Не це... І він задавався питанням: «А що? Чого вони хотіли? Невже каються? Але навіщо? Для кого? Перед ким? А може, зречення? Прокляття? Невже цим можна купити своє збереження? Зберегти церкву.

Тоді кому потрібна така церква? Ні! Ні! Ніколи! Навіть, якби довелось поставити на олтар своє життя».

Він дивився на великі сніги, завівання хуртовини, а перед очима останні хвилини життя його брата Романа, в духовному світі отця Андрея. Потім похорон... Який величезний похорон. Пошанування всіх владик Львівських церков. Це засвідчило, що отець Андрей був справді великим Князем Церкви. І як він, його брат, відданий його ідеям, міг поводитися в Москві? Поступитися братовими принципами? Ніколи!

Але тут спливла на думку незрозуміла поведінка отця-доктора богослов'я Гавриїла Костельника. Часто десь пропадав, при розмовах дивився вбік, чого за ним раніше не замічав. Отець Климентій поозирався і зустрівся з ним поглядом. Той сидів з усмішкою на лиці, зустрівшись поглядом з отцем, відвів очі.

«Що за цим криється? Що? — подумав, — невже... невже? Ні, цього не може бути!» У таке не хотілося вірити. І отець відкинув погані настирливі думки, від яких заповз попід груди невеличкий кусник льоду.

III

Передчуття отця Климентія не зрадило. По приїзді до Львова один із членів делегації отець-доктор Гавриїл Костельник заявив:

— Я стаю на шлях возз'єднання Греко-католицької церкви з Російською православною.

Від почутого в того похололо в грудях: «Зрада! Зрада!» — часто застукало в грудях, в голові почало кружитися, але прийняв удар достойно, як личить великому лицареві на полі бою.

— А я не покину Греко-католицьку церкву! — твердо заявив.

Буквально через день, буцімто вже чекали на приїзд делегації з Москви, відчувалося, що все уже підготовлено новою владою. Як диригент перед концертом махнув паличкою і почалося...

Зразу була створена ініціативна група, яка прямо поставила питання: «Повернути греко-католиків до їхньої давньої віри — Православ'я. Очолив ініціативну групу отець-доктор Гавриїл Костельник. Якось знайшов спільників — декана Гусятинського з Тернопілля, настоятеля церкви о. Антонія Пельвецького і настоятеля церкви у Нижанковичах о. Михайла Мельника.

Усе це махом розійшлося не тільки по Львову, а й по всій Галичині. Отець Йосип Сліпий, який залишився на місці о. Андрея Шептицького і очолив Греко-католицьку Митрополію, зовні поводився спокійно, хоча в душі було кепсько. У грудях почало щось ніби шкребтати. Усе це передбачав ще у приватних розмовах з покійним Митрополитом. До цього себе готував уже тривалий період. Але... Але... За себе не боявся. Хвилювався за долю священнослужителів, за народ. Їх можуть піддати серйозним репресіям і насильству.

Свого слушного часу чекав щодня, щогодини. Як той мученик. Знав, що це станеться. Знав, що його заарештують. Лише коли... Коли? Знав добре, що доведеться випити чашу гіркоти до дна, і ніхто за нього це не зробить. Спокійно по неділях і в свята проводив богослуження в церкві Святого Юра. На співчуваючі погляди не звертав, уникав усяких розмов, хоча знав, що таких як о. Костельник багато не знайдеться.

Предбачав, як тільки зареєструють ініціативну групу, його від влади, як і духовенство, відсунуть. Але ініціативну групу не реєстрували. Чомусь зволікали.

Нарешті сталося. Оскільки арешти проводили в нічний час, отець Йосип Сліпий спати не лягав. Чекав. Світло не світив. Ходив по палаці і все в темноті дивився на годинник. «Коли? Коли?» — стукотіло в грудях. Відчинив вікно. Надворі потепліло. Дуже легко було дихати.

Раптом у коридорі почулися різкі кроки. І то не одні. Владика спокійно зачинив вікно. Увімкнув світло і став посеред палати. Ось вони наближаються... Як наближалися ті, в Гетсиманському саду...

— Постановою... — далі не чув...

Як стало відомо пізніше, тієї ночі заарештували єпископів Миколу Чарнецького та Миколу Будку. В Станіславі — Григорія Хомишина та його помічника Івана Лятишевського. На другий день ініціативній групі надали права керувати справами Греко-католицької церкви. Але не все було так просто.

Аж у кінці травня ініціативна група виступила зі Зверненням до всього духовенства і народу Галичини підтримати їх, щоб ліквідувати Греко-католицьку церкву і приєднатися до давньої їх прадідівської віри — православ'я.

У перших числах березня 1946 року в газеті «Правда України» появилася стаття «Від прокурора УРСР», у якій йшлося про звинувачення керівництва Греко-католицької церкви — особли- во о. Йосипа Сліпого.... Слідство закінчено і направлено на роз- гляд Військового Трибуналу.

IV

У домі сільського пароха в Топоріцях наступило замішання. Надворі буяла весна, в садках повбиралися у білі шати яблуні, ви- шні, починали розквітати півонії, зацвіла черемха. Радуватися би цьому всьому, а тут гаптах би не сів на сьому хату. Сварки, плачів не було. Ні! Лише всі поглядали на батька, отця Олексія Тодорова. Це ж треба, щоб у такий важкий час для життя в хаті народилася донечка. Третя по рахунку.

З двома старшими уже не було аж такої гризоти. Одна вчи- лася в десятирічці, а друга тільки що вступила до Станіславсько- го медінституту. За непідтримку цього звернення всі розуміли, що закінчиться Сибіром. Для найстаршої закінчиться навчання в медінституті. Але й поступитися принципами, яким служив усе своє свідоме життя, не міг. Як бути? Як бути?

А події розгорталися ніби бурхливо, але й не так стрімко, як того декому хотілося. Не все в'язалося. Справами ліквідації Греко-католицької церкви та приєднання її до Російської право- славної церкви у Станіславській єпархії зайнявся член ініціатив- ної групи о. Антоній Пельвецький. У всіх цих справах дістав ве- лику підтримку з боку Косівського декана о. Зеновія.

Аж у серпні почали проводити індивідуальну бесіду з кож- ним парохом. Десь у середині серпня Олексій Тодорів мав пройти таку співбесіду. Перед цим цілу ніч не спав. То ходив по хаті, а коли вже дуже починала рипіти підлога, щоб не розбудити ма- леньку виходив надвір. Боже! Які настали чудові ночі. Ясне небо, співи соловейків, цвіркунів. А які концерти робили жаби в по- тічку. Город отця прилягав до Тополівки. Милуватися природою і радіти такому щастю. Але тут не до того. Сьогодні мав у селі похорон, але попросив перенести на завтра, щоб була поважна причина не їхати до Городенки. Отець Олексій знав, що такі спів-

бесіди проводяться в усіх деканатах Станіславської єпархії. Знав і про те, що успіхи мінімальні. Греко-католицьке духовенство мало непоганий вишкіл до таких справ. Школа митрополита о. Андрея Шептицького була твердою. Та й більшість священників володіли неабияким українським патріотизмом. Українське слово і український дух витав не тільки в їхніх оселях, а й у парохіях.

Аж у жовтні адміністрація Станіславської єпархії подала дані, що до ініціативної групи приєдналося більше ста священників і дяків. Дяків, може, й так. Але священників?..

Тоді ця робота набрала офіційного характеру:

6.10.1945 року

Цілком таємно. Негайно.

*Голові виконком у Городенківської
районної ради депутатів трудящих*

16 жовтня 1945 року в Городенці о 12-й годині дня скликається нарада всіх священників греко-католицької церкви Городенківського деканату.

Ця нарада скликається членом ініціативної групи з возз'єднання з православною церквою о. Пельвецьким і деканом.

Виконком обласної ради депутатів трудящих просить вас надати допомогу в проведенні цієї наради.

З канцелярії адміністрації Станіславської єпархії:

17 жовтня надійшли дані про результати зборів у Городенці 16 жовтня. Із 23 священників на збори не з'явилися одинадцять. Відповідна нарада буде проведена повторно, але у Станіславській єпархії 26 жовтня.

Така нарада не відбулася через неявку більше половини священників. Тоді прийшло повторне повідомлення про скликання такої наради, але вже на 27 листопада. Повідомлення рознесли по домах і вручили всім священникам під розписку. Причому пішли погрози, що дехто зі Станіслава може додому не повернутися.

У третій декаді листопада 1946 року нерви в отця Олексія не витримали, поїхав до Городенки і подав заяву про приєднання до ініціативної групи.

ЛІТО 1971 РОКУ

ПРИЙОМ У ПАРТІЮ

I

адворі неждано-негадано зв'язвся різкий вітер. У кабінеті сидів над паперами Іван Ватаманович. Працював інструктором райзаготконтори. Побачивши, як зв'язвся вітер, підійшов до вікна і задер голову догори.

— Ого! — мовив сам до себе і поозирався. Небо затягнулося темними хмарами. Тільки що у вікно били сонячні промені, а тут раптово запахло дощем, а може, ще гіршим. Вітер так крутив кронами, що, здавалося, ніяка сила не зможе вберегти дерева. Поломить, потрощить...

Раптом задзвонив телефон. Ватаманович підійшов і підняв трубку:

— Алло! Добре! Іду!

Його викликав заступник директора райзаготконтори товариш Зайда Іван Петрович. Крім основної роботи, ще й був обраний секретарем партійної організації заготконтори.

— Сідайте, Іване Миколайовичу.

Тут, як загуркотіло в небі, як почало кидати наліво і направо блискавицями. У вікно добре було видно, як било прямими блискавками, зигзагами, то прямо, потім різко звертало вправо або вліво.

Зайда підвівся і закрив верхнє віконце:

— Нічого собі блискавка, хоче перекраяти небо, — усміхнувся кволо і сів, — думаю, вона нам не буде заважати в нашій розмові.

— Я тільки що підбив звіти, — радісно мовив Ватаманович. — Ми скоро виконаємо план заготівлі по помідорах і огірках. Недалеко до виконання соціалістичних зобов'язань по цих двох видах продукції. У колгоспах сильно вродили помідори і огірки. Гарно здається продукція, причому по відповідних категоріях.

Зайда запалив цигарку, глибоко затягнувся і прямо подивився в очі співбесіднику.

— Це приємна новина. Приємно чути від вас, бо відчувається вболівання за виконання планів. Я вас, Іване Миколайовичу, викликав зовсім з іншої причини.

Я вже мав з вами кілька розмов про вступ до лав партії. Ви чоловік грамотний, начитаний, добросовісно ставитеся до своїх обов'язків. Такі люди саме і потрібні нашій партії.

У Ватамановича похололо всередині. Це правда. Такі натяки вже були. Але як? Як вступати в партію. Справа в тому, що перед вступом досконально перевіряють автобіографічні дані. Перевірку проводить райвідділ КДБ. Що буде, коли знайдуть, що був курсантом військово-старшинської школи, членом ОУН, служив у дивізії «Галичина», брав участь у бою в Трилісках. Таже за ці речі за ним давно плаче Сибір, а не вступ у партію.

Тут як загриміло, як залускотіло, аж вікна задеренчали. У кабінеті стало темно. Раптом у вікна почав періщити дощ, і зразу вдарило градом. Господар кабінету і гість підвелися, підійшли до вікна. Знову вдарило блискавкою, але так, що з трансформаторної будки, яка виднілася у вікно, аж іскри посипалися. Зайда і Ватаманович відсахнулися.

— Ну, ну! Що ви надумали?

— А що надумав? Я ще нічого не думав. Думав, що ви так мені натякали. Куди вже мені в партію. Партії потрібні молоді кадри. А я вже старший чоловік. Куди мені? Аби лише вмерти в партії? — пожартував.

— А якщо серйозно? — спокійно мовив Зайда. — Молоді то молоді, зелені, в партії потрібні люди з досвідом, учасники Великої Вітчизняної війни. Ось, як ви, Іване Миколайовичу. Ви й так слугуєте прикладом для інших. Добре знаєте, що в партії повинні бути зразкові працівники.

Зайда недавно готував до вступу в партію одного заготовача із села. Все було добре. Всі папери грали. На партійних зборах прийняли його кандидатом у члени КПРС. Причому одноголосно. Потім на партійній комісії райкому партії пройшов. А коли вже дійшло до розгляду на бюро райкому партії, хтось із членів бюро придивився, що він був суджений.

— За віщо судились?

— За зв'язок з націоналістичним підпіллям.

Де в кого з членів бюро повилазили очі з орбіт.

— На скільки були засуджені?

— На двадцять п'ять років.

— Скільки відсиділи?

— Дванадцять. Але мене реабілітували.

— Ким ви були до арешту?

— Начальником істребительного батальйону.

— Можете бути вільні, — сердито сказав перший секретар райкому Компартії України Лунін.

З місця піднявся і Зайда.

— Ні-ні! Ви, товаришу Зайда, залишіться.

У залі запала гробова тишина, яка нічого доброго не віщувала. Більшість членів бюро повернули голови в бік начальника райвідділу КДБ, якого служба зобов'язана робити відповідні перевірки автобіографічних даних вступаючих до лав партії. Отже, прокол?

— Ну що ви всі на мене уп'ялися? Для чогось ми приймаємо спершу у кандидати в члени КПРС. Рік кандидатського стажу якраз і дається, щоб ми вивчили, перевірили.

— Та-а-ак! — протягнув Лунін, — знявши окуляри і кинувши перед собою, пильно подивився на Зайдю:

— Це що ж, товаришу Зайда, відколи ви приймаєте в наші ряди колишніх бандерівців? Де ваша пильність? — не стримавшись від люті, аж закричав. — Як це так?! Хто давав рекомендації для вступу?!

— Одну я дав, другу — директор, третю — головний бухгалтер.

Лунін повернув голову до заоргвідділом райкому:

— Завтра всіх трьох на засідання бюро райкому партії, — трохи подумавши, — і ведучого інструктора.

— Добре! — той припіднявся.

На другий день дане питання слухалося на засіданні бюро райкому партії. Що там творилося? Зайда відговорювався:

— Ви ставите питання про прийом до лав КПРС. А кого приймати? Той був у підпіллі, той в — УПА, той кур'єром, той зв'язковим, той розклеював листівки, той вивішував бандерівські прапори, той збирав продукти для УПА... Кого тоді?

Якби Зайда цього не говорив, то, може, би й обійшлося. Через це мало не виключили з рядів КПРС. Потім охололи трохи й оголосили сувору догану із занесенням до облікової картки.

Іван Ватаманович добре знав про цю історію. Сьогодні, сидячи перед Зайдою, подумав:

«Два брати за зв'язок з оунівським підпіллям були засуджені по п'ятнадцять років, третій, хоч сьогодні в рядах партії, воював у Карпатах в УПА. В 1948 році легалізувався, а тут створили колгосп і зразу призначили бригадиром полевої бригади. Що то було після того. Зразу на стіл першому секретареві райкому компартії України лягла доповідна записка від начальника райвідділу МДБ:

«В колгоспі ім. Лесі Українки бригадиром першої полевої бригади працює Ярослав Ватаманович. У 1945 році знаходився в банді ОУН, в цьому ж році легалізувався і став проживати в селі. При організації колгоспу проліз у керівні органи. До роботи відноситься недобросовістно, кінське поголів'я його бригади дуже худе і на межі загибелі. Ватаманович взятий нами в активну розробку, і ми можемо вже його заарештувати. Просимо дати нам на це дозвіл».

Проте з кадрами у колгоспах було сутужно і бюро райкому партії не дозволило заарештовувати. Але за ним постійно вели спостереження. Хтось із товаришів порекомендував вступити в ряди КПРС. Тоді ще так не прискіпувалися до автобіографічних даних. Від тоді йому дали спокій.

— Через синів, — далі все обдумував Іван, — батьки були вивезені до Сибіру. Як почнуть органи КДБ у цьому копатися, вони ж мусять усе перевірити, то за мене, голубчику, тебе точно виженуть з партії».

Але промовчав.

— Якщо серйозно, то мені треба подумати. Порадитися з дружиною, батьками.

— Іване Миколайовичу! Та ми вже говорили на цю тему. Ви вже мали порадитися.

— Я розумію, але якось до цього не дійшло.

— Добре! Давайте завтра-післязавтра ми до цього питання повернемось.

Але не було ні завтра, ні післязавтра. Як казав поляк: «Пан собі мислє, а Бог креслє».

II

Як тільки Ватаманович ступив на своє подвір'я, зразу відчув щось недобре. На лавці під хатою сиділи старенькі тато з мамою і дуже плакали. Неподалік сиділа дружина, біля неї дві донечки і також плакали. Побачивши тата, кинулися до нього:

— Нема нашого Колі, вже нема... Йой! Йой! Йой!

Іван нічого не міг уторопати. Перед очима постав найстарший серед дітей Микола, який закінчив будівельний технікум і його, як майстра, направили на роботу в Сибір будувати мости.

— Йой! Йой! — голосила дружина.

— Що таке? Що сталося? — дивився на всіх, нічого не розуміючи, а в душу закрадалося щось страшне, неповторне. Серце закалатало, мовби хотіло вирватися з грудей.

Йому подали до рук телеграму, яку тільки що принесла листоноша:

«Приїжджайте за тілом вашого сина. Прийміть найщиріші співчуття». Від прочитаного здавалося, що серце зупинилося. В голові закрутилося, в очах потемніло. Сльози самі потекли з очей.

— Боже! Боже милостивий! За віщо така кара? Одного мав сина! Одного! — і ймився руками за голову, в якій щосили забили молоти по ковадлу: Дзень!.. Дзень!.. Дзень!..

Якось опанувавши собою, почав збиратися в дорогу. Блискавичне горе придавило до землі. Вже летячи в літаку, роздивлявся згори на сибірську тайгу: «Скільки ти життів приймила, — подумав, — і ще забираєш. Мене якось, дружину Сибір обминув. Але батьки, рідні брати, двоюрідні брати і сестри... Петро не повернувся... Параска... А тепер рідний син...».

Щось стиснуло в грудях, ймився за серце. Підбігла стюардеса:

— Вам погано? — всунула в рот якусь пігулку. Через деякий час полегло. Давно слідкувала за ним. Вона знала про телеграму. Поволі-поволі рознеслося по літаку... Всі співчутливо поглядали на нього. В якому б ти колективі не був, твоє горе якось само собою стає горем для всіх...

До останньої хвилини все надіявся на чудо: «Можливо, якась помилка... Може, то все не так...». Та коли побачив свого Колю мертвим, — утратив свідомість, упавши на тіло рідного синочка. Коли вже летів назад, везучи з собою домовину, то все думав: «Навіщо мене привели до пам'яті?.. Ліпше, щоб так і залишився разом з ним!» Увесь

час перед очима спливали картини, коли начальник будівельного мостоправління привіз на місце смерті його Колі. Виявилося, що монтували міст. Кран підймав залізнодорожні плити і ставив на мостові прогони. Зварщики приварювали. У черговий раз кран підняв плиту, майстрові щось не сподобалося і, порушивши техніку безпеки, підбіг під кран і почав кричати, щоб той опустив плиту назад. У цей час плита обірвалася і впала, зразу відтявши праву руку, а потім накрила більшу частину тіла. Смерть наступила відразу.

Проводжали до літака майже всі — інженери, майстри, робітники. Начальник мостоправління дуже добре відзивався про нього... Дякував за сина... Товариші по роботі плакали...

Тепер, летючи в літаку, все це пригадував, і сльози самі котилися по лиці...

— Колю! Колю!.. Як я тебе просив не їхати в Сибір...

III

Машина з домовиною тряслася дорогою. По обидва боки сільських вулиць Іван нічого не бачив. Не бачив, як припікало сонце, як за машиною веренею стелилися порохи, не чув, як біля церкви каркало вороння, мовби на негоду, не бачив, як машину проводжали поглядами десятки заплаканих очей. Для нього обірвалося життя. Скільки пережив у своєму житті, що ні описати, ні розказати. Погляд був звернутий на домовину. Там лежав його син... Його Коля...

Підїхавши до воріт, побачив, що відчинені. З якоюсь осторогою подивився довкола. Жінки, чоловіки, які були на подвір'ї, підбігли і всі як по команді зайнялися плачем. Довкола повів очима. Дружини не побачив. Щось стукнуло в голову, скочив з машини і побіг до хати. Те, що побачив, не вкладалося в голову. Посеред хати лежав зі складеними руками тато. Не перенівши тяжкого горя по втраті внука, теж пішов за ним у потойбічний світ. Дружина в другій хаті лежала на ліжку, біля неї поралася сільський фельдшер.

— Тато і син!... Тато і син!... Тато і син! — гупало в голову. — Так, Іване, спокійно... спокійно... А то ще звихнешся з розуму... Так, так... — розважував себе.

До дружини не допустили. Лежала майже без пам'яті. Потім повернувся і побачив дві домовини поряд. Там лежали найдорожчі його серцю — тато і син...

IV

Минуло кілька місяців. Дружина трохи відійшла, але захворіла мама. Іван ходив до роботи. Мусив ходити. Ніхто не надокучав. Роботу свою знав. І виконував.

Проте все-таки настав той час, коли товариш Зайда знову повернувся до свого. Думав, що Ватаманович тепер надломлений життєвими негараздами, зразу здається. Але глибоко помилився.

— Іване Миколайовичу! Я вас розумію. Не раз висловлював співчуття. Але життя продовжується і треба жити. Я думаю, настав час повернутися до нашої розмови. Я все-таки про вступ до лав нашої керівної і спрямовуючої.

— Щоб ви могли мене зрозуміти, — дивився Іван на підлогу чи на свої мешти, — треба те пережити, що я пережив.

— Ну, ну! Що ви, Іване Миколайовичу, не треба.

— Іване Петровичу! Залишіть мене в спокої. Дайте мені нормально працювати.

— О ні! Ніколи! Якщо я взявся за цю справу, — трохи строгіше почав говорити Зайда, — то обов'язково доведу її до логічного кінця.

— Цебто до якого?

— До якого? Або ти вступиш у партію, або будеш носити ящики, он там, подивися, як інші носять.

— Що-о-о? — аж підскочив з місця Ватаманович. — Дивися ти, — теж перейшов на ти, — Іване, щоб ти не носив ящики, ще якщо тобі довірять, а я ящики носити не буду. Ось подивися, — Ватаманович зі злості витягнув довідку з військового госпіталю, де чорним по білому було написано, що йому, Ватамановичу Івану Миколайовичу категорично забороняється виконувати будь-яку фізичну роботу до кінця його життя, — у мене на голові важке поранення, дістав під Берліном, ось, помацай, яка яма. Я повернувся з того світу. Ти хочеш, аби я ящики носив? О, ні друже! Я звернуся куди належить, нехай тобі роз'яснять, що й до чого.

Зайда махом цурикнув.

— Іване Миколайовичу! Не треба! Я пожартував, я пожартував...

— Ось послухай, як моє серце б'ється від твоїх жартів.

— Простіть мені! Простіть! Тему нашої розмови закриваємо. Все!

ОСІНЬ 1939 РОКУ

ВИЗВОЛИТЕЛІ

І

арна погода стояла надворі. Сонце з кожним днем усе пригрівало й пригрівало. На днях так парувала земля, так парувала, як не нагаразд. Не один газда виїхав на поле і милувався чорною, вогкою земелькою, до якої от-от доведеться прикласти руки.

Раптом з церковних дверей вискочив найголовніший сільський радикал Никола Маркозик. Хотів скрутити цигарку, ніяк не слухалися руки. Те, що почув у церкві, ніяк не вкладалося в голову. «З кожним днем цей отець Юліан зсувається з розуму, як пес з соломи. Як таке можна говорити? Та як?»

З церкви виходили й виходили сельчани. Никола скочив на лавку, кинувши перед цим цигарку. Люди почали збиватися до-вкола.

— Люди! — і замовк шукаючи очима своїх прихильників, таких самих радикалів, як сам. Вітерець розмахував його червоним бантом на шиї. — Те, що говорив отець Юліан, це політична провокація супроти нашої партії. Як таке можна говорити, нібито на Великій Україні голод, тисячами вмирають люди? Хіба таке може бути? Таже то степи й степи. То не такі поля, як у нас, межа зазирає на межу. Там давно зав'язали колгоспи і люди щасливо зажили в них. Як це, духовний отець і вводить у блуд чесних віруючих? Не вірте йому!

— А кому вірити? Тобі? — крикнув з гурту Петро Тимчишин, один із активістів Українського Народно-Демократичного Об'єднання, осередком якого керував у селі отець Юліан Войнаровський. До цього осередку пристала і «Просвіта». — То що наш отець брехун?

— Так, так! Ану ще побийтеся, — обізвався Іван Тузенко.

— Ти би помовчав зі своєю коров'ячою, угодовець! — хтось огризнувся.

Партію «Народний Союз» заснував визначний політичний діяч Галичини Северин Данилович. Ця партія явно пішла на співпрацю з поляками. У своїх засновуючих документах було записано: створити автономію для українців, заснувати український університет, висувалися й інші питання. Оскільки вважалося, що партія пішла на угоду з польською владою, її прозвали угодовською. Партія випускала свою газету «Народна справа». Її друкував львівський видавець Іван Тиктор. Щоб ця газета мала достатнє поширення серед галицьких селян, видавець весь час друкував оголошення, буцімто, в кого загине корова, тому виплатять 120 злотих на покупку іншої. В це не всі вірили, а з такого оголошення сміялися і прозвали газету «коров'ячою». Членів партії в народі прозвали «хрунями». У прямому значенні слово «хрунь» по-польськи означає «свиня», в переносному — український словник дає пояснення, що це виборець, який продав свій голос і не один раз.

— Хто це сказав?! — Тузенко підняв голову, натягнувши шию. — Я хрунь! Я угодовець! Ми пішли на співпрацю з поляками. Як сказано у Біблії: «Вдарили в лице, підстав друге...». Може це й так! Але на свої фестини ідемо з синьо-жовтими прапорами, співаємо «Ще не вмерла Україна!», в школах поряд з польською лунає і українська мова, а на Великій Україні є щось подібне? — І задер голову на Маркозика, що той скаже?

Той мовби нічого не чув продовжив своєї:

— Недавно в нашій читальні виступала капела бандуристів з Великої України, — був почервонілий від того, що підупадає їхня віра в соціалістичну Велику Україну. — Ви самі бачили цих артистів, які всі нагодовані, здоров'я з них так і пашіло, всі у вишитих українських сорочках, червоних шароварах, червоних чоботах. Хіба видно, щоб вони голодували? А які українські народні пісні співали! Як заспівали:

Засвистали козаченьки

В похід з полуночі.

Виплакала Марусенька...

— Та ви плакали у залі. Це було на ваших очах. І цьому не вірити? Не вірити, що там панує українська мова?

— Вступися і не мороч людям голови! — до лавки підійшов Петро Тимчишин і намагався вискочити. Йому не давали цього зробити радикали. Вмить до нього підсунулися прибічники — Михайло Марковський, Іванко Сливчук, Василь і Микола Угри-ни, допомогли вискочити на лавку і стали довкола, дивлячись на радикалів та інших, мов, наших не зачіпай.

— Люди! Від коли це наш отець розповідає неправду? Ви дивіться до чого дійшли ці скомунізовані радикали і хруні. Перші поскидали синьо-жовті китиці, понавішували на шиї червоні банти і прямо-таки поробилися більшовиками. Ще побачимо, що з цього вийде. А те, що на Великій Україні голодують люди, — правда. Почитайте газети. Місцями доходить до того, що батьки їдять своїх дітей. Так, так! У це страшно повірити!

— Що ти мелеш, дурню послідний?! — до виступаючого рванувся Маркозик зі своїми спільниками, але ундівці та просвітяни ймилися за руки і не пустили.

— Що-о-о! Правда в очі коле? Я розумію, що вам таке не хочеться слухати, але це факт. Це правда! Сталінські опричники довели до такого ганебного стану багаті українські села, працюючий український народ... Я вже не кажу за репресії проти української інтелігенції, свідомих людей. А щодо хрунів? Бог їм суддя! Ми всі знаємо чим скінчив своє життя Іуда Іскаріотський. Від завтрашньої днини починаємо збирати зерно в поміч голодуючим. Хто скільки може — мішок, гілетку, відро, пригорщу.... Але кожний нехай внесе свою частку.

— Давайте, давайте! Збирайте, і то добірне зерно, здорове! — викрикнув Василь Сливчук, який недавно пристав до хрунів. — Сталін перемеле і відправить до нашої Польщі якісне борошно уже в готових мішках! — хруні почали сміятися.

— Ой, не можу! Ой, не можу! — зловився за живіт Танасій Грищук. — Які ці радикали і ундівці дурні! Чого вони сунуться до політики? Слідкували би за тим, аби був шмат хліба і до хліба. Та й дякували би Господу Богу за те. Так ні! Чому діти в школі не вчаться українською мовою? Чому нема українського університету? Чому на Великій Україні голод? Та чи є він справді? Чому? Чому? Чому? Голода! Робити не хоче, лише пхає всюди свій ніс.

Перед церквою стояв отець Юліан Войнаровський і молився:

— Господи прости їм. Ібо не відають, що творять. Ми всі українці. Чому нас ділять, хто це робить? Для чого? Нам не потрібні більшовики, ні поляки, ні румуни, ні чехословаки. Чому ділять нашу землю? Чому така незгода межи нами? Коли об'єднаємося, як у 1919...? Боже! Господи допоможи! Дай усім такий розум, аби усвідомили як далі жити. Ну чому ми така нація? Дай нам єдність!

Дорогою додому йшов сумний Михайло Марковський. З голови вискакували невеселі думки: «Чому так сталося? Чому таке складне і жорстоке життя? Вони ж клялися у вірній дружбі. Петро Угрин прибитий горем. Микола Ватаманович сидить у криміналі. Василь Сливчук пристав до хрунів. Він — до просвітан. Невже їхні дороги розійдуться?»

II

Зранку небо заслали темні хмари. Пливли так низько над селом, здавалося що от-от будуть зачіпати верхів'я високих дерев. Нарешті самі, чи якась Божа сила зупинила їх, тут же збилися до купки, як вівці у жнива, і враз почав падати дощик.

— Ранній дощик, як ранні гості: посидять-посидять трішки і до обіду вже йдуть, а ті, які приходять після обіду, ті уже можуть і заночувати, — так сама до себе говорила стара Марія Угринова, повертаючи голову то в один бік, то в другий.

Була свята неділенька, а в минулу п'ятницю в селі святкували Першу Пречисту. В Топорівцях у цей день — Храмове свято. Сьогодні хоть уже третій день, але храмових ще повно в селі. Там співають, там співають, отож старенька й повертає голову, наслуховує, як там співають, як там. Біля одного обійстя зупинилася, випросталася:

— За тумана-а-а-аном нічого не видно... — полилося з хати. — Оце дорогий храмовий, що дорогий то дорогий, — усміхнулася Марія, — з досвітку і до вечора однієї й тієї, і це так уже третій день. І так кожного року. Він ще й завтра буде цілий день співати... Я вже це знаю.

Марія йшла до своєї свахи Параски Грищуквої. Життя їхніх дітей не склалося. «Внук біля церкви упав з рук кума... і на

смерть... найближчого товариша мого Петруня... так, так. Невістуня з того великого горя не витримала... Петрусь одружився вдруге... але життя нема»

Правда, зі свахою зустрічалися, жили мирно. І зі сватом теж. А що вони винні? Життя таке... Марія з Василем жили з Парасею. Решта дітей пішли жити на бік.

Сваха сиділа на присьбі, випроставшись назустріч сонцю, яке недавно блиснуло.

Надворі було парко, як то буває після дощу. Хоча до осені вже було недалеко, в таку пору, після дощу починає холодати. Але цього року чогось на храмове свято було дуже тепло.

— Що, свахо, вигріваєтеся? Та й я думала це робити, але потім поміркувала, що давно не була у вас, та й вирішила відвідати. Сьогодні так тепленько, аж дивно.

— То, свахо, — перебила Параска, — вже скоро мало би холодати, бо ви знаєте, що межі Богородицями все бувають заморозки. Дні теплі-теплі, а ночами — ого...

— У вас, свахо, уже нема храмових?

— Два дні було повно. Що вспівалися, а горілки скільки пішло, а їди... Та як, ще й сьогодні?

— Так оце йшла, то там ще співають, то там. А в того Миколи Угрина такий храмовий, співає й співає. Думаю, ще й завтра буде співати, бо це не вперше... Я знаю...

— Йой, свахо, таке мені на сьогодні снилося, таке..., що ось сиджу і цей сон з голови не сходить. Що воно таке? Сниться мені, що зі сходу, акурат з того боку, звідки кожного ранку сходить сонце, попри цвинтар біжить такий великий білий баран, а такий рогатий. Стою коло церкви й думаю, в кого це у нас у селі є такий баран і куди біжить?

Глип, а з цього боку, куди кожного дня заходить сонце, біжить також такий великий, але чорний, а рогатий! В того, що біжить, звідси, з боку цвинтаря, дивлюся, а в нього ще один ріг, на морді, отако, вище носа. Як вони збіглися до купи, як ударили рогами... Боже! Я аж зажмурилася. А коли відкрила очі, свахо, той ріг, що був на носі, лежить посеред дороги, а з нього так летиться кров, аж булькає... Дивлюся, а вони розходяться, розходяться... потім

знов скочили до купи. І в цього, що прибіг із заходу, упав один ріг, потім другий... вся голова в крові, і тут він розвертається і давай утікати, а той за ним. І на цьому, свахо, я пробудилася. Що це може бути?

— Це якісь переміни у житті, свахо. Переміни. Мені також оногда приснилося, що заходжу до хати, а на стіні висить такий великий годинник, а такий у павутинні, що я аж ймилася за голову. Глип у вікно, а сонце заходить. Таке червоне, а таке велике, що увесь небосхил зачервонився. Годинник, колись розповідали мої мама, на переміну в житті. Так-так, свахо. Будуть якісь переміни...

III

У Москві проходили переговори між Англією, Францією і Радянським Союзом, щодо створення коаліції з метою приборкати німецького знахабнілого Гітлера. Йшли досить мляво. Одні й другі вели їх з недовірою. За цими перемовинами слідкували німецькі дипломати. Німеччині така коаліція була зовсім не на руку. Вся справа в тому, що Німеччина готувалася до війни з Польщею, яку Гітлер планував завоювати за кілька тижнів. Якщо створиться така коаліція, то Німеччина буде мати загрозу і з Заходу, і зі Сходу.

Тому Гітлер вирішив за всяку ціну піти на зближення з Москвою, укласти пакт про ненапад і нейтралізувати загрозу зі Сходу. Тоді можна буде завоювати Францію. Ліквідувавши загрозу із Заходу, тоді... тоді... Гітлер бігав по кабінету і потирив зловтішно руки. Але до цього ще було далеко. Йшов серпень, а війна з Польщею мала розпочатися, згідно з планом, 1 вересня.

— Що може Англія запропонувати Росії? У кращому разі — участь у європейській війні та ворожість Німеччини, але нічого жаданого для Росії, — спокійно, як інколи тече собі вода в Тополівці, говорив німецький дипломат радянському послу. — З іншого боку, що можемо запропонувати ми? Нейтралітет, неучасть у можливому європейському конфлікті та, якщо Москва захоче, німецько-радянське визнання взаємних інтересів, котре, так само, як і в минулому, прислужиться до вигоди обох країн.

Ані в Прибалтиці, ані в польському питанні «не буде зіткнення німецько-російських інтересів»

Така постановка проблеми різко змінила плани кремлівського верховода:

«Це цікаво! Цікаво! Мене давно інтересували західно-українські та білоруські кордони. А тут ще й можна вирішити прибалтійські питання. Так, так!» — тепер уже туди-сюди крокував у своєму кремлівському кабінеті Йосип Сталін. Він чудово розумівся у дипломатії і добре знав для чого це було нагально потрібно Гітлеру. «Біснуватий фюрер, завоювавши Польщу, піде воювати з Європою. Та війна має бути затяжною. Супротивники знекровляться, знесиляться і тоді!... Сталін зловтішно усміхнувся. — За цей час Радянський Союз підготується і накриє слабку Європу».

Сталіну не раз снилося і марилося, що Європа має бути червоною.

23 серпня 1939 року у Москві було підписано пакт про ненапад. До пакту складено окремий таємний територіальний протокол. Гітлер погоджувався на всякі територіальні вимоги Сталіна, як він висловлювався «...віддати територію Південно-Східної Європи аж до Константинополя і Проток». Добре знаючи, що незабаром забере їх разом із Радянським Союзом

IV

У домі сільського коваля часто збиралися сусіди, родичі, близькі товариші, особливо по неділях або святах. От і цієї неділі зібралися на посиденьки. Господар Никола Маркозик був чоловіком досить заможним і прогресивним, як на той час, надалі був активним членом сільського осередку української соціалістично-радикальної партії. Отож до своєї газети «Громадський Голос» передплачував і центральну польську газету «Кур'єр Ойчизни», мав радіо. Всі новини знав у селі першим. Першим розказав у кузні, коли там було кілька ґаздів, які прийшли підкувати коней, що Німеччина розпочала війну проти Польщі. В неділю після обіду, біля читальні зібралося набагато більше людей, як деколи раніше.

— Николо! Прочитай нам щось звідти з газети цікавого, особливо, що там пише за війну.

— Так, так! Зараз, — і почав шукати потрібне повідомлення:

— 2 млн. польських жовнірів надійно стоять на кордоні.

— Польська армія розіб'є сама голодну і до війни не приготовлену Німеччину.

— Биймо «швабів», щоб аж дрантя летіло!

— Польське літунство бомбить Берлін!

— Та це вже неправда, — перебив сільський дяк, який належав до ундівців, — та це вже така брехня, що слухати не можна.

— Та чого брехня? — заперечив Никола Сливчук, старшенький синок Василя Сливчука. — Все може бути. А чого? Читайте, вуйку, далі. — В одній хаті — тато пристав до хрунів, а син до радикалів.

- Польська кіннота увійшла у Східну Пруссію!

— Та це таки не може бути. Німець підготувався до війни, а тут поляки бомблять Берлін. Кіннота не боронить своєї землі, а чомусь вступає до Східної Пруссії. Що ми за поляки, що ми за вояки...

— Слухайте далі, — перебив сварку коваль:

-Військові сили Польщі станом на 4 вересня знищили 100 німецьких танків і 34 літаки.

— Але 1 вересня — це п'ятниця. І щоби німець розпочав війну у п'ятницю? Нічого не розумію.

— Хтозна коли він призначив дату початку війни. Може, ще тому два роки. Ну та й у календар не подивився, — усі засміялися.

— Я знаю одне, що ця війна вилізе німцєви боком.

— Чому?

— Тому, що в п'ятницю ніхто нічого щось важливого не починає, — степенно закручуючи цигарку, мовив дяк. — П'ятниця то є чорний день у релігії. У п'ятницю Бог сотворив чоловіка і в п'ятницю прокляв його, вигнавши з раю. У п'ятницю народився Ісус Христос і в п'ятницю його, — тут дяк перехрестився, а за ним усі інші, — розіп'яли.

— Ви, дяче, чисто як наш покійний отець Юліан усе знаєте.

— Усе чи не все, але чия баба у п'ятницю пере чи хліб пече або, може, щось шие?

Чи не так, вуйно? — звернувся дяк до ковалихи, яка прийшла зі своїм чоловіком.

— Це правда! Я ніколи це не роблю. Ще мої мама небіжка, дай їм, Боже, царство небесне, — усі перехрестилися, — все наказували, аби в п'ятницю це не робити, але я ніколи не питала їх чому так, аж сьогодні це вперше вчула від нашого дядя.

— Отож то! — і дяк виправив плечі.

— Ви знаєте, — почав бесіду вже трохи старший Петро Тимчишин, — коли був січових стрільцях, воював на Великій Україні в армії Петлюри — з більшовиками, і з денікінцями, потім ще раз з поляками, як лише прийшов додому, поляки — раз і покликали до польського війська. Що вам скажу? Шаблями на конях вони добре воюють, тоді мали багато скорострілів, гармат, особливо у галлерців. Але щодо теперішнього часу не можу нічого толкового сказати, та же то пройшло майже двадцять років. Може, в них армія і змінилася. Може, то й правда, що там пишуть.

— А дивіться, як то є, — тільки що підійшов Танасій Грищук, — які ці поляки дурні, просив німець аби віддали Гданськ. Та де! Он та полька в школі пащекувала, нібито десь говорив сам Ридз-Смігли: «Ми не тільки же плаща вам не дами але навіть гудзика». На маєш! Пішов гудзик, плащ і все, все...

— Мені дивно з вас, вуйку Танасію. Ще вчора ви так поляків хвалили, так хвалили. Били себе в груди: «Я хрунь! Я хрунь!»

— Це все дурниці, — втрутився до розмови трохи молодший від вуйка Тимчишиного Матвій Кривчук, — якщо це правда, то сьогодні-завтра німець може прийти на наші терени. Я певен, що німець поляків розіб'є. Та я тому шість років прийшов з польської армії, то що не знаю, яка зброя? Війська є багато, але зброї доброї нема. Не думаю, що за цих кілька років щось аж так змінилося. Хоч тягнуть з нас усі соки, але як держава, то Польща бідна. Що це не видно по нашому селі. Підіть до Городенки. Що Польща там побудувала за цих двадцять років? Усе, що побудовано, то ще з-за неньки Австрії. Австрія, яка була багата держава, та й то війну програла, ще й, сарака ненька, розпалася. Так, що нам треба щось думати. Як то буде, як сюди прийде німець? Поляки любили нас бити, а німець, мадяр — ці лише гвир у руки і кулю в груди. Що я не чув, як мадяри стріляли наших січовиків у Підкарпатській Україні? Били, як горобців. То є нелюди, татарва проклята.

Всі похилили голови та й трохи таки зажурилися.

— Мой! Це може бути біда! Аби ми ще не плакали за поляками...

V

В другу неділю після служби Божої почали виходити надвір. За церковною огорожею газди стовпилися довкола Николи Маркозика.

— Николо! Що там чувати нового? Як поляки?

— Видно, тримаються, бо забрали наших хлопців до війська.

— Думаю, що це їм нічого не допоможе. Я був учора в Городенці, бачив як поляки драпають через Городенку на Серафінці до Румунії. Одні легковими автами, інші возами, бричками, деякі велосипедами, а то й пішки. Просто біжать, з куферками, з бесагами. Та що там говорити! Їм, напевно, буде гаплик. Таке з себе ставили, таке з нами виробляли. А то Бог є на світі! Ой, є!

Вони нічого не знали, що польські урядові кола вже кілька днів тому почали тікати через Коломию, Снятин, Косів і Кути. Вже 13 вересня під вечір до Коломиї прибув основний склад польського уряду. Наступного дня в обід приїхав з великою кількістю легковиків сам прем'єр-міністр, генерал Славоу-Складковський і з ним «начальний вожд», міністр збройних сил Едвард-Ридз-Смігли, міністр закордонних справ Йосип Бек та багато інших державних чиновників.

Члени сейму і сенату проїхали Коломию і зупинилися в селах Снятинського повіту, поближче до румунського кордону. В цих же селах розмістилися міністерства: Опіки спільної, Рільництва, Промислу, Торгівлі, Будинок контролю, Трибунал адміністраційний.

У Косові зупинилися: Президія ради міністрів, Справи заграничні, Військо (міністерство збройних сил), Пропаганда і Фінанси.

Сам Президент Польщі пан Ігнаці Мосціцький зупинився разом зі своїм почтом спершу в селі Залуче у пана-дідича Кшиштофовича, в якого були високі берести і під ними зберігався президентський літак. Але згодом пан Президент перебрався до маєтку пана-дідича Казимира Богдановича, що в Джуруві.

У пресі поряд з повідомленнями про події на фронті, помістили, що пані Мосціцька везла військовими автами навіть свою спальню, бо, мовляв, вона не може спати в чужих ліжках. Наскільки панство було ввірене у своїй перемозі над гітлерівською Німеччиною, що вирішили в цій місцевості перечекати лихі часи.

Панство Мосціцьких планувало навіть тут зимувати, і тому вирішили негайно у покоях пана Богдановича, які були їм відведені, побудувати нові кахлеві печі. На другий день кахлі були доставлені літаком з Коломиї.

В неділю раненько пани Мосціцькі та вся їхня свита пішли на Богослужіння до місцевої греко-католицької церкви. Вдалині виднілися Карпатські гори, дуже чітко проглядалися обриси гір у передранковій млі. Трохи ближче виднілися листяні ліси, листя на деревах пожовкле, а подекуди аж червонясте.

— Дивись, дивись, душечко, — сіпнула за руку чоловіка пані Мосціцька, — яка довкола краса, яка краса, аж не віриться, що таке є у нашій Ойчизні...

Пан Президент цього не чув. У його голові варилося зовсім інше. Кілька годин тому повідомили, що: «...більшовики перейшли кордон на Збручі. Наші доблесні війська чинять шалений опір!» Потім принесли звістку, що у Москві їхньому послові вручили ноту, про те, що радянські війська беруть під свій захист усе населення Західної України і Західної Білорусії... Все стало на свої місця. Їхня розвідка доповідала, що Гітлер і Сталін підписали тайний протокол про переділ Польщі. Він у це не вірив.

— Яке нахабство! Бідна моя Польща, — на очах закрутилися сльози, — по що ти терпиш такі знущання? Це що ж виходить? Четвертий поділ... Четвертий поділ моєї Ойчизни. Програли в карти... Мов ті шулери поставили ставку на Польщу... Але нічого... Їм це так не минеться!...

Пан Президент не дуже хотів цього Богослужіння, але це жінка... Це жінка... Дуже погано, коли жінки втручаються у державні справи...

У церкві дуже урочисто звучала відправа. Її служив польський військовий капелан. Як приємно слухати божественний

спів, який відлунювався в церковному склепінні. Всім здалося, що це відбувається, як завжди, у варшавському костьолі. Лише там звучав орган, сиділи на лавках, а тут довелося стояти. Всі поринули у службу відправу...

Невдовзі легенько, майже навшпиньках підійшов до пана президента вістовий і щось шепнув на вухо. Ті, що стояли поруч, почули:

— Над нами кружляє німецький літак і викинув масу листівок.

Боже! Що тут зчинилося. Пани Мосціцькі першими рвонули до виходу. За ними решта. Зчинилася тиснява, але, Слава Богу, обійшлося...

Умить усе збіговисько опинилося на румунській території. На мосту так спішилися, що навіть коли одне авто впало в Черемош, його вже ніхто не витягав. Усі ешелони, які перебували на станції Снятин, миттєво опинилися на румунському боці.

Перед обідом «начальний вожд» Ридз-Смігли приїхав з Коломиї в Кути, де мала відбутися нарада з участю Президента, то вже було по-всьому.

Учувши про таке, міністр закордонних справ Йосип Бек таки в неділю в обід вилетів літаком з Коломиї в напрямку через Городенку до Румунії. Але поблизу Котиківки літак змушений був зробити посадку через нестачу пального. Далі до серафинецького пропускного пункту міністра довели возами, які виділив місцевий пан-дідич.

Коли віруючі молилися в церкві, по радіо виступив Голова Ради Народних комісарів СРСР тов. Молотов.

— Товариші! Громадяни і громадянки нашої великої Країни! Події, викликані польсько-німецькою війною, показали внутрішню неспроможність і явну недієздатність польської держави. Польські правлячі кола збанкрутували. Все це сталося за найкоротший строк.

Минуло яких-небудь два тижні, а Польща вже втратила всі свої промислові райони, втратила більшу частину крупних міст і культурних центрів. Немає більше і Варшави, як столиці поль-

ської держави. Ніхто не знає про місце перебування польського уряду. Населення Польщі покинуте його безталанними керівниками напризволяще. Польська держава та її уряд фактично перестали існувати...

Зважаючи на все це, уряд СРСР вручив сьогодні вранці ноту польському послові в Москві, в якій заявив, що радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії...

— Це все так, газди, — потихо мовив Маркозик. — Голосніше, вуйку, — почувлося з-заду, — бо нічого не чути. — Сьогодні вдо-світа передали по радіо, що війська з Великої України перейшли Збруч і беруть усе українське населення під свій захист. Так, що німців сюди не допустять. Нарешті нас приєднають до Великої України. Тож радуйтеся, ми будемо під Києвом, як колись за Володимира Великого. Як у 1919... Ну що, вийшло на наше? А ви не вірили.

— Слава тобі, Господи! Оце Божа хвала! Аж тепер ми заживемо! Ото дочекалися! — радикали на radoшах почали обійматися

— Гай, ідіть обідати, та й сходімся до читальні. Треба поради-тися, як будемо зустрічати наших братів-визволителів.

— Оце так! Це правда!

Після обіду в читальні не було де голці впасти. Ця подія дуже схвилювала село. Почули бамкання церковного дзвону. До дзвонів вчепився Микола Сливчук. Дзвонив з великої радості і кричав на всі заставки:

— Кінець Польщі! Кінець полякам! Скінчилося їхнє кіль-касотрічне панування над нами! Скоро прийдуть наші брати-визволителі! Зустрічаймо їх!

Тут же коло тридцяти осіб — чоловіки з жінками несли пор-трети зі школи — Юзефа Пілсудського, Ігнаці Мосціцького, Ед-варда Ридз-Смігли, польський червоно-білий прапор. Усе те не-сли топити у Тополівці.

Дехто побачив у вікно, і собі почали вибігати надвір.

Недалеко жив війт. Почувши крики на вулиці, як б'ють дзвони, і собі вийшов.

Попереду із жінкою поважно ступав Никола Маркозик. Вони удвох несли портрет маршалка Юзефа Пілсудського. За ним Никола Волошин зі своєю дружиною, брати Никола і Павло Сиродюки з жінками.

— Пане війте! Приставайте до нас! Чи, може, плачете за поляками?

— Мой, мой! Чого радієте? Ми знаємо, що від нас пішло, але ще не відомо що прийде.

— Це ж яка подія, яка подія! Скільки років про це лише мріяли наші діди і прадіди.

І ось настав час, коли їхні мрії почали збуватися, — почав свій виступ, вийшовши на сцену, голова сільського осередку радикалів. — Через день-два до нас прийдуть наші брати-визволителі...

У вишитій сорочці, під шиєю зав'язаний новий червоний бант. І так у всіх радикалів.

Його слова загубилися від гучних оплесків у залі. Першими почали плескати радикали зі своїми жінками. Усі встали, почали від радості цілуватися, обійматися, поздоровляти один одного з такою визначною подією в їхньому житті. «Дочекалися! дочекалися!» — кричав дехто. Інші викрикували: «Скінчилося! Скінчилося! Вікове панування і знуцання поляків!» У багатьох на очах виступили сльози радості...

— Шановне товариство! Шановне товариство! — кричав на сцені Маркозик. Нарешті йому вдалося вгамувати зал. Усі знову посідали, — у кого які думки, як ми повинні їх зустріти?

Тут піднявся Петро Тимчишин. Він першим від ундівців прибіг до читальні і гаряче підтримав радикалів у їхніх починаннях:

— Ви знаєте, мені ще котяться сльози радості, я дякую Господу Богу нашому, що дожив до такого дня. Колись там, перебуваючи на Великій Україні, скільки моїх побратимів мріяли про той час, коли це станеться. Багатьох з них уже нема живих.

Я дочекався. Дочекався, тому хотів би так зустріти наших братів-українців, щоб це запам'яталося надовго нашим дітям,

онукам, а ті щоб передали своїм і по віки-вічні. Ми довго цього чекали.

Зал ніби спустили з ланця, так усі плескали в долоні.

Тут піднявся Матвій Кривчук:

— Я вважаю, ми повинні завтра таки побудувати арку на-впроти церкви, прикрасити її вінками з барвінку, квітами...

— Зустріти їх з калачем на витканому рушнику... — почувлося з іншого боку.

— Збоку має бути виставлений сільський хор і зустріти їх нашим національним гімном...

— Замастити піч... — із залу закричав Микола Сливчук, який, надзвонившись, прибіг сюди, щоб не втратити те, що тут почалося. Як би то без нього?... Що то за весілля та без цимбала? — Та що піч!.. Хоч дві, а то й три!.. Знести столи, лавки... Розкласти біля читальні. Най буде свято для всіх... Це ж радість, яка радість...

У церкві відправити службу Божу...

— Потім будуть служби, і не одна... — хтось заперечив.

Зал ніби запалив. Крики радості витали майже до опівночі.

Поки в читальні вирували веселі пристрасті, у сільській гміні йшла своя робота. Никола Грищук дістав розпорядження від гінця повітової ще польської влади, зібрати сільських активістів. Війт зібрав десятників:

— Добродії! Тільки що прийшло звідомлення, що на нашій Ґруні можуть сідати совіцькі літаки. Треба піти по хатах і за-казати усіх чоловіків, щоб зняли з-під хатів жердки і на Ґруню. Не давати можливості приземлитися.

— А якщо приземляться: — запитав один із десятників.

Війт розвів руками, бо й сам добре не знав, що в таких ви-падках треба робити. Але тут у його голову прийшла одна думка:

— А ви жердками отак їх штуркайте, штуркайте і загоніть назад до літаків. Нічого їм тут робити.

Десятники повиходили, почали сміятися і майже всі пішли до чи-тальні дізнатися, що там робиться. Один із десятників задумав чесно віднести свою службу і таки пішов по хатах своєї вулиці. До опівночі ходили чоловіки із жердками по селі, з чого потім було повно сміху.

На другий день зранку прийшло багато людей, особливо молоді, і взялися до роботи. На полях пора збирати врожай, а тут поля були пустими. Тон у всьому задавали радикали. Носилися з задерними догори головами. До них не було доступу. Майстри і столяри позносили хто по дошці, хто по кізлику і почали робити арку. Хлопці побігли на панський цвинтар рвати барвінку, дівчата позносили кольоровий папір і почали робити квіти. Жінки зносили осінні живі квіти. Всі веселилися:

— Давайте, вуйку, давайте помагайте. Ви вчора рятували Польщу і ходили на Ґруню з жердкою.

— Це не правда! Я не ходив.

— Як не ходили? Я ранком ішов сюди, то жердки під стайнею не було. Може, зачепилася за літак?

— Іди ти фарасю! Я зранку збивав горіхи, — огризнувся той. Навколо вирували радість і сміх.

— Якби вчора не ввихалися з жердками, то Польща би ще була, а так розпалася, як Ицків кожух.

У селі жив дуже бідно єврей на ймення Ицко. Ходив у дуже пірваному кожусі, що й стало приводом до насмішок.

Усе навколо вибухнуло сміхом.

Через деякий час дівчата уже обвивали барвінковими вінками дерев'яну арку, інші чіпляли квіти. Никола Маркозик приніс з читальні портрети Тараса Шевченка і Лесі Українки. Їх установили по один бік арки і по інший. Хтось припрятав майже новий синьо-жовтий прапор і примістили на самому верху арки. Надвечір вітер на крилах звістив, що в Городенці уже появилися визволителі.

Хоч у недільній промові товариш Молотов висловився, що ніхто не знає про місцеперебування польського уряду, та тут він злукавив. Радянська розвідка добре працювала і достеменно знала, що польський уряд обов'язково переїде з Варшави на Західну Україну, зокрема на Покуття. Поряд з кордоном із Румунією. Причому буде мати при собі весь державний архів, інші державні важливі документи і особливо, золотий запас польської держави.

Ще зазделегідь радянським командуванням було заплановано створити одну наймобільнішу групу військ. Це Кам'янець-

Подільська (Південна) група армії під командуванням — командарма 2-го рангу Івана Тюленєва, куди входили — 4-й і 5-й кавалерійські, 25-й танковий, 31-й стрілецький корпуси, 23-я та 26-а танкові бригади. Це була наймобільніша і найпотужніша група радянських військ, яка наступала на фронті 110 кілометрів із середньою швидкістю 60-90 кілометрів на годину. Вона то і мала спеціальне завдання моментально заволодіти Покуттям, щоб захопити в полон польський уряд і весь золотий запас.

Тож недаром уже в понеділок під вечір війська увійшли до Городенки, а вночі уже були в Снятині. Проте спізнилися. Зі своїм завданням не справилися

Далі вони пішли на Коломию, Станіславів, Галич, потім дійшли до р. Стрий, де зустрілися з німецькими військами. На другому етапі ця група військ просунулася до р. Сян і перекрила державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною для розбитих відступаючих польських військ.

VI

Другого дня зранку зійшлося всеньке село. Молоді хлопці чергували на конях в Козинці, інші на глушківському горбі, треті від Торговиці, щоб першими повідомити про прихід дорогих гостей. Ніхто не знав з якого боку появляться.

Ті, що чергували в Козинці, бачили, як військова техніка — танки, яких вони ще не бачили, машини наповнені солдатами, за машинами підскакували на колесах гармати, — все це прямувало на Снятин.

І враз один із танків повернув на Топорівці, за ним прямувала машина з солдатами. Хлопці з радості, що дочекалися, розділилися — одні поскакали в село, щоб передати веселу звістку, а інші стали бо боках машини і супроводжували веселими від захоплення криками. Близько до танка не підходили, по-перше, був дуже великий гуркіт, по-друге боялися коні.

При під'їзді до арки танк призупинився, хор почав співати «Ще не вмерла Україна...», сільські музиканти, які мали грати на всенародному святі, підігрували хорові. Аж тут раптом пролунав оглушливий вистріл. Арка почала хилитися, впав на землю синьо-

жовтий прапор, по землі покотився калач, витканий рушник упав у порохи, діти зі страху заверещали, матері з криками кинулися до них, почали всі розбігатися, зробилася колотнеча, одні падали, інші ступали по них, крик, гамір... Танк переїхав синьо-жовтий прапор, шматуючи його.

Умить усі розбіглися по домах, ті, хто жив на окраїнах, позабігали до знайомих, своїх родичів. Лише дехто зазирає з-за плотів, що буде далі. Кожен думав:

- Оце визволителі...
- Румуни собі таке не дозволяли, поляки...
- Це наші брати-українці?
- От тобі на-а-а...

Радикали, які найдужче виступали, як найліпше зустріти братів-визволителів, кудись поховалися. Біля солдатів миттєво почали крутитися кілька молодих євреїв. Лейтенант Червоної Армії, назвавшись політруком, почав давати розпорядження, щоб скликали людей для проведення мітингу. Але це було не так просто. З великими потугами людей зібрали у читальні. Привели одного з радикалів Никола Волошина, який у свій час був у Канаді на заробітках, навіть твердив, що був членом Комуністичної партії Канади.

Мітинг відкрив політрук, як він представився, — Василь Кожедаєв.

— Ми вас звільнили з-під польського ярма. Вас пригноблювали, знущалися. Від сьогодні ви будете жити вільним життям. Усі діти будуть учитися. Ми відкриємо лікнепи, де навчимо старих і малих писати і читати. Від сьогодні ви будете вчитися у середніх і вищих навчальних закладах безплатно, безплатна буде медицина. Ми створимо колгоспи, все успільним, всі будуть рівними. Ви будете жити щасливим життям...

Надав слово Волошину:

— Дорогі наші визволителі! Здійснилася наша віковична мрія про возз'єднання нашого українського народу. Фактично ми у 1919...

— Про це ні слова, не треба — перебив політрук.

— Ага! — щось подумав виступаючий і продовжив, — ми дуже раді, що ви визволили нас і з-під польського ярма, бо

над нами знущалися поляки, заставляли говорити тільки польськи, хотіли щоб у школі навчання відбувалося польською мовою, не давали можливості вчитися нашим дітям, а хто вивчився, тому не давали роботи, хотіли щоб переписувався на польську національність, перехрещувався на католика. Але в нас усі вміють читати і писати...

— Досить! — перервав політрук, — я б хотів надати слово тому, хто працював на пана, гнув на нього спину, в кого руки в мозолях...

— У нас у селі пана нема, — закричали із залу. — Але є, є, тут у нас, що робив на пана в сусідньому селі! Ось він! Того почали штовхати наперед, він упирався, не хотів іти:

— Залишіть мене в спокою, я не маю що говорити...

— Ти не хочеш розказати, як над тобою знущався пан, як ти в нього заробляв даром мозолі?

За цей час Івана Кутейка випхали на сцену.

— А що я скажу? На пана не гніваюся, пан зі мною обходився добре. Я возив пана.

Приходив зранку до панського покою, конюх пригонив коні з фаетоном. Я сідав спереду на лавку, у гарному костюмі, в капелюсі, біленьких рукавичках. Конюх подавав віжки, я мав сидіти прямо і чекати. Появлявся пан і велів, куди маю їхати.

І все. За це пан раз на рік купував костюм, виділяв зі своїх ланів: морг пшениці, морг кукурудзи і морг картоплі. Жінка щодня доїла дві панські корови. Молока, сира, сметани во було, — і Іван потягнув рукою по горлі. Я не проти робити у пана до смерті...

— Досить! — перервав політрук, — ти базікало, я з тобою ще поговорю після мітингу.

У жовтні вийшла Постанова військової Ради українського фронту про проведення виборів до Українських Народних Зборів у Львові. Зараз-таки почалися мітинги з приводу висунення делегатів. У селі також провели такий мітинг, на якому висунули делегатом до Народних Зборів по возз'єднанню Західної України з УРСР та СРСР Параску Семкович. На мітингу була створена виборча комісія. Через тиждень відбулися вибори. За Параску

проголосували одноголосно. Це були перші вибори в селі, коли в урни кидали бюлетені.

— Боже! Хто би міг собі подумати, що Параска Семковичка така розумна жінка?

— А ти вважаєш її за розумну?

— Ну та як, вуйно? Чого не вибрали вас або мене. Щось у ній таке побачили, що вона на це заслуговує. Таже із наших сільських жінок ще ніхто не був у Львові, а Параска буде. Йой! Яка файна жінка. Розумна.

— Слухай! Якщо маєш таке молоти, то йди з мого обійстя. Я не хочу це слухати.

— Та чого, вуйно? Таже це наша жінка, ануко, би це була чужа, то ви би за неї говорили й говорили. А за свою не хочете. Навпаки. Своєю треба тішитися.

Параска в цей час прийшла до школи, до директора.

— Йой, пане директоре!

— Не кажіть мені пане. Я не пан, я вам товариш.

— Товаришу директор, ви такий розумний чоловік, приїхали до нас хтозна звідки, скажіть, ви за мене голосували?

— Голосував.

— Я прийшла з вами порадитися, а за кого я маю голосувати, там, у Львові?

Той знітився, здвигнув плечима.

Параска пішла далі:

— Вуйку, Танасію! Ви такий поважний газда, розумний, я прийшла з вами порадитися, за кого я маю голосувати у Львові?

— Параско! Голосування то є політика, а я в політику не вмішуюся.

— Гайда маєш, порадилася, — розвела руками.

Але на цьому не зупинилася. Пішла до Куня Трейстера.

— Пане Куню! Я прийшла порадитися з вами. За кого, там, у Львові, я маю голосувати?

— Дурна, Параско. За кого скажуть, за того й проголосуєш.

— Йой, кумо, не питайте, не питайте. Не можу нарозказуватися, та не можу.

— Що вас мордує?
— Таже була минулої п'ятниці в Городенці.
— Та й що?
— Боже! Які ці совіти дурні. Бачила дурних поляків, але таких, як ці, ще не бачила.

— Та вже говори, не муч!
— Дві совітки ходили по місті в нічних сорочках. Вони подумали, що то плаття. Напевно, саракі, ще не бачили нічних сорочок. Яка то біднота до нас прийшла. Всі в куфайках, у якихось гумових чоботах, ще й на босу ногу. А таке з себе показують, визволителі наші, — і Марія покрутила головою. — Тьфу!

— Йой, кумо, а як ми вчора насміялися. Зійшлися жінки біля читальні та й, як то є. Пліткуємо собі. Але йде Никола Ватаманович.

— Слава Ісусу Христу!
— Навіки Слава Богу! — котрась відповіла. — Куди, вуйку?
— Куди, куди? Ади, ходжу та придивляюся до таких гуртів жінок, як ви.

— Навіщо?
— Навіщо, навіщо? Кажуть, що скоро в нашому селі будуть заводити колгосп. Усе будуть усупільнювати, в тому числі і жінок. Жінки будуть жити і працювати в якихось ланках. Моя Василя вже не дуже, подалася, а в мені кров, бігме Боже, ще бігає, як у молодого.

— Та й що? — молодиці ще не второпали, що й до чого.
— Та й що, та й що? Не розумієте? Придивляюся, ото, до якої ланки маю потім пристати. Де молодші?

Боже! Як ми почали сміятися з вуйка.
— Вуйку! А що буде з вашою вуйною?
— Гм. Гм... Думаю, що до мої вуйни придивляються старші від мене.

— Чи чули новину? Совіти позавчора приїхали чорним воронком і забрали Николу Сиродюка, Івана Тузенка, Василя Гонтаклюка і Петра Чорного. Так учора до Городенки їздив брат Николи Сиродюка Павло. Звідти, як приїхав, так розказують, що біля церкви так кричав, так кричав: «Всяких бачив на своєму житті.

І американців, і канадійців, і французів, німців, поляків, але таких брехунів і крутарів, як ці совіти, ще не бачив».

V

Сонце уже було пополудні. Надворі напрочуд було тихо, але морозно. Світловий день з кожним днем все збільшувався. Дерева стояли непорушно й ніби до чогось дослухалися. Вікна були закриті наглухо, але окремі слова долітали до них. У залі засідань райкому партії готувалися до відкриття чергових партійних зборів. Чи там щось було цікаво, чи інше, але придивившись, можна було побачити, як окремі гілки дерев гойдалися від легкого вітру і зазирали у вікна.

Перед зборами окремі комуністи читали районку «Більшовицька праця»:

— У 1939-1940 р. р. в районі вироблено 76118 центнерів цукру. В торгівлі товарооборот у ІУ кварталі 1939 року складав 489694 крб., в І-у кварталі 1940 року 1239799 крб.. Тільки по РССТ.

У лікарні збільшено кількість ліжок з 25 до 65, організовано родильний будинок, організовано сім дит'ясел.

У галузі сільського господарства організовано машинно-тракторну станцію, яка має одинадцять тракторів, дві автомашини, один радгосп на площі 1140 га (вісім тракторів, дві автомашини) і три колгоспи на площі 755 га кількістю 755 дворів.

У першу більшовицьку весну посіяно 21040 га. Районна партійна організація складається з 58 членів ВКП (б) У та 14 кандидатів у члени ВКП (б) У. Утворено сім первинних парторганізацій, організовано райпарткабінет, районну комсомольську організацію, яка складається зі 137 комсомольців.

Але тут появились перший секретар райкому партії товариш Борущенко і секретар Станіславського обкому ВКП (б) України товариш Олендовський. Збори почалися.

З доповіддю виступив перший секретар. Кількома днями раніше був на засіданні бюро обкому партії і там одержав до виконання досить важливі вказівки. Насамперед, треба закінчити з колективізацією в районі. Віднедавна повіти переорганізували у райони. Якщо повіт називався Городенський, то тепер Городен-

ківський район. Станіславівська область у Станіславську.

Колективізація! Від цього слова товариша Боруценка аж коробило. Верхи відірвані від низів. Як їм пояснити, що гнати коней не варто. Це все повинно здійснюватися поступово. Хоча в сьогоднішній доповіді своїх сумнівів і особистих думок не висловлював. Тут же поозирався на начальника відділу МДБ. «Це добрий фрукт. Попробуй йому догодити. Може не все зрозуміти, а таке нагородить до свого обласного управління, що звідти можна і не повернутися з чергової наради в обкомі партії». Отож вимагав від своїх інструкторів досить уважно писати доповіді, особливо з політичних питань.

І ще одне важливе питання привіз з собою:

— Товариші комуністи! Хотів би вділити трохи уваги ще одному питанню. Те, що розкажу, повинно зберігатися в секреті. Не зайвим буде декому нагадати про партійну дисципліну. На днях розпочинається будівництво військового аеродрому на території Снятинського району. Оскільки це від нас недалеко, ми також повинні брати в цьому участь кіньми і фірами. Через кілька місяців розпочнеться будівництво таких же аеродромів у нашому районі — в самій Городенці і біля села Чернятин. Питання досить серйозні, і перед нами стоять великі і важливі завдання.

В обговоренні взяли учась окремі комуністи. В їхніх виступах червоною ниткою проходили поточні питання життя районної партійної організації:

— ...зобов'язати первинні парторганізації та окремих комуністів конкретно надавати допомогу первинним комсомольським організаціям. Нам відомо скільки тут працювало різних гуртків і різних партій, вони то і працювали з молоддю. Наш район зі своїм складом населення дуже засмічений петлюрівцями, колишніми офіцерами польської армії. Район прикордонний і, починаючи будівництво таких важливих військових об'єктів, ми повинні очиститись від ворожих елементів.

— Треба рішучіше боротися з поганим поведженням окремих товаришів, що приїхали зі східних областей.

— ...перед нами велике і почесне завдання — в кожному селі організувати колгосп.

У цьому відношенні ми працюємо ще незадовільно. Всі умови для колгоспного будівництва по селах є. Треба лише вперто працювати. Прикріплені комуністи повинні прикласти всі сили, щоб у лютому місяці організувати в кожному селі колгосп. Уже більше року ми тут господарюємо, а результати нашої праці ще незначні. У минулому році ми сіяли з трьома колгоспами, а тепер будемо, я в це вірю, мати в кожному селі колгосп.

— ...я, товариші, хочу зупинитися на стані підготовки до північної компанії в Топорівцях. Я не раз говорив, щоб когось послати з товаришів у село, я довго хворів, в селі за той час ніхто не був і зараз буде тяжко організувати колгосп. Тепер треба багато попрацювати, бо ворожі селу елементи, такі, як Никола Сиродюк, Іван Тузенко, Василь Гонталюк, Петро Чорний, виступають відкрито проти радянської влади, особливо куркулі ведуть серед жінок протиколгоспну роботу. Треба мені допомогти і колгосп невдовзі буде організований.

— ...я хочу використати присутність секретаря обкому партії і розповісти, як у Семаківцях Чернелицького району уповноважений від тамтешнього райкому партії — старший агроном Кривденко замість проведення роботи по колективізації пиячить, виходить на дорогу, затримує проїжджаючих громадян, погрожує наганом, заставляє їх лягати на сніг, перевіряє документи. Недавно таке вчинив із нашим товаришем. Правда, той на сніг не лягав.

— тепер розгорнулася величезна робота по колективізації в нашому районі. Ми маємо наслідки ворожої роботи — куркуль намагається відтягнути селян від колгоспного будівництва. Є факти, коли окремі червоноармійці, морально розклавшись, ходять до селян, п'ють самогонку, а потім невитримано себе поводять і роблять наклепи на колгоспи у східних регіонах. Що ж виходить, ми посилаємо сільських активістів на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, і по ідеї, вони першими мали би подавати заяви до колгоспу. Ретельний аналіз показав, що ці люди подають заяви до колгоспу останніми, і то під примусом.

— ...я, як секретар обкому партії, — вставши, подивився до вкола товариш Олендовський, — багато де в чому не розумію, у

вас є кілька чудових колгоспів. Треба розширювати ці колгоспи, щоб не були маленькими. Треба удесятирити роботу, переконати бідняка і середняка в перевазі колгоспного будівництва, щоб гідно зустріти відкриття 18-ї партійної конференції ВКП (б).

А щодо ворожих елементів, — і подивився в бік начальника районного відділу МДБ, — не розумію, чому з ними до сьогодні не проведена відповідна робота. На днях у нас має відбутися засідання бюро обкому, я порушу це питання перед начальником обласного управління МДБ.

VI

— Так ти будеш говорити, чи й далі будеш мовчати?

— Хлопці! Я не маю що розказувати?

— Ми тобі не хлопці. Разом на току не гуляли. Зви мене товаришу начальник.

— Товаришу начальник...

Тут з-заду хтось, як вліпив кулаком по голові, Василь Гонталюк зразу розтягнувся на підлозі. Зверху вилляли води з відра. Той підняв розкравлену голову. З носа текла кров.

— За віщо? — заплакав Василь. — Чим я уже провинився перед нашими визволителями?

— Чим? Я тобі скажу. До нас попали секретні документи польської офензиви. Там знайшли твоє прізвище, що ти служив у них сексотом.

— Яким сексотом? Та ви що?

Слідчий встав із-за стола, спокійно підійшов до заарештованого і з розмаху вдарив в обличчя. Той знову впав на підлогу перекинувшись разом із кріслом. З рота виплюнув три передні зуби. Той, що бив, напевно, мав відповідну практику. Знав куди і як бити, щоб було боляче. Кров текла по бороді разом зі слиною, капала на сорочку, портіниці. Кривавим рукавом витирав рот, але кров далі цебеніла. Слідчого це не зупинило. Він знову розмахнувся...

— Добре! Добре! — я розкажу усе по правді. — Минулого року я продав на базарі бичка. На готові гроші знайшлася компанія. Ми випили, слово за словом і виникла бійка. Я хотів утек-

ти. Бо з міської бійки ніколи нічого доброго не виходить. Але тут надбігли шандарі...

Василь усе витирав рот, бороду, то одним рукавом сорочки, то іншим...

— Усіх пов'язали і доставили до жандармерії. Що з іншими було не знаю, але мене дуже били, а потім запропонували, щоб я підписав якийсь папір, що зобов'язуюся їм доповідати про все, що відбувається в селі. Через півроку викликали і знову били, що я не подаю ніяких звісток. Потім прийшли ваші. Я так утішився, що з тим покінчено. Але глибоко помилився. Тепер ви мене забрали і знову б'єте. Ті били — ви б'єте. Яка між вами різниця?

— Зараз тобі покажемо, яка різниця. І взялися бити вже вдвох. Спочатку по голові, а коли Гонталюк утратив свідомість і впав на підлогу, копали ногами:

— Ти, польська наволоч, прислужник, сексот! Тобі бути там, де гниють тепер польські жовніри...

Але Василь цього не чув.

Трьох інших заарештованих енкаведисти також били і все вимагали, щоб ті призналися в участі в петлюрівській організації. А коли нічого не добилися, то всіх відіслали до станіславської тюрми. Там усе повторилося спочатку:

— З ким ви зустрічалися? Хто вас зорганізував? Хто у вас старший? Які у вас були цілі і завдання? Як ви саботуєте вступ до колгоспу?

І все це супроводжувалося побоями. Люди непритомніли. Їх відливали водою і знову проводили одне й те саме. Викликали серед ночі. При досить яскравому освітленні, від чого дуже пекло в очах, продовжували тортури.

— Признавайтесь! Признавайтесь!

Одного разу Николі Сиродюку скрутили руки колючим дротом і підвісили до стелі. Знявши портініці, били нижче пояса. Від страшного болю кілька разів утрачав свідомість. Його відливали водою. І знову те саме...

— Признаєшся, наволоч, чи ні?! — кричали оскраженілі кати, — хто у вас старший?! Хто?! Хто?! Хто?!

Боже! Якщо Ти є на світі, як Ти можеш дивитися, як кати так жорстоко катують невинного чоловіка... Забери мене до Себе, та я так щиро в Тебе вірю, завжди молився Тобі, молюся і тепер, щонеділі і в свята ходив до церкви, весь час сповідався, причащався... Я лише орав, сіяв, сапав, косив, молотив, молов, робив те, що Ти нам, Усевишній, приписав... За віщо... за віщо так зі мною? Невже Ти Господи в такий спосіб покарав цих людей, забравши в них душі, розум, усе святе, зробив їх звірами? Яка мати їх народила? Та я так на них чекав, так чекав... А тепер...

— Хто?! Хто?! Хто?! — лунало знизу, з-під стелі, звідусіль...
— Зараз тобі покажемо...

Скинули тіло додолу, повернули лицем донизу, під гомілку підклали дерев'яний ковбок, один наступив ногою на спину, другий ударив зверху щосили по ступні, і кістка хряснула пополювині, потім переломали другу кістку гомілки. Никола того вже не чув.

— От сволота! Ще дихає. Живучий!

— Я зараз йому покажу, хто така радянська влада! — сказано закривавленими руками, мов у бойні різник, кат ухопив молоток, кілька цвяхів і почав забивати в голову, один, другий, третій...

— Усе... досить... уже здох...

23 червня 1941 року польський прем'єр-міністр генерал Сікорський з Лондона, де дістав прихисток уряд Польщі, звернувся по радіо до народу Польщі:

— ...Сталося те, чого ми й очікували. Хоч і швидше, ніж ми думали. Нацистсько-більшовицька спільнота, яка була джерелом жахливої біди для Польщі, провалилася. Вже більше доби колишні союзники зчепилися у війні.

...Німеччина, найголовніший ворог польського народу, подерла на шматки союз, який так довго був причиною найбільших наших лих. Завдаючи удару по Росії, вона з великим ризиком для себе береться за справу, кінець якої непевний і, м'яко кажучи, ослабить того, хто її виконує.

...Тепер ми можемо вважати, що за нинішніх умов Росія скасує пакт 1939 року. Логічно, це повинно повернути нас назад до

становища, підпорядкованого договорів, що був укладений між Росією і Польщею в Ризі 18 березня 1921 року та визнаний 15 березня 1923 року конференцією послів, а 5 квітня — Сполученими Штатами Північної Америки. Політичне й моральне значення такого акта було б величезне.

— Що, що? Що він сказав? — аж піднявся з лавки Петро Тимчишин.

— Сидіть тихо, вуйку!

У радіо щось засвистало, загулювало. Маркозик крутив ручкою, крутив але нічого більше не почули. Газди з церкви прибігли послухати новин. Усі лише переглядалися. Ті, що в тривозі, поглядали один на одного, мовляв, що буде далі, що чувати нового? Інші, посміхаючись, потирали від задоволення руки. Буквально за два роки пережили так багато, що їхнім батькам потрібно б на це біля сотні років. І цьому не кінець. Як виявилось, все тільки починалося.

З подвір'я Маркозиків добре виднілися смужки полів в урочищі За Ланом. Одні смужки скошені і вздовж красувалися складені півклані. Поле спадало з горба вниз до села. Навпроти било в очі яскраве сонце. Від цього півклані ніби ховалися в імлістій тіні. Туди звернув погляд Никола Маркозик. То були його півклані. Тільки вчора він зі своїм сімейством упорався з ними. Як приємно було дивитися ось звідси і любоватися своєю роботою. Чи скористається він своєю працею, коли розгортаються такі баталії?..

— Я не все чув і не все зрозумів. Що, що сказав пан Сікорський?

Маркозик ніби повернувся з того онде поля. Хтось сіпав за рукав. Повернув голову, аж потім до нього дійшло.

— Та так виходить, що польські пани плачуть за нашою Галичиною!

— Я думаю, що совіти уже ніколи не віддадуть нас, хіба програють війну.

— Хіба совіти можуть програти війну?

— Ніколи! Така сила, техніка...

Після цього дехто також підняв голову і прискіпливо подивився на смужки За Ланом. Вони зрозуміли, куди так довго ди-

вився Маркозик. Коло його поля зеленіла картопля. Далі коливала листям висока кукурудза. Поряд зіяла вузька смужечка поля ворожки. Ворожка була не до роботи. На її смужці виднілася ріденька пшениця, всіяна червоними маками. Далі жовтів овес, який ось-ось треба косити. За вівсом виднілося поопале жито, всіяне волошками, яке давно просилося аби скосити. Ніби маленькі кусники небесної блакиті впали на цю смужку і розсіялися. З одного боку, як для доброго господаря це свідчило, що поле пісне, запущене, з іншого — здебільшого для молодих, блакитний, приемний. Вбираєш очима, вбираєш і нема тому краю, від захвату душа радіє. Дівчатам так і хочеться сплести вінок і покласти на голову...

— Чекайте! Ми ще не бачили німчуру. Яка в них техніка? Якщо польська кіннота гуляє по Пруссії, а польське літунство бомбить Берлін...

— І ви, вуйку, вірите в те, що там було написано? Я мав вас за розумнішого чоловіка, — чвиркнув крізь зуби Тимчишин.

— Як би там, хлопці, не було, видай нас чекає велика біда. В першу тут творилося казна-що, дай Боже, аби тепер це не повторилося. Бо то нарід може не витерпіти, — розважливо розсуджував дяк.

— А все-таки, хто якої думки? Ліпше нам жилося за поляків, чи за совітів?

— Ви знаєте, я вам розповім таку притчу, — втрутився в бесіду досі мовчавший Павло Сиродюк. Відколи заарештували його брата, він став мовчазнішим. Дивився на всіх підозріло, бо вважав, що хтось із сільських щось на Николу наговорив. Вірив, що той ось-ось має прийти додому. — Ще мої дід, небіжчик, дай їм Боже царство небесне, — всі перехрестилися, — розповідали. Що зійшлися у сварці віз із саньми. Віз доводив, якщо букші файно змащені, то колеса самі крутяться, віз лише підскакує на ямках. А сани перечили цьому. По снігу санки лише шумлять, деколи навіть скоріше їдуть за коней. Сварилися, сварилися, а тоді вирішили звернутися до коня, який у стайні форкав, перебираючи січкою. Кінь поозирався і мовив: і то погань, і то погань. Бо і там накладають, і там.

Усі мовчки слухали і дивилися на поле За Ланом. Ті смужки нагадували їм стрічки в косах їхніх дівчат — барвисті, красиві. Сонячні промені від спеки мерехтіли над тією красою. Чи там віяв вітер, чи щось інше, але вдивившись, в очах ті стрічки розвівалися по вітру і зачаровували тих, хто туди дивився.

— То що виходить? Що хрін від редьки не солодший?

— Для нас і ті окупанти, і ті! А хіба є окупанти добрі і недобрі?

— Найліпше бути самим. У своїй хаті своя й правда! — піднявши голову, мовив Петро Тимчишин.

— Товаришу полковник! — кричав несамовито у телефонну трубку начальник тюрми. — Товаришу полковник! Що мені робити з в'язнями?

Звідти почулося.

— Тобі подали ешелон. Завантажуй усіх і відправляй!

— Та що мені цих вагонів? Я й половини не відправляю! Може, б остальных відпустити?

— Та ти що? Відпустити ворогів народу? Завтра вони усі будуть у німців. Зрозумів?

Не забувай, що тепер діють закони військового часу. Жоден ворог не повинен залишитися тут живим. Німці вже у Львові. Зрозумів?

І запрацювала репресивна машина. День і ніч возили заарештованих на станцію. Низько над містом літали німецькі мерсершміти. Час від часу завивали сирени про повітряну тривогу.

Інших заарештованих ставили до стінки і впритул стріляли в потилицю. Вдираючись до чергової камери, панічно кричали:

— Лицем до стіни! Скоро! Скоро!

Іван Тузенко зрозумів, що ось і настав його час. Тричі перехрестився і почав молитися, але не докінчив...

Вагонами похитувало, то в один бік, то в інший. Людей набито, як у бочці оселедців. Дуже спекотно. Вже добу їх везуть, більшість стоять. Ніхто до них не дивиться. Ні їди, ні води. Тільки інколи чути завивання німецьких літаків і вибухи бомб. Куди везуть, у якому напрямку, ніхто з приречених не знав. Петро Чор-

ний ревно, як і більшість його побратимів по камері, молилися і просили Бога, щоб пошвидше... пошвидше закінчилися їхні муки. Від заколисування склепив повіки і впав у забуття:

«Деся там, дома, уже косять жита, пшениці. Уявив, як пахне стернею, свіжою соломною, а він кладе у покоси жито, кладе... швах... швах... швах. Мигає сріблясте лезо коси, витягнув брусок із кушки, яка прикріплена з-заду до окрійки, і почав мантачити косу. Поозирався, а там мама з сестрами складають скошене жито в купки і зв'язують перевеслами в снопи. Порахував, що з-заду вже складено вісім полукіпків. На першому сів бузьок і застрекотав довгим дзьобом. Бути дощам, бути дощам!

І заспішив. Від таких думок на лиці розпливлася посмішка, так стало добре на душі, приємно, далеко кудись відсунулися біди, які несподівано впали на нього...

І тут появилася пісня. Петро відкрив очі. Ніхто не знав, хто її співав. Всі переглядалися:

Рости, рости, черемшино,
Широко си розростай,
Ти молода дівчинонько,
Про кохання забувай.

Почав усміхатися. Чимось особливим повіяло від рідної пісні, яку часто співали у його селі.

Ти, молода дівчинонько,
Про кохання забувай,
Бо я сиджу в криміналі
За Вкраїну, рідний край.

І тут не втримався. Підтримав. За ним ще хтось... Ще і ще... І полилася набираючи сили. Хоча їхали помало, але пісня вирвалася з їхнього вагона і полилася в інший, за ним у третій і... і...

Ти дівчино, віддавайся
І на мене не чекай,
Бо я сиджу в криміналі
За Вкраїну, рідний край.

Поїзд укотре зупинився. Пісня перервалася, затихла, мов підкошений колос. Зовсім недалеко чути було страшні вибухи, завивання літаків, крики людей. Раптом за стінкою почули крик:

— Давай, машинист, прямо!...

— Куди? Таже міст розбомблений...

Попереду виднівся міст, з якого ще димілося. Тільки що німецькі літаки скинули чергову партію бомб, кілька прольотів мосту над Дністром щезли, з цього боку звисали рейки. На другому боці у сонячному сяйві виднілися Заліщики. Здавалося, що їм до війни нема ніякого діла.

— Та ви що, товаришу капітан? Куди прямо? Там же люди! — і показав перстом на вагони.

— Это врагі саветскаво народа! Ти їх жалеєшь? А сколько теперь гибнет на фронте чесних солдат за народ, за Сталіна, за радную Отчизну! А їх тебе не жалко? — і кивнув машиністу, мовляв — давай уперед і соскаківай на ходу.

— Не дозволю! Там живі люди! Мені наказано їх доставити у призначене місце! Я буду жалітися!

— Лейтенант! Счас действуют закони военного времени! Отойді! — і почав виймати пістолет із кобури.

— Не дозволю! Товаришу капітан! Товаришу... — клацнув сухий постріл — і молоде тіло лейтенанта сповзло на землю.

Машинист потягнув за важіль, наддав пари і вискочив на ходу.

Тут появилася чергова група німецьких літаків. Бомби падали одна за одною...

Воздух! Воздух! — заверещав капітан і скочив у ближні кущі.

Вибухи бомб, несамовиті крики, все це як раптово почалося, так і припинилося. Влягалися тонни землі, викинуті бомбами в повітря, втихали повітряні маси. Під кущем наполовину вивраний вибуховою хвилею виднівся понівечений труп капітана, недалеко від нього на краю великої вирви, з якої ще курилося, корчився в конвульсіях машинист, який потягнув важіль і наддав пари...

— Карма! Карма! Карма! — кричали, на радощах кружляючи, ворони. Їм здалося, що вони прогнали невідомих для них птахів із залізними дзьобами.

Паровоз з вагонами, як корова язиком злизала... Спокійно текли води Дністра, ніби нічого аж такого страшного не сталося...

ЧАСТИНА ДРУГА

*Як на небі зірка почала сіяти,
Почав нарід до Святої Вечері сідати.*

*Сіли до вечері ненька з діточками,
Замість мали вечеряти, вмилися сльозами.*

З народної колядки

УКРАЇНО, УКРАЇНО! НЕНЕ МОЯ!

Роман

ЛІТО 1989 РОКУ

РУЇНА ЄДНОСТІ

I

оїзд «Івано-Франківськ — Москва» вважався швидкісним рейсом. Але тим, хто сидів у вагонах, здавалося, що повзе як вуж. Хоча вікна напіввідчинені, проте у вагонах панувала страшенна спека. Лише де-не-де на поворотах вривався легенький вітерець і трохи холодив перегріті тіла пасажирів. Розпечене сонце акурат висіло над самісінькою головою. По один і другий боки від залізничної колії виднілися безкрайні українські степи. В розпалі збирання хлібів. То тут, то там виднілися комбайни, які пливли степом, як у морі кораблі. Щось подібне вторило на небі. То там хмарка, то там пливли по чистому небу. Хтось далеко із-за небокраю випускав їх чи що? Машини ледь устигали возити зерно. За комбайнами виднілася одна біля одної бункерна солома. Її ніхто не стягував.

У кількох купе їхали дванадцять інвалідів Великої Вітчизняної. Один без ноги на милицях, в іншого нога на кулі, в третього замість ноги протез, той без правої руки, той без лівої... Куди? Куди прямує стара гвардія? Їй сидіти на призьбі і чекати того часу, коли наблизяться до того порога, за яким уже потойбічний світ. Яка нужда присіла їхні білі і лисі голови? Навіщо їм паритися в таких душних вагонах, в яких вентиляція не працює, бо, як пояснила провідниця, її ще не поремонтували.

— Мой! — почав бесіду один з інвалідів, Василь Чеботар. — Якось довелося бувати на фермі в одному з корівників. Надворі така сама спека, як ото тепер. У корівнику можна зваритися від спеки. Доярки якраз доїли корів. Тут звідти не звідти заходить один із секретарів райкому з головою колгоспу. За ними весь час підбігав завідуючий фермою.

— Чому така духота в приміщенні? — крикнув секретар з району, — як це витримують бідні тварини, люди, які тут

працюють? — Голова колгоспу впритул подивився на завідуючого.

— Та ми все робимо, щоб у приміщенні провівало. Ворота відкриті, приточна вентиляція в стінах межі вікнами відкрита, — всі ковзнули поглядом по вікнах, — витяжна теж уся відкрита, — всі три задерли голови догори.

— Значить, мало робите. Недостатньо цих отворів, треба щоб було побільше. Ви просто не дбаєте про корів. А це впливає на продуктивність. Тому ви не добираєте молока. У вас нікому розібратися з цим...

— Невже вони цими поїздами не їдуть? То про корови дбають хоча в якійсь мірі, а про людей? От тобі й єдність партії й народу. Яка тут єдність, коли партія не в усьому дбає про народ.

— Уся справа в тому, що вони не їдуть у таких вагонах, а тільки в купейних. Там, даю гарантію, в купе вентиляція справна. Тепер появились спальні вагони, двомісні, а ще якби там якась дівка... Оцього їм треба. А плацкарта? Для таких, як ми. А що твориться в загальних? Содом і Гоморра...

— Мой! Василю! Ти би легше їхав на поворотах. Де гарантія, що ці лавки, перегородки не мають вух. Дивися, бо замість Москви опинишся в Конотопі.

— Та я що, щось не так сказав?

— Ти все добре сказав. Але ліпше подивися у вікно скільки соломи пропадає.

— Чому пропадає?

— Мені розказували, що їм скільки соломи не потрібно, її просто спалюють.

— А в нас це основний корм для худоби. Але її, як завжди, не стає. Минулої зими пішов до голови колгоспу, щоби виписав кілька центнерів соломи корівці. Той розвів руками. Кажу: «Що мені робити? Мав би більше солонини, то годував би солониною»

— Продайте корівку.

— Я хочу молочка, жінка, діти, внуки. Таже я інвалід Великої Вітчизняної... За це проливав кров. — Він втупив погляд у якісь папери на столі. — Я сидів, сидів та й пішов додому.

Усі дивилися у вікна і чудувалися степами.

II

— Готуйтеся, готуйтеся! Наступна зупинка Місто-Герой Москва. Усі заметушилися, збираючи свої речі.

— Василю! Дивися! Уже Москва! Ми вже у Москві!

— То-то радість велика. Ліпше було би щоби ми сюди ніколи не їхали, та й не бачили цієї Москви.

— Мой! Це більше місто, ніж Берлін.

— А ти був у Берліні?

— А я де ногу втратив?

— А що, в Берліні є пасіки?

— А при чому тут пасіки?

— Таже усі знають, що ти в одного бауера заліз на пасіку. Хотів меду. А тут німець, як гепнув з канони, снаряд упав недалеко пасіки, вулики поперевертало, кільком бджолам відірвало по нозі, а тобі розбило колінну чашку.

Никола Семкович схопився з сидіння, очі налилися кров'ю, губи затряслися, ймив Василя за барки. Тут прискочив старий Яким на протезі аж до клуба:

— Мой! Ви дурні? Таже люди дивляться. Скажуть, бандери б'ються. Нам ще бракувало міліції. Це ж треба скільки їхати, заплатити гроші на білет, аби з'ясовувати свої стосунки.

III

Підземками, автобусами, тролейбусами наші інваліди таки добилися до Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР.

Першим, як найстарший, почав говорити Василь Сиродюк:

— Уже більше десяти звернень ми направили до вас, товариші, щоби у нашому селі відкрили церкву. Нам приходять все відписки і відписки. Ми подумали, що ці відписки роблять невеличкі чиновники, які не розуміють, що таке діюча церква. Ми зібралися делегацією більше десятка інвалідів Великої Вітчизняної війни і приїхали роз'яснити. Що ми воювали і проливали кров, щоб мати забезпечену старість. Щоб на старості років мати де помолитися. Ми віруючі люди і хочемо спілкуватися з Богом у Божому домі. Чому нам забороняють у цьому?

— Така спека надворі, а ми паримося у поїзді.
— Навколо нас у селах діючі церкви, лише у нас нема.
— Як я можу на протезі йти чотири кілометри до церкви у сусідньому селі?

— Навіщо над нами збиткуватися?
— Хіба ми за це воювали?
— Перед наступом на Берлін перед нами виступав маршал Жуков і говорив, що після війни усе будете мати. Де він тепер? Ану, знайдіть його. Нехай скаже, чи він таке не говорив?

— Тихенько. Тихенько, — почав заспокоювати один із членів Ради у справах церкви. — А що накажете нам робити, коли ваш уповноважений Ради у справах релігії в Івано-Франківській області пише нам:

«...У селі Топорівці населення 1947 людей. У наявності є 20 комуністів, 42 комсомольці. У селі є клуб, три бібліотеки, фельдшерсько-акушерський пункт, торговий комплекс, восьмирічна школа. Віруючих лише 160 осіб.

— Товаришу дорогий! Це все не відповідає дійсності.
— Це є дійсна брехня!
— Скажіть нам. Комуністам дозволено брехати?
— По-перше: Я би просив вас виражатися делікатніше про членів партії. Все-таки їм доводиться виконувати партійні доручення в складних умовах. По-друге: комуністи не обманюють, — кашлянувши підкреслив чиновник.

— Добре! Скажіть по правді, ви віруючий? — прямо поставив питання Сиродюк.

— Я в Бога не увірую. Я атеїст!
— Добре! А ми всі тут віруючі.
— Так! Так! Ми всі віруючі. Ми віримо в Бога. Наші батьки, діди вірили і ми віримо. Нам без Бога ні до порога.

— Тихо, — підняв руку Сиродюк, і до члена Ради, — ви атеїст, а ми віруючі. Як тоді ми можемо знайти з вами спільну мову? То не дивно, скільки задаром, так виходить, ми написали до вас листів, звернень, а віз і нині на місці. Ми приїхали сюди від імені всіх жителів села. Громада хоче, щоб у нас діяла церква. А вас є тут кілька чиновників: де Москва, а де Топорівці? І ви проти. Так?

— Ну-ну! Трохи не так! Є закон, і його треба дотримуватися.

— Невже у законі написано, щоби у Топорівцях закрили церкву?

— Ви, товариші, починаєте грубити, ви переступаєте ту межу, за якою стоїть відповідальність згідно з чинним законодавством. Ось слухайте, що тут написано...

«Раніше в селі була релігійна громада Російської Православної церкви, але перестала існувати, оскільки віруючі стали відвідувати церкви сусідніх сіл...»

— Ну що ви! Це знову неправда. Бачите, у наших домаганнях ми переступаємо межу, за якою стоїть відповідальність, а цей уповноважений у нашій області не переступає межу, за якою стоїть відповідальність? Виходить, для одних діють закони, а для інших — не діють?

— Ну що ви, товариші. Я одного не розумію: якщо вам до сусідніх сіл віддаль по 2-3 кілометри, чому ви не можете й далі ходити туди молитися. Тепер непогане автобусне сполучення, вас возять безплатно. В чому тоді справа?

— Ми вам пояснимо! Ось ви сидите за гарним столиком, ви господар у цьому кабінеті, правда?

— Ну припустимо, — погодився зі сказаним господар кабінету, не розуміючи до чого йде.

— А ми ваші прохачі. Так? Ми сидимо на кріслах біля дверей. Так і ми стоїмо біля дверей у чужих для нас церквах. А ми хочемо, як і ви, бути господарями у своїй церкві. Вона у нас є. Тільки декому хочеться аж з білокам'яної вирішувати: бути церкві у Топорівцях чи не бути.

— Ну-ну! Це ви вже занадто. Ми подумаємо і дамо вам письмову відповідь. А тепер їдьте спокійно додому.

— Ми не поїдемо звідси, поки не дасте нам дозвіл на відкриття нашої церкви.

— Ну що ж. Сьогодні відповіді ви точно не одержите. Це не так просто.

Є усталені правила. Якщо так наполягаєте, то приходьте через тиждень, я скажу вам щось конкретніше. Але дозволу, як такого, вам не гарантую.

— То що, нам тиждень ночувати на вокзалах, показати всьому світові, як ми мучимось?

— Я бачу, що ви багато говорите. Як у вас кажуть на Україні: «Ви, напевно, давно були у голодного на обіді». Я вам можу допомогти.

— Страшніше вже не буде, як під Кенігсбергом, де я втратив ногу.

— Я вам раджу податися додому і чекати відповіді.

До вокзалу всі мовчали, переварюючи все від почутого. Мовчали, коли стояли біля залізничної каси, і коли розсілися у вагоні на своїх місцях.

— Це є страшне. Поляки опікувалися школою і заставляли переписуватися на польську фамілію. Основне для них була школа. Аби вчителі були поляки, аби викладалася польська мова. Для німців — лише зерно, м'ясо, млеко, яйка і робоча сила до Німеччини. А для цих основне — перше забрали у нас церкву, потім віру, забрали поле, знищили нашу Українську Повстанську армію, забирають усі плоди нашої непосильної праці, забрали нашу історію, розпочали русифікацію... Тьфу! — сплюнув спересердя Сиродюк. Це ж треба додуматися, де Москва, а де наше село Топорівці. Район не може вирішити питання відкриття церкви, область не може, Ки-и-и-їв! — підняв вгору палець, — аж білокам'яна має право вирішувати, де топорівські люди повинні молитися: на подвір'ї церкви, під церквою чи в церкві? Це тільки подумати собі, що воно твориться на цім світі. «Народ і партія єдині!»

IV

Пройшло кілька років. У селі нарешті створили релігійну громаду Російської Православної церкви, але районна влада все ніяк не хотіла її реєструвати, все поглипала, а що скаже білокам'яна. В області багато сільських громад також порушили питання про відкриття раніше закритих церков.

У своєму звіті уповноважений Ради у справах релігії в Івано-Франківській області констатував, що два роки тому надійшли заяви про відкриття закритих церков із двадцяти сіл області, в минулому — тридцяти двох, а в цьому — знову із тридцяти двох. Що ж це виходить?

— Ви незадовільно займаєтеся відповідною роботою з віруючими, — дзвонили з білокам'яної до представників Ради у справах релігії в області.

Із ЦК КПРС дзвонили в обком Компартії України:

— Ви знизили рівень виховної роботи серед населення області в питаннях атеїстичної роботи. Це ваші прорахунки. Ось маємо результат вашої праці. Чому послабили свої дії органи правопорядку, особливо райвідділення КДБ?

Звинувачення котилися згори, а знизу їх відкидали, як необґрунтовані. Ніхто не брався сказати правду, що в народі почала прокидатися свідомість, люди не мирилися з діями партійної влади і добивалися свого. Знову до Москви їздило кілька делегацій. Писалися заяви із кількасотенними підписами. Топорівчани не відступали. Поставили собі за мету за всяку ціну відкрити церкву.

Через кілька років релігійна громада була зареєстрована. Хоча церква, згідно з приписами, вважалася закритою, у церкві все-таки відбувалася релігійна відправа, але лише за участю сільського дяка та церковного хору. До церкви закупили за кошти віруючих усе церковне начиння, убрали у вишиті рушники, скатерки, салфетки. Це вже був деякий успіх. Проте влада не збиралася здавати своїх позицій. Їй не до вподоби було, щоб громада добилася чогось і відчула силу в своїх руках.

Та до перемоги було ще далеко. Нарешті, чи хтось з білокам'яної помахав пальчиком, чи комусь із місцевих районних можновладців щось приснилося на п'яну голову, тут же вродилося рішення виконкому районної ради про створення у Топорівцях в приміщенні церкви історико-краєзнавчого музею.

До села приїхали кілька керівників районної ланки, весь райвідділ міліції, усі добре підпили. Хтось ударив у церковний дзвін. Почали збігатися віруючі. А коли дізналися про мету приїзду «гостей», почали викрикувати:

- Бійтеся Бога святого! То наше майно!
- Це наші гроші, наші мозолі!
- Наші права нам гарантовані Конституцією СРСР!
- Таже ні поляки, ні німці таке собі не дозволяли!
- Залишіть нашу церкву у спокої!

— Нам треба іти до колгоспу на роботу. Ви зриваєте цю роботу!

Першими підняли крик учасники Великої Вітчизняної...і пенсіонери, що то все куплено за їхню пенсію і ніхто не має права грабувати їхнє добро.

Начальник міліції з гучномовцем роздавав направо і наліво страшні погрози в разі хто буде заважати їм виконувати рішення районної Ради. П'яні керівники-комуністи під захистом міліціонерів, які зробили живий коридор від дверей церкви до пригнаних звідкись машин, почали здирати усе зі стін і носили, кидаючи дорогоцінні речі на машини. Одна за другою летіли на машини церковні хоругви, фани. Три великі церковні ліхтарі висіли на тросах посеред церкви. Лиходії принесли з собою великі ножиці і троси перерубали. Ліхтарі впали додола розбившись. По два чоловіки несли до машини і там розмахнувшись кидали на машину.

Чи хтось із небес спостерігав цю картину, чи щось інше, але зараз-таки з північного заходу почало засуватися небо темними хмарами, звівся рвучкий вітер, який почав розкачувати деревами, вороння, яке гніздилося на деревах сполошилося і злетіло з гнізд, кружляючи довкола церкви. Крики людей, каркання ворон, великі пориви вітру, зловіщі погляди хмар із неба все це робило гнітючий вигляд на навколишнє середовище.

Віруючі, особливо жінки, дивлячись на небо і тісніше замотуючи голови хустками від пронизливого вітру, воліли щоб зараз-таки, отут, упала на лиходіїв небесна кара.

З іншого боку, молилися, щоб їм, лиходіям, Бог простив за їхні злодіяння. Декотрі хрестилися від побаченого, плакали. Були й такі, рішучіші, стояли із затиснутими кулаками і викрикували:

— Такого собі монголи і татари не дозволяли у свій час. Вони нищили церкви, але щоб так поводитися з церковним начинням, — такого світ не знає!

— Спам'ятайтеся, нелюди, таже ви всі християни!

— Таже вас родили жінки-матері!

А коли побачили, що ті не звертають ніякої уваги на їхні прохання, з розпачу від безсилля почали викрикувати:

— Ми вам можемо нагадати 1949 рік. Не таких всентерували, як ви!

— Мой! — з піднятим кулаком мовив Семен Семкович, — якби кинув гранату, то би всі драпали з-під церкви. Не містилися би у церковні ворота з мокрими штанами з-заду.

V

— Вуйку, Семене! Вуйку, Семене! — Закричала дівчина на подвір'ї Семена Семковича.

— Хто тут кричить? Що сталося? — показався з города.

— Вуйку! Завтра на дев'яту годину вас викликають до районного КДБ.

Від почутого мовби ошпарили кип'ятком. Уже високо підбилося сонце, чисте небо показувало, що буде сонячний день, вітер легенько погойдував гілками, а він, не бачачи тієї літньої краси, ніби приріс до землі серед свого обійстя. Тільки що сапав на городі грядки, відчував себе дужим-здоровим, а тут тобі на! Це ж треба наднести сюди тоту чергову з сільської ради. Не було би її і все було б добре.

Насилу відірвав ногу від землі, потім другу і почвалав до лавки, під яблунею біля криниці. Сорочка прилипла до тіла. А штани... Ніби з нього усе вилетіло туди, що недавно поснідав.

«Завтра зранку на дев'яту до районного КДБ», — повторював подумки. Схотів закурити, але цигарки скрутити не міг. Пальці не слухалися, мовби задерев'яніли. «Завтра на дев'яту... завтра на дев'яту...» — стукало у скронях.

Довкола цвірінькали горобці, перескакуючи з гілки на гілку. Два горобчики, настовбурчивши пір'я, клювали один одного, переверталися, скубалися, напевно, щось не поділили, або йшла боротьба між ними за першість. Горобчихи і молодняк сиділи тихо, прикриті зеленим листям, і байдуже спостерігали, хто виграє бійку. Здавалося збоку, що їм однаково хто виграє, але то не так. Не було кому з боку втрутись і навести лад. Один із горобців уже було почав піддаватися, але звідкись дістав силу і пішов у наступ. Так, перевертаючись у повітрі, обидва впали до Семенових ніг. За ними легенько падали їхні вискубані пір'їнки. Він цього всього не бачив. Горобці, побачивши близько чоловіка, схопилися і злетіли до своїх подруг і дітей.

«КДБ... КДБ... КДБ... — стукало уже в голові, — чого б це мене викликали? Там премії не дають, грамот також, а нагород

поготів... — розмірковував, запалюючи нарешті скручену цигарку, — то є свого роду лікарня, в якій лікують від дурних думок. Але лікують не пігулками, а буками... Так, так... буками... Що я не так сказав? І де? — ніяк не міг втямити.

— Семе-е-е! Семе-е-е! Ти що вже так наробився, що сидиш і куриш? Уставай до роботи! — заверещала Семениха, стоячи на хатньому порозі, — зі стайні треба вичистити, з-під свиней також, паркан підремонтувати, на городі все позаростало бур'янами... — Семениха заломлювала пальці, а Семен дивився на неї, як на мале пиво, і думав своєї:

«Будуть бити... що будуть то будуть... це факт... Туди так просто, будь-кого не кличуть. Значить треба одягти на ноги ватні штани, потім вовняні гачі, а зверху прості штани. На плечі одягну кожух, маю такий малий, зверху куфайку, на голову візьму зимову шапку..., коли будуть бити, щоб не дуже боліло. Мушу йти пішки до Городенки і вдосвіта, поки холоднуvато, автобусом їхати не буду, як поясню, чому в такий гарячий день у такому одіянні. Йдучи полем, хто мене буде питати. Під Городенкою десь перечекаю тієї години, а там... Що буде, те й буде... Сам собі винен. Як огорожа стримує пса, щоб не кусав людей, так Бог дав людині зуби, аби стримували язик, і не мовов зайвого... А я, напевно, не там відкрив свого рота...».

Цигарка вже догорала. Почала шкварчати шкіра на пальцях. Але Семен того не чув. Так його присіла гризота.

Районний відділ КДБ розміщався на другому поверсі райвідділу міліції, отож, коли показалося у дверях якесь страховище, черговий міліціонер ймився за кобуру, а коли придивився, дуже хотілося сміятися:

— Ви до кого, громадянине? — спитав офіційно.

— Я... Я... — Семен дорогою такого всякого передумав, що ним уже почали збирати страхи, в горлі пересохло, язик кудись затягнуло так глибоко у горло, що видай би тепер і не знайшов за страшно великі гроші, здосвітку нічого не їв і не пив, якщо будуть бити аби не ригав, бо то якось не файно обригати людям стіни, будуть потім сміятися, або заставлять робити ремонт за його рахунок... — Я... мене... викликали в КДБ... — ледве вичавив із себе.

— А-а-а-а! — протягнув черговий, — як ваша фамілія? — і подивився в якісь папери, — проходите на другий поверх, повернете направо, побачите двері і подзвоните.

Семен ледве піднявся по сходах, від незвички подолав зранку більше дванадцяти кілометрів. Колись, коли ще не було транспорту, то всі йшли пішки до Городенки, туди і звідти, а тепер чудове автобусне сполучення, то й звісно, — думав ідучи сходами, — народ дещо зніжився, а з іншого боку, просто — таки, зледащів.

Як тільки подзвонив, зразу відчинилися двері:

«Невже на мене чекали?»

— Ви звідки?

— З Топорівців! — у Семена блиснула надія, — може, це помилково?

— Фамілія?

— Семкович! Семен Семкович. — О-о-о! Який приємний чоловічок! Так мило говорить, — подумав.

Надія не згасала. По тілу почало розливатися тепло

— Заходьте! — мовив так, що в Семена щось зловіще тьохнуло всередині, — двері за ним клацнули. Не встиг озирнутися для переконання. — Заходьте ось у цей кабінет!

Семен зайшов. Кімнатка невелика, без вікон, лише двері через які щойно зайшов. Під стінкою столик з одним кріслом.

— Почекайте! — і знову двері клацнули.

Гість стояв, стояв, ніби чекав на якийсь присуд. Зверху якось дуже світила лампочка, і то так, що скоро почало щось рябіти в очах. Торкнув за табуретку, міцно прикріплена до підлоги. Семеном заволоділа якась невпененість в собі, байдужість...

Раптом у дверях заскреготав замок, двері відчинилися, зашли два солідні чоловіки, при галстуках... Один сів за столик, другий став ззаду. Семенові поповзли мурашки по спині і чупер на голові почав піднімати шапку.

— Семен Сиродюк? А звідки у вас є гранати?

— Які гранати? Ви що? Жартуєте? — хотів усміхнутися, але з того нічого не вийшло. Сухі, пошерхлі губи від тривоги лише скривилися.

— Хіба не ви біля церкви говорили, що могли б кинути гранату, у тих, котрі носили всяке церковне начиння..

— Ось у чому річ, — майнув блискавкою здогад у Семеновій голові, — хтось із сексотів почув і зразу доніс. Ото Юда! Знав би хто. Якби знав!

— Так що, не пригадали?

— Це не правда! Бігме Боже, не правда! Я такого не говорив. Що, я не розумію?

— А все-таки пригадайте, що ви говорили? Може, хтось інший?

— Може, ви не були тоді біля церкви?

— Ні, був! Що був, то був! Але я такого не говорив і не чув аби хтось також про таке говорив.

— То що, не пригадуєте?

І тут Семена, як щось огріло чи по голові, чи по плечах і втра-та пам'яті. Прийшов до пам'яті, лежачи на нарах. Лише в сорочці і трусах. Водив очима по сірій стелі, потім по таких же стінах. Бр-р-р-р! Мабуть змерз. Хотів підвестися. Не зміг. Різкий біль скував тіло. Боліло в грудях, боліли плечі, руки. Хотів повурухнути ногою — не зміг, другою — теж. Ним заколихало, ніби на гоїдалці, і полинув кудись далеко-далеко. На думку спливли його батьки, яких уже давно поховав...

Раптом заскреготав замок, двері відчинилися, міліціонер посміхаючись заніс склянку чаю і шматок хліба.

Семен подивився на чай і знову закрив очі. Пробув у камері три дні. Біль у тілі трохи вщух, трохи відійшов від того всього. Йому принесли одяг веліли одягатися і йти додому. Трохи защемило за домом. В тілі пробудилася якась радість, надія, що скоро це все закінчиться. Дома то є дома. Одягнув лише сорочку і штани.

«Вже мені кожуха і куфайки не треба. І так нічого не допомогло. Надворі все ж таки літо». Поділив одяг на дві частини, якось так зв'язав, щоби можна було перекинути через плечі. Все-таки так легше нести. Немав з собою ні сумки, ні мішка. Його знову покликали до кабінету. Але інший. Там за столом сидів ще якийсь незнайомий.

— Ну! Ви зробили висновок товаришу Сиродюк?

Семен мовчав.

— Ось тут розпишіться, що будете мовчати і нікому ні слова, де були, що тут з вами було. Домовилися?

Вийшов на свіже повітря і вдихнув на повні груди. «Боже! Як приємно» Але тут же присів на лавку. Перед очима закружляли якісь кола, то більші, то менші, закрутилося в голові. «Боже! Три дні! Три дні! І що з ним зробили. Як то здорового хлопа можуть звести на ніщо. Збили на квасне яблуко».

Коли йшов на автобусну станцію, дивився довкола, як люди веселяться, сміються, щось говорять між собою, і таке воно все миле твоєму серцю, таке миле. Три дні пройшло. Всього три дні. А здавалося, що перебув десь у інших вимірах світу кілька років. Якось дивно, тільки що пробув у одному світі, переступив поріг — і вже в іншому.

Коли в селі зійшов з автобуса, зразу повернувся до церкви і тричі перехрестився:

«За тебе, моя люба церковко, я постраждав. За тебе! Але докладу всіх зусиль, щоб ти запрацювала, як нова. Ще сьогодні розкажу людям, як мене катували радянські кати».

Параска, як побачила Семена, то аж, сарака, сплеснула у долоні.

Почорнілий, схудлий, очі позакисали і позападали, зарослий, нерозчесаний...

— Семене, що з тобою? Що з тобою зробили? Чи орали тобою, чи культивуацію робили?

— Ще гірше, Парасю! Мені здається, що по мені трактори їздили вздовж і впоперек. Я тобі зараз покажу, яке моє тіло в синцях — і почав роздягатися перед дзеркалом. Але! О Господи! Ніде ні одного синця. Як це так може бути? Таже такий слабий, що ледве зайшов на своє подвір'я. А тут на тобі.

«Напевно, били сибірським валянком, ще й у середину поклали камінь, тому не видно синців» — подумав Семен.

VI

— І все-таки зійшло сонце і на нашій вулиці! Зійшло! Зійшло! — кричали віруючі, коли одержали право відкрити церкву. Радості не було меж. Людей зійшлося до церкви, що не було, де голці впасти. Тут же обрали церковний комітет, ревізійну комісію, касира. Головою церковного комітету обрали вже не молодого, але ще досить енергійного Дмитра Маркозика.

— Дорогі друзі! Я вітаю вас з нашою великою перемогою. Може, декому збоку буде здаватися, що це є аж не таке визначне. Але для нас це велика подія. Скільки наші люди їздили до Москви, скільки писали заяв, просьб. Хто мав з цим справу, то бачив, яка глуха стіна стояла перед нами. Зразу нас не хотіли бачити, не приймали наших людей, сміялися з них, принижували, але ми не стидалися цього. Потім нас не хотіли чути, але ми стукали й стукали і примусили їх відкрити двері, впустити нас і вислухати. Пізніше з нами вступили в діалог. І як результат — ми добилися свого. Тепер справа за нами. Церкву треба відремонтувати, помалювати. Цим повинні зайнятися чоловіки. Всередині треба убрати. Цим повинні зайнятися жінки. Від кожного двора треба здати церковному касиру гроші. Хто скільки зможе. За кожний витрачений карбованець кожної неділі після служби Божої касир на зборах перед церквою буде звітувати перед вами. Отож берімося до роботи. Людям така бесіда дуже сподобалася.

На другий день зібралися чоловіки і хлопці. Керівництво ними взяв на себе Дмитро Маркозик.

— Ти, Іване, бери кілька хлопців і давайте зрубати оці старі акації, від яких користі мало, лише гніздиться на них гайвороння. Оці гнізда ніяк не прикрашають нашу церкву. А ти, Василю, з хлопцями пошукайте саджанців ялинок і на місце цих акацій посадить їх. Це буде набагато ліпше.

— Так! Петре! Ти добрий столяр. Підбери собі помічників і поремонтуйте при потребі усі двері в церкві, хори і підлогу. Зробіть кілька лавок для старших людей.

— Ох тобі, Васильку, доведеться прикластися до дуже важливої справи. Бери грошей, скільки треба, їдь куди хочеш, у тебе є машина, але маєш привезти на церкву хрести. Бажано, щоб були з нержавіючої сталі.

— Іване, Іване! — Маркозик щось, напевно, пригадав бо усміхнувся. — Бери кількох хлопців, бажано, щоб хтось з них мав машину і їдьте по організаціях шукати облицювальну плитку. Фундамент церкви облицюємо плиткою.

— Та-а-ак! Хто тут є з бляхарів? Ага! Передивіться всю крівлю. Якщо є потреба, то замініть окремі листи бляхи. Хто ще залишився, беріться до впорядкування церковної огорожі та цвинтаря.

— Ви, вуйку Василю, малюйте образи до церкви. Великі, малі. Вони усі прийдуться. Так, Грицю, ти маєш машину, поїдемо разом шукати малярів. Треба помалювати церкву ізсередини, а то якісь нелюди малювали стіни під музей і таке намалювали, що, Господи, прости їм. Тьфу! — і Дмитро сплюнув. Тепер те все треба здирати. Купа роботи.

І робота закипіла. Кожний день старші груп звітували, як ідуть справи.

Якщо надворі радилися чоловіки, то в церкві порядкували жінки. Старша сестриця Анна Чеботар роздавала свої розпорядження.

— Жінки! Ану тихо! Слухайте, що я вам скажу. Церкву треба убрати. Дуже багато треба вишивок: і рушників, і салфеток, скатертей на престол, і на паперть. Котра не може це робити, то додому за ножем і здирати цю фарбу зі стін.

Старша Кутейчиха з двома доньками взялися вишити скатерть на престол. Чеботарі — скатерть на паперть. Анна Семенова з донькою зобов'язалися вишити по рушникові. Марія Станич, Настя Семкович, Параска Кульчик і біля десятка інших — по рушникові. А ті — салфетки... Робота закипіла. Можна з упевненістю сказати, що до роботи взялося усе село. Такий патріотизм витав у кожній хаті! Усі раділи, що нарешті будуть мати свою церкву. Хотілося їй так відремонтувати, відновити, убрати, як у нікотрій церкві в довколишніх селах.

І все це так і сталося...

Лозунг, який висів на школі «Партія і народ — єдині!» школярі скинули і потоптали ногами. Ніхто нічого їм за це не сказав. Лише всі у селі заговорили:

— Ми зруйнували цю єдність і доказали багатьом, що ніколи і ніякої єдності між партією і народом не було. Партійці писали на папері одне, думали інше, говорили третє, а робили по своєму «усмотренію». Комуністична партія дбала про увесь світ, тільки не про свій народ, забрала у народу віру, русифікувала, створювала нову націю — радянський народ.

А народ дбав і хотів добре жити, хотів віри, української мови, зберегти давні звичаї, традиції, свою національну культуру.

ЛІТО 1262 РОКУ

ДАНИНА

І

онце заходило за обрій. Сім'я Ватамановичів вечеряла перед хатнім порогом. Перед ними виднілися густі зарослі верб, що росли по обидва боки потічка, який дзюркотів від трьох водяних джерел.

Василь уже більше двадцяти років служив сільській громаді. Село розросталося таки на очах. Його думки перебили тривожне кахкання диких качок, які знялися із водяного плеса на Осоках.

— Хто би то міг їх сполохати? — подумав. Місцями на Осоках зеленіли густі очерети, а місцями — росла різоха. Там, де можна було дібратися багnistими болотами, тополівчани восени жали очерет і накривали свіжі будови надвірних споруд або латали напівзогнілі стріхи. Різоху використовували для виготовлення сніпків, якими пошивали стріхи хат або час від часу латали старі.

— Так, так, — думав Василь старанно пережовуючи їжу, — позаростали тяжкі життєві рани після монгольського нашествия. Багатьох знайшли пораненими і виходили їх. Звичайно, це була невелика кількість людей. Більше двох тижнів копали могили і ховали замучених і убієнних односельців кількох ближніх сіл. На решту не стало сил. Їх тоді зібралося не так-то і багато. Треба було думати про живих: будувати житла і надвірні споруди. Худоби, коней і свиней назбидали вдосталь.

Вечоріло. На заході настигла червоняста багрянниця. Небо ніби запалало вогнем. Поодинокі хмарки і верхів'я дерев зачервонілися, ніби чогось завстидалися чи що.

За цей час виросло нове село. Кілька вулиць впиралися зі сходу в горб. Вечірнє сонце світило у вікна всіх однакових хат. Шибки у вікнах теж зачервонілися. Здалека здавалося, що в кожній хаті щось горить, але ніде не було видно диму.

Оскільки будували громадою, то всі хати будували зрубові і однакові. Біля кожної хати будували, також однакові, на двірні споруди. Якщо комусь із гостей доводилося побувати в селі, то довго ходив від хати до хати, такі вони були однакові, розпитуючи про свого приятеля, аж поки не показували рукою.

Сонце помаленько сідало за обрій. З-поміж високих тополь закрадалися сумерки, спершу соромилися-соромилися, але поступово нахабніли і покривали темною густою пеленою все, що було на їхньому шляху.

За цей час свої долі поєднали Василь Ватаманович із Миросою. Іван Кутейко пішов на діти Параски Станич, Пилип Маркозик одружився із Ганною Сиродюковою, Гаврило Стецьків зійшовся із Настунею Семенівною. Якщо спочатку Станичиху ми називали старою, то це велика помилка, коли відшукали пораненого Пилипа Станича, його дружина від радості помолоділа, виходила своїми цілющими травами, а Бог за вірні і гарячі молитви нагородив їх на старість шістьма дітьми. Стара Кривчучка невдовзі померла, залишивши знайдених у бур'янах двох онуків. Цікаво, коли їх угледіли, побігли до них, то на місці їх не знайшли. Ті зі страху повтікали рачки помежи бур'яни. Коли все-таки знайшли, то розповіли, що тих кілька днів харчувалися мертвечиною. Помер і дід Єрус. Станичиха своїми цілющими травами виходила Івана Кутейка.

Раптом на Осоках знову знялися з криком дикі качки, їх підтримали сірі чайки, які ніколи не покидали ці болота.

— Чого б це? — стривожився Василь, на нього з осторогою подивилася Мирослава.

Коли все стихло, Ватаманович знову поринув у свої думи.

«В центрі села побудували гміну, поряд невелику церквцю. Священика не було. Відправу проводив дяк — Пилип Маркозик. По другий бік гміни — обійстя Ватамановичів. Мирося і Василь жили дуже щасливо і в злагоді. Село спочатку було невеликим, повітової влади майже не було, то ж сільчани жили собі за колишніми законами, а то й за своїми.

Вище Осоків розливалося велике водяне плесо, яке з часом нові поселенці назвали великим ставком, пізніше Ставищем. Це слово легше вживалося в розмові і прижилося. Ставище кишіло рибою, раками. Нові поселенці наловчилися плести із тонкого пруття своєрідні посудини, які пізніше охрестили кошиками. Їх закидали на ніч у ці води. Дехто ранками ледве витягав кошики з води, так наповнювалися рибою. В лісах блукало повно дичини. І свині рідко хто годував. Не було такої потреби. На городах переважно вирощували зерно, щоб мати хліб і картоплю. До цих двох продуктів було всього вдосталь».

— Чи не пора тобі, Іванку, вже женитися? — перебила мовчанку Мирослава, звернувшись до їхнього одинака. Тяжкі роди були у неї, ой, тяжкі. Станичиха ще тоді сказала їй, що в неї більше дітей не буде і ледве виходила Мирославу.

— Починається! — зло буркнув Івась, витираючи від їди припухлі губи. — Моя суджена ще ходить пішки попід стіл. Почекайте, нехай підросте.

— А чого чекати? — підтримав розмову Василь, — ти в нас один, як десь підеш на цілий день, як нам з мамою скучно. Були б онуки, ми би їх бавили і нам не було б так самотньо.

— Онде, у Маркозиків, яка гарна дівчина. Росла, працьовита, красива. А яка тиха. До неї заговориш, а вона лише усміхнеться і мовчить.

— У тихому болоті чорти водяться. Прийде час і оженюся, — знову буркнув Іванко і попрямував поза хату, де товстим шаром лежала розтелена суха трава. Її сіном ще назвати неможливо, бо сирувата, тож і розкинули, щоб досушувалася, а на завтра планували скинути в копицю.

Івась розтелив вереню і приліг у запашну траву. Так любив запах сіна, що й не передати. До пізньої осені любив спати на стриху у запашному сіні. Розкинувшись горілиць, втупив погляд у темне небо, на якому рясніли ніби золотисті перла — зорі. Ще маленьким любив бігти до діда Єруса, особливо, коли вже темніло. Тягнув діда надвір і показував ручкою в небо.

— Ото, Іванку, велика зоря, — і дід тикав угору палицею. — Коли перед Святим Вечером зійде, увесь люд іде вечеряти.

А такі маленькі, як ти, хлопчики ідуть попід вікна колядувати, — дід присідав і голубив мале хлоп'я. Івась далі поглядав на небо. Дід уставав. — А там, куди дивишся, то є Велика Ведмедиця, вона має форму воза і дишля. Складається із семи зірок, — і Єрус, показуючи палицею, починав рахувати, — одна... дві... три.... А он там, бачиш? Мала Ведмедиця. Також складається із семи зірок. І також має форму воза й дишля. Лише меншого за розмірами. Відтоді так Івась полюбив зірки і до сьогодні. Потім зупинив свій погляд на двох зірках, які світили рядом.

Ще будши малим, почав сходитися із Гануською Заєчович. Обое любили заглибитися в лісові нетрі, десь присісти і слухати, як шумить ліс. Високі тополі лопотіли вверху своїм листям, поодинокі смереки завивали, мовби десь далеко бродили вовки. Постійно цвірінькали горобці, кричали шпаки й ворони. Заливалися співом соловейки. Високо в небі махали крильцями жайворонки, посилаючи додолу свої трелі. А коли пролітав над лісом беркут чи сокіл, усе птаство миттєво замовкало. Потім заново все повторялося. Дуже любили, як стукав дятел, кували зозулі. Одного разу ліс прорізав пискливий крик. Ганнуса зі страху притулилася до Івася. Івасеві теж кров застигла в жилах, але не показував цього перед дівчиною.

— Боїшся? Боїшся? А я не боюсь! — сміливо дивився зблизька в її очі, вже тоді, його цікавили її брови, ніс, губи. Але то ще все було по-дитячому.

Ганнуса виросла. Стала красивою. Висока, стан гнучкий, як у молодій топольки.

А очі... брови... губи...

— Ум-м-м-м — застогнав Іван, зігнувши руки в ліктях і кулаками доторкнувся до плечей, нашпанувався, п'ятами вперся в сіно, молоде мускулисте тіло припідняв кілька разів і опустив. Аж замуркотів у душі. Таке з ним почало часто траплятися останнім часом. — Чого б це? — не раз думав.

II

Отак вони жили кілька років, і ніхто їх ні про що не питав. Василь Ватаманович, не маючи аж таких громадських справ, займався своїм господарством. Знав лише, що десь там, далеко, Данило Галицький жив зі своєю свитою у м. Холм залишивши зруйнований Галич. Хан Батий відійшов і побудував над Волгою місто Сарай, заснувавши там столицю Золотої Орди. Галицька Русь зализувала страшні рани.

Через кілька років хан Батий прислав звістку галицькому князеві: «Дай Галич!» Князь, який на той час уже був коронований римським папою на короля, чекав такої звістки, але зразу після повернення монголів у дикі степи. Коли ж пройшло кілька років, всі ці страхиття стали помало проходити, мов страшний сон, усе почало входити в нормальний ритм життя — і тут тобі на! Як грім серед чистого неба: «Дай Галич!»

Король кипів злою люттю від безсилля. Стискав кулаки, аж хрустіли пальці. Не призивик, щоб хтось диктував якісь умови.

«Дай Галич! Дай Галич! Дай Галич!» — здавалося би збоку, що тут аж нема нічого страшного. Але Данило добре розумівся на таких речах. Батий кликав до себе... А бути в Батия — це приниження його гідності, знуцання над переможеним. Звідти можна й не повернутися.

Спочатку король розізлився:

— Ніколи! Ніколи не піду до Батия на поклін! Ліпше вмерти отут! Звичайно, якщо по-чесному, смерть на полі бою більш пристижніша, ніж під глузливі насмішки Батия.

— Наш дорогий князю! Наш вірний королю! Усе ж доведеться! — обмовилося кілька бояр, мов по команді.

Данило підійшов до кожного. Його погляду бояри жахалися, відверталися назад, закривши обличчя руками.

— Що!? — закричав на всю міць горла. — Я знаю..., я знаю..., — важко дихав, ніздрі то звужувалися, то розширювалися, очі горіли гнівом, підняв уверх руки із затиснутими кулаками, дехто з бояр перелякався, невже зараз буде битий, хоча Данило ніколи собі такого не дозволяв.

— Я знаю! — повторив, — що багато хто з вас хотів би, щоб я звідти не повернувся. Але! — Данило пішов і сів на трон. — Я поїду!... Поїду! І на зло своїм ворогам, повернуся. Рано мене хороните!

І повернувся. Але привіз наказ Батия — що всі, крім жінок, від десяти років життя мають давати десятину зі свого майна: від овець, всякої худоби, ставів, озер, млинів і різного ремесла. Щороку кожне село мало давати до орди одного хлопця й одну дівчину.

А в Тополях уже більше двадцяти років круглорічно корчували старезні тополі і розширяли свої городи. Старанно платили данину князеві та монголам.

III

Як то буває, коли вдарить блискавка, а потім грім, і дивись, найкраща груша чи яблуня, яка має прекрасні плоди, — смачні й соковиті, враз розкололася надвое. Половина груші ще не спілими плодами взяла та й обвисла. Ціле поселення любувалося ними: «Звідки вони тут узялися, хто їх садив?» А тепер? Люди йшли і йшли подивитися, хрестилися, співчували такому великому горю, яке впало на дерево, і ніхто не міг зарадити.

Отак, мов блискавка, одного дня шарнула по Тополях звістка. Прискакав вістовий і повідомив, що село має дати монголам одного хлопця й одну дівчину. Причому це мають бути рослі та файні. Невелике сільце закам'яніло. Всі матері нависли над своїми чадами, мов квочка над курчатами, коли в небі закружляє шуліка. Зразу все стихло, а потім став ширитися шум: «Кого? Кого? Кого?»

Як таких правил відбору не було. Хлопців у селі було вісім, а дівчат — десять, які мали від сімнадцяти до двадцяти двох років. Найстрашнішим для Ватамановичів було те, що до цієї вісімки входив і їхній Івась.

— Е-х-х-х! Якби був уже одружився! Якби! — заплакала в хаті Мирослава. Від почутого в неї крутилося в голові, рябіло в очах, а під грудьми ніби хтось засунув велику грудку льоду. «Один син! Один син!» — хотілося кричати на весь ліс. «Не-

вже?.. Невже?.. Бог його не обереже? Та й люди повинні їх зрозуміти. Скільки її Василь зробив для села, для його становлення. Повинні відкинути її синочка» — ридала душа. Після цієї звістки прийшов додому господар. Мирослава зразу помітила, як він змінився на лиці.

— Також журиться — подумала.

Той сів на лаву під образами, поклав голову на руки і задумався. Йому здавалося, що вони обоє з Мирославою зализали свої тяжкі рани, завдані монголами. Але то не так! То не так! Хотілося кричати від розпуки. — От що значить неволя, завоєвники. Що то, коли ти у своїй хаті не господар. Завоюєвник, що схоче, те й зробить з тобою. І нікому не пожалієшся. Ніде не знайдеш правди. Невже отак усе життя? І твої діти, внуки, правнуки...

IV

Село ніби припало якимось мороком. День видався ясным, погожим. То звідти, то звідти стікалися люди до гміни, де на невеликому майдані проходили віча. Звичайно, віча, по правді сказати, проводилися дуже зрідка. Не було аж такої потреби.

Надворі пахло сушею. Небо було чисте, як сльоза. Сонце ходило уже низько, особливо сьогодні, ніби хотіло бачити, що там робиться на білому світі, і посилало на землю й посилало свої ще гарячі промені. На майдан прийшли і старе і мале. Довго не виходив з гміни їхлюбимий старійшина Василь Ватаманович. Усім було його жаль. Адже його син теж попав в те кулко. «Хоча, ще всяко може бути» — так думали ті, у кого таких дітей не було. «Господи! Змилуйся! Коби не мій! Коби не мій!» — так думали ті, чиї діти стояли попереду.

А попереду стояли в одному кулку вісім хлопців, у другому — десять дівчат. Сміялися, жартували. Ніхто не брав близько до серця, що над деким з них нависла, можна сказати, смертельна небезпека. Завтра двох із них повезуть із села назавжди. Назавжди!

Ніхто з них не звертав уваги, що майже половина листя на вербах пожовтіло, на тополях трималося зеленим, як серед літа.

Якби не почервоніле листя на грушах, а пожовтіле на яблунях, можна би подумати, що це не бабине літо, а справжнє.

У повітрі густо літало павутиння. Навпроти сонця виглядало, ніби все навколо снується срібними нитками. Верхівки дерев обсновані безліччю нитками і вітер загравав, мотилькаючи ними.

Чоловіки стояли осторонь і покурювали. Жінки теж. Межи ними стояла Мирослава і душі в собі не чуяла. Її серце відчувало якусь біду, і то велику. Іванко, її синок, щось розказував там хлопцям, сміявся, напевно, жартував, не віщуючи якогось лиха, яке нависло над ним.

Нарешті показався старійшина. Ішов тихою ходою, ніби наступав на якісь колючки босими ногами. Чоловіки покидали цигарки.

— Шановне товариство! Те велике горе, яке сталося більше двадцяти років тому, знову дає про себе знати. Я не буду пояснювати. Ви уже все знаєте. Так кого із цих, цвіту нашого поселення, маємо післати на вірну погибель до проклятих Богом і людьми — мунгалів?

Усі опустивши голови мовчали.

— Як зробити, щоб було по-справедливості? У кого, які є думки? Мені легше було б вирішити, якби...якби... — і тут Василь поперхнувся. Було чути, як серед жінок заридала Мирослава.

«Тільки не мій! Тільки не моя!» — декотрі так хвилювалися, що ламали свої пальці, інші гризли кулаки.

Усі стояли як заанімілі. Не дивилися один на одного. До вчорашнього здавалося, що всі дружні, як одна сім'я, й одні одним допомагали чим могли. Сьогодні обличчя в багатьох посуворішали. Судорожний страх оволодів багатьма. Ті, котрі ще вчора ходили по селу, сміялися, жартували, займалися ділом, сьогодні опустили руки.

«Тільки не мій! Тільки не моя!»

Кожна мати готова вчепитися в горло будь-кому, хто насмілиться зачепити її чадо. Громада вмить розділилася на дві половини. Одна вважала, що вони до цього не причетні, тобто не мали таких

дітей, а далі хто зна як буде, цим не переймалися. Інша — батьки, родина тих, що стояли попереду — вісьмох хлопців і десятих дівчат... вісім хлопців і десять дівчат... вісім хлопців і десять дівчат...

«Тільки не мій! Тільки не моя!»

— Тоді в мене є думка, — обізвався старійшина, ледве стримуючи ридання. Чомусь у його голові витали страшні думки. Але мусив. — Як обраний громадою, я заготовив десять дерев'яних скалок. Одна з них надломлена. Хто витягне надломлену, той... той...

Хлопці почали підходити. Аж тепер зрозуміли, що на них чекає. Кожний тягнув не просто скалку, а витягав свою долю. Громада напружилася, зігнулася мов та молода деревина, коли її дуже зігнути, навіть може переламатися.

Першим потягнув скалку Грицько Кутейко. Зажмурився. Затиснув скалку у тремтячому кулаці. Боявся розтулити.

Зверху пролітали ворони. Напевно, старий ворон почав каркати. Усі мовчки підняли голови догори, а потім помахали кулаками, мовляв, мовчи і лети собі далі.

Грицько насилу розтулив кулак, відкрив очі і став перекидатися на радіощах з голови на ноги. Параска, мати його, поклала Грицькові голову на плече і з радості заплакала. Не змогла втримати свого переживання.

Підійшов молодший Пилип Маркозик. Тричі перехрестився і голосно мовив:

— Допоможи мені, Господи!

Усі бачили, як тряслася здорова долоня. Пилип великого зросту, широкий у плечах. Його здалеку можна було вирізнити серед однолітків. Старший Пилип зіціпив зуби, аж вилиці заходили, а Ганна, мама Пилипа, затулила рот долонею, дивлячись у той бік, де вирішувалося бути чи не бути.

— Дякую тобі, Господи! Дякую! — пролунало спереду, і Пилип відскочив набік.

Третім була черга Данила Стецьківа. Той стояв, як укопаний. Від нервового збудження не міг ступити жодного кроку. Тато Гаврило, залишивши громаду, тихенько підійшов:

— Ну Данику. Ну!

— Тату, не можу. Не можу і все! — плечі здригнулися, чим розжалобив тата і той заплакав. Ніхто нікого не підганяв. У багатьох нерви були так натягнуті, що покажи ножа, та й урватися можуть..

Данило взяв себе в руки і витягнув скалку. Тут же обидва з татом почали обійматися на радощах, цілуватися. У Мирослави Ватаманович від хвилювання почали підгинатися ноги, але сусіди, котрі стояли поряд підхопили, і підтримали.

Наступним мав підійти Іванко Ватаманович. Перед людьми стояв прямо-таки красень. Що файний. Високий. Чорнобривий. Кучерявий...

Іванко подивився на тата. Йому здалося, що той почав сивіти. Старший Ватаманович стояв біля шапки зі скалками ні живий ні мертвий...

Івась зробив кілька кроків. Йому здалося, що до ніг хтось прив'язав якісь тягарі. В голові гупало: «Навіщо такі випробування?». Озирнувся на Ганнусю Заєчович, яка також стояла ззаду у першій десятці. В її очах прочитав: «Прости! Прости!»

«За віщо?» — протягнув сміливо руку до шапки і витягнув... витягнув надломлену... Почав підійматися на голові чупер... Василь опустився на землю. Мирослава заридала, рвучи на собі волосся:

— Люди, рятуйте!.. Людочки, допоможіть!.. Одна дитина... один син!..

Сусіди тримали попід руки. Підійшла до Параски Кутейчихи:

— Парасю! В тебе їх є восьмеро... Відпусти свого.

Параска плачучи відвернула голову вбік. Підійшла до Настуні Семкович. Вони дружили сім'ями:

— Настуню! І в тебе їх є восьмеро...

Але та плачучи дивилася собі під ноги.

— Марусю! — підійшла до Марії Чеботар. Та заперечливо помахала головою. Підійшла до кожної з семи мам і кожна відмовила.

— Як то є? — подумала плачучи Мирослава, — своя сорочка...

Жодна не хотіла віддавати свою дитину на смерть.

Із дівчат надломлену скалку витягла Ганнуса Заєчович. Плачі та ридання подвоїлися. І хоча в тієї були ще діти, та всерівно жаль такої красуні на всеньке село. Лише брати віддачу, а тут тобі віддавай! І куди? В пазурі смерті, щоб там над дитиною знущався якийсь немитий, нешкребаний мунгал.

Ніхто на вічу не звертав уваги на сонце, яке почало хилитися в другий бік. Так усі пройнялися емоціями, що не помітили, як половина майдану була в тіні.

Старійшина за своїм правом вирішив змінити правила гри. Хоч знав, що чинить недобре, аби врятувати свого одинака пішов на громадський злочин. За наслідки не думав. Від горя розум помутився. Декому це дуже не сподобалося. Але громада, прибита горем, промовчала.

— Усі хлопці стають під тим деревом і на віддалі п'ятдесят метрів, — голос став невпізнаним, — мають попасти стрілою в ту прибиту дощечку. Хто перший не попаде... той...

Тут же принесли лук, стріли, відміряли п'ятдесят метрів і почалося.

Першим узяв лук до рук Дмитро Станич. Довго протирав землю чоботами, ніби хотів рівного місця, потім довго дивився на дощечку прибиту на дереві, гейби щось ворожив. Ніхто не підганяв.

Нарешті приклав лук до грудей, твердо натягнув тятиву, адже не вперше, і пустив. Стріла летіла рівно. Всі затамували подих, особливо старший Пилип Станич. Ганна хрестилася і молилася. Ніяк не могла зрозуміти, якщо вже Іванко Ватаманович витягнув свій льос, то чого дражнити нерви? Якщо вже так сталося, то чому першим не стріляє Іванко? Але тут усі з радості закричали. Стріла стирчала із дощечки.

Далі стріляли — Петро Чеботар, Михайло Семкович, Грицько Кутейко, Пилип Маркозик. Усі попали в ціль.

І нарешті черга дійшла до Іванка, який весь час позирав на Ганнусю Заєчович, як вона вмивалася сльозами. Навколо стояли її подружки, родичі, сусіди і всяко розраювали. Іванові вже було однаково. Жаль батьків. Але одне добре, що піде до татарів

разом зі своєю коханою. А що вже там буде, то буде. На все воля Божа.

Іван не дуже мав охоту брати до рук лук. Як одинак ніколи не ходив на полювання. І з лука стріляв дуже рідко. А з другого боку, жаль було Ганнусі, і звісно — себе. Хотілося жити. «Ой як хотілося жити», — промайнуло в голові. Взявши в руки лук і стрілу, відчув у душі якесь тремтіння, подивився на тата. Той дивився на сина. Іванко прочитав у татових очах, мовляв, по-старайся, сину.

І той старався. Опанувавши собою, прилаштував до грудей лук, приклав стрілу, натягнув тятиву і довго-довго тримав натягнутою. З громади дивилися, то на Іванка чи вистрілив, то на дощечку. Врешті-решт блиснула стріла проти сонця, але попри дерево. Всі мовчки подивилися на старійшину. Той стояв, як зарізаний, але ще не здавався. Набравши повні груди повітря, крикнув у відчай:

— Пробігти сто метрів, хто відстане... той...

Маючи одну дитину, всяк хотів її захистити. Знову пішов на порушення вічевих правил. Так хотів бути й далі щасливим, так бажав своєму сину щастя. Але... Іванко пробіг останнім...

Багато в громаді полегшено зітхнули. Закінчився такий напружений день. Багато з сьогоднішнього віча раділи. Ой, багато!

— Люди! Люди! — раптом закричала Мирослава.

Усі подивилися на неї. Стежачи за подіями, які творилися на майдані, мало хто звертав на неї увагу. А тепер усі жахнулися. Перед ними стояв майже мертвець. Посивіла. Обличчя жовте, як віск. У грязюці. Волосся на голові розкуйовджене.

— Люди! Сьогодні я роблю своєму синові перший день весілля... А завтра... а завтра.... Приходіть увечері, хлопці та дівчата, до вінка...

V

Почало вечоріти. Гаряче сонце заглянуло на подвір'я Ватамановичів і обсипало вогнем білу хату. По селі кілька було бесіди, що про денне віче.

З одного боку, старійшині співчували, що такий льос випав його синові, а з другого — засуджували, що чинив не за вічевими правилами. Про Ганнусю Заєчович мало говорили, ніби їй так і мало бути, їх у хаті є багато. Проте в домі Заєчовичів плакали всі. Від малого і до старої бабусі, що сиділа на печі. Хоч їх багатенько, але кожного жаль. Мама Ганнусина все дивилася на свої розчепірені пальці, роззирала їх, і плакала, мовляв, десять пальців, але якби довелося котрийсь відрізати, то кожного жаль. Так і жаль їй дитини.

До Ватамановичів посходилися дівчата, сусідські жінки. Хлопці з лісу принесли смерекове деревце і поставили на стіл. Звідкись появилися паперові квіти. Тут же Мирослава знайшла весільну матку з числа сусідів, поставила на задню лаву подушку і посадовила на неї матку. Все це робила механічно, ні на кого не дивлячись. Робила все, ніби сліпа і заморожена. Василь сидів у хаті в кутку і лише поглипував на неї, чи, бува, не помішала-ся. Вона вже не плакала. Сліз більше не було. А те, що задумала, Василь їй не забороняв. Був сильною вдачі, але сьогодні стратив волю на своє життя, на те все, що відбувалося довкруг. Перший раз перебув життєвий удар, коли під час монгольського набігу втратив старих родичів, дружину і дітей. Життя є життя. Зажили старі рани, життя налагодилося вдруге. Але й тут йому не пощастило. Знову ж таки майже те саме. Чи зможе перебути вдруге такий важкий для нього життєвий удар, не знав. Сидів і не зводив погляду зі свого спадкоємця. В голові появлялися то зникали сцени з життя сина. Як сьогодні пам'ятає, в яких муках народжувала Мирослава. Але, слава Богу, синок був здоровим. Потім відійшла і Мирослава. Як на перших порах ночами бавив Івасика, коли той не спав. Був сильним, здоровим, і для нього то була забавка. Як сьогодні пам'ятає, як той ступив перший крок, як уперше вимовив слова — тятя, мама. З очей струйками текли сльози, але він їх не витирав. Йому залишилася ще одна ніч побути з рідною дитиною. Ще одну ніч. Коли трапляється якийсь смертельний випадок з близькою людиною, це велике горе. Пішов з дому і нема. Наперед ніхто нічого не знає. А тут усі знають, що буде сьогодні, завтра.

Е-х-х-х! Якби ще були в них діти, то, можливо, вони обое з Мирославою перенесли би це трохи легше.

Онде сидить його і вже не його син. Івась сидів і дивився на все якимось каламутним поглядом. Чи розумів, яке лихо впало на нього, чи ні? Збоку здавалося, що він не при пам'яті. Товариші, які ніби були його друзями, були щасливими, бо залишалися, але піднімали йому настрій, аби з ним щось не сталося. Бо татари такого не прощають. Якщо село їм дало некрасивого хлопця чи дівчину, чи нездорових, їх зразу вбивали і вимагали інших узамін. Їм ще треба було і вгадати.

Молодому почали завивати вінок. Василь це не сприймав серйозно, вважав, що це є зайве, але вдруге за останню годину подумав, що не хоче ні в чому заперечувати Мирославі. Так само спокійно дивився, як жінки готують назавтра гарячі страви. Для чого? Кому? Рано треба відвезти Іванка й Ганнусю. Йому все стало байдуже. Оце відвезе і все. Більше старійшиною не буде. Все те, що сьогодні побачив, як здалося, — черствість і байдужість людей до чужого горя, все те, що пережив від близьких йому людей, якось враз стало огидним. Усе розумів, ніколи би на таке не погодився, але ніхто не підклав плечі, не поспівчував, ніхто не намагався допомогти. У такі буденні дні — як усі посміхалися до нього, заглядали в рот, виражали велику і незаперечну повагу. Сьогодні проявилось нутро кожного. Людська сутність і людська психологія. Кожному тільки його сорочка ближча до тіла.

— Може, воно так і має бути? — подумав, але тут його думки перебили дівчата із жіночками:

Ой, співали горобчики,

Ой, співали пташки, —

Мирослава від почутого зімліла, її почали кропити свяченою водою. Майже без пам'яті сидів рядом Василь. Іван сидів під деревцем і тільки водив довкола очима. Все йому було немиле.

Трійця по церкві ходить,

Спаса за ручку водить.

Пречиста Діво, Мати,

Просимо тя до хати

Віночок завивати починати.

Матка, дивлячись на це все, жаліла: »Навіщо погодилася? Навіщо це було робити? Якись забаганки Мирослави. Ще не була на такому дійстві. Хіба тут до вінка?» Але взяла себе в руки і дала татові три листочки хрещатого барвінку, той дрижачими руками поставив їх на пучок повісма і три рази обмотав червоною ниткою, протягнуеною маткою:

Дайте, таточку, голку
Ще й ниточку шовку,
Хрещатий барвіночок
Зачинати віночок.

Мамі теж дали три листочки хрещатого барвінку. Мирослава сама стояти не могла. Її держали попід руки. Тримала в руках три листочки, тримала, взялася їх обцілювати. Всі заплакали. Якось, як мала дитина без точних рухів, поставила їх на пучок повісма і за допомогою жіночок обмотала тричі червоною ниткою:

Дайте, мамочко, голку
Ще й ниточку шовку,
Хрещатий барвіночок
Зачинати віночок.

Далі вінок увивала сама матка, приміряла на Іванову голову. Той уже на це все не звертав уваги. Що йому говорили, те і робив.

Жіночки розібрали квіти, які понароблювали дівчата. Найкращі дві квітки дали татові і мамі.

У щасливу годиночку
В'яже тато, бай, квіточку,
У щасливу годиночку
В'яже мама, бай квіточку.

Помало-помало, деревце прикрасили і заспівали:

Сідай, молоденький, сідай на стілець
Та й розчеши голівоньку під вінець.

Івана вивели з-за стола і посадили посеред хати на стілець:

Ой, перший раз, молоденький, перший раз
Поклонися татові й мамі хоч цей раз.

Івана підвели з лавки і силою заставили поклонитися родичам.

Мирослава знову зомліла. Недалеко до цього було і Василеві. Але старався триматися в силі.

Не один рік тато з мамою чекали,
Поки твого поклоночка ся діждали.

Татові і мамі дали в руки хліб, бо калачів не було, на хліб поставили барвінковий вінок. Їх з обох боків підтримували попід руки. Тричі доторкнулися до голови свого Івасика, потім вінок узяли в руки і знову тричі доторкнулися до голови.

Ой на горі, на горі дощик паде,
Тато з мамою синові вінок кладе...

— Синочку! Синочку наш! Ось і прийшла пора тебе поблагословити, — заголосила Мирослава й обвила синову шию.

З іншого боку став тато і собі зрошував таку милу голівку сльозами.

— Ніколи! Ніколи не думав, що до такого доживу.

Всі в хаті плакали. На майдані заграли наймлені музики. Але ніхто не танцював. Хіба то було до танців? Усі розбрелися по домах.

У Ватамановичів залишилися лише троє. Мирослава від утоми, нервового збудження, від того, що їй прийшлося вдень перебути, плюхнулася на ліжко.

«Івась! Її Івась» — і скривилася.

Іванко підійшов, пригорнув маму, сів і поклав голову на такі милі, такі йому рідні коліна. Як пахли йому. Здавалося, ніколи не забуде того материнського запаху. Якби довелося вибирати серед двадцятьох мам, то впізнав би свою. Неодмінно. Мирослава гладила його кучері. Світла в хаті не було. Згори у вікна зазирає срібний місяць, ніби щось пошукував. У хаті стало ясно, як удень. Ось забіліла піч, комин, двері, замисник, сволок почерез усю хату, образи, стіл з убраним деревцем. Думи обсіли посивівшу голову. Чомусь спливали на думку її родичі, сестрички, ті страшні дні, які довго приходили до неї у снах. Мовби вчора блукала лісом. Як зустрілася з Василем. Як побралися. Яку радість відчула, коли в страшних муках народила своєму коханому сина. Як бавили обоє. Василь усе хотів сам, усе робив біля Івася, жалів її. Вже скоро мало бути весілля, вона, Мирослава, бавила б онуків. Усе це їй ніби снилося. Але очі, очі були відкриті.

Здавалося збоку, що Івась спить, але не спав. Хіба можна в такий час задрімати? Запах маминої горботки, такий рідний-рідний. Чути мамині дотики до голови. Ніби й нізвідки вигулькинули у пам'яті хвилини, коли понабивав у ніжки колючих будяків, як плакав. А мама, рідненька мамуся, нігтями вишпортувала їх. Ніколи не сварила його. Все перед очима, як цілувала його маленького, потім більшенького, пестила. А татуньо все підкидав високо-високо, аж дух закривало. А мама все кричала на тата, що він виробляє з дитиною, а сама ніби сердита-сердита, але усміхається до них, сміється. Яке то щастя мати таких родичів. А тепер? Тепер покине їх назавжди. Що то буде завтра у цей час? Де він буде? Далеко-далеко. Його разом з коханою будуть везти в пащу страшного звіра, звідки ще ніхто не повернувся. «Чи страшно йому?» — подумав. І тут же в голові промайнула відповідь: «Уже однаково! Хіба це щось змінить? Господь Бог указав перстом на нього. І цим сказано все. Напевно, ще від народження був призначений на таку жертву».

Збоку сидів Василь і гладив по спині: «Боже! Чому так? Таже це моя кров. Моє ество, плоть від плоті. Не можу стати на двобій з ворогом. Захистити. Віддаю добровільно, мовби за згодою. Рідну дитину.

— Хлопчику мій! Дитино моя! — безпомічно рвалася душа від розпуки, — ти моя надія, ти моя заміна на господарстві. Як постарію, хто буде орати, сіяти, косити, молотити?

Подивився у вікно і підняв голову ввверх:

— Господи! Ти дав Свого Сина для спасіння людства. А я для кого даю? — але тут же поперхнувся. — Прости, Господи, бо я Тобі не рівня.

Густий осінній туман стелився над лісом. У селі тихо, скрізь пусто, село ніби вимерло. Крізь туман просвічувався місяць. Вітер колихав голими верхами. Тільки чути було, як падали пожовклі листки...

VI

Не спали в хаті Ватамановичів, у хаті Заєчовичів, та й напевно, ніхто в селі не спав. Видно було, як в одному вікні стовбичила

нечесана голова, то в іншому. Кожний зітхав, дивлячись, як за-сіюється густий туман, як вітер колихає гіллям струшуючи по-жовкле, а подекуди ще зелене листя.

Як тільки почало бряжчати надворі, Мирослава схопилася, так і не затуливши очей. Почала збирати Іванка в дорогу. Що все візьме в руки: — Хіба це йому потрібно? А це? А це? Що йому да-вати? — сіла на лаву і схопилася руками за голову. Нею почало трясти. Нарешті схопилася і почала кидати в торбину хліб, кусок будженого м'яса, і знову присіла. Ротом усе хапала повітря, мов та рибка у воді. Василь надворі впрягав коні.

На майдані юрмився народ. І ось показалися— Іван Ватама-нович і Ганнуса Заєчович. За ними йшли родичі, сусіди, товариші і товаришки. Івась і Ганнуса почали з усіма прощатися. Як одне, так і друге дивилися на людей такими очима, що здавалося, обое подурили.

Мирослава ходила з-заду за сином і голосила:

— Івасю, мій Івасю! Івасюнчику мій! Куди ти від нас відхо-диш? На кого ти нас покидаєш? Ти був нашою надією. Ти був на-шим гонором. Що ми будемо без тебе робити? Хто нам на старість подасть кусень хліба, кварточку води? Хто буде нам орати, сіяти, косити, молотити? Порадь нам, порадь... Йой! Йой!

А зозулька навесні буде кувати, а я ся буду зозульки питати, чи не бачила тебе, чи не здибала де, де ти подівся, куди ти по-линув? — По цих словах упала на коліна, підняла подолок, — я зараз буду твої слідочки збирати, — і почала нагортати в подолок порохи. Василь підбіг і підняв на ноги.

Йой, йой! Чим ми завинили перед тобою? Іванку, мій Іванку! Надіє ти наша...

Заєчовичка теж ходила слідом за донечкою і собі приповіда-ла, заливаючись сльозами:

— Ганнусечко моя, Ганнусечко! Та ти така файна, як зозуль-ка... На кого нас покидаєш?.. Йой, йой!

Іван і Ганнуса вже геть вибилися з сил, зупинилися поряд і вже до них підходили усі інші.

Нарешті поставали біля впряженого воза і вклонилися гро-маді тричі до пояса:

ВЕСНА 1944 РОКУ

ПОВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

I

авесні 1944 року в результаті Проскурівської операції війська Радянської Армії зробили пролом у німецькій лінії оборони, і фронт наблизився до Дністра. На Городенківщині почався великий здвиг відступу різнонаціонального війська, великих і малих груп людей, які по своїй і несвоїй волі працювали на німецьку владу. Їхали переважно возами, тачанками з сім'ями, і пожитками, які могли везти з собою. Багато було просто біженців, які не хотіли з різних причин залишатися в Радянському Союзі.

Спішно відступали і військові німецькі частини. Того «ордунга», якого дотримувалися при наступі на початку війни, не було. За німецькими військовиками вереннями тягнулися обози: господарські, санітарні, вози й авта цивільно-адміністративної служби, частини угорської армії, татаро-узбецькі та башкирські легіони, частини Російської Визвольної армії, донські та кубанські козаки з родинами і близькими. Все це супроводжувалося криками, нецензурною лайкою, інколи навіть автоматними чергами, грабунком місцевого населення. Всі намагалися сісти на потяги: пасажирські, товарні. Окремі видряпувалися на дахи вагонів. Звідти з прокльонами падали. Весь час свистіли гудки потягів.

Недалеко від посадки на черговий поїзд стояли старший чоловік і молодик. В обидвох на очах блищали сльози. Вони прощалися. Один мусив їхати подалі від Радянського Союзу, інший — залишитися. Він знав, що на нього чекає Сибір.

Старший чоловік служив при німцях повітовим староостою в одній зі східних областей. У своєму розпорядженні мав пару виїзних коней, тачанку. Але ніхто не хотів його возити. Якось випадково зустрів на вулиці колишнього знайомого з

одного села молодика на ймення Василь. Почав просити, щоб той пішов його возити. Василь погодився за однієї умови, що з його села волос не впаде у ні в кого з голови. Молодик мав трьох сестер і за їхню долю дуже хвилювався. Повітовий староста дотримав свого слова.

З Василевого села не вивезли до Німеччини жодного «остербайтера», німці нікого не розстріляли. Староста дуже полюбив Василя, який віз його сім'ю на тачанці аж зі східного регіону. Сім'я старости ніде не могла прилаштуватися на поїзд. З наближенням фронту відступали і вони. Чудом не опинилися у Проскурівській пастці. І все це завдяки вмілому їздовому Василю. Аж тут у Городенці вдалося старості посадити сім'ю на поїзд, і ось тепер прощалися:

— Василю! Поїхали з нами, — просив староста.

— Пане старосто, не можу! Ви знаєте, що в мене хвора мама. Я її не залишу.

— Не називай мене так. Я тебе прошу. Я вже ніякий не староста. Називай мене Корнієм Калістратовичем. Василю! Кажу тобі, як тільки ти опинишся за лінією фронту, тебе зразу заарештують. Підеш до Сибіру, якщо не станеться гірше. Ніколи ти вже не побачиш своєї мами. Повір мені.

— Що буде, те й буде!

Засвистів поїзд. Кинулися вже вкотре в обійми. Справа в тому, що й сам староста не дуже хотів покидати свій край і їхати в невідомість. Якби то було інакше, не раз думав про свою долю. А так жереб кинуто не в його користь. Скільки разів каювся: «Навіщо йому було цієї роботи?». Але все пропало. Тепер не міг відірватися від свого сина, якого так останнім часом і називав. Василь став йому рідним сином. Тепер, відриваючись від нього, наче з трудом відривався від рідної землі.

II

«Буковино, Буковино! Ти зрадлива, на три часті розділена...» — співали покутяни. Буковина не прийняла гарячих закликів Степана Бандери і його оточення, а залишилася вірною запобітам Андрія Мельника.

У червні 1941 року радянські війська залишили Буковину і Буковинський провід ОУН проголосив відновлення української державності. В одному з районів навіть була створена районна адміністрація, яка закликала населення району до побудови Української Самостійної Соборної Держави. Цю ініціативу підхопили інші райони.

Але на початку липня Буковину почали займати румунські війська, 3 липня вступили до Чернівців, 7 — зайняли усю Буковину. Спочатку румуни загравали з українцями, нібито спокійно спостерігали, як на висотних будовах майоріли синьо-жовті українські прапори, але через кілька днів поскидали, замінивши на свої. Ще через кілька днів румунська влада проголосила територію Буковини частиною румунської держави. ОУН змушена була перейти в підпілля.

Німецький консул, боячись якихось ексцесів з боку підпільників, організував переговори між румунами й оунівцями. Щоб забезпечити спокійне життя в цьому колишньому коронному краю Австро-Угорщини, переконав керівництво Буковинського проводу ОУН вивести усіх оунівців за межі краю під виглядом робочої колони («арбайтоколони»), яка мала право пересуватися по території Галичини і Східної України.

І ось засвітило ясне сонце, блиснуло велике саяво на Буковині, пролунав клич, який летів від села до села: «Хто хоче будувати Самостійну Соборну Українську Державу, ставайте під синьо-жовті стяги і вперед на Східну Україну!»

Цей клич поразив серця сільської, особливо студіюючої та гімназійної молоді.

І почала збиратися молода юнь біля мосту річки Прут. Потім стали в колону, підняли синьо-жовті стяги і полилося «Ще не вмерла Україна...». Румуни сціпивши вилиці дивилися на велику колону, яка рушила в напрямі на Снятин. Хто з молодих сапав городи побіля дороги, і зачувши співи, заклики, кидали сапи і ставали в ряди будівників Української держави. Така сама, а може, й більша колона, рушила з Вижниць, через Косів, Коломию, а в Городенці з'єдналися, назвали цю колону Буковинським куренем, прийняли присягу на вірність Україні:

«Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї!». Кількатисячна колона вирушила на Київ. По дорозі, там, де Червона Армія відступила, а німці ще не прийшли встановлювали органи самоуправління, рятували міста і села від бандитів, які грабували мирне населення. Так дійшли до Києва, де вчинили так само, взявши Київ під захист. Але прийшли німці, почалися арешти оунівців. Німцям було однаково — бандерівці це чи мельниківці, — все одно оунівці.

Одному із керівників Буковинського проводу ОУН Андрію Корнеюку, який потрапив до рук гестапо, по дорозі до Бабиного Яру, куди вели на розстріл, учорашні соратники організували втечу, і він опинився в Топорівцях. По дорозі всього набачився і наслухався. У Топорівцях запрацював у підпіллі штаб Буковинського куреня, провідником якого став Андрій Корнеюк. Невідомими стежками, невідомими зв'язками почали проникати на Буковину накази, щоб показати народові, що його не залишили у біді. Так само сюди, до штабу стікалася інформація.

Окружний провід Коломийського ОУН (б) не зміг залишити Буковинські землі без захисту перед свавіллям румунської влади й організував Буковинський провід ОУН (б). За іронією долі, чи через щось інше, але провідником Буковинського проводу ОУН (б) став близький гімназійний товариш Андрія — Ярослав Кінзерський.

Одного разу Ярослав таємними стежками, лише йому знайми, дібрався в Топорівці, щоб навістити свого друга по навчанню і товариша, як йому здавалося, по спільній боротьбі

— Андрію, друже, як давно хотів тебе зустріти, поговорити, порадуватись твоїми успіхами. Я горджуся тобою! — притискаючи міцно гаряче тіло.

— Відчепися Славку! Облиш! — почулося суворо. — В нас спільна боротьба і спільний клич: «Здобудеш або згинеш...». Але що ми маємо сказати своєму народові? У всі часи усі народи, коли загрожувала небезпека, єдналися. А в нас? Чвари, розбрат... У нас не просто різні Проводи... але вбивали ви своїх... як змиєте зі своїх рук цей гріх?

— Якщо і вбили, то тільки зрадників, і цим очистились. Якщо не будемо карати зрадників, то ніколи не переможемо.

— Дорогий Славку, — я тих людей добре знав, вони були сильними і відданими, як ми!

— Історія розставить усе на свої місця. Колись впливе правда на білий світ. Ще не одна тисяча нашого національного цвіту поляже на полі бою.

— Це правда, Славку. Колись, може, це все і впливе наверх. Колись! А що ми скажемо своїм дітям, онукам?... Хіба задля цього ми присягали Україні, за яку йдемо на вірну смерть?

— Андрію, друже! Мені подобаються твої роздуми, міркування. Але запевняю, що я би вчинив так само, і буду це робити й надалі без вагання. Жорстока наша боротьба. Кожний день на тебе чигає смерть, і розбиратися, винен чи не винен, обмаль часу.

— Кому потрібні ці сварки? — подумавши усміхнувся Андрій, — народові вже стало цього, пора кінчати ці перепалки. Ось сьогодні-завтра сюди знову прийде кривавий кат. Наступають нові умови, потрібно виробляти нову тактику боротьби. Народ чекає від нас злагоди у спільній борні.

— Тут з тобою я не згідний, — Славко зблід, губи йому затремтіли. — Народ у нас єдиний, взяв у руки грізну зброю і навколо нашого Проводу захистить свою землю, своїх батьків. А такі, як ти, думайте, що маєте казати своїм дітям і онукам. Ми повинні здобути, а не говорити про це. Такої можливості, може, уже більше не бути. Інакше нас проклянуть діти й онуки. Хіба можуть бути якісь сумніви у нашій праведній боротьбі? Ми пішли у бій за Україну, за її волю! В нас немає іншої мети. Хто не з нами, той наш ворог.

— Умерти — це не хитра штука, для цього багато не треба. Наші села можуть запустіти, земля перестане родити, бо нікому її буде обробляти.

— По-твоєму, виходить, що нам треба просити милості у Москви? Щось подібне було у вісімнадцятім...

— А якщо ворог переможе? Що тоді?

— Якщо нам випав такий льос, і ми всі покладемо голови, тоді наше наступне покоління завершить нашу справу. Історію завжди творили ті, котрі йшли за мертвими.

Андрій довго думав:

— Що скажу тобі я, Славку. Не думай, що ми будемо сторонніми глядачами. Настане час — і ми станемо на вашій стороні, своїми силами підкріпим вас у важкій борні.

— Файно, Андрію, ти говориш. Твої слова та би до Бога. Але конкретики ти ще не сказав.

— Якщо ти хочеш її чути від мене, то вона така: нехай наші сядуть за стіл і накреслять таку спільну програму, щоб увесь народ пішов за нами. Адже йде жорстока війна. Не на життя, а на смерть! Потрібна одна рука, і то сильна!

III

У невеликій хаті за столом, на лавках попід стінами, навіть на великому ліжку розсілися — керівники діючого підпілля ОУН у станиці: Яблуня, Гандра, Осока. Керівники резервового підпілля ОУН на випадок провалу діючого: Береза, Скала, Малина, Калістрат, станичний Полевий, рядові члени ОУН.

Слово взяла Яблуня:

— Вчора нас багатьох зі станиць районного проводу ОУН зібрав районний провідник Орлик. Там також були провідник Коломийського окружного проводу ОУН Роберт, провідник служби безпеки з питань розвідки і контррозвідки Митар, надрайонний провідник ОУН Сталевий. Ішла конкретна розмова про нові методи нашої боротьби в період наближення фронту і під час приходу совітів.

У кожній станиці має добре діяти клітина ОУН. У нашій станиці при клітині ОУН мають діяти: господарсько-фінансовий куц від районної господарсько-фінансової референтури, який очолить Калістрат, і куц Українського Червоного Хреста від районної референтури Українського Червоного Хреста, який очолить Марія.

— Перед нашою клітиною ОУН поставлені такі завдання, — і Яблуня пильно подивилася почергово на кожного з присутніх:

У хаті так було тихо, що чути було, як недалеко діти ковзалися на ковзанці: хто санками, хто в чоботах, берладжах, кілька з'їжджали по ковзанці навіть босими. Крики від задоволення так лунали, ніби це все відбувалося під вікнами.

— Найголовніше — зв'язок. Дотепер у нас був лише один зв'язок, який діяв на села нашого району і Снятинського. Від сьогодні мають діяти два зв'язки, — окремо, причому один за одного — нічичирк. Знову стало тихо. — Один зв'язок не повинен мати нічого спільного з іншим. Кур'єри мають бути окремі на кожному зв'язку. Кур'єр має мати справу лише зі зв'язковою, зв'язкова — тільки зі станичним.

З вулиці хтось підняв крик:

— Я тебе поховзаюся!.. Я тебе поховзаюся!.. Та як? На босу ногу? Та ти вже вся посиніла, як курячий пуп. Ану до хати і зразу на піч! Я тобі покажу!

— Мамко! Мамочко! Я вже біжу додому. Нічого мені не буде. Нічого! Яй-йй-йй! Не бийте! Та же не бийте!

— Станична служба: Тільки станичний має знати про прихід боївки СБ до станиці. Тут же повинен мати кілька ланок, у яких по 3-4 особи. З метою конспірації ніякого зв'язку між ланковими і між ланками. Станичний з однією ланкою чи двома зустрічають боївку: забезпечують їдою, ночівлею.

З приходом наступної боївки станичний зустрічає вже з іншою ланкою. І так весь час.

Раптом на подвір'ї загавкав пес. Усі зиркнули на станичного:

— Усе в порядку. Не бійтеся!

— Чим має займатися фінансово-господарський куц? Створення мережі по збору продуктів: м'яса, хліба, яєць, олії, борошна. Для цього теж має бути кілька ланок. Одні збирають один раз. Другий — уже інші. Причому категорично забороняється, щоб одна особа перебувала у кількох ланках. Тільки в одній. Бажано, щоб одна особа збирала тільки м'ясо, інша хліб і т.д. Навіть в одній ланці одна особа не знає за іншу. Тільки ланкова знає своїх людей.

З людьми треба розраховуватися повстанськими грішми — біфонами. Людям треба пояснити, коли ми побудуємо свою Са-

Повернення радянської влади
мостійну, Соборну... то всі біфони обмінємо на державні гроші, які будуть тоді в обігу.

Куди відвозити продукти і коли будуть знати тідьки я і станичний.

Велика відповідальність і перед кушем Українського Червоного Хреста. До нього буде входити:

— медичний відділ, який здійснюватиме опіку над пораненими і хворими членами ОУН, боївкарями СБ і вояками ОУН. У нашій станиці за необхідності буде розгортатися підпільний шпиталь.

— аптечний відділ, який буде займатися доставкою ліків і заготівлею лікарських рослин. До речі, аптечним відділом нехай і далі опікується Травичка. Наскільки я знаю, в них під хатою непоганий сухий підвал і там добре зберігаються ліки. Тільки робота аптечного відділу повинна бути під суворим контролем. Все-таки ліки, а без них весь час проблема. Це повинно бути під контролем станичного.

— відділ суспільної опіки. Цей відділ буде працювати по догляду за сім'ями вояків, які перебувають в УПА, і які загинули в боях за волю України, за сім'ями боївкарів СБ.

Думаю, що в цілому медичний відділ ми повинні підпорядкувати нашій їмості. В неї дуже легкі руки. Хто з боївкарів у неї лікувався, той швидко виздоровлював. Недарма її називають мамою Марією.

Знову ж таки повторюю, що це все повинно бути оповито суворою конспірацією. Ворог дуже жорстокий і підступний. Хто порушить умови конспірації, може поплатитися своїм життям, ще й потягнути інших.

І ще одне: друже Скало! Ви до німецької окупації були обрані головою сільської ради, як тільки поміняється влада, ви зразу повинні приступити до своїх обов'язків. Ми повинні у підпіллі все знати, що совіти планують робити в нашій станиці. Ми повинні працювати на випередження.

— Але чи зможу працювати на два боки: і нашим і вашим?

— Друже, Скало! Треба! Розумієте? Треба, доки зможете. Так! Це все! В кого можуть бути якісь доповнення?

— Друже, Яблуне, — втрутився до бесіди Гандра, — я, як відповідальний за роботу з молоддю доводжу до вашого відома, що підготував молоду зміну до прийому у члени ОУН. Може, би сьогодні отут це зробити?

— Можна! Чому ні?

Зайшло три дівчини. Одна з них, Марійка, заявила:

— Друже, Яблуне! Ми всі три хочемо вступити до Організації Українських Націоналістів.

— А чому ви так дуже хочете цього? — запитав Малинка.

— Ми хочемо бути разом з вами! Ми хочемо теж воювати з нашими займанщиками. Ми теж хочемо бачити нашу Україну Самостійною Соборною Державою. А до цього треба докласти рук. Якщо не ми, то хто тоді? Української Держави ніколи не буде, якщо будемо сидіти вдома за принципом «Моя хата скраю і я нічого не знаю». Прийміть нас!

— Ми вже про це говорили з вами, дівчата, — обізвався Береза, — вступ до ОУН — серйозна справа. А якщо ви попадетесь ворогові в руки: знущання, тортури, муки. Ви в силі це витерпіти і не видати друзів по спільній боротьбі?

Тут втрутилася друга дівчина — Ганнуса Грешна:

— Друже, Березо! Ми вже це продумали. Ми вчилися у торговельній школі і там вступили до юнацької сітки ОУН. Ми вже трохи знаємо, що це таке, і нічого не боїмося. Якщо доведеться віддати своє життя за волю України, ми віддамо.

— Дівчата! Ви ще досить молоді, — зауважив Калістрат.

— Та й що? Ми то старші від героїв Крут.

Яблуня звернулася до третьої, теж Ганнусі:

— І ти теж хочеш вступити до ОУН?

— А чого би я прийшла сюди? Хочу!

— Ну, а декалог члена ОУН вивчили?

— Не тільки декалог, а й 12 прикмет і 44 правила. Крім того, знаємо молитву українського революціонера і марш українських націоналістів.

— Ого! Бойові дівчата. Вступ до ОУН то святе діло. Раз так, то перш, ніж приступити до прийому, давайте помолимося Господу Богу.

Усі встали, а дівчата повклякали на коліна. Тричі перехрестилися і всі вголос помолилися:

— Отче Наш, іже еси на небесі! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небесі так і на землі... І так до кінця. Потім «Богородице Діво».

— А тепер розкажіть декалог. Котра починає? Котра сміливіша?

Першою почала Марійка: — Українські націоналісти дотримуються: організаційного Приречення, 12-и прикмет, 44-х правил і Декалогу.

Всі три разом говорять організаційне Приречення:

Прирікаю і зобов'язуюся перед Богом, перед українським народом — перед власним сумлінням, як член Революційної ОУН — все і всюди працювати й боротися за Українську Самостійну Соборну Державу, за здійснення ідей і Програми ОУН, для добра і величі України, українського народу, людини, а через це — для добра всього людства.

Прирікаю в тій праці й боротьбі віддати свої сили для всього, що вона вимагає, в кожную хвилину. А як треба, то і своє життя. Зобов'язуюся точно й совісно сповняти всі обов'язки члена ОУН та виконувати всі її накази й доручення. Так мені, Боже, допоможи!

Першою точкою Декалогу є: Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї.

— Як ти розумієш цю точку? — запитав Калістрат.

— Я це розумію так, — почала Марійка, — що український націоналіст поставив собі за мету — здобути Українську Самостійну Соборну Державу. Це завдання є найважливішим, тому воно стоїть у Декалогу на першому місці. Для українського націоналіста справа УССД є найвищою, про що свідчать слова «Здобудеш або згинеш». Всі інші пункти є в прямій залежності від першого правила.

— Молодець, Марійко!

— А котра скаже, скільки всіх правил у Декалозі?

— Друже Березо! У Декалозі є всього десять правил. Їх ще називають точками або пунктами.

— Якщо ти так багато знаєш, то скажи, яке друге правило?

— Не дозволяй нікому сплямити ні слави, ні чести української нації.

— А як ти розумієш цю точку?

— Я можу пояснити такими словами: «Народе мій! Тобі втішатися волею, щастям, життям, бо ця земля просякнута кров'ю найкращих твоїх синів, які боролися за тебе, за твоє існування, за твою кращу долю! Народе мій! Тобі жити, бо ти зумів породити великих героїв, які створили собі славу!» Наші вороги хочуть привласнити собі здобутки нашої історії, а якщо їм це не вдасться, то вони хочуть її знищити, заплямити нашу славу, нашу національну честь.

— Та-а-ак. У нас є ще одна Ганнуся. А що ти скажеш?

— Я скажу третю точку Декалогу! Пам'ятай про великі дні наших змагань, — піднята голова, блистять очі, — це значить, що український націоналіст розуміє значення великих днів змагань своїх предків. Ці дні пробуджують у нього бажання повернути дідівську славу, спонукують до боротьби, до великих вчинків, до героїства. Кожен український націоналіст мріє про великий день — коли постане Українська Самостійна Соборна Держава.

— Ви сказали, що є десять пунктів Декалогу. Поки що назвали три. Давайте далі, — сказав Полевий.

— Четверте правило. Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем у боротьбі за славу Володимирового Тризуба. Це означає, Що Володимирів Тризуб нагадує нам часи, коли українська слава була на вершині.

Яблуна сиділа і лише усміхалася. В думках витало: «От які є в нас люди! Молодь! Це наша надія! Молодці! Просто молодці! З такими можна йти в вогонь і в воду».

А Ганнуся продовжувала без запинки:

— Він наказує кожному українцеві піднести його до тієї вершини бо місце Тризуба не поміж народженими та молодими, а високо понад іншими. Він як батько серед дітей. Він щось більше від них. Він створений не для спочинку. Він, що символізує владу, створений для руху, для життя.

Дівчат уже ніхто не міг зупинити. Одна за одною, мовби співали:

— П'ятим пунктом Декалогу є: Пімсти смерть великих лицарів. Я це так розумію на свій розсуд: — Великі лицарі зродилися в боротьбі. Їхня свята кров кличе до пімсти. Кожен українець завжди пам'ятає про славу смерть лицарів і про їхню святую кров. Їхня смерть не злякала нас, а навпаки — додала відваги й сили, скріпила бажання продовжувати почату ними справу. Ворог нам не страшний, а ми стаємо страшними для нього — він боїться нас і рахується з нами.

Береза сидів задумавшись. Далеко думками перебував від цього прийому. Одна із Ганусь, яких приймали сьогодні в члени ОУН, була його дочкою. Недавно вступив до лав ОУН його син. Тепер із хати їх уже — троє націоналістів. Жінка куди ходить, усе плаче:

— Боже! Боже! Що буде коли прийдуть совіти? Як це має бути, та як це? Береза все її утішав, але сам також був такої думки. Ну що ж заборонити, наприклад, сьогодні доньці? Як вона того хоче. Он, як щечече Декалог, мов соловейко.

А та справді, як завелася:

— Остання точка Декалогу:

— Змагатимеш до посилення багатства, сили і слави Української Держави. Ми повинні боротися за Українську Самостійну Соборну Державу. Коли б навіть нам не пощастило здобути її відразу такою, якої хочемо, то все одно не занехаємо боротьби за наші одвічні землі. Будемо змагати доти, доки не об'єднаємо всі наші землі від Сяну до Карпат, всю українську націю в єдину Соборну Державу — Україну.

Після дівчата клякнули на коліна, склали долоні до купи і почали молитися:

— Україно, Свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітру кавказького, пошумом карпатських ручаїв, боїв славного Завойовника батька Хмеля, тріумфом і гуркотом гармат революції, радісним гомоном Софійських дзвонів. Нехай душа наша в Тобі відродиться, славою Твоюю опроміниться, бо Ти, Пресвята, — все життя наше, бо Ти — все щастя...

Задзвони нам брязкотом кайдан, скрипом шибенець в понурі ранки, принеси нам зойки катованих в льохах і тюрмах, засланнях, щоб віра наша була гранітом, щоб росло завзяття, міць, щоб сміло ми йшли у бій так, як ішли Герої за Тебе Свята, за Твою славу, за Твої святі ідеї, щоб помстити ганьбу неволі стоптану честь, глум катів твоїх, невинну кров помордованих під Базаром і Крутами, героїську смерть Героїв Української Нації, Української Національної Революції — полковника Євгена Коновальця, Бесарабової, Головінського та славну смерть Данилишина і Біласа й тисяч інших незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком заграбані.

Спали вогнем життєтворчим усю кволість у серці нашому. Страху нехай не знаємо, що таке вагання. Скріпи наш дух, загартуй волю, у серці замешкай нашому. У тюрмах і тяжких хвилинах підпільного життя рости нас до ясних Чинів. У чинах тих най знайдемо смерть, солодку в муках за Тебе.

І розплинемося в Тобі ми, і вічно житимемо в Тобі. Відвічна Україно, Свята, Могутня і Соборна!

— Еге, дівчата! Ви добре вивчили молитву українського революціонера. Ви просто молодці!

— Ми ще знаємо марш українських націоналістів.

Піднялися з колін і заспівали:

Зродились ми великої години
З пожеж війни і з полум'я вогнів,
Плекав нас біль по втраті України,
Кормив нас гніт і гнів на ворогів.

І ось ідемо в бою життєвому,
Тверді, міцні, незламні, мов граніт,
Бо плач не дав свободи ще нікому,
А хто борець, той здобуває світ...

— Ну, дівчата, мені просто не віриться, — із захопленням мовив станичний Полевий, — що до нас прибуває така юна зміна. Ти, друже Гандро, теж молодець. Підбираєш чудові кадри. На цих дівчат можна надіятись. Як кажуть у народі, з такими не страшно йти у логово ворогів.

— Скажіть, дівчата, — ніби пробудився Малинка, — а який наш прапор?

— Наш революційний прапор ОУН — червоно-чорний. Червоний колір символізує кров, пролиту за нашу Україну, а чорний — нашу українську землю.

— Так, так дівчата! — підняла голову Яблуня, повернувшись до вікна.

Там звіявся різкий холодний вітер.

— Ми з великим задоволенням приймаємо вас у ряди Організації Українських Націоналістів, з чим вас і здоровимо!

Вітер почав кидати у вікна снігом, мовби приєднувався до слів Яблуні, а дівчатам нагадував, що нелегку вибрали долю. Дівчата ще могли відмовитися, адже це не дівоча забавка, але ні! Вони стояли з гордо піднятими головами. В їхніх очах горів вогонь, губи міцно стулені, міцно затиснуті кулаки притискали до свого тіла.

— Ви сьогодні повинні отут вибрати собі підпільні псевда. З сьогоднішнього дня, всі, хто піднявся на боротьбу з нашими заклітими ворогами, повинні вас знати тільки по псевдах.

— Моє псевдо буде Галина, — сказала Марійка.

— Моє Чорна, — усміхнулася Ганнуся.

— У такому випадку моє псевдо Біла, — заявила друга Ганнуся. Дівчата переглянулися і засміялися.

Може, хтось би завважив, що до таких речей бажано ставитися серйозніше, але тут несподівано зайшли три чоловіки. Яблуня раптово піднялася з лавки і привіталася. Потім звернулася до своїх насторожених побратимів по боротьбі.

— Дорогі друзі! Знайомтеся! Це провідник Коломийського окружного проводу ОУН Роберт, — той підійшов до усіх і подав руку. Дівчатам поцілував руки.

В побуті Ярослав Мельник, уродженець Калущини. Років двадцяти п'яти. Високої статури, худощавий в обличчя, лице вдовжене за рахунок високого чола, гарно вкладена буйна шевелюра.

— Це окружний провідник служби безпеки з питань розвідки і контррозвідки Митар.

Митар теж підійшов до кожного подавши руку, а дівчатам поцілував руки.

Теж у побуті Роман Лівий, уродженець Львівщини. Обличчя невелике, округле, повнувате, волосся гладко зачесане назад. Плечі трохи опущені. Ростом нижчий від Роберта.

Дівчата засоромилися, бо до сьогодні в селі цілували в руку лише їгомостя і їмость.

— Це, — і Яблуна показала на третього, — районний провідник Орлик.

Той теж з усіма поздоровкався.

— Друже Яблуне, що це ви зібралися такою великою компанією і без перестороги?

— Друже Роберте! Ми в себе дома. Коли хочемо, збираємося, що хочемо, те й робимо. Аякже!

Всі розсміялися.

— Це ще все впереді друзі. А якщо серйозно? — мовив Роберт.

— Друже Роберте! Це є вся наша сільська клітина ОУН. Ми проаналізували вчорашні ваші настанови. Запланували, як ліпше їх виконати. Ну і сьогодні в нас свято. Наш друг Гандра, — і Яблуна кивнула в бік Гандри, — займається підбором кадрів серед молоді села. Старається. Сьогодні привів нам трьох дівчат, які виявили бажання поповнити наші ряди. Ось Марійка, псевдо Галина, Ганнуса, псевдо Чорна і знову ж таки ще одна Ганнуса — псевдо Біла.

— Молодці дівчата! Я вас здоровлю зі вступом до лав ОУН, — з великою радістю мовив Роберт, — за останніх кілька днів це вперше трапився випадок, коли мені довелося від душі усміхнутися.

— А чи знаєте, на яку небезпеку ви наражаєте своє життя? — запитав Митар.

— Ми все обдумали. Вороття не може бути, — з гідністю відповіла Галина. — Ми теж хочемо боротися за Українську Самостійну Соборну Державу! Ви думаєте, що ми не здатні на це?

— Я то нічого поганого не думаю, але чи знаєте, що на вас чекає, коли ви попадетесь у руки ворогам?

Друже Митаре! Ми не в ляльки йдемо бавитися, — відрізала Галина.

— Якщо ти подруго, Галино, така смілива, то з завтрашнього дня ти призначаєшся кур'єром надрайонного проводу служби безпеки. Чим будеш займатися, потім розкажу. А тепер, подруго Яблуне, нехай дівчата погуляють.

Дівчата вийшли надвір.

— Ми до вас приїхали, — почав Роберт, — дещо уточнити. Ви знаходитеся на кордоні зі станицями Снятинського району. Скоро прийдуть совіти. За Дністром уже чути канонаду. Нас інтересує таке питання. Ми б хотіли, щоб у вас був добре налагоджений зв'язок зі станицями Снятинського району, а то і з самим Снятинським проводом ОУН. Це мав би бути наш допоміжний канал зв'язку. Він має бути зарезервований до пори до часу. В нас є кілька діючих каналів зв'язку. Але на випадок провалу діючих добре було б, якби спрацював резервний. Я думаю, ви розумієте наскільки це важливо і відповідально.

— Друже Роберте! — запевнила Яблуня, — якщо це потрібно для загальної справи, то які можуть бути питання. Ми все зробимо. Ви можете бути спокійні. Зв'язок зі Снятином буде діяти безперебійно і надійно.

— Оце все, що ми від вас хотіли. Будемо прощатися.

— Одну хвилинку, друже Роберте! — звернувся Митар, — Друзі! Скоро наш терен займуть совіти. Це буквально станеться на днях. Будьте дуже обережними у своїх методах боротьби. Найосновніше, остерігайтеся зрадників, сексотів. Хай не зм'якне ваша кров у жилах. Хай не здригнеться ваша рука скарати на горло таких людей. Не жалійте нікого, навіть своїх близьких родичів, тому що вас ніхто не пожаліє. Це боротьба не на життя, а на смерть. Спершу будете мати справу зі СМЕРШЕМ, потім НКВС — це є смертельні наші вороги. Треба так вести боротьбу у вашій станиці, щоби у совітів земля горіла під ногами. Щоб ми відчували себе тут господарями, а не вони. Конспірація, конспірація і ще раз конспірація.

Друге: за всяку ціну зберігайте своїх людей. Не посилайте їх на вірну погибель. Ви всі нам будете потрібні живими. В нас усе

попереду. Успіхів вам усім. Давайте прощатися!

Мало не забув, — підвів палець угору Роберт, — друже Гандро, чи не могли б ви нам підшукати двох дужих молодців, з відповідною освітою для пропагандистської роботи в районному проводі ОУН. Якщо підшукаєте, направте їх до друга Орлика. Друзі! Нас не проводжайте.

Гості повиходили. Усе товариство підійшло до вікна.

— Файні хлопці. Розумні. Видно, що вчені, — вимовив Береза, — Все! Поїхали!

— Сідайте ще, — попросила Яблуня, — нам скоро потрібно провести призив молоді до діючої Української Повстанської армії. Цю роботу я доручаю тобі, Гандро. Це твої обов'язки, тобто робота з молоддю. Треба це провести на високому організаційному рівні: повістки, проводи. Скоро до нас приїде з Карпат сотник Палій із куреня Скуби. Йому поручено набрати сотню допризивників. У горах пройдуть вишкіл. А там відправлять по куренях.

На сьогодні все. Хочу ще раз попередити. Завтра-післязавтра прийдуть совіти. Наша робота ускладниться. Настане час коли поряд з нами буде ходити смерть. Багато наших близьких людей: родичів, сусідів, однодумців, як казав недавно Митар, стануть нашими ворогами. Будьте обережними й уважними. Стережіться всього лихого. Я не знаю, чи ми ще зустрінемося у такому товаристві. Давайте на всяк випадок попрощаємось. Обнялися, поцілувалися...

ВЕСНА 1911 РОКУ

ВАЛЬПУРГІЄВА НІЧ

I

селі жила вдова Лісничиха зі своєю дочкою. Хата в них така майже, як і у всіх, але була тільки одна кімната і великі сіни. Жили самотньо. Ні до кого не ходили, ніхто майже не ходив і до них. Деколи заходив хто із сусідів і то з острахом. У селі всі говорили, що стара Лісничиха відьма, а її донька Марія — упирь. Дехто цьому вірив, дехто ні.

В ніч на першого травня так звана Вальпургієва ніч, яку святкував Люцифер зі своїми приближеними. Свято відбувалося по всьому світові. Вальпургієва ніч — час коли з потойбіччя виходять “духи зла” і влаштовують шабаш.

Після дванадцятої години у відьминій хаті відбувся збір. Тут можна було побачити всякого роду щезлих, її помічниць, місячників — люди, які кожного місяця, коли настає молодий місяць, чоловіки стають жінками, а жінки чоловіками. Тут ходили і повішальники зі шнурками на шиї, утопленики — дівчата і жінки в довгих сорочках, з розплетеними косами, хлопці і чоловіки, теж у довгих сорочках з розкувійодженими головами. Попід ногами крутилися змії. Все це крутилося по сінях одне попри одного не знаходячи собі місця.

Коли вийшла з хати відьма зі своїм упирем, вся ця челядь мовби застигла. Напереді стояло два найстарших щезнигали. За ними — рангом нижче — щезникали, далі щезляча дрібнота. Зліва, поближче до відьми, стояли її помічниці сільські жінки, біля них місячники. Справа стояли повішальники, потопленики, різна гадь.

Щезнигали керували кутами села. По-скільки було два кути, то на кожний був призначений один щезнигал. На кожній вулиці керували щезникали.

Помічниці, сільські жінки, не мали такої сили, як у відьми й упиря, але мали змогу відбирати у корів молоко. Тільки у від-

ьми та упира не було корови, згори із бантів висів грубий воловід. Відьма чи упирь сідали під цей воловід і доїли стільки молока, скільки їм було потрібно. Помічниці, які відбирали молоко, прибавляли його до своїх корів.

Вішальники, потопленики виконували менші функції типу подай-віднеси.

При появі їхньої матки, так називали відьму, всі стали на свої місця, мов вкопані.

— Сьогодні настав наш день, настав час діяти, — почала не то говорити, не то шипіти матка. Враз у неї з рота виросло в кінці губів два великі ікла, хустка з голови спала, коси розплелися і волосся почало стирчати в різні сторони, на руках з пальців повиростали кігті, спала спідниця, і опинилася в довгій білій сорочці.

— Я тільки що мала розмову зі злими духами. Духи нами недоволені. Наші люди вільно себе почувають. Ми не досягли того, щоб повністю їх підкорити, заволодіти їхніми душами, їхнім розумом. Вони повинні жити в постійному страсі, відчувати нашу присутність на роботі, в житлових приміщеннях, навіть на ліжку. Щезнигалам я про це не раз вказувала, але зрушень нема.

При цьому матка підійшла до щезнигалів. В неї від люті почервоніли очі, з рота точилася піна. У щезнигалів від страху аж видовжилися риля. Матка підійшла і крайнього від неї трась по морді.

— За віщо, матко? — простогнав, ймившись за рило.

Матка підійшла до другого щезнигала і трась по морді, трась...

— А мене за віщо?

— Погано працюєте, — потім підійшла до повішальників, потоплеників і кожного вдарила по лиці. Тоді повернулася до помічниць:

— У всіх корів має бути відібране молоко.

— Слухаємося, матко, — відповіли хором, — будемо старатися.

— Ото ж бо. Не забувайте, що сьогодні наша ніч. Так гульнемо ж!

— Гульнемо! — закричали всі.

— Не забувайте, гульня до перших когутів. Ще одне хочу вам повідомити. Злі духи повідомили, що сьогодні в нас відбудеться на Осоці шабаш злих духів, щезлих, повішальників, місячників, потоплеників з цілої округи. На шабаш приїде самий, самий..., і відьма підняла вгору кістлявий палець з великим кігтем. Усі затряслися зі страху.

II

Будучи недавно на весіллях, Їлаш Угрин, надивився на дівчат, на молодиць, і в його жилах заграла пуста кров. Звідки взялося, один Бог, знає. Але ночами перевертався з боку на бік, часто не міг заснути, снилися цнотливі сні, в яких таке відбувалося з Їлашем, таке відбувалося. Аж у голові щось гуло, а нижче пупа так боліло, ніби десь подвигнувся. Ще до весілля весь час собі уявляв, коли одружиться, мусить побути з дружиною наодинці, закриють двері, застелять вікна і — побути нагими. Як цього часу чекав, як чекав... Але Палагна була дуже встидливою, побожною, читала наніч по кілька Отченашів і Богородице Діво, і ніяк не годилася роздягнутися перед ним, що просив, падав на коліна, але... Навіть зажмурювала очі, щоб не бачити голого чоловіка.

— Їой, Їлашку! Це тобою заволодів злий дух. Треба піти висповідатися і причаститися.

Той стояв посеред хати гладив того злого духа і аж кипів зі злості.

Якось був на ярмарку в повіті і здивався з дуже гарною дівкою, яка до нього так усміхалася, що був згідний уже йти кудись подальше від людських очей. Він щось сказав, вона зашкірилася, і то так приємливо, так приємливо. Їлашеві здалося, що сказав щось не дуже смішне, але дівка шкірилася до нього і шкірилася. Ги-ги-ги та й ги-ги-ги! Там же від задоволення ним аж крутило, мовби переслідували якісь судороги. Тут же познайомилися. Катруся, як виявилось, була із сусіднього села.

“Боже! — подумав Їлаш, — таже це рядом. Та же це ступінь ходу”. І пообіцяв десь навідатися. Дівка вкотре зашкірилася. “Значить, дійшли згоди” — подумав тоді.

Сьогодні Їлаш ішов від Катрусі. “Боже! Яке це миле сотворіння. Яке воно гарне, а яке миле. Що лише не витворяла в ліжку.

Настуні далеко до Катрусі. Боже! Як хочеться жити й жити”. Трохи підпивши, витягався по дорозі напружуючи свою мускулатуру, хотілося чогось такого... чогось такого... навіть перекинувся кілька разів через голову, тіло здавалося стало таким злегшеним, душа вигравала від задоволення. З тієї радості почав насвистувати веселу мелодію. Приближаючись до села звернув з дороги на стежку, звідусіль росли дерева.

“Хоч досить пізній час, але все-таки треба стерегтися чужих очей. Не кавалер же”. Пройшовши з десять метрів по стежці, замітив, що з дерева висить повішальник. Їлаш, без задніх думок, підбіг, ймив за ноги і ледь-ледь підняв, думаючи, може тільки що затягнувся, і врятує нещасну душу. Але повішальник, раз — та й упав на нього.

Їлаш, упавши разом на землю, від несподіванки і страху, мало не вмер. У голові щось зашуміло. Відкривши очі, побачив ще одного, у довгій сорочці, зі шнурком на шиї, волосся на голові розкувйоджене. Піднявся і той, що його рятував. “Це повішальники, повішальники, — моментально промайнуло в Їлашевій голові, — мені, напевно, від них уже не вирватися”. І справді повішальники підняли Їлаша на ноги і почали роздягати. Зробився без пам’яті, не боронився. Зняли з нього окрійку і почали робити зашморг. Їлаш дивився на все це спокійно.

“Як було добре ще зовсім недавно, — стали лізти в голову здорові думки. — Як славно провів тих кілька годин із Катрусею... Які будував плани, йдучи по дорозі, і тут усе рветься. На тобі! Але чого я стою? Чого чекаю смерті? Треба боронитися”

І почав боронитися. Спершу хотів втекти. Але ті зловили. Замітив, що то хлопці або молоді чоловіки. Тоді взявся з ними боротися. То він був на землі, то ті обидва були внизу, а зверху сидів він.

“Я ще вам покажу, — подумав Їлаш, — я вам покажу, що таке мужицька сила. Я роблений, а ви нероблені. Ще є порох у порохівниці”.

Три мужики зі шнурками на шиї боролися, билися. Один з них боровся за життя. Чим би це все закінчилося, скільки би тривала ця боротьба ніхто, не знає. Та раптом запіяли когуги, пові-

шальники зникли, ніби туман, а Їлаш, погойдуючись, із зашморгом на шиї, від утоми, чи від пережитого страху, поплентався додому. Про Катрусю навіть не думав. Не до неї...

Пройшло небагато часу. Те все призабулося, душа далі прагнула гарячої любові і Їлаш знову взявся за своє. Дуже вже горіла в ньому хіть. Якось повертався додому трохи пізнуватو. Правда, вже не йшов тими стежками, а дорогою. Небо було чистим-чистим. Ніби ясно світив місяць, зірки, але чомусь було дуже темно. Вітру не було. Не раз, як ішов вечорами до Катрусі, так співали пташки, так співали... особливо заливалися соловейки. Один співав файніше від іншого. Можна було замилуватися.

А тут в Їлаша співала, — не те що співала, а навіть грала! — душа. Тут йому вкотре, так тихенько захотілося співати, аж, аж, і можливо би й почав, але враз почув якесь дзоркотіння, ніби, не-причком, ідуть на пасовисько вівці і дзоркочать своїми гонзлями. Хто ж це жене серед ночі так багато овець?

І куди?

Раптом скочив за пліт і притаївся. Не знав, що цієї ночі в урочищі Осоки, яке одним боком омивається водами Тополівки, а другим горбистими полями, має відбутися шабаш злих духів, щезлих, відьом, повішальників, потоплеників, місячників і, і, і... На шабаш мав приїхати сам... сам... самий Люцифер... Вальпургієва ніч! Так, так!

На цей шабаш мали прийти з цілої округи. Зразу після дванадцятої почали сходитися. Ті, що зблизька, зразу прибули. А здалеку трохи припізнювалися. По дорозі йшли та йшли щезлі, відьми, малі якісь дивні карлики з двома носами, трьома, з чотирма вухами, з одного боку голови і з іншого, з чотирма руками, чотирма ногами, одні бігли, як песики, інші підскакували, повішальники зі шнурками на шиях, потопленики в довгих сорочках, жінки і дівчата з розплетеними косами, місячники. В цю годину повідкривалися гроби і звідти вискакували скелети давно померших відьом, упирів, потоплеників, повішальників. Від цих скелетів і вчув дзоркотіння. Кістки трималися купки, але тряслися при ходьбі і дзоркотіли від дотику одна до одної.

Їлаш дивився на це чудо заворожено і думав, чи він сходить з розуму, чи що інше. Село спало мирним сном. Сидів і думав, що тільки він один не спить, і це все дано йому бачити.

А скелети йшли і йшли. Дзоркотіння було чути на все село. Нарешті побачив, як по середині дороги розмашисто погойдуючись з одного боку в інший ступали великі змії. З рота вивергався вогонь, вони крутили головою, то в один бік, то в інший. За ними появились двоголові, потім трьохголові, чотири-, п'ятиголові. Їлаш з того всього хотів перехреститися, але не зміг навіть підняти руки. Появилися скелети коней. На них сиділи буцімто вершники. На черепах виднілися шоломи, від яких попід нижню щелепу протягнутий ремінний поясок. Напевно, щоб не спадали. У лівій руці тримали щось на зразок щитів, а в правій високі списи, наверху розвівалися чорні бунчуки. Вершників було кілька рядів. Збоку те все виглядало дуже кумедно, і Їлаш стримався, щоб не засміятися. Кінські скелети підскакували, на них підскакували людські. Там і там дзоркотіли кістки.

За вершниками показалися два скелети коней, які їхали рядом, за ними ще два, потім ще... тягнули великий фаєтон, оздоблений золотими фішками. На фаєтоні крутилися великі гадини. “Це, напевно, най... най...” — подумав.

На передньому сидінні сидів великий чоловічий скелет, тримав у руках ніби віжки і управляв кінськими скелетами. Чоловічий скелет кланцав нижньою щелепою і від того походив якийсь своєрідний звук, ніби підганяючи коней. Враз Їлаш замітив, як кінські черепа кланцають нижніми щелепами, і з них виривалися іскри вогню. По боках теж підскакували вершники на конях. А за фаєтоном їхало ще кілька десятків вершників. Уся ця камарилья проїхала, а за ними дзоркотіли й дзоркотіли скелети.

III

На небесах на одній із хмар ходили знервовані Святий Архистратиг Михаїл і Святий Ілля. Вони вже кілька годин стежили за діями самого Люцифіра.

З північного заходу почали зганяти чорні хмари.

— Давай, давай, Ілею, давай свої хмари! Полоснемо їх блискавками і громами, зливою. Не дамо їм пирувати на святій землі. Ач, шабаш затіяли. Ми їм зараз покажемо Вальпургієву ніч!

— Ти, Михайле, думаєш, що раз махнув рукою — і вже є хмари? Треба трохи почекаати. Ти чому зарані не сказав?

— Та я... Я хотів щось друге придумати. Але цей Люцифір має ще велику силу. Звідси мені вдалося його струтити на землю, а там трохи тяжче. Я керую тут, на небесах, а він там, — і Святий Архистратиг розвів руками.

Злі духи теж помітили, що наближаються грізні хмари, і тому зразу приступили до шабашу. Перш за все взялися до танцю. Їх бачили лише окремі щезлі і відьми. Бачити їх не всім дано. Потім почали скакати щезлі, за ними відьми. Цікаво було бачити теперішніх відьом, а ще цікавіше — тих відьом, які повставали з гробів. Їхні скелети підскакували, кістки дзюркотили, торкаючись одна до одної. Тут скакали скелети зі шнурками на шиї — повішальники. Скакали скелети у довгих сорочках — потопленики. Місячники мали з собою пательні для випічки хліба і колотили в них колотачами. Відбувалася своєрідна музика, тільки вона була не чутна для живих людей. Село відпочивало після праведної праці.

Нараз небо затягнулося грізними хмарами. Почало сильно блискати, гриміти. У хмарах щось зловіще клекотіло. Від грому, від якого здригалося скло у вікнах, пробудився Никола Сиродюк. Вибіг надвір, поставив навхрест кочергу і лопату, якою всувають у піч хліб, упав на коліна і швидко-швидко залопотів:

— Владико, Господи наш, чоловіколюбний Творче і милостивий Господи, прийми й від нас, смиренних і негідних рабів Твоїх, покірні молитви, що їх приносимо Тобі, і як щедрий, прости наші провини із чоловіколюбності Своєї вислухай наші благання: відверни ласкавий Господи чорні і грізні хмари, розжени їх, не знищ, Господи, рук наших працю страшною і грізною хмарою, градом руйнуючим.

Обрадуєй землю і задля нещасних людей Твоїх, дітей, худоби і всього іншого живого творіння, що їх Ти годуєш з ласки Твоєї і посилаєш їм їжу в свій час. О, Господи, Боже наш, виконай бажання наше і не сором надії нашої, а помилуй нас із милості

Твоєї й пошли нам щедроти Твої, бо наші дні швидко минають і в стражданнях життя наше вкорочується. Не згуби нас за беззаконня наші, якими ми заслужили Твій гнів і кару, але вчини з нами по Твоїй любові й великій милості Твоїй, бо з душею стурбованою і духом засмученим до Тебе припадаємо і, як раби негідні, ще більшої кари варті, з каяттям благаємо Тебе: согрішили ми, беззаконня чинили і в усякому гріховно поводитися, порушуючи Твої заповіді, а тому, що Ти посилаєш, по справедливості й правді.

Але не віддавай нас на знищення дощенту, на голод і загибель, відверни від нас нещастя, такі грізні й чорні хмари, розжени їх, як ти розігнав на морю надходящу на учеників Твоїх.

Згадай у гніві про ласку і будь милостивим заради щедрот Твоїх, і від усякого зла скоро визволи. Бо Тобі єдиному, Боже наш, подобає милість і спасіння наше, і Тобі славу возсилаємо.

Отцю і Сину, і Святому Духові нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь!

— Ілею! Ілею! Давай град, градом кидай, і то великим. Поб'ємо їх трохи.

— Га?! Що ти казав?! — від гуркоту й блискавок, Святий Ілля не дочував.

— Кажу, градом сип, і то великим!... — кричав зі всієї сили Архангел Михайл.

— Не можу! — закричав Ілля, — не можу! — і розвів руками.

— Чому?! — не зрозумів Михайл, намагаючись перекричати страшний гуркіт у небесах.

— Там! Там! — І святий Ілля показав рукою на низ, — хтось промовив кілька разів молитву проти градобою до Господа Бога нашого.

— Ну й що?

— Не можу! — вкотре розвів руками Святий Ілля.

— Тоді давай блискавки і громи! Сипони зливою!...

Блискавки і громи таки вплинули на шабаш. Воно, може, би і не так грізно обійшлося, але щезлі позадирали вгору свої гузиці і почали плескати по них руками, мовляв, — Сюди!... Сюди!... Зробиш нам!...

І допросилися Божої кари. Як почали бити блискавиці, не один щезлий підскочив від болю, але основна маса блискавиці була спрямована на фаєтон Люцифера. Той зрозумів, що не обми-не небесної кари за свої зlodіяння і за проведення такого шабашу на святій Господній землі. Його не раз попереджав Святий Михайл Архистратиг за такі справи. Але гординя, заздрість, зло, яке носив у душі, не дозволяли йому стриматися від негідних вчинків. Заскочив до фаєтона, але й там не було спокою. Блискавиці били одна попри одну. Люцифір зрозумів: якщо постоїть отак ще кілька хвилин, то може пропасти.

— Поїхали! Поїхали! — заверещав. Коні пустилися з місця галопом і невдовзі він зі своїм почтом щез. Поховалися по своїх нірках і щезлі. Гірше довелося скелетам. Треба було вернутися до своїх гробів. Їм спочатку так сподобалося на цьому шабаші, що й забули, що треба повертатися. Відчули, що скоро запіють когути. Котрим було ближче, ті добігли, і гроби за ними закрилися.

Зливний дощ полоскав і так білі-білі скелети. Ті бігли щодуху. Декотрі вже були не раді, що дали згоду прийти на цей шабаш. І як не бігли, окремі не добігли. Запіяли повсюду когути. Такі шабаші регулярно відбуваються у різних місцевостях. Сатана не може всістися. Тому інколи ми бачимо, як на полі валяються кістки. Це кістки зі скелетів, які не добігли до своїх гробів.

Якщо грізні блискавиці не дуже пошкодили Люциферу, то наробили великої шкоди в селі. Люцифер мав ще таку силу, що спрямував блискавку на церкву. І вона загорілася. Церква була визначною на все Покуття. Подібної не було у всій окрузі.

Першим помітив і вдарив на сполох калатаючи у дзвін на вищі черговий січовик. На дзвін першими почали збігатися січовики. Підкотили дві пожарні сикавки і направили дві водяні струї у вогонь. Почали масово збігатися жителі села. З найближчих криниць створили кілька живих ланцюгів. Відра з водою передавали з рук у руки. Всім заправляли січовики, які мали в цьому відповідний досвід. Але церква була з дерева. Дерево було досить сухим і вогонь набрав дедалі більшої сили. Віддавав таким жаром, що люди почали відходити все далі й далі. Дійшло до того, що сикавки давали таку струю води, що вона вже не діс-

тавала до вогню. Нарешті зайнялася і дзвіниця, яка мала п'ять великих дзвонів.

Люди в страху і від безсилля попадали на коліна і здійснювали вверх руки молячись.

— Це кара Божа! Кара Божа! — неслося із уст в уста. Примирившись з великою бідой, віруючі стояли прибиті, пригнічені таким великим горем і спостерігали, як догорали останні підвалини. Нічого не врятували.

«Хто так прогнівив Господа Нашого? Хто?» — дивилися німо одні на інших. Тільки на другий день Їлаш розказував правду, що буцімто йому єдиному було дано бачити відьомський шабаш, як гриміло і кидало блискавицями, розказував про Господній гнів, але ніхто не вірив. Усі думали, що це все верзеться з п'яної голови.

Їлаш ще спав, як почув жінчині голосіння.

— Їлашку-у-у-у! Де ти валандавси цілісіньку нічку, де ти пропадав, таже подивися на себе, та ти чисто посив-і-і-ів. Що з тобов зробили тоті курви? Боже, за одну ніч посивіти. Та це треба щось пережити, а пережи-и-и-и-ти... Це що за кара на нас упала цієї ночі?...

Їлаш лежав і лише кліпав очима думаючи: “Якби ти знала, що я пережив, ти би точно вмерла. А я лише посивів...”

IV

Наближалось свято святого Юрія. А в ніч на Юрія творилися також всякі чудеса.

І чим ближче було до цього свята, тим дужче хвилювалася Палагна Ватаманович. В них була одна корівчина.

Дома у Палагни, ще як була дівкою, Боже, яка то була біда з тими відьмами. Дивися, а корова вже мукає, прийшовши з пасовища. Дивися, а молока вже нема. Корова скаче, не дає доторкнутися до вимені. “Мама, — згадує, — брали гілочку шутки, кінську підкову, клали в кухню перед цим запаливши щось на вогонь. Дивися, а котрась з тих, що відібрали молоко, вже біжить до хати. Боже! Мама одного разу як узяли палицю та як почали періщити по плечах... Та по плечах... Та шляхи би тебе трафили, ти ще довго будеш молоко відбирати?... Ще довго будеш над нами збитку-

ватися? Ти паскудо! Били аж до воріт. Корова перестала мукати, почала добре доїтися. Та й що? Надовго того стало?”

Через кілька днів на подвір'я прискакала велика жаба, на передніх і задніх лапах помало, великими кроками, почала наближатися до хатнього порога. Роззиралася довкола, як людина. Мама, як побачили. Господи! Лише ймилися за голову.

“Вона не дасть нам спокою. Вона не дасть нам спокою...” — шепотіли губами, а самі зі страху аж тряслися.

Потім віником ту жабу замели на лопату, посипали зверху сіллю. Боже! Як вона натягалася, як нею крутило.

— Та не може цього бути! — заперечила одна з жінок, яким розповідала. Ті лише блимали білками, бо зі страху зіницями повернуло до середини.

— Бігме Боже! Бігме Боже! Бігме Боже! Ще можу тричі перехреститися, що це істинна правда. Нехай мені язик відсохне, нехай руки покрутять... а би я до завтра не дожила, якщо неправду розповідаю.

Мама скоренько віднесли її в кінець города, повернулися і кинули позад себе, аби не бачити куди впала. Зажмурилися, тричі поплювали навколо себе, перехрестилися. Та й трохи було спокою.

Палагна все це пригадала і ще з обіду почала готуватися до зустрічі з відьмами чи упірями, щоб захистити від напасті свою Ласку. Давно знала, ще від своєї баби, що у відьми вище анального отвору була дірка, а в упиря хвостик. Отож, коли клали у кухню підкову і палили шутку, то ця дірка дуже пекла відьму. Та так пекла, що аж задом крутила, то в один бік, то в другий, тоді мусила бігти туди, де пекли підкову. А в упиря — сіпало тим хвостиком. І то так сіпало, що упир собі місця не знаходив.

Тому Палагна післала свого Івана накопати на пасовищі кілька брил дерну з травною і наламати гілок із терну. З обох боків воріт поклала по брилі і затикала по дві-три гілки терну. Якщо відьма захоче повернути на її подвір'я, то, може, наступить на одну із брил і поколе ноги до колючок терну. Тоді їй буде не до корови.

Палагна задумала прибити на воротах свячений дерев'яний хрестик. Це в якійсь мірі теж завадить відьмі ступити на подвір'я.

Далі надумала поставити на хвіртці маленьку борону зубками догори. Якщо таки відьма захоче зайти, то наступить на один із зубків, або й кілька, то, ого, їй взагалі не захочеться не те, що зайти на подвір'я, але й підійти до корови. А ще як крикне від болю, то обов'язково хтось у хаті пробудиться. Ага! Палагна взяла борінку, побігла до гноївкової ями і опустила борінку зубками вниз у гноївку. Нагадала, як ще її баба розповідали, — дай їм Боже, царство небесне, — і перехрестилася, якщо відьма наступить на зубок борінки змочений у гноївку, то потім кілька місяців не ступає на ногу, бо гниє рана, а то ще й, слава Богу, дістане зараження, та й піде з цього у могилу. Тоді-то буде трохи спокою у селі. Хоча ненадовго. Бо її баба розповідали, що село не може довго бути без відьми.

Палагна стала серед подвір'я і задумалася: “Що їй ще треба зробити”. Ага! Нагадала. Її мама, то все в ніч на Юрія, затирали всі коров'ячі сліди, які ще були від торішньої осені. Все казали: “Ади, відьма може переступити через борінки на хвіртці, може не зачепити дерну із терном, прийде на подвір'я, і може навіть зі слідів відібрати від корови молоко”.

Взяла віник і ще раз добре замела подвір'я, позатиравши усі коров'ячі сліди. Гм... Задумалася. Що ще зробити для гарантії і спокою. Ага! Перевірила чи добре закривається у дверях стайні заціпка. Бо може і це допомогти. Якщо відьма чи упирь усе-таки підійдуть до дверей, то не зможуть розщепити вчасно заціпку, будуть муцуватися, муцуватися, а тут, як запіють коготи, то відьма з упирем втрачають всяку свою чудодійну силу і втікають.

Гм... Що ще можна зробити? Ага! Нагадала. Якось у своєї мами попросила трохи свяченого маку-тріщeku. І давай посипати коло стайні, біля вхідних дверей. Відьма не може наступити на свячений мак-тріщек, бо їй дуже буде пекти в ноги. А якщо таки дуже схоче попасти до стайні, то мусить цей мак позбирати. Поки позбирає, то це займе багато часу, аж поки не запіють перші коготи. Тоді відьмині чари і сила пропадають.

Палагна ходила по подвір'ю великими кроками, як той генерал перед своїми жовнірами, з високопіднятою головою, хизуючись, яка вона розумна жінка. Ще в силі постояти за себе навіть з такою хитрющою відьмою Лісничихою та її упирем.

V

Палагна застала свого Івана переспати цю ніч на стриху, сама залишилася в хаті з маленькою дитиною. Надворі теплінь, надвечір почали ввихатися хрущі, десь співали пташки, сопили сови, але Іван нагарувавшись за цілий день відразу примкнув повіки.

Коли це почув якийсь шурхіт. По подвір'ю ніби хтось ходив. Сьогодні ніч на святого Юрія. Цієї ночі у всьому світі керують злі духи. Палагна попередила, аби він не дуже міцно спав. Бо всяке може бути.

Легенько опустив драбину, майже не дихаючи зліз, серце так бухкало, здавалося, чути на всю вулицю. По подвір'ю справді хтось нипав. То згинався, то випрямлявся. Іван намацав на стіні нагайку. Підійшов і як траснув по плечах:

— Йой! Не бий. Не бий, — зразу пізнав голос старої Лісничихи.

— Ах, ти до корови добираєшся? Я тебе, відьмо, сюди не просив. — чи зі страху, чи просто зі злості знову вперіщив по плечах. Та впала.

— Іванку! Не вбивай! Іванку, даруй життя, — стала на коліна і простягнула до нього руки. Той нагадав кілька історій про Лісничиху, які розповідали в селі пошепки озираючись, ніби вона могла перетворитися на пса, кота, гарну дівчину, обдурити будь-якого хлопа і втекти. Зі страху вхопив за коси і притиснув до землі.

— Йой, не тисни так, йой, не тисни, я не можу дихати.

— А по хатах валандатися можеш? Ти чому не спиш, як усі люди сплять?

І ще дужче притиснув.

— Я тебе зараз отут задушю і гріху не буду мати за тебе.

— Іванку, відпусти хоч трохи, я тобі зроблю, що забажаєш.

— Гм, — трохи попустив відьмині коси. Стало навіть трохи цікаво. Що вона може зробити для нього.

— А що ти можеш зробити для мене? Ну, ну!

— Іванку, я можу тебе повезти на собі аж до Станиславова.

— Мені навіть опівночі Станиславів?

— До Лева!

— А мені навіщо Львів?

— До Варшави.

Помахав заперечливо головою

— До Відня!

Іван усміхнувся. За Відень багато чув і наслухався від вуйка Андрія, який там служив при війську, та ще й при конях. Бачив самого ясновельможного.

І тепер усім це вповідає.

— А ясновельможного побачу?

— Думаю, що так.

— Та він уже давно спить. Північ.

— Ні! Я звідси бачу, що не спить.

Іван примружив очі і задумався. Дуже вже закортіло побачити самого, самого ясновельможного... Але якщо відьма підніме і кине його з висоти. Рахуй, пропало життячко. Хіба буду міцно тримати за коси. Взагалі-то страшноувато. Але де наше не пропадало. Пропадай воно все пропадом.

— Давай вилазь мені на плечі.

Миттево заскочив на плечі, думав, що ця ще молода відьма під його вагою зараз упаде. Але відчув, що глибоко помилився. Однією рукою ймив її попід шию, другою далі тримав за коси і відчув, що це є слабим місцем у відьми.

Лісничиха з легкістю підкинула свій груз на плечах, зігнулася, щось підхопила.

Іван зігнув голову і побачив кочергу. Відьма легко скочила на кочергу, мовби на коня, потім скочила у невеликий цебрик, який був на подвір'ї, Палагnochка толочила в ньому картоплю для свині і курей, і... і, на подив Івана, почали підніматися.

VI

Хоч день був славний, світило яскраво сонце, повівав легенький вітерець, але на душі у Ганни Маркозик було неспокійно. Сьогодні ніч на святого Юрія. Знову почнеться гармидер із тією Параскою Василишинкою. Гей, лиш починається пасовисько, уже проблеми з коровою. Дивися, а Параска відібрала молоко від ко-

рови. Дивися, а корова вже мукає, скаче у стійлі, не підпускає до себе. Ганна лише кладе підкову і шутку в кухню, дивиться, а та біжить. Пройде день-два, знову те саме. І так ціле літо. І не те що тільки у Маркозиків, так бідують усі сусіди.

— Ти знаєш, Николо, завтра Юрія, корова піде на пасовисько і знову почнеться війна з тими Парасками. Василишинка вже сьогодні ввечері буде крутитися коло стайні. Ой буде. Ану-ко пішли Михайлика най принесе дерну, галузок з тернини. Треба хоч трохи боронитися від цієї приبلуди.

— Зараз пішлю, але я також думаю над цим. Що би зробити таке, аби її віднайти не тільки від нашої корови, а й обійстя? Як вона вже мені надіола з тим молоком. Я згідний носити їй кожен день по літрі молока, аби лиш лишила корову в спокою.

— Йой, не кажи та не кажи. Мордує всю вулицю. Всі її бояться, всі обминають.

Надвечір Никола почав на стежці недалеко стайні копати яму.

— Що ти, Николо, перед хатою копаєш яму? Люди будуть сміятися.

— Нехай сміються. Але я цю прокляту Параску провчу. Я їй покажу. Вона залишить нас у спокою.

Никола копав, а Михайло носив глину на город, але недалеко, щоби на другий день назад закидати яму. Яму викопали глибоку. Так, що вибратися з неї без допомоги не зможе ніхто. На дно поклали дві борінки зубками вверх. Причому зубки намочили гноївкою. Накидали бо боках тернини. Зверху легенько наклали тоненьких гілочок, приклали молодю зеленою травою. Зробили западню. І всі полягали спати.

VII

Спершу Іванові у вухах щось зашуміло, зігнув голову і замітив свою хату, яка все віддалялася і вже ледь-ледь виднілася. Через хвилю зверху побачив усе село і замилувався сільським краєвидом. “Ех-х, — зітхнув, якби це було вдень. А так трохи темнуватو”. Як піднялися вище, стало трохи яскравіше. Зрозумів. Наблизилися до зірок. Напевно, була велика швидкість, бо у вухах дуже шуміло.

Раптом побачив, як назустріч мчить стара баба. Волосся на голові трохи припнуте якоюсь ганчіркою, стирчить у різні боки, спереду з рота виднілися два великі клики, очі дуже витріщені і налиті кров'ю, мабуть також відьма, але на мітлі. Від побаченого Іванові зі страху щось аж йокнуло всередині.

— А ця красуня чого летить на мітлі?

Лісничиха трохи повернула голову, аби він добре вчув:

— Вона зі Сходу України. Там літають на мітлах, а в нас на кочергах.

Хтось пролетів у самому цебрику, але хто не розібрав. Видно було лише вершок якоїсь ганчірки. Бачив багатьох щезлих, які так високо літали у повітрі: великих, рогатих, маленьких. І всі з подивом дивилися на них, особливо на Івана.

“Господи! Як тут багато крутиться всякої нечисті”.

Пролітаючи далі, зауважив:

“Боже! Як багато падає зірок і згасає. Це все людські душі. Не раз чув, якщо людина помирає, з неї виходить душа. А кожна душа має свою зірку. І в той момент, як душа з тіла виходить, її зірка зразу падає на землю і згорає. Пам’ятає, як баба, небіжка, коли падала зірка, то відразу хрестилася. Згадавши про небіжку, промовив: “Дай їй Боже, царство небесне”. Хотів перехреститися, але побоявся, бо правою рукою тримався за відьмину ший. Перехрестився би навіглі, але лівою міцно тримав за відьміні коси. Іван зауважив, як багато постають нових невеликих зірочок. Добре бачив, як ангел літав від однієї маленької зірочки до іншої і запалював. Хотів запитатися у Лісничихи, що то таке, але сам здогадався. То народжуються маленькі діти, дістають у Господа Бога нову душу, і засвічуються маленькі зірочки. Їх так багато ставало, що доводилося просто милуватися ними, які вони красиві, як ясно світили. Іван почав рахувати, скільки впало зірок з неба, за час їхнього польоту, а скільки засвітилося нових. Але часто збивався з рахунку. То й залишив цю затію. Одне зрозумів, що нових зірочок стає все більше й більше, а падає менше. “Значить, більше народжується, ніж помирає”.

Йому прийшло на голову, що дід, теж небіжчик, дай і йому Боже царство небесне, все вповідав, як на Пруській війні вби-

вало за один раз по кілька їхніх жовнів, а то й цілу чету. А по всьому фронту? Йой, — ймився за голову рукою, і зразу відчув, що сповзає з Лісничихи. В середині зі страху похололо. Це ж якби впав з такої висоти, напевно, ніхто би не позбирав кісточок. І знову вхопився за шию. Хотів пригадати про що думав, але зі страху забув. Хотів уявити собі, скільки під час війни падає зірок з неба. Напевно, одна за одною, а то й купкою.

VIII

Ганна Сливчукова теж ще з полудня взялася готуватися до захисту від проклятої на їхній вулиці відьми Параски Савчишиної, як вони її називали. Та робила свою справу по-чорному. Не гребувала нічим, навіть, якщо корова лише отелилася, і молока треба малому теляті, не щадила навіть молодих первісток.

— Лишись, лишись цієї справи, — тихо мовив її Никола, — не роби нічого. Я не буду спати, якщо прийде, я її усинтеру. І то так, що буде цього року обминати нас іншою дорогою.

До дванадцятої Никола спав. Добре знав ще від своєї баби, що щезлі, відьми і всяка нечиста сила ввихаються після цієї години. Отож легенько встав, щоб не розбудити дітей, вийшов надвір. Прислухався. Навколо було так тихо, що здавалося, весь світ спить. Ясно світив місяць. А як світили зірки! Зачудуватися можна. Вітру не було. Галузки ніби подрівували. Листочки мирно висіли. “Божа благодать” — подумав. Але й добре знав, що Параска вже десь ввихається і не обмине їхнього подвір’я. Ще з-за днини знайшов таке місце, звідки зможе бачити все обійстя, а його ніхто. Сидів, сидів, уже почав надрівувати. Коли це глядь, іде пташка. Так помало, помало, роззирається довкола. Никола подумав: “Може, вона має спеціальний нюх, вчує його запах, і зараз розвернеться з подвір’я”. Але та продовжувала йти. З приближенням до стайні у Николи в грудях наростала злість:

“Чому це хтось має розпоряджатися його нажитим добром, робити собі на його обійстю, що хоче?”

Щось зловіще заблищало в очах, мов у того шуліки, коли побачив свою здобич. Параска, нічого не підозріваючи, наближалася до стайні. На лиці, освітленим місячним сяйвом, виднілося

якесь задоволення. Справді. Сьогоднішня робота просувалася досить непогано. За плечима було кілька корів.

“Ще одна. Ще одна...” — думала мало не вголос, вим’я у корови Сливчуків завжди не давало їй спокою. Залишилося лише простягнути руку до дверної клямки: “Сплять Сливчуки. Ну й слава Богу. Це те, що їй треба”. Тихо навколо. Савчишина ще раз глянула на чисте небо, мовби щось ворожачи, простягнула руку і раптом опинилася на землі. Никола тут же наступив босою ногою на груди і натиснув.

— Кате! Кате! Що робиш? В мене дома маленькі діточки.

Никола тяжко дихав. Груди ходили ходором. В очах блищало щось зловіще:

— Ти, ти, курво, чого не спиш в цю пору біля свого чоловіка. Ти що собі нашукуєш по чужих дворах?

— А ти, Николко, де тримав мене за ноги, що називаєш курвою?

Николі трохи злість зм’якла, все-таки недалеко сусіда. Але вхопив її за карк. Міцна статурою Параска, намагалася вирватися, але й Никола не був немічним. Потягнув Параску до курника, відкрив дверцята і почав пхати туди. Як не впиралася, але таки невдовзі опинилася де треба. Господар зі злістю зачинив дверцята знадвору на защіпку, ще й підпер великим коликом і пішов спати.

IX

Раптом Іван побачив внизу якесь сійво.

— Що то таке?

— А то, Іванку, уже Станиславів. То освітлені вулиці.

Зразу трохи змерз. Але, вверху, відчув, як іде тепло від зірок, трохи загрівся. Був одягнений лише в сорочку та портіниці. Від монотонної їзди почав надрімувати. Ніч брала своє. Дивився на зірки, дивився, і здалося, що вони махають до нього руками, всміхаються. Потім узялися за руки і почали танцювати, причому витинати такого собі гопака. Такого самого, як він колись з хлопцями на весіллі чи забаві.

— Іванку, дивися уже Львів під нами.

Здвигнув плечима, зрозумівши, що дрімає. Скоро показалася Варшава. Ще трохи і попереду, як повідомила відьма, показався Відень. Іван замилювався. Ще здалека показалося багато світел. Ніби на землі світила величезна зірка. Вони почали знижуватися. Чим нижче опускалися, світлішало, і холоднішало.

Кружляла над Віднем, кружляла і раз опустилася на якесь подвір'я. Перед ними постав великий будинок. Усі вікна світилися.

Іван поозирався — навколо будинки. Великі, малі. Такого ще не бачив. Крім Городенки, ніде не бував.

— Де ми? — запитав озируючись.

— Ось цей будинок — клуб галицьких послів. Там є багато українців. Іди й проси їх. Вони можуть повести тебе до самого ясновельможного.

— Добре, — мовив, — піду розізнаю, а тебе залишу тут. Лише добре прив'яжу, щоб ти не втекла.

За коси прив'язав до якогось дерева. Скрутив їй руки навколо дерева і ззаду зв'язав.

Великі двері були відчиненими. На босу ногу ввійшов. За дверима стояв шандар. Забелькотів не по-нашому. Але тут проходив якийсь панок. Усміхнувся до Івана:

— Ви звідки, панове?

— З Галіції.

— Це я бачу. А конкретно звідки?

— З Покуття.

— Я з-під Коломиї. Нам вас, чоловіче, якраз не вистачає. Ходімо зі мною. — І повів сходами догори.

— Я босий, — Іван подивився на ноги.

— Нічого, нічого. Ми вас і обуємо і вдягнемо. І то так одягнемо, що й рідна нянька не впізнає.

Нарешті зайшли до великої салі. Стеля така висока, що Іван хотів її побачити, тож довелося задирати вверх голову.

За столом сиділо більше десятка поважних панів. З приходом гостей усі повернулися до нього.

— Панове! Маю честь вас познайомити з представником нашого українського народу, який тільки що прямо звідти, — і по-

казав пальцем вгору, — звалився на нашу просьбу.

Іван подивився здивовано “Звідки він знає, що я звалився прямо з неба?”. Але тут усі почали вставати із-за стола і тиснути його за руку.

— Сідайте, чоловіче, — мовив один із панів, — ви зараз станете нам у великій пригоді. Отож, друзі, продовжуємо писати. Давайте кінчати, бо нас підтискає час. На чому ми зупинилися?

“Дорогий наш батечку, вкотре просимо вас”...

— Досить просити! — вигукнув один із послів. Іван глянув і аж голову відкинув. Таким грізним видався цей пан, непривітним. — Треба написати... Вимагаємо...

— Ні, ні, — зашуміло товариство, — цим ми образимо нашого найяснішого. Треба просити.

— Я вважаю, що досить уже просити. Треба вимагати!...

— Та що ви добродію. Ми можемо цим наламати дров. Сьогодні в нього такий піднесений настрій, такий піднесений... Це робити недоцільно.

— А я вважаю, що треба тільки вимагати, досить просити.

Тут, як почалося, як почалося. Декотрі зіскочили з місць і зловили того пана за барки... Почалася тяганина... Затріщали гудзики...

Іван ще такого навіть у селі не бачив, а тут між такими панами, та ще й послами. Хотів розборонювати. Але тут один із таких файних панів став на стілець:

— Панове! Вгамуйтеся! На нас дивиться наш виборець, а що буде, як він розкаже іншим?...

Тут усі повернули голови в бік Івана, помало вгамувалися і стали далі писати петицію. За словами панів зрозумів, що сьогодні у цесаревої день народження. А так, як цесар дуже любив свою дружину, то дозволив гуляння на цілу ніч. У цей день цесар був дуже люб'язним. Цим і хотіли скористатися українські послы, які не вперше зверталися до батечка, щоб розділив Галичину на дві половини: польську та українську. Надати українській половині статус автономії. Українська половина мала мати свій обраний сойм і приймати на ньому такі закони, які б відповідали вимогам самих українців.

З цього всього Іван мало що розумів, тому лише булькав очима, то вправо, то вліво. І ще не знав, яка тут буде його роль, що ним так утішилися.

Посли ще довго сварилися, нарешті закінчили. Спихватилися, бо вже пізній час. І почали зносити деякі речі. Один приніс гарно вишиту сорочку, інший — портіниці, третій черевики, той окрійку. Одягнули з ніг до голови. Досить Іван був файний, ставний, вродливий, а тут став просто цесаревичем. Йому пояснили, що має робити. Має нести на руках витканий рушник, на рушнику великий калач, а на ньому — петицію і подати самому ясно-вельможному цісареві. Іван буде йти попереду як представник від українського народу, а за ним усі послы.

Х

Ганна і Никола Маркозики наслухали, наслухали, чи прийде їхній одвічний ворог, так і поснули. Раптом обоє пробудилися від якогось страшного крику.

— Нико, Нико! Вставай! Видий, пташка залетіла у клітку.

— Ну та й що? Вона без нас не вибереться. Спи! — потягнувся Маркозик і повернувся на інший бік.

Ганні дуже вже хотілося побачити свою кривдницю у западні. Але без Николи боялася виходити надвір. Крутилася, крутилася та й заснула.

Проте не спала Параска Васишлишинка. Як легенько ступала по подвір'ю, як легенько. Така успішна була сьогоднішня ніч, така успішна, забрала молоко від чотирьох корів, чому не йти додому. Так ні! Покортіло ще п'ятої, — і Параска скривилася. Впала задницею на зубки борінок. Кілька з них вп'ялися у тіло і запекли мов вогнем. Підскочила від болю і знову стала ногами на зубки. Знову обпекло вогнем. Почала шукати ногами місця без зубків, помежи борінки, але скрізь кололо у підощви. Вона не зорієнтувалася, що кругом борінок настелено терну.

“Боже, аби цих Маркозиків шляхи трафили та трафили! Навіщо я з ними зв'язалася? Боже, допоможи мені звідси вибратися, я буду обминати їх десятою дорогою. Я навіть не буду попри них ходити. Господи, допоможи!”

Страшний біль пронизував тіло. Почала обмацувати стінки. Холодна земля. Ого! Нема за що зачепитися. Хотіла дістатись руками верха. Але де там. Зібралася кричати: “Люди, рятуйте!” Хто прийде на допомогу? Всі сплять. Скоро запіють перші когуги.

Параска присіла, скривилася від неймовірного болю і заплакала гіркими сльозами, чи не вперше в житті. Скільки просив її Василь залишити свої ворожіння, скільки просив: “Чи тобі замало молока від своєї корови?”. Але то чогось кортіло мати все більше і більше. І на, маєш, докортіло.

ХІ

Нарешті посли дописали свою петицію до цісаря і почали збиратися. Найняли транспорт, розсілися і до палацу. У передньому фаєтоні сидів Іван і думав собі: “Якби це побачив хтось з його сусідів чи рідні, то чи би впізнав, і, взагалі, ще вчора чи можна було подумати хоч на хвилику, що буде у Відні, їхати у фаєтоні, так собі з послами до самого, самого...”

“От тобі й Лісничиха... От тобі й Лісничиха... От тобі й відьма. Яку має силу” — від цих думок повіяло холодком по спині.

Дивлячись, як назустріч мчали різної конфігурації і красоти — фаєтони, карети, просто брички. Деякі обганяли. Іван забув за відьму.

Від цього здвигу на вулиці був шум, крики. Різноголосий гармидер. Їхали вже доволі довго. Було по опівночі. Від освітлення на вулицях виднілося, як удень.

Три посли, які сиділи поруч, напевно, від тієї нервової напруги при складанні петиції, трохи подрімували, похитуючи головами то в один, то в інший бік. Іван дивився на них, дивився і навіть пожалів. “Хіба це життя спати на ходу? Як вони, саракі, бідують”.

Нарешті приїхали. Перед очима постав великий-величезний будинок. Ні, це не будинок. Це — палац. Іванові прийшлося добре задирати голову, щоб побачити всі поверхи. Дуже багато вікон, і то великих. У кожному з них яскраве світло. Перед палацом велика площа. Дивився, дивився і мимоволі подумав: “Скільки тут моргів поля? Скільки би родило барабулі або курудзів. А так закладено камінням, плитками. Боже! — помахав головою. —

Скільки тут карет, фаєтонів, бричок. Усіх не перелічити. В цьому фаєтоні я їхав з послами. В тих, — і повернув голову — теж посли. Це зрозуміло. Ми приїхали до найяснішого, ясновельможного... А хто їде в тих інших і куди?" — І вкотре знову обвів поглядом усю площу

— Все! Все! — заметушилися посли, — ходімо до палацу. Нас чекають.

Ватаманович йшов попереду з рушником і калачем. Посли за ним. На вхідних великих дверях стояло два швейцари, а ще по боках по п'ять жандармів. Жандарми, або просто, як в Топорівцях називали шандарі, стояли струнко, здавалося що в їхніх черевах щось надірветься. На руках натягнуті білі рукавички, яких ще не бачив. У руках тримали карабіни, на кінці яких від ясного місяця блистіли багнети. На головах блистіли залізні шоломи, на самому верху, на шоломах блистіли металеві стрілки. Жандарми були одягнуті у блакитні мундири. Талії притягнені широкими ремнями з багатьма блискучими капсулами. Спереду велика блискача пряжка. На ній добре виднівся цісарський двоголовий орел. На ногах черевики на високому підборі.

Швейцари виглядали, як артисти. На ногах були черевики із задертими догори писксами. Литки щільно облягали білі панчохи. Від колін починалися штани-помпи з червоного атласу. Прикривали їх піджаки своєрідного покрою, в білих сорочках, на руках теж білили рукавиці. На голові було щось таке, що й не розрізниш, що то таке. Більше скидалося на чалму.

Швейцари відкрили перед ними двері. Здивований з таких широких і високих дверей, Іван лише помахав головою. Оце буде, що розказувати дома. Лише хто цьому повірить? На витягнутих руках ніс рушник. На рушнику великий калач, духмяний-духмяний, запах лоскотав ніздрі. Вже пора би й перекусити від тих усіх див, якими жив цю ніч на святого Юрія. Спершу не знав куди йти, ішов по цих апартаментах уперше, але здогадувався по тім, де їм відкривалися великі знову ж таки масивні двері. Тільки тут скрізь на ручках замівив великі позолочені кульки. А може, то чисте золото? Можливо. Розповідають же, що пани купаються в золоті. Скрізь на підлогах простелені товсті килими. Ноги ступа-

ли по них нечутно, м'яко: “Щось подібно, як по скошеній траві на Осоці” — подумав.

По великих саях ходили то взад, то вперед безліч панів і панянок. Були добротно одягнені. Що характерно, у панів штани висіли лише до колін, а далі на ногах білі панчохи. В одних литки були тонкі і криві, як у цаплів, у інших — повні, як у старих жінок. Одягнуті у піджаки, які спереду були лише до пояса, а ззаду звисали майже до колін. У багатьох на грудях виднілися якісь брязкальця. Не знав, що то цісарські нагороди. Жінки ходили у довгих сукнях, внизу були дуже широкими, на головах красувалися невеликі капелюшки із затканим пухнастим білим пір'ям.

Іван ішов за двома панами, мов генерал, усі розступалися перед ними. За ним ішли посли. Нарешті перед великими масивними дверима, на яких виднілося багато золотих виробів, зупинилися. Під дверима стояло два паничі, які відчиняли, і зачиняли. Пани, які супроводжували галицьку делегацію, щось почали шварскотіти між собою, показуючи руками на них.

І враз розступилися. Іван підійшов впритул до дверей, і ті раптово відчинилися.

Звідти, зі ще більшої салі, вдарило досить ясне світло. А повітря яке... Щосили втягнув двома ніздрями і мало не закашлявся. Пригадав, як любив у церкві дихати ладаном і миром, коли отець Юліан кадив своєю кадильницею навколо домовини.

А тут було ще приємніше. “Цісар і вся його братія дихають навіть іншим повітрям. Інтересно, звідки його завозять? А що би було з панами, якби подихали трохи тим повітрям у їхній хаті, коли серед зими загонять до хати корову перед розтелом, чи льоху для опоросу?”

Паничі легенько підштовхнули Івана. Представник українського народу переступив поріг і вдалині побачив, як вусатий і бородатий пан сидів поруч зі старою панею, на якихось оригінальних кріслах, з високими спинками. Вверху висіли: “Мабуть із чистого золота” — мимоволі подумав, двоголові орли з розпростертими крилами.

А на стінах? Боже! На стінах висіло повно різнокольорових двоголових орлів: і чорних, і червоних... Але на розглядини не

було часу. Іван ще трохи підійшов. За домовленістю мав уклонитися до пояса, тримаючи на витягнутих руках рушник із двома калачами, на них петицію і сказати:

— Вітаю вас, високоповажна пані цісарева всієї Австрії і королева Угорщини, з великим святом — ювілеєм.

Посли позаду мали промовити: “І всю вашу родину!”

Але в останній момент Іван зашпортався, і простягнувся плазом на килимі, калачі покотилися, один в один бік, другий — у другий, рушник випав з рук. Іван спересердя, як крикне:

— Аби тебе шляхи трафили!

А послы стояли позаду у поклоні і в останній момент не бачили, що сталося, лише почули Іванів голос і доповнили:

— І всю вашу родину! І всю вашу родину! І всю вашу родину!

І тут запіяли перші когути, від чого Іван пробудився. Схопився на ноги. Але так, як стрих був занизьким, сильно вдарився у голову. Відчув, що плечі чисто мокрі, сорочка прилипла до спини. Скинув драбину і зліз на землю. Ступав поволі, легенько, йому здавалося, що він далі кудись летить. Подивився на місяць, на зорі, які ясно світили з висоти. В грудях ще відчував якесь замішання, напругу. Такий стан був, коли пролітали над Варшавою.

— Це ві сні, чи наяву? — Ніяк не міг второпати...

ХІІ

Ганна і Микола Маркозики попробуджувалися вдосвіта:

— Николо, ану вставаймо та й ходім подивитися, що там робить наша Парася?

Ганну дуже кортіло подивитися на свого одвічного ворога. Хотіла принизити її так, щоб усі люди сміялися. Нею аж трясло від цікавості.

— Спім ще трохи. Сьогодні свято святого Юрія. Що це будний день? — і перевернувся на інший бік.

— Таже, Николо, вставай! Скільки можна спати?

І Микола піднявся, почав поволі одягатися.

— Що ти збираєшся, як єврей на війну?

— Але тебе й кортить.

— Навіть дуже! — горіла від нетерпіння.

Коли підійшли до ями, справді там сиділа Параска і, побачивши своїх кривдників, заголосила:

— Мамочко мої, мамочко-о-о, заберіт мене д-собі, та заберіт...

Ганні стало жаль сусіди. Як мала велику ненависть, так зразу й зм'якла.

У Параски були пообдиране лице, руки. На ногах виднілися плями закипілої крові. Никола кинув у яму драбину. Параска почала підніматися наверх. Але йти, сарака, не могла. Тому почала лізти на руках і колінах. Никола побіг до хати, виніс колотач, пательню і взявся ззаду бити колотачем по пательні, при цьому ухкаючи. Сусіди повиходили з хат і дивилися на Параску з огидою і потайки тішилися.

З часом Параска таки залишила свою чорну справу. Николина наука не пройшла марно.

XIII

Сливчуки теж повставали вдосвіта. Никола пішов до курника:

— Вилазь ти, відьмо проклята. Доки меш пити з нас кров? Коли тобі вже стане того молока? Щоб ти втопилася в ньому, дай Боже!

Параска помало, мов нічого й не бувало, вилізла. Вимащена у курячки, ноги в курячках. Від неї дуже смерділо. Помало пішла до воріт. Никола почав кричати:

— Люди! Люди! Я впіймав відьму! Я впіймав відьму! Дивіться люди!

Параска повагом обернулася, ніби й нічого не було:

— Николо! Кричи дужче. Ади, я не віддамся більше. Кричи!

Той зупинився, оторопівши від спокійного тону Параски. Але в цей час надбігла Ганна, яка встигла набрати у відро курячого посліду, розколотила і бах своїй кривдниці на голову. Та пішла скоріше. З обличчя, з одежі, з ніг стікала смердюча рідина.

XIV

Ранком почали виганяти на пасовище худобу. Завжди це починалося на Юрія. Палагна Ватаманович теж вигнала свою

Ласку, перед цим прив'язала до хвоста червону нитку, аби не бралися всякі ворожбиства. Покропила стрітенською водою, аби, не дай Боже, не вдарило громом на пасовищі під час літа, ще раз обсіяла корову маком-тріщekom, аби відьми не приступали. За селом подивилася на посіви жита. Її мама все любилі говорити: “На Юра має бути таке жито, щоб сховалося в ньому кура”. Жито справді було фayne, фayne. “Буде фayний урожай на білий хліб, — подумала, — не даром усю зиму дерева були в інею. То на врожай”.

Коли уже всі вигнали худобу на пасовисько, впали на коліна і почали молитися:

— Владико, Господи Боже наш, що маєш владу над кожним творінням. Тобі ми молимося і Тебе просимо: як благословив Ти і примножив стада патріарха Іакова, так благослови цю худібку, розмножуючи її, зроби її численнішою і сильною і збережи її від влади диявола і його посіпак, нападу розкрадачів, від усяких ворожих підступів, від смертоносного повітря, градобою, і від згубних хвороб, захисти її Твоїми святими ангелами, прибери від неї всяку неміч, усякі заздрощі нечистого духа. Бо Твоє є Царство, сила і слава, Отця і Сина, і Святого Духа нині, і повсякчас, і на віки-віків. Амінь!

Подумали, подумали щось, і промовили ще одну молитву:

— Преблагий, Боже, що Провидінням Своїм святим дбаєш про всіх тварин на землі й про найдрібнішу комашку, молимо Тебе, Господи, дай нам діждатися достатку з нашої праці, бо вона є годувальницею наших дітей, і не дай зменшитися їй ні від зарази злої, ні від хвороби, ні від нещасних випадків, від усякого ворожбиства і лукавства. Молимо Тебе і низький поклін Тобі, Єдиному возсилаємо. Амінь!

Промовлені молитви в деякій мірі заспокоїли господарів на ціле літо від чогось недоброго.

День видався теплим-теплим. Після обіду жінки зібралися по канавах і почали обіськатися, жваво обговорюючи останні події щодо нічних діянь сільських відьом. Воші, відьми і шезлі — одвічні їхні вороги. Тому з великою насолодою били одна на одній воші.

ОСІНЬ 1989 РОКУ

ПЛАЧ ПАРТОКРАТА

I

а північному заході села Топорівці розкинулося велике пасовище.

З одного боку, з північного сходу, його омиває потічок Вікнянка, а ближче до заходу пасовище розділяє потічок Тополівка. Мов вуж звивається по пасовищу. На цьому пасовищі колись була водна гладь. Коли почали стікати води, і пасовище, а може колись це була місцина просто проросла травою, потічок сам творив русло. Вже ближче до села, і в селі, потічок більше формували люди і спрямовували в заданому напрямку, хоча з часом великі води від раптового талення снігів чи після великих злив лупали береги, вгризалися зубами, і місцями він міняв своє русло.

У північно-східній частині села Вікнянка зливається з Тополівкою, і це вже становить ліву притоку річки Прут. При вході в село і аж до кінця села береги річечки покриті розкішними та високими вербами. По обидва боки стеляться городи, а в урочищі Осоки, по другий бік — левади і сінокоси. Майже вздовж попри потічок то з одного боку, то з іншого стелеться стежина. Пройдешся нею, чого тільки не побачиш — і старанно висапані городи, розкішні садки, забудови, опоряджені подвір'я. Межи вербами з берегів потічка в центрі села добре видніється на горбочку церква, з високою і широкою посередині великою банею, по краях дві невеликі, поряд — дзвіниця. Справа від церкви торговий двоповерховий комплекс, зліва — велика середня школа і чудовий Будинок культури.

Віють вітри, віють буйні! — так співається у народній пісні. Цьогорічну весну супроводжували не тільки буйні вітри, а й важливі бурхливі події. Почало таке творитися, таке... Якщо вчора про це можна було тільки думати, і то зачинивши вікна й двері,

то сьогодні це стало наяву... Великі життєві переміни творилися в селі. Якраз почалося усе з Будинку культури.

Одного надвечір'я звідти лунало таке... таке... Стара Чеботариха лише ймилася за голову і помахала то в один бік, то в другий. Всяке бачила на своєму шляху, але таке... таке... А втім, ліпше все по порядку.

У Радянському Союзі вже кілька років тривала перебудова. Але крім лозунга, який кинув партійний вождь Михайло Горбачов, “Процес пішов!”, нічого не робилося. Життя людей не поліпшувалося, а з кожним днем погіршувалося. Почало різко падати виробництво, міліти економіка держави. У державі зробилася незрозуміла суматоха. Почалося безвладдя. Наступила революційна ситуація. Верхи не могли управляти по-старому, народ бажав жити по-новому. Почала масово зростати національна свідомість усіх радянських народів, у тому числі й України. Одним із заходів національного відродження постало питання відродити роботу такої наймасовішої організації, як “Просвіта”, яка успішно діяла на теренах Західної України до Другої світової війни. З приходом “визволителів” на наші терени ця організація, як і інші, була ліквідована.

З Городенки прибув хор Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Перед початком роботи хор заспівав “Ще не вмерла Україна”. Усі присутні в залі Будинку культури встали, і хоча не всі знали слова, підтримали цей чудесний спів. Стара Чеботариха ніколи не встрявала у політику. Вона не співала, лише роззиралася довкола і весь час глипала на двері, чи не вбігають міліціонери. Страх поволі закрадався в душу від почутого. Вона знала напам'ять слова і музику національного українського гімну. Часто любила співати, але потихо, сапаючи на городі, і то, коли поблизу нікого не бачила. Дуже любила співати і “Гей, там на горі “Січ” іде!”... Це були найкращі роки в її житті, коли була в луговинах. Розуміла, що часи міняються на ліпше, але щоб її зрозуміли, треба було прожити за часів радянської влади.

Старші люди плакали з радості. Вони колись співали цей гімн. Поляки не забороняли. Якщо були присутніми польські

служиві при виконанні українського гімну, то вставляли, знімали кашкети, ставили на ліву зігнуту руку, а два пальці правої — прикладали до скроні. Вони не боялися українського національного гімну. Боялися лише “Гей, там на горі “Січ” іде!”...

А така величезна країна, як Радянський Союз, боявся цих слів і цієї музики. Хотіли закрити її у вічний льох і холоднечу. Але нема нічого вічного. Настала пора, і знову залунав цей спів. Спочатку несміливо, потім сильніше, сильніше і “процес пішов”.

— Товариші! — почав свій виступ представник з Городенки, після того, як відкрили збори в сільському Будинку культури і представили його, — я дуже радий, що сьогодні зібралося чи не все село з такої нагоди. Ми хочемо відновити у вашому селі довоєнну клітину наймасовішої організації в той час — “Просвіти”. Серед вас багато молоді і, може, не всі з них знають, можна сказати і про старших, яку роль відігравало у вашому селі це товариство. Ваше село було одним із найпрогресивніших сіл тодішнього повіту. І все це робилося під керівництвом “Просвіти”. У нашому районі створено оргкомітет з числа інтелігенції — вчителів, медиків, спеціалістів промисловості і сільського господарства, який займається відновленням довоєнних “Просвіт”. Тільки тепер ця організація буде називатися Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка “Просвіта”. Звичайно ця робота, між нами кажучи, не йде так просто. Багато хто боїться вступати в це товариство. Та й відповідні органи не сплять. Хочу вас запевнити: нема чого боятися.

Наш Статут затверджений згідно з радянським законодавством. Мета нашої роботи — відродження давніх традицій та звичаїв, збереження й очищення української мови від засмічення.

Хто бажає висловитися?

До трибуни підходить старший уже, Іван Ватаманович:

— Друзі! — і заплакав. — Як довго я чекав цієї миті. Я знав! Я вірив! Що зійде сонце і на нашій вулиці. Так не може бути, щоб правду закопали, закували в смердючих льохах навечно. Рано чи пізно вона вийде наверх.

І сталося чудо! Боже! Якби повставали мої побратими по збройній боротьбі за свою самостійну, соборну Україну, якби

вони тішилися. Їх нема серед живих. Я дочекався! Я дочекався! Скоро зустрінуся з ними і все це, що бачив і чув порадую їх. Скажу, що їхня справа не загинула. Вони наблизили цей час своєю боротьбою, своєю смертю. Слава Україні!

Із залу пролунали окремі заклики: “Героям слава!”. Ще не всі знали смислу цих закликів

Із почутого людям мовби відкрився другий світ. Від захвату в них блистіли очі, посилено билися серця.

Слово взяла старша жінка Марія Станич:

— Я добре пам’ятаю ті часи, та й мої ровесники, які ще живуть, і багато інших пам’ятаємо, як у нашому селі були засновані товариства — “Український Народний Дім”, кооператива “Будучність” товариство “Луг”, “Кружок “Сільський Господар” товариство “Кружок Українського Протиалкогольного товариства “Відродження”, “Союз Українок”, товариство “Каменярі”, товариство “Рідна Школа”, навіть було засновано товариство добровільної пожежної охорони. І всім цим керувала і спрямовувала їхню роботу “Просвіта”. Вона була їхнім батьком і матір’ю. Ніколи не могла навіть подумати, що ми до цього повернемося. Здавалося, що Радянський Союз побудований на гранітній скелі і ніхто його не розхитає. Це навечно. Але виявляється, що це була будова на піску, тому і розсувається. Така велика армія з міцною зброєю, такі міцні, здавалося, правоохоронні та каральні органи. Вони нищили наших патріотів, вивозили до Сибіру. Навіть думати про те забороняли. Але знищити той дух, ідею українського націоналізму, патріотизму не змогли. Я вірю в нашу Україну!

У залі всі повставали і довго із захопленням аплодували. Тут народжувалося щось нове, досі затаєне, здавалося, десь далеко і глибоко. Але то не так! Воно лежало на поверхні і чекало свого часу. Варто було його розгребти руками, і воно засвітило, кинулося у життєвий вир і закрутило, закрутило...

Потім по одному, по двоє, по троє підходили до сцени і писали заяви про вступ до новоствореного товариства. А хор співав пісні Шевченка: “Реве та стогне Дніпр широкий”, стрілецькі, а в кінці “Заповіт”. Тут же провели організаційні збори і обрали головою топорівського осередку Товариства української мови

ім. Т.Г. Шевченка “Просвіта” — Параску Станич, дочку Михайла Марковського, батько, якої був у січових стрільцях, а дід, теж Михайло — перебував у сільському товаристві “Січ”. Обрали ревізійну комісію, делегатів на районну конференцію.

Коли проводжали гостей, один із них запитав: “Як називається потічок, що тече через село?”

Топорівчани хором відповіли: — Тополівка!!!

— І куди впадає?

— Це ліва притока Пруту!

II

Як тільки загасло світло у Будинку культури, у темряві мигнуло кілька постатей. Це залишилося кілька сільських парубків.

— Іване! Давай змонтуємо флагшток і почепимо синьо-жовтий прапор, — прошепотів Василь.

— Хіба в когось є синьо-жовтий прапор?

— Знайдеться! — загадково усміхаючись у нічній пільмі, прошепотів Василь, синок Семена Ватамановича.

— Тоді в нас дома є кілька труб. Одну трубу дарую на цю священну справу.

Василь Ватаманович побіг додому по прапор, його тато у часи повстанської війни за дорученням станичного мав віднести до сусіднього села більше двох десятків синьо-жовтих прапорів. Кілька з них заховав дома. Недавно Василь робив на горіщі порядки і знайшов. Коли показав татові, той закричав:

— Ти що, хочеш мати неприємності з кадебістами? Досить з мене, що за це відсидів майже п'ятнадцять років сибірських таборів. Мало що там не здох. Заховай їх, щоб уже ніхто і ніколи їх не знайшов. Ліпше спали в кухні. Давай сюди!

— Тату!

— Давай, давай! Я сам сплю. А то ще чого доброго, — і поозирався довкола. — Ти не розумієш, що це таке. Та й не треба! Хіба ти зможеш зрозуміти, чого твій прадід був у сільському товаристві “Січ”, воював у 1918 році в УГА, — присів Семен на лавку, схиливши голову. — Прагнув свободи. Вільної України. Своєї правди в своїй хаті.

— У-у-ум-м-м-м! — застогнав.

— А дід? “Просвіта”,”Каменярі,” кооператива. А я? Манила та ж Самостійна, Соборна... Завирувало навколо, як завирувало...

Подивився знизу на свого сина: “Вас виховали зовсім в іншому дусі. Ніколи не розказував правди. Щоб не проговорився. Навколо сексоти. Тепер наступає нова хвиля. Чи зможуть відчувати молоді справжню волю, свободу, незалежність... А головне, чи зможуть захистити, чи візьмуть при потребі в руки зброю, як колись вони, чи розбіжуться при першій небезпеці?... Вони ж зовсім не ті... Пшеничні...”

Василь бачачи, що тато чогось задумався, таки один прапор укинув подалі на горище, відтак надійно заховав.

Два побігли по трубу, ще два — по роскалі. Невдовзі закипіла робота. Пройшло небагато часу і синьо-жовтий прапор майорів на флагштоці біля Будинку культури. Молоді чоловіки стояли і раділи, що їм так легко це далось. На radoщах котрийсь тихенько заспівав “Ще не вмерла Україна”. Інші німо подивилися в темноті один на одного. Ніколи не чули такої пісні і не знали слів. Але помало-помало почали підтримувати.

Коли починали цю роботу, місяця не було видно. Сховався за хмари. Хмари оберігали обличчя смільчаків, щоб була де не показався хтось із сільських сексотів. Напевно, сам Господь Бог благословив їх на таке святе діло. Коли роботу закінчили і прапор замайорів, хмари проступилися і яскраво засвітив місяць. Як приємно було, що вгорі повівав вітерець і тріпотів полотнищем, ще й освічував місяць. Чоловіки йшли додому до своїх молодих жінок, тішучись у душі, як завтра подивуються люди і будуть питати один в одного: “Хто це зробив? Хто?”

Вже до ранку новина облетіла усе село. Люди бігли подивитися на чудо. Особливо старше покоління. Як давно бачили вивішені українські прапори... Хто міг вгадати, що доживуть до такого дня?..

Як не прикро, але ця вістка долетіла і до Городенки, до районного відділу КДБ. Навіть були названі прізвища й імена... Зразу

приїхали представники правоохоронних органів, і молодих чоловіків, можна сказати, героїв, викликали до сільської ради. Почалися допити, вимагали зізнань, робили очні ставки. За той час прапор зняли. Молоді газди трималися гідно. Усі звинувачення відкидали. Слідчі не захотіли робити очної ставки з сексотом, щоб його не засвітити. Так і поїхали ні з чим.

III

Зранку в кабінеті першого секретаря райкому партії йшло екстренне засідання бюро райкому з порядком денним: “Про політичну ситуацію в районі на сучасному етапі”. Присутні усі члени бюро — перший секретар Лунін, другий — Павчак, третій — Візник, голова райвиконкому Дебрик, начальник управління сільського господарства Довбешко, заоргвідділом райкому партії Малинін, перший секретар райкому комсомолу Бедзик, начальник райвідділу КДБ Снігур і робочий з цукрового заводу Шпачук. Запросили і прокурора району Шпака та начальника райвідділу міліції Козового.

— Товариші! — встав Лунін, — дозвольте наше засідання вважати відкритим. З порядком денним ви вже ознайомлені. Я наперед не буду нічого говорити, давайте дамо слово доповідачу — третьому секретареві товаришу Візнику, який відповідає за ідеологічну роботу в районі. Прошу.

— Товариші комуністи! Питання поставлене на порядку денному, на сьогодні є архиважливим, і тому на моє прохання, ми сьогодні його розглянемо. Бажано, щоби всі виступили і висловилися стосовно даної ситуації, яку маємо. На мою думку, ситуація з елементами прояву українського буржуазного націоналізму виходить з-під нашого контролю при потуранні окремих керівників, присутніх тут на нашому засіданні.

— Перше: Як так сталося, що в районі зареєстрували “Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка “Просвіта”, яке має характер явного прояву українського буржуазного націоналізму? Як це розуміти? Члени цього оргкомітету організували якийсь хор “Просвіта”, куди входять учителі, лікарі, спеціалісти сільського господарства і промисловості, їздять по селах району, співають якийсь гімн “Ще не вмерла Україна” — і це все на очах працівни-

ків райвідділу КДБ, районної прокуратури та міліції. Досі ніхто з них не заарештований, ніхто не сидить в КПЗ, не проводиться індивідуальна робота з кожним із цих гастролерів. Це призвело до того, що позавчора ці гастролери, — я інакше це назвати не можу, — відвідали Топорівцї, в тому селі, де, як ми вважали до позавчора, найвища громадянська позиція щодо нашого ладу. Після їхніх агітаційних заходів у це вороже нам товариство вступило більше ста людей, причому, як стало відомо, багато молоді. Вступили наші ідеологічні працівники — директор будинку культури, працівники сільської бібліотеки, майже всі вчителі, на яких ми опиралися в нашій роботі. Ввечері у цьому селі закопали флагшток і повісили синьо-жовтий бандерівський прапор. Виходить, що в селі вийшли на поверхню замасковані наші ідейні вороги — бандерівці. Колишні члени ОУН і вояки УПА. Як це сталося? Звідки вони взялися? Куди ми йдемо? Невже у нашому краї працює закордонна ворожа нам агентура?

Минулої неділі мені довелося бути в Шкодівцях на сільському вічу. Це явно ворожі виступи відносно політики нашої партії та проти рішень XXУ з'їзду славної Комуністичної партії Радянського Союзу. На цьому славнозвісному вічу я не почув жодного слова про те, як буде виконуватися завершальний рік поточної п'ятирічки, я не почув жодного виступу когось із комуністів, які б дали нещадну відсіч проявам українського буржуазного націоналізму.

Ось, зачитую один із виступів:

“Коли прийшли москалі у 1939 році, зразу заарештували мого старшого брата. Приїхали вночі воронком, як злодії, перевернули усе в хаті. Чого шукали, ніхто з нас не знає дотепер. Брат працював на полі, як усі в нашому селі. Ніколи політикою не займався, лише був членом “Просвіти”.

У “Просвіті” було майже пів нашого села. Поляки такого собі не дозволяли. Вони не боялися “Просвіти”, не боялися нашого українського гімну, коли той співали українці. Мій тато розказував, якщо були присутніми на якихось заходах польські жандарми, то при звучанні народного гімну вставали і прикладали до голови два пальці. А така велика країна боялася цього всього, бо

заборонила. Так мій брат пропав. Скільки я розшукував його, так і не вдалося знайти.

Другий брат Василь у 1944 році зійшов у підпілля ОУН. Мушкетер. Якби не схоронився, то його ці другі москалі були би заарештували і зробили так, як зробили зі старшим братом. Пропав у їхніх лабетах. З підпілля подався в Карпати і вступив до УПА. За це нас усіх знову ж таки вночі вивезли до Сибіру. Як там було, розказувати не буду, бо це довго і страшно, але по дорозі тато не витримали тієї наруги над людьми і померли. В тайзі, знову ж таки вночі, всіх нас викинули на сніг у сорокаградусний мороз. Невдовзі померли і мама. Нам з сестрою чудом вдалося те все пережити і повернутися додому. А скільки років нас тут не хотіли приписувати?

У нашій хаті знаходилася сільська рада, і нам не хотіли віддати хату. А все, що було навколо хати, знищили...”

Далі, товариші, читати не буду. Це пряма антирадянщина. Я би хотів сьогодні почути відповідь від товариша прокурора, чому цей чоловік ще не заарештований? Ми повинні такі прояви антирадянщини виривати в корені. Всіх колишніх націоналістів, бандерівців поставити на своє місце, заткати їм роти. Адже в нас сила! Ми влада!

— Плескати в долоні? Чудовий патріотичний виступ! Можна мені члени бюро? — піднявся прокурор району. — З вашим виступом, товаришу Візник, хіба що йти на барикади. Я не розумію вашого крику. Не розумію, чому в усіх трясуться руки. Хіба це сталося сьогодні? Хіба ви не дивитеся телевизорів? Не бачили, як виступали на кремлівській трибуні Андрій Сахаров, Борис Єльцин? Не чули, як наш Генеральний секретар ЦК КПРС, наш Президент, до речі, висловився що: “Процес пішов!...” Значить, він іде. Його ніхто не зупиняв. Не зупинив ніхто і з вас. Тепер пожинаємо плоди. Треба до цього ставитися спокійно. Часи міняються. Іде перебудова громадянського суспільства. Причому не в економічній сфері, а в політичній. Мені не зрозуміло, коли створювалося товариство української мови, де ви були товаришу Візник? Чому ви не там, окремі члени бюро, хоча би відповідальні працівники райкому партії? Та же в нас є багато вчителів пенсіонерів, відда-

них справі партії. Чому вони не в товаристві, щоб направляти і спрямовувати?

Все те слухав товариш Снігур. Давно вже в органах. Перед цим закінчив факультет філософії. Потім забрали на роботу в органи. Не відмовлявся, бо рідко кому випадала така кар'єра. Товариші заздрили. З іронією тепер слухав компартійців. Як вони заметушилися, відчувши страх перед народом, як ті павуки в банці. Готові один одного зжерти, щоб лише утриматися при владі, утримати в руках те що мали. Якби вони знали вчення Гегеля, Канта, Тена, Бергсона, то б самі розуміли, що таке суспільство існувати не може.

У партійних школах їм, та ще й заочно, напхали всяких лже-теорій про велику жовтневу соціалістичну революцію, якої не було, а був просто захват влади купкою євреїв-масонів. Масонську ложу, було засновано в 1880-х роках ХІХ століття, якраз на перше травня. Коли всі темні сили нашої землі святкують так звану Вальпургієву ніч. Шабаш усякої нечисті на чолі з Люцифером. Кожного року в ніч на перше травня — темні сили святкували свій шабаш, а в день продовжувалися святкування цього свята майже половиною людства. Хіба це не парадокс? Хіба ці таргани знають про це?

Отож! Коли попадався їм у руки хтось зі свідомої інтелігенції і вони відчували, що він знає щось більше від них, тут же змішували з болотом, витирали об нього ноги, били куди попало, і то боляче, щоб ніколи вже не піднявся на ноги. Часто порушували закони. Так їм було вигідно. Свої чорні справи прикривали лінією партії, яку мало хто розумів з робітників і селян.

Думки Снігура перервали члени бюро, які надали слово. На нього дивилися налякано. Усі вірили, що в цьому балагані ще своє слово не сказали органи КДБ.

— Товариші! — піднявся Снігур. — Виступ третього секретаря райкому Компартії України досить емоційний, він справді відобразив усю суть сьогоdnішнього дня. Хіба про це я не доповідав товаришеві Луніну, своїм вищестоящим керівникам? Хіба ви не знали, що йде реабілітація колишніх членів ОУН, УПА, всіх тих, кого називали у свій час ворогами радянської влади? А те,

що вони виступають, у нас тепер свобода слова. Причому, кажуть правду. Насправді, може, для вас це дикі речі, але так воно й було, як вони розказують. Чого гріха таїти? Натворили, наварили каші наші попередники, а ми тепер будемо їсти. Чого здійсмати крик? А що ви скажете на те, що демократичні сили порушують питання про те, щоб забрати шосту статтю із Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії?

— Так що ж це виходить, що нас скоро почнуть виганяти? — перебив товариш Лунін.

— Виганяти чи не виганяти, але декому чемодани уже треба складати.

— Товариші! — піднявся Шпачук. — Я робітник. Працюю на цукровому заводі біля сорока років, причому майже на одній і тій самій роботі, весь час знаходжуся серед рядових людей і живу їхнім життям. Те, про що сьогодні йде мова, свідчить про те, що ви відірвалися від народу. І це не тепер.

А давно. Я собі так міркую, така була політика нашої партії. Хіба не ми скрізь писали, що партія і народ єдині? Які єдині? Народ хотів віри, хотів до церкви. А партія забрала в нього віру. Позакривала церкви. Чи не ви отут приймали такі рішення? Тут згадувалося про Топорівці. Недавно в них відкрили церкву. Ви б подивилися, з якою любов'ю її відновлюють. Без допомоги держави, без сільської ради. А де партія? Питання?

Або таке! Ходить помежи люди бесіда: навіщо було даром годувати темношкірих, жовтошкірих, чому не дбали про свій народ? Адже це була політика нашої партії, ми її схвалювали. Ми мовчали. Бо так треба було. Хіба ми не знали, що капіталовкладення у сільське господарство відбувалося по залишкових фондах бюджету країни? Роками грабували сільське господарство, просто насилували народ. То чого тепер кричати? Сіяли, сіяли, милувалися квіточками, тепер пожинаємо плоди. Та й про русифікацію суспільства не зовсім прихильно відгукується народ. Отаке! — і розвів руками.

— Або ще таке мало не забув. Недавно у парткомі поручили підготувати до вступу до лав КПРС мого товариша по роботі. Я й почав з ним працювати. Знайшли спільну мову майже по всіх пи-

таннях, вивчили Статут і програму партії, ще деякі партійні документи, багато дечого йому пояснив і врешті він попросив, щоб я показав свій партквиток. Я розвернув обкладинки, а він зразу:

— Чому Комуністична партія Радянського Союзу, а де Комуністична партія України? — І я не зміг йому відповісти. Справді, наскільки пам'ятаю до обміну партійних квитків у 1972 році, у партквитку була і Комуністична партія України, а після обміну — щезла. Хто її зліквідував? Ніхто нам не пояснив. Якщо зліквідували, то як проводилися з'їзди Комуністичної партії України? Невже на ці з'їзди обирали делегатів від Комуністичної партії Радянського Союзу? Нічого не розумію. Хіба це рядові члени партії таке накрутили? Як говорять тепер рядові працівники на нашому цукрозаводі: — Партія говорить одне, робить інше, а думає — казна що.

— За такі думки, які витають у твоїй голові, дарма ми прийняли тебе у партію. Ще й обрали у члени бюро.

— Мене, товаришу Лунін, прийняли у партію тоді, коли тут ще вашого й духу не було, — скипів той. — І в партію я не просився. Викликали в партком, мов, так і так, треба вступати в ряди Компартії України. Як треба, то й треба. Я не рвався за посадами, не рвався за заочною освітою, як ви. Мені більше не платили... Скоро уже на пенсію...

— Товариші! — піднявся Лунін, — інтересне у нас сьогодні засідання бюро райкому партії, те, що ми почули, ще не чули ці стіни. Ще кілька років тому про таке ми не могли і подумати, не те що говорити вслух. Отакі-то діла! — руки у Луніна досить помітно тремтіли, голос ніби надірвався. — Обстановка у нас склалася досить серйозною. Можна показувати пальцем наверх, мов, там винні. Можна нарікати, що таке життя настало. Можна знайти багато причин тому, що сталося. А сталося досить серйозне. Я та кож це все розумію, але й руки піднімати ще зарано.

Щодо того, що говорив товариш прокурор, чому нікого з нас нема в цьому товаристві, а тому, товаришу прокурор, що нам звідти, — і Лунін показав пальцем уверх, — заборонили. Нам сказано: не заважати. Ясно? Ми направили туди вірних лєнінців, їх прийняли в члени товариства, вони намагалися проводити лінію партії, але через кілька засідань їх позбавили членства.

Попри те все, на нас дивляться трудящі району. Перед нами велике виробництво і в сільському господарстві, і в промисловості. За нами велика соціальна сфера. Нам ніколи мітингувати, проводити віча, збори, нам потрібно працювати. Перед нами не легкі соціалістичні зобов'язання, як тут уже згадувалося, треба успішно закінчити завершальний рік цієї п'ятирічки. Люди повинні мати хліб і до хліба. Над іншими питаннями, які тут виникали, будемо працювати. А куди нам діватися? Ми і є на те, щоб виконувати складні народногосподарські завдання. Така мета нашої партії... Так що, до роботи, товариші!

Залишившись на самоті, Лунін почав різко ходити з одного кутка в інший, пригадувати минуле. "Таже він очолює цей район уже біля двох десятків років. Скільки прокурорів перейшло через його руки, начальників КДБ. Та ніхто не дозволяв собі так вільно, а можна сказати, так нахабно поводитися, як це мало місце сьогодні. Він мав таку силу, що міг будь-кого стерти в порошок. Законно це було чи незаконно. На цьому клаптику землі, на якому розміщався Городенківський район, він був основним законом. Як захотів, так і робив. Міг, кого хотів, піднести догори, а потім так опустити, так опустити, — далі не міг від хвилювання підібрати потрібного слова, — міг розтерти носком черевика, як зелену муху. Відчував себе повноправним господарем. Йому могло не сподобатися, як хто говорить, не так чхнув, не так подивився.

А сьогодні? Як виступав прокурор? Як виступав начальник районного відділу КДБ? Раніше за такі слова вони були б виключені з рядів партії. А що таке виключення з рядів партії? Це закінчувалося криміналом. Знаходили причину і судили. Сьогодні він безсилий. Він утрачає контроль над районом, над людьми. До кого волати? До кого? Ті, хто вчора дивився йому в рот, сьогодні дивляться в очі і сміються. І він нічого не може з ними зробити, — з очей почали текти сльози: як це мати таку силу, необмежену владу і раптом усе втратити? Як у них, на Запоріжжі, говорили, то не когут, якщо на нього скачуть кури...

Як усе було добре. Працювали, одержували платню. Почали будуватися, покрасивішали села. Скільки доріг заасфальтували,

скільки молоді навчається... А їм подавай усе українською... Яка різниця? Російська чи українська, аби було, що їсти і в що одягатися... Все український народ, український... А радянський народ — не смакує? Все синьо-жовті...синьо-жовті... Ні одного державного прапора. Сучі сини...

Раптом почув з вулиці крики. Де це колись було, щоб біля цього будинку хтось підвищив голос. Навіть на тій вулиці, де мешкав, не можна було цього робити, не мала права проїхати чужа машина.

— Ганьба! Ганьба комуністам! Ганьба! Ганьба! Ганьба!— скандували люди, які йшли і йшли в колоні попри будинок райкому партії.

Ось показалася інша колона. Сотні літніх жінок і чоловіків ішли в синьо-темних пірваних, брудних спецкостюмах. На плечах, на грудях і справа нижче коліна нашіті номери. Це колишні так звані політичні. Репресовані радянською владою. Знав він це чи не знав, але то були номери їхніх особових тюремних справ. Серед них ішли з гордо піднятими головами — Ганна Ватаманович-Грешна, брати Семен і Василь Ватамановичі, Микола Щербатий. І ця колона також скандувала:

— Ганьба! Ганьба комуністам! Ганьба!

Лунін хижо дивився через фіранки, як загнаний вовк. Крізь прижмурені очі дивився на вчорашніх своїх рабів. Так, так — рабів. Сьогодні вони перемагають, обіклали їх червоними прапорцями, як вовків на полюванні, по суті, беруть владу у свої руки. Без жодної краплі крові.

За колоною їхали кілька кранів, великі машини.

“Чого б це?” — подумав.

Раптом задзвонив телефон:

— Товаришу Лунін! Товаришу Лунін! Щойно відбулися сесія міської і районної рад, на якій прийнято рішення про демонтаж пам’ятника нашому геніальному вождю...

— Мерзота! — хижо мовив і з притиском кинув слухавку.

У темному кабінеті зробилося пусто. Тихо. Ніхто більше не телефонував. За столом сиділа темна постать. Від неї доносилося глухе ридання...

ЗИМА 1922 РОКУ

РІЗДВЯНІ СВЯТА

I

Різдво Господа нашого Ісуса Христа починають святкувати зі Святого Вечора, який ми будемо святкувати завтра — розпочав пояснювати учням у школі отець Юліан Войнаровський на уроці релігії, — колись, ще в дохристиянських часах наші прапрапрадіди, в часі, в якому святкуємо Христове Різдво, святкували своє свято Корочуна — день привітання сонця. Свято Корочуна — цілком наше, хліборобське, було в ті далекі часи імпульсом натхнення людини, надією і вірою у щасливий рік урожаю, приплоду худоби, здоров'я, добробуту та радісного життя господаря. Свято Корочуна з різноманітними обрядами-ритуалами, відправами, молитвами, магічними актами-діями — виражається і сьогодні досить яскраво у святкуванні нашого Різдва. Корочун Руси-України, що покрився Святим Різдовом, — виняткове, багате, веселе, радісне й велике свято. Воно відрізняється від подібних свят інших народів своєю особливою обрядністю, багатством фольклору, взагалі оригінальністю етнографії, найглибшою захованістю в народних масах нашої стародавньої дійсності не лише вірувань, світогляду, але й наших культурних, політичних та економічних зв'язків і взаємин з усесвітом. Наша церква ті фajnі звичаї-рештки первісної культури врешті прийняла, але, як і мусить бути, вклала в усе це християнські ідеали, християнську мораль, нові ідеї — правди, любові, всепрощення, щедроти, удосконалення.

Але характерно, що в основі різдвяних звичаїв збереглося й досі все те, що пов'язано було в ті далекі часи з хліборобським господарством, з пастушеством. Яскраво виступають у звичаях і істотні риси українця — працьовитість, гостинність, чесність, доброта, співучість, єдність і святість родини, шанування пам'яті покійників.

Свято Різдва Христового належить до найбільших празників церковного року. То ж свята Церква, маючи на увазі велич і значення цього празника, рік-річно і традиційно готує своїх вірних до зустрічі нашого Спасителя молитвами і постом. Піст перед Різдвом Христовим розпочинається — хто скаже? — підняв утору руку отець. Що, ніхто не знає? Не може бути. Ану скажи ти, Івасю.

Той устав, склав ручки по боках:

— Передріздвяний піст називається пилипівським, бо він розпочинається на Пилипа, 28 листопада.

— Правильно! От розумний хлопчик. Оце газдівська дитина. В нього тато і мама теж розумні. Зразу видно, що там у родині панує велика релігійна обстановка. Так-от! Цей піст продовжується сорок днів і ще називається Великим постом. А коли він закінчується?

Усі відповіли хором:

— Перед Святим Вечором.

— Правильно! Значить, останній день перед Святим Вечором також є суворим цілоденним постом.

— А чи знаєте, дорогі діти, що святкування Святого Вечора або Надвечір'я перед празником Різдва Христового сягає перших віків християнства?

— Знаємо! Це все почалося з часів вигнання Адама та Єви з раю.

— Правильно.

Потім обговорили, про пророцтва щодо народження Сина Божого, як проводився перепис населення на землі іудейській і як народився Ісус Христос.

У Віфлеємі, за містом, у бідній печері. Діва Марія його сповила і поклала в ясла, куди клали сіно для годівлі овець. Було холодно, і віл нужденний, який там перебував, постійно дихав на маленького Ісусика і в такий спосіб його зігрівав.

У полі отари овець охороняли пастухи. Ангели Господні з'явилися біля них, і слава Господня осяяла їх. Вони перестрашилися великим страхом. Та Ангел промовив до них: — Сьогодні в Давидовім місті народився для Вас Спаситель, який є Христос Господь.

Коли Ангели відійшли на небо, пастухи захотіли піти до міста і подивитись на немовля. Згідно із тодішніми звичаями, вибрали гарне ягня, щоб не прийти до немовляти з порожніми руками. Тому-то на деяких образах зображено маленького Ісуса, а біля нього стоять віл і ягня.

Перед народженням Ісуса з'явилася на Сході від Віфлеєма зірка Спасителя. Три мудреці зі Сходу прийшли до Єрусалиму та й спитали: «Де народжений Цар Іудейський? Бо ми бачили зірку Його на Сході і прийшли поклонитися Йому». Цар Ірод почув це і дуже стривожився. Він зібрав первосвящеників і книжників та й довідався від них, що Христос мав народитися у Віфлеємі, бо так говорили пророки.

Тоді Ірод покликав до себе трьох мудреців і сказав, щоб вони пішли до Віфлеєму, довідалися про Немовля, і, повернувшись, розповіли йому, бо й він хоче піти поклонитися Йому.

зірка вказала шлях до місця, де було Немовля. Мудреці поклонилися Йому і дали свої дари: золото, ладан і миро. Вночі Ангел застеріг мудреців, щоб вони поверталися до свого краю іншою дорогою.

Ірод розсердився і наказав своїм воїнам піти до Віфлеєму і повбивати всіх дітей, яким ще не було двох років. Гадав, що серед убитих буде й Ісус. Але Ангел явився у сні Йосипові і сказав: «Уставай, візьми Немовля і Матір Його та біжи до Єгипту, будь там, доки не скажу тобі, бо Ірод хоче шукати Немовля, щоб погубити Його». Так було врятовано малого Ісуса Христа.

— Дорогі діти! Все те, що ви чули сьогодні, і раніше — ви повинні добре це запам'ятати, обдумати, і переказувати дома рідним своїм, хто цього не знає. Прийде час, ви повиростаєте, у вас уже будуть свої діти, онуки і ви повинні їм все це розказати, а вони своїм. І так ця наука, все те, що ви осмислете, будете бачити і ще чути в своєму житті, повинні передатися нашим нащадкам, щоб вони повсякденно відчували, чим ми жили, як ми жили. Щоб їхнім дороговказом завжди була зірка Спасителя.

II

Прийшовши додому, малий Івась Марковський став перед образами, помолився і довго роззирав, що там було зображено.

— Йой, мамко. Як нам багато сьогодні розказував отець Юліан про народження Ісуса Христа, як цікаво! Анна Марковська готувала продукти для наступного дня, чистила, віяла, пересипала й уважно слухала свою дитину, і не могла нею налюбуватися.

Лише почало вечоріти, Івась, сидючи на печі, заснув. Цілу ніч йому снівся маленький Ісусик. Як він простягнув руку до Івасика і попросив, щоб вони разом гуляли. Але Івасик вклонився і заявив: «Чи достойний я тримати тебе за руку, мій Господи, Наш Спасителю?» Той у відповідь засміявся. Івась дуже чудувався, що він бачить своїми очима Христа-Спасителя. І так цілу ніч.

Добре пам'ятав, що сьогодні останній день Великого посту і загадав собі у думках, будь-що витримати цей день без їди аж до Святої Вечері. Спостерігав із печі, де ще спали його молодші брати і сестри, як мама готувала дванадцять пісних страв. Це обов'язково мала бути варена пшениця із цукром і маком, вар із сушених яблук і грушок, смажені пончики, смажена риба, печериці, капуста, фасулі, оселедець з цибулею, цвітлі, пироги — з капустою, картоплею, маком, могли бути і з грибами на вибір і смак у кожній сім'ї. Головне, щоб на стіл було подано дванадцять страв.

Деколи мамі допомагав готувати найстарший у їхній сім'ї Михайло і молодша від нього сестра Марія. Менші сиділи на печі, щоб не заважати старшим. Навіть недавно випалий сніг не вабив надвір ховзатися дітлахів, так їм було цікаво те все спостерігати. Правда, якби й хотілося комусь вийти ховзатися, то не було в чім. На них усіх були лише одні чоботи. В них по черзі і ходили до школи.

Так у турботах пройшов цілий день. Коли день до вечора став хилитися, тато вніс до хати трохи сіна і постелив на стіл, а мама накрила скатеркою. Під скатерку, в чотирьох місцях поставила по зубочку часнику від злих духів. «Якби це не зробити, — подумав Іванко, — то ці щезлі не дадуть спокійно повечеряти».

Іванко вже добре знав, що сіно значить, малого Ісуса Мати Божа положила у ясла на сіно. Це сіно лежить під скатеркою на Новий рік, на Василія, на другий Святий Вечір, на Йордан.

На стіл почали складати холодні страви. Уже й поклали зайві ложки для померлих. У мисках мають залишити трохи страв, аби ввечері душі покійників мали що їсти. Посеред стола мама поклала три калачі. Один на один. Вони мають так стояти на всі свята, аж до Йордану.

До хати ввійшов тато і сказав, що зійшла вечірня зоря. Вона якраз сповістила усім людям світу про річницю великого чуда — народження Сина Божого. Святий Вечір розпочався. Мама налляла в миску трохи вареної пшениці, зверху поклали таріль, а на нього поклали усього по два: голубці, кавалки риби, оселедця, пироги, пончики — і все це завили в хустку. Всі страви накидають однією ложкою. Маріка зібралася нести вечерю до старшої на їхній вулиці баби, яка має свобідний час і за це молиться за душі покійників. У них недавно померла баба.

— Маріко! А що ти маєш сказати, як зайдеш до хати?

— Христос ся рождає. Прошу вас на Святу Вечерю.

— Е-е-е, ти пам'ятаєш. Це добре. Гай, іди. Ми на тебе чекаємо.

На стіл уже почали ставити гарячі страви. Діти позлазили з печі. Всі дивляться лише на стіл і ковтають слину. Одним дуже хочеться їсти, іншим іти колядувати. Нарешті прийшла Маріка, захопила ту ложку, якою накидали страви в миски, і вибігла на вулицю. Кого першого зустріне із чоловіків, таке саме ім'я буде в її судженого. Маріка повернулася до хати і всі сіли до Святої Вечері.

Насамперед тато піднявся і попросив усіх помолитися Богу, що з його ласки і з Його допомогою всі дочекалися Святої Вечері, усі здорові й усі зійшлися. Після молитви згадали бабку, яка півроку тому померла. Потому тато всіх повіншував: «Віншую вас усіх зі щастям, здоров'ям, що дочекали цих Свят, щоби пан Біг допоміг вам якнайкраще, якнайвеселіше відсвяткувати ці свята і нарік дочекатися». Після ложкою кинув попід стелю трошки зерен вареної пшениці з миски. Усі старалися зловити ложками бодай одну зернину. Хто зловив, тому буде добре вестися господарка — телитися корови, котитися вівці, роїтися бджоли.

III

Аж тоді почали вечеряти. Перший раз усі скуштували пшениці. Зв'язано це з тим, що пшениця кожного року родить і це є символом вічного життя. Після їли, що кому смакувало, але обов'язково треба було покуштувати дванадцять страв. А вже пшеницю їли в кінці, хто скільки хотів.

Іванко позирав на всіх, нервувався, бо хотів уже йти колядувати. Але не можна вставати із-за стола під час Святої Вечері, поки усі не повечеряють, треба стерегтися щоб, не дай Боже, не впала з рук чи стола на землю ложка. Якщо таке станеться, навіть із необережності, це свідчить, що хтось упродовж року в родині помре. Не можна під час Святої Вечері пити багато води, бо в жнива буде мучити спрага. Коли всі повечеряли, Маріка взяла ложку, якою вечеряла, і пішла до воріт. Нею була по хвортці. З якого боку загавкає пес, у ту сторону вийде заміж. Для дівчат це було важливо. Вони це робили кілька років підряд. І вже наперед знали, в якому боці села будуть жити в заміжжі.

Аж після цього Іванко схопився із-за столу і почав збиратися колядувати.

— Дивися, Івасю, довго не ходи. Я теж хочу трохи поколядувати, — мовила із-за стола Маруся. — А чоботи одні ж...

— І я, — обізвалася Парася.

— І я хочу, і я, — застогнав Василько.

— Та ти ще маленький!

— Який маленький, я вже великий. Я вмію колядувати.

— Якщо вмієш, то ми хочемо почути, — сказав тато.

Василько виліз із-за стола, став посеред хати і почав колядувати дитячу колядку:

Ой на ставку на Йорданку

Святили воду три Ангели.

Йордан воду розливає,

Ворон — коні напуває.

— Файно, файно, — похвалив Василька тато. — А хто тебе навчив цю колядку?

— Самий. Там чув, там чув як колядували, та й переймив.

В цей час під вікном почали колядувати колядники:

Нова радість стала, яка не бувала —
Над вертепом звізда ясна світом засіяла.
Над вертепом звізда ясна світом засіяла.

— Марусю, ти сьогодні виносиш коляду.

З-під вікна ще було чути:

— Віншую вас із щастям, здоров'ям, що дочекали цих свят,
аби їх відпровадили, якнайкраще, якнайвеселіше і нарік дочекали.

А під вікном знову колядують.

Як розпочалося масове колядування, це ознака, що сімейна вечерея на закінченні. Після цього починається родинна Свята Вечерея. До родичів приходять сини й дочки, з невістками і зятями, які живуть окремо від родичів. Приходять самі або з маленькими внучатами, що є великою радістю для діда і баби.

До Сливчуків прийшла донька Параска з чоловіком. Василя уже дома не було. Колядував. Прийшли із внуком Николкою. Дід з бабою не могли натішитися онуком.

— Ану-ко заколядуй бабі з дідом.

Той склав ручки докупки:

Ой на ставку, на Йорданку
Святили воду три Ангели,
Аж там Маруся біль білила,
До таточка говорила....

А далі почав сміятися. Дідові з бабою цього було досить, щоб тішитися онуком і на радощах дати цілого золотого. Поки дід забавлявся з онуком, Анна сіла з донькою обговорити останні сільські новини.

— Ви чули, мамко, що в Грищуків буде весілля? На свята будуть зговорини.

— Ти знаєш, Парасю, це якась дивина. Ще недавно Танасій Грищук кричав, що він ніколи на це не піде, а тут раз, — і вже зговорини. Боже, та най буде, а нам що. Аби все було добре.

— Ма, а наш Василь нічого не каже? Чую від людей, що ходить до Ганнусі Волошинової. Мене все питають, коли буде весілля, а я лише здвигую плечима. Та що буду казати.

— Ну вам обом лише дай привід почесати язиками, — обі-
рвав жіночу бесіду Никола. — Сьогодні таке урочисте свято, вони
би заколядували, а то лише плітки й плітки.

— Николо, ти чого мішаєшся до жіночої бесіди? — озлилася
Анна. — Ми нічого не кажемо, ми лиш говоримо...

— Я би хотів вам уповісти, як ще мої дід розказували, що ні-
бито опівночі на Святий Вечір худоба говорить людською мовою,
але підслуховувати цю розмову є великим гріхом. Бог за це карає.
Та знайшовси один чоловік, який давав худобі їсти і непомітно
заховався під жолобом. Лежав тихо до опівночі — нічого не чути.
Худоба собі лежить, ремигає. Чоловік уже хотів вставати зі своєї
схованки та й іти до хати. Коли це встає кінь і говорить людською
мовою до корови: «Чому це наш ґазда годує нас не сіном, а самою
осокою? Таже я привіз кілька возів доброго сіна! Такого, як бар-
вінок. Тримає те сіно, тримає, воно спліснявіє, а потім буде нам
давати їсти.» ґазда, як це почув, то трохи, що не вмер з переляку.
І хрестився кілька разів.

І молився.

IV

На Святий Вечір хлопці ходили колядувати до дівчат. Отож
Петро пішов шукати своїх товаришів. Коли вже зібралося їх не-
величка компанія, Никола Ватаманович, як найстарший, запитав:

— До котрої йдемо колядувати?

Усі мовчали переглядаючись. Потім хтось кинув: «До Тана-
сія Грищука!» — і всі подивилися на Петра Угринового. Вони вже
знали, що Петро сказав про весілля. На третій день свят навіть
уже будуть зговорини.

Підійшли під хату Танасія Грищука і, постававши плечима до
вікон, голосно і весело затягнули:

Добрий вечір тобі, пане господарю.

Радуйся! Ой радуйся, земле, Син Божий народився!

Танасій сидів на лаві, опутивши голову. Кожне слово з ко-
лядки, це, мовби, цвях у голову. «Самі старці поприходили. А де
багачі? Чому обминають його обійстя. Чому Бог такий неспра-
ведливий?»

Та кладіть калачі з ярої пшениці.

Радуйся! Ой радуйся, земле, Син Божий народився!

«Колядували би вже трохи тихіше. А то так, аби чулося на всеньке село. Для них гонор, бо колядують у багача. А йому?»

А що перший празник — Різдество Христове.

Радуйся! Ой радуйся, земле, Син Божий народився!

«Де колись колядували так довго? Кілька рядків і далі. А ці стараються. Аякже!»

А що третій прзник — Свята Водохреща.

Радуйся! Ой радуйся, земле, Син Божий народився!

Никола виголосив віншування: «Віншуємо вас зі щастям, здоров'ям, що дочекали цих свят, аби ви відсвяткували якнайкраще, якнайвеселіше, і нарік дочекали!

Вийшла Настуня і, як годиться, запросила всіх до хати. Увійшовши до хати, гості мали ще раз повиншувати. Віншувати, як уже трохи свій у цій хаті, почав Петро:

— Віншуємо вас усіх нині зі Святим Різдеством з Ісусом Христом, з щастям здоров'ям, що ви дочекали цих свят, аби їх відсвяткували якнайкраще, якнайвеселіше і нарік дочекали!

— Дякуємо! Дякуємо! — розпливалася у посмішці Параска. Танасій сидів на лаві біля ліжка і дивився спідлоба. — Сідайте за стіл, колядники, сідайте!

Настуня, почервоніла, а Параска забігала коло столу, замінювала деякі миски з їдами. Нарешті Танасій підвівся і поставив на стіл пляшку вишнику. Під вікнами старших колядників змінили малі. Настуня все виносила коляду.

Хлопці з поваги до господарів випили по келишку, дещо закусили. Ніхто не був голодним. І заколядували:

Небо і земля, небо і земля
Нині торжествують,
Ангели, люди, ангели, люди,
Весело празнують.

Нарешті останні слова колядки втихли.

Хлопці повставали із-за стола, подякували. Їм теж. При виході з хати знову повиншували. За ними вийшла Настуня. Всі пішли далі, а Петро призупинився у сінях, обійняв Настуню, поцілував.

«Моя майбутня дружина» — подумав із задоволенням. Коляда продовжувалася. Хлопці і діти мали своє право.

Настуня повернулася до хати розчервоніла. Кров загупала у скронях. Перед очима все стояв її Петрусь. Хотілося з радості кричати: «Скоро віддамся! Скоро...!» Її погляд зупинився на куфрі. Вже кілька років тато спорядили для неї куфер, який був неодмінним атрибутом українського сільського весілля. Там знаходилися її новий кожух, вишита сорочка, горботка, дві окрійки, нові чоботи і мешти, виткані рушники, кілька сувоїв витканого конопляного і льняного полотен. Справа, в невеликій перегородці, типу як шухлядка, зберігалися різнокольорові намиста, стрічки. Та що там говорити. Від згадки про своє майно в грудях не раз робилося тепло, яке завжди перепліталось із дівочими мріями про заміжжя. Від вмістимого у куфрі свідчило про те, чи це багаті і працюючі господарі. Тому, коли бояри забирали молоду, то гонорово несли на віз поперед неї куфер.

Настуня ковзнула поглядом по скрині, яка стояла рядом із куфром. На передній стінці виднілися вицяткувані різнокольоровими намистинами красиві орнаменти, які прикрашали скриню. В ній зберігали посуд, сувої домотканого полотна і інші речі. Віко скрині було накрите святковою різнокольоровою домотканою скатертю.

V

Удосвіта більшість віруючих пішли до церкви. Все-таки Різдвяна Служба Божа. І коли вже настав той момент, коли пролунало з уст отця «Христос ся рождає!», всі хором відповіли: «Славимо Його!», і тут же почалася коляда.

Перший раз, як правило, всі колядували «Бог предвічний народився». За цим колядувало церковне братство свою колядку — переважно старші чоловіки:

Новая рада,
Новая рада
Світом засіяла,
Де панна чистая,
Де панна чистая
Сина породила.

Хлопці і дівчата заколядували «Нова радість стала».

За ними церковний хор:

По всьому світу радість велика — Тебе ми молим і серцем просим,
Родився нині світу Владика, Побудь між нами, будь нашим Гостем,
По всьому світу й на Україні Спрямує д нам свої святі дороги
Всі днесь радіють Божій Дитині. І загости раз в наші пороги.

А за цим пішли різні колядки:

По всьому світу сталася новина:

Пречиста Діва породила Сина.

Як породила, в пелени вповила,

На зелене сіно в яслах положила.

Тих свят колядували і багато інших колядок. Надворі почало розвиднятися, і всі стали розходитися по домівках. Треба годувати худібку.

VI

Іван Ватаманович сів до сніданку разом з Николею. Готувалися до Різдвяних свят самотужки. Явно відчувалося, що це не чоловіча справа. Іван часто нагадував синові про одруження, той мовчав, жартував, а перед святами сказав:

— Тату! Не мордуйте вже мене скільки з тим весіллям. У мене буде весілля по Покрові.

На те старий Ватаманович відповів:

— Ну що ж, Николко. Я так довго без жінки не буду. Ти сам бачиш, це не життя двох хлопів. Доведеться приводити до хати молоду жінку, а тобі мачуху.

Никола промовчав. Далі снідали мовчки. Кожний думав про своє. Нарешті мовчанку порушив старий Ватаманович:

— Колись, ще мої тато, а твій дід, — дай їм Боже царство небесне, — оба перехрестилися, — так при сніданку на Різдво все вповідали: «Що на Різдво Христове небо відкривається. Це може побачити тільки вибрана душа і то лише на хвилинку. В той момент вона може випросити собі велику ласку у Господа нашого Бога, лише треба промовити «Спаси мене, мій Боже!» Так що дивися, Николко, може й тобі випасти таке щастя. Не знаю, чи ти вибрана душа у Господа Бога, чи ні?

Ватаманович хотів ще щось сказати, але тут під вікном появилися два хлопчики із козою і заколядували:

Нова радість стала, яка не бувала,

Над вертепом звізда ясна світом засіяла.

Один із хлопчиків тримав у руках латину, до якої була прибіта козяча голова з рухливою нижньою щелепою. До щелепи прив'язаний мотузок, який через горловину виходив з другого боку. Один хлопчик стояв з одного боку вікна і тримав в одній руці латину, а другою тягав за мотузок і щелепа то відвисала, то притягалася під мотив колядки. Другий стояв по другий бік вікна і разом колядували. Така коляда відбувалася на Різдво тільки до обіду.

Никола дивився через вікно і згадував, як і він колись отак ходив колядувати. Тоді жила мама і все було по-іншому. При згадці про маму на очах виступили сльози. Він і незчувся, як колядники закінчили колядувати і, віншуючи, пішли до дверей по коляду.

— Николко, чого не несеш коляду?

Той спохватився і побіг до сіней. У цей час під вікно підійшло більше хлопців, але із вертепом і собі заколядували:

Бачив Господь-Сотворитель,	З краю персів, аж три царі
Що весь мир погибає	Несуть Христу дари
Архангела Гавриїла	Золото, ладан і миро
В Назарет посилає.	Христу приносили.

Никола знову дивився через вікно згадуючи. Теж колись ходив із хлопцями з вертепом-шопкою. Можливо, це й та сама, а можливо, й інша. Шопки переходили із рук у руки. Це невеликі носилки, на яких невеличка хатка без передньої стінки. У глибині видніються ясельця із сіном, в яких лежить маленька статуетка Ісусика. По боках стоять Пречиста Діва Марія і Йосип-обручник.

VII

В обід зібралися перед церквою хлопці та дівчата окремо з кожного кута. Вибирали Березу і касира. Хлопці ходили колядувати під кожну хату, щоб сповістити вкотре, що народився Христос-Спас. З цією метою вибирали старшого, хто мав керува-

ти колядою і касира, котрий збирав плату за коляду. Коляда йшла на церкву.

Довго не барилися. Відразу обрали Березою Николу Ватамановича.

— Я вам дякую за таку довіру, — кланявся Никола на всі боки, — але прошу добірне товариство обрати касиром Петра Угриня.

— Нехай буде! Нехай буде! — загукали звідусіль. Обрали і кількох міхоношів.

Після вечірньої відправи у церкві з великої поваги до отця весь люд повалив для першої масової коляди до плебанії, де жив отець Юліан. Всеньким селом заколядували кілька колядок. На порозі появився отець, вклонився і подякував за таку велику повагу до нього і до його родини.

Опісля всі розійшлися колядувати по хатах на церкву. На одному Куті окремо браття і молодь, і так само на другому Куті. Багато жителів села не мали грошей, то платили мискою зерна. Міхоноші зсипали це зерно у кілька мішків: з кукурудзою, з ячменем, з пшеницею і житом. Коли мішки були повними, їх залишали в кого-небудь із односельчан. Після закінчення коляди мішки звозили в одне місце. Зерно купляли місцеві євреї або везли до Городенки на ярмарок.

VIII

На третій день свят після обіду ввихалися по дорозі весільні старости. В кількох хатах відбувалися зговорини — приходили рідні майбутнього молодого сватати його обраницю. Засватавши, обговорювали подробиці майбутнього весілля.

У хаті Василя Угриня йшли останні приготування. Збиралися йти сватати Настуню Танасія Грищука. З Петром ішли тато з мамою, запросив сестру Олену з чоловіком і татого брата, свого вуйка Їлаша з вуйною Палагною. У тайстрі, яка лежала на лаві, чекав на своє калач. Нічого такого не говорили між собою, але кожний відчував у душі якусь тривогу. Їх Петруньо дуже високо скочив. Тато з мамою відговорювали його, пояснювали, що то з багачами не так просто, тим паче бідному.

Ще не знають, як постане питання з життям після весілля. Чи Петро піде за зятя, чи Настуня у невістки? Як їх приймуть такі багаті?

— Але що буде, те буде, — мовив тато Петрів, ніби все обговорили, — давайте присядемо перед дорогою. Усі посідали.

— Парасю, ми йдемо, — наповідала Марія, мама Петрова. — Дивися, не лишай хату відкритою, нікого з чужих не впускай, дивися за цим бахуром Васильком, аби не грався з сірниками.

Готувалися до старостів і в Грищуків. Танасій ходив по надворку гейби кисле яблуко. Як йому було не до душі це сватання. Це весілля. Як не до душі... Як це зараз цілуватися зі старцями? Як це? Та як це?

А село ніби хто запалив. Сватань багато намічалось. Але ні одне не визивало такого зацікавлення, як це.

— Кумо, кумо, Маріє! Чи ви чули? — прибігла стара Сиродючка до хати Кривчуків. На Різдво не дуже годилося бігати хаткаря, але таке знати і нікому не вповісти, то є чистий гріх, — чи ви чули, що цей Петруньо Угринів хоче женитися з Настунею Танасія Грищука. Та чи він удурів, чи нема кому його нарозумити? Та як то? Бідному сунутися до багатів.

Її це пекло. Бо в неї уже була дівчина на віданню. Вона аж-аж пара для Петра.

— А я не такої думаю, кумо Палагно, — в неї також є дівчина на віданню, не раз і не два думала, якщо бідні пхаються до багатів, то хіба багачики підуть до бідних? — Та він просто не знає Танасія. Та то такий заклятий багач, такий скупий, та то він тепер трохи змінився, коли піросла Настуня, а колись не пам'ятаєте, виносив дітям за коляду голубець, клав у долоньку, тоді стискав дитині ручку так, що помежи пальчиками вискакували крупы, або спускав з ланца пса.

Танасієві невеселі думки перебив крик:

Уже йдуть, — вигукнув Василько, який стояв на воротах. Танасій зайшов до хати.

Свати довго обмітали чоботи від снігу, нарешті першим увійшов Василь, за ним усі решта.

— Христос рождається! Я так по-нашому по-сільському!

Вінчую всіх вас нині, добрі люди,
Зі Святим Рождеством і Ісусом Христом!
Нехай добро і щастя між вами буде,
Нехай цієї днини, кожної хвилини
Бог всіх вас благословляє. Христос ся рождає!

— Славімо Його! Славімо Його! Славімо Його! — тричі відповіли Танасій і Параска. Танасій подумав: «Ніколи би собі не подумав, що серед старців є й розумні люди. Сопотики таке би не втнули». Танасій не раз придивлявся до рівних йому у господарці, а до бідних йому діла не було. Тепер мав нагоду порівняти.

— Ми йшли попри вас зі своїм соколом. Вгледіли у вікні вашу зозулю, красну дівицю, яка зранила серце нашого сокола. Ми повернули до вашого обійстя, до вашої хати і, якщо приймаєте цей хліб на рушнику, то ми вашу зозулю забираємо, якщо не приймаєте, то ми вертаємо і йдемо далі шукати іншу.

Запала мовчанка. Параска глипнула нервово на Танасія.

— Ну що ж, раз на те пішло, то ми рушник і хліб приймаємо, і просимо сідати за стіл. Свати почали цілуватися. Танасій, як поцілувався зі сватом Їлашем, то так скривився, гейби попала в рот зелена муха. На столі з цієї нагоди стояли пляшка горілки і пляшка вишнику. Танасій сам пішов до корчми і попросив у Ауторки доброї горілки.

Петро і Настуня сиділи під образами і лише червоніли. Їм було соромно від родичів, що вони отак сидять поруч, у всіх на виду. Коли випили по одному келишку, Параска почала бесіду:

— Поки ми ще тверезі, — пожартувала, — давайте обговоримо, коли робимо весілля і про дари.

— Та ми що, — зніяковіла Марія, — я думаю, що нема потреби тягнути, якщо ви згодні, то в кінці січня або на початку лютого.

— Ми з Танасієм радилися, — і Параска подивилася на Танасія, — ми теж такої думки. А як з дарами?

— Та що з дарами? Я за себе не кажу, що дасте, то й буде. Олені, — і подивилася на доньку, — дасте хустку, зятеви, Василеви, Їлашеви — по окрійці, Їлашисі теж хустку.

Параси дасте гердан, Палагночці — силінку, а Василькови, я знаю, хіба ніжик.

— Е-е-е-е! Свахо! — вмішався до бесіди Танасій. Його щось трохи зайло, — ви щось замалі дари просите. Це дуже по-бідному. Ви хочете аби з нас сміялося всеньке село.

— Свату! Як ви кажете, що ми просимо, ми просимо таке, а решта ваша воля.

— Ну, тоді це інша справа.

— Я би ще хотів знати, — втрутився до бесіди Василь, який до цього мовчав, — де будуть жити молоді.

Знову запала мовчанка. Ніхто нічого не їв, хоча різдвяні страви своїми запахами дражнили ніздрі. Танасій щось почав цмакати, цмакати. Нарешті вродив:

— Ми Настуню в невістки не дамо.

Це було сказано таким тоном, що Василя трохи впекло:

— А ми не дамо Петра у зяті.

Знову на якийсь час усі замовкли.

— Свату! — скривився Танасій і подивився в очі Василеві, — наші діти ще малі, — і подивився на піч, де сиділи — Василько, Іванко, Маруся, Парася і Ольга, — мені би здалася вже якась поміч по господарству. Тому я прошу вас, нехай Петро йде за зятя.

Це було таке щиросердечне зізнання і просьба, що, напевно, нічиє серце би не устояло. І Василь Угрин зм'як, як сало в теплі. Мав таку душу, що інколи, як упреться, то як кіт на льоду, а деколи, як-от, напричком, сьогодні, зразу зм'як.

— Домовилися.

— Але ще одне, — підняв угору палець Танасій, — як буде із дарами і грішми від витання.

— Ну, якщо, Петро йде до вас, то всі дари і гроші від витання будуть його. А як з Настуниними?

— Так само.

І тут почалося вгощення. Випили по келишку, по третьому. Зав'язалася весела і приємна бесіда про господарку. Нарешті Танасій схотів поцілуватися зі свахою. Цілувалися через стіл. Перевернули пляшку з вишником. Танасій махнув рукою. Ніколи не бачив сваху так зблизька і не знав, що вона така гарна і мила. Не зводив з неї свого погляду.

Василь Угрин захотів поцілуватися зі своєю свахою. Також не бачив такого файного і милого личка.

Петро і Настуня милувалися собою, дивилися одне на одного, тішилися. Як усе гарно, весело. Було все мило. Здавалося, що так буде завжди.

IX

— Вуйку Їлашу! — запитав через пліт сусід, — та як там відбувалося сватання?

— Ой, не питай, не питай. Що багачі, то багачі. Гонорові. Петро там буде, як пиріг у сметані. Як наклали на столі, йой, як наклали. Горілки, вишнику, — і провів по шії долонею, — скільки хотів. Сир з солониною. Солонина в долоню, — і показав рукою. — Та що там говорити! Три рази докидали переді мною. Думав, що не наймся. Багачі... Гонорові... А студенець! Зверху смальцю на палець. Півмиски — як не було. А як поклали дві миски шкварків, отакі, — і показав півдолоні. Та що там говорити! Я махом лигнув коло п'ятнадцять. Тепер до Йордану буду лиш воду жльоганити. Та що там говорити! Потім поклали перед нами миску цукру. Ти розумієш? Миску цукру! Та ми ложками їли. Та що там говорити! Багачі... Гонорові...

А пампушки, посиплені цукром. Розумієш? Та де там! А вар з сушеницями який — і помахав головою, — навіть було десь не десь по бруксвині. Ти розумієш? Та що там говорити! Багачі... Петро там буде, як пиріг у сметані. Де-де-де-е-е!

X

Небо захмарилося. Морозило. Під обід пішов лапатий сніг, але недовго. Після перших Різдвяних свят наступили будні. У хаті Миколи Марковського було похмуро, холоднувато. Уже все переговорено, хто скільки заколядував, де колядував. На печі мовчки сиділи наймолодші — Маруся, Парася та Василько і вкотре оглядали все в хаті, що попадало в око. Аж такого нічого й не було цікавого. Та жмуритися ж не будеш. Маруся дивилася на замисник. Там висіло понад десяток декоративних тарелів. Посередині таріль, на якому зображено гарного молодця із дівчиною. Моло-

дець у темній смушевій шапці, вишитій сорочці в синіх шароварах, чоботах. Правою рукою тримав дівчину за талію, а лівою її за руку. Дівчина у файному українському віночку, вишитій сорочці, у запасці і капцях. Маруся втупилася очима в той таріль, довго дивилася і їй здалося, що молодець із дівчиною почали до неї усміхатися, підморгувати. Марусі зробилося гаряче в грудях. Їй здалося, що знаходиться в читальні на якомусь представлінні.

Парася лежала на подушці і пальцем водила по витканому узорі, який складався з таких собі фасульок. Почала рахувати їх. Нарахувала вісімнадцять. А їх було чотири рядочки. Порахувала і ті три. Так само. Рахувати вміла лише до двадцяти, а додавати ще ні. Отож силувалася, силувалася, а додати не могла. Маруся уже ходила до школи і вміла додавати, її можна було запитати, але Парася хотіла сама справитися з нелегким для неї завданням.

Тихенько сидів і Василько, дивлячись з печі на образ Святого Николая. Ніяк не міг зрозуміти, як це святий перед Николаєм сходить зі стіни і їм усім кладе під подушку по кілька цукерків. Уже кілька разів Василько, коли нікого не було в хаті, обмацував образ з другого боку, де ж це Николай зберігає ті маленькі подаруночки. Ніяк не міг уторопати, чому святий, якщо має таку велику силу, не кладе їм по кілька цукерок хоч раз у тиждень. «Ну що йому в цьому розходиться, такий добрий, такий добрий, усі говорять, — а Василько іншої думає, — скупий, а скупий цей дідуган». Його думки перебила Парася:

— Ну й наглий цей наш Іванко, уже давно мав бути дома. Напевно, ховзається і за нас забув.

Тато віддали свої старі чоботи Іванкови і Марусі ходити по чергово до школи. Коли було тепло надворі, то ходили босими. А зимою почергово. Бо за пропуски уроків професор жалівся до гміни, і вїт подавав ці дані до повіту інспекторові, а той накладав кару на батьків. Хто ходив до школи через день, того не карали. Але діти між собою мали ще таку домовленість, окремо від родичів. Ідучи зі школи, Іванко мав кілька разів з'їхати на ховзанці, що недалеко була від їхньої хати. Верески дітей від захоплення на тій ховзанці було чути аж до хати. Потім, прийшовши додому, мав віддати чоботи Марусі, та мала піти з'їхати кілька разів, по-

тім Парася і Василько. Всі чекали на чоботи. А їх усе не було. Чи то Іванко забувся та й ховзався й ховзався, чи щось інше. Але тут почало сіріти надворі. А як темнилося всі діти розходилися по домах. Так що сьогодні міг бути пропуск щодо ховзанки. І це для них була велика жура. Щоб збавити такий повільний час у чеканні, кожне і вибирало собі ціль, куди спрямувати думки.

— Це точно. Що це перший раз? Набити його не можемо. Татові не скажемо. Я, напевно, побіжу боса та й з'їду хоть два рази, аби зарахувати, що я таки була в цей день на ховзанці, — нетерпляче обізвалася Маруся.

— Я також, — твердо підтримала Парася.

— А я ні-і-і, — почав плакати Василько, — я боюся, бо змерзну дуже в ноги-и-и-и.

— Ну то ти сиди дома.

Маруся зсунулася з печі і в двері, Парася за нею, Василько зліз з печі, скочив на лаву і подивився заплаканими очима у вікно, як ті бігли босими по снігу.

— Ага! І я хочу, — закричав і собі надвір. Це йому було не вперше. Отож холоду спершу аж не відчув. Та, поки добіг до ховзанки, відчув, що почали заходити зашпорі у ноги. Але став на ховзанку, зажмутив очі і поїхав. Десь на середині впав і далі поїхав на голій задниці, бо був лише у сороччині. Добре бачив, як Маруся добігала на гору і ще раз поїхала. Поки він добіг на гору, його наздогнала Маруся, взяла за руку і побігли до хати. Ні Маруся, ні Василько не те що морозу, вже ніг під собою не чули. Їм здавалося ніби біжать по якісь ватній дорозі з голками, а ті поколюють у підшви.

Василько почав плакати.

— Я лише один раз з'їхав, а ви обидві по два рази.

— Ну ти малий такий наглий, — почала сваритися Маруся, — з'їхав на голій задниці, ноги, диви, які червоні, а сам аж посинів, як курячий пуп.

Усі, віддихуючись від такої прогулянки, повилазили на піч, почали терти ступні ніг, тулити ними до ледве теплої печі. Василько почав хникати, що йому залізли зашпорі у ноги і там сильно поколює.

— Тихо ти, шмарку, — Маруся в цей час підтягнула свої, які ледь не лізли до рота, — чого хничеш? Тебе хто просив босим бігти на ховзанку? Я ще татові це все розкажу.

Василько перестав плакати:

— Ага! Не забудь і про себе розказати.

А Маруся подумала: «Ніколи не скажу татові, бо ще буду бита».

Нарешті ступні почервоніли і почали горіти, мов жар. Усі загрилися і стали наперебій розказувати, як сильно вони поховзалися і без Іванкових чобіт.

XI

— Петре! — стогнав малий Василько, — та зроби мені бички. Завтра пополудню треба йти в село, а я не маю. Чуєш?

Петро щось стругав і мовчав.

— Петре! Видиш, який ти мені брат, не хочеш послухати.

— Васильку! Не мороч мені голови. Я, як був малим, то мені бички робили тато. Йди собі до тата. Я не можу.

— Ага, не можеш. Добре що женитися можеш, а бички зробити не можеш.

Петро розсміявся.

— Ну добре, добре, лиш не мороч голови. До завтра до полудня будуть.

— Ага! Ти дуриш мене. Ти брехуне.

Бички — символ життя, продовження роду людського. Коли започатковано цей звичай ніхто не знає. Але якщо в селі є церква, дзвіниця, гарної побудови, розмальовані — це багатство, тому всі жителі цього села також повинні прагнути цього. Це все і відображають дерев'яні фігурки, яких називають бичками. Виготовляють із грубих і тонких вербових прутів. З бичками ходили малі хлопчачки після обіду перед старим Новим Роком.

Церква — найголовніша фігурка. Це дерев'яний стержень складається із трьох рівномірних ступенів, висотою 16-17 см, внизу квадрат 3,5 на 3, 5 см. Нижній ступінь — це кантовий квадрат з уступом у верхній ступінь, тонший на 0,5 см і переходить з уступом у верхній, третій ступінь. Верхній ступінь закінчуєть-

ся шпилем. По всьому стержні вирубані карби і віконниці. Може бути розмальована.

Дзвіниця — за формою майже як церква, але тонша і менших розмірів.

Весілля, весільні гості — це низанка стержнів із вербового пруття довжиною 8-9 см. Внизу стержні затісують з двох боків, щоб був плескатий кінець. Зверху на півсантиметра розколюють і в цей розкол настромлюють кольорову нитку, через п'ять сантиметрів настромлюють наступний стержень, і так до 10-12 штук. У деякі стержні в розкол устромлюють коротенькі кольорові смужки тканини або паперу, тобто прикрашають. Це і є весілля. Коли береш за котрийсь зі стержнів, то тягнеться ціла в'язанка.

Старости — з'єднані між собою два стержні, як і на весіллі, але мають інші кольори прикрас.

Парубок і дівка — знову з'єднані два стержні, лише один стержень у розколі має кілька чорних вовняних волосинок, тобто парубок має вуса, а другий стержень має кольорові ниточки — дівка.

Жид і жидівка — теж два з'єднані стержні, але мають свою прикрасу.

Циган і циганка — те саме, лише всі прикраси чорні.

Драбина, тачівка, маглівка, пранник. Бочка — шматок товстого вербового прута. Обтесаний, діаметром 4 см, висотою 6 см.

Бджоли — це роїння, символізує розведення худоби, мед — здоров'я, що символізує оздоровлення: на щастя, на здоров'я, та на Новий рік! Бджоли — багато нарізаних тоненьких прутчиків, довжиною до 1,5-2 см. Бички носили у старих смушкових шапках.

На вулиці зустрілися Василько Угрин та Іванко Сливчук:

— Івасю, йдеш з бичками?

— Так! А ти?

— І я. А хто тобі зробив бички?

— Мені наш Василь. А тобі?

— Мені наш Петро.

Василько пішов із бичками насамперед до Танасія Грищука. Він уже чув із розмов у хаті, що то є великий багач і скоро має бути їхнім сватом.

— Христос ся рождає! Прошу на бички.

— А ти чий будеш?

— Як чий? Василя Угриня! — гонорово мовив Василько. «Що це вони мене ще не знають?» — крутнулося в голові.

— О-о-о-о! Сват прийшли, сват!

— Танасію! — зашепотіла Параска, перевернувши очі — стидайся!

— Та я що! Я нічо! Просто так!

Параска взяла з рук шапку і почала перебирати фігурками:

— Це що?

— Що ви не знаєте? Церква!

— А це що? — Василько роззираючись по хаті, шморгнув носом.

— Дзвіниця!

Параска перебирала фігурками і думала про себе, що треба вкрати.

А вкрати треба обов'язково, бо так годиться. «Церкву не вкрадеш, бо буде зразу помітно, дзвіницю теж. Старостів красти нема потреби, хіба кілька весільних гостей. Якби у них з Танасієм не було дітей, то вкрала би парубка і дівку. Ні! — подумала Параска, — вкравду пушку бджіл, їх є багато».

— А хто тобі зробив ці бички?

Василько розцвів задоволено, що його запитали про це, бо дуже хотів похвалитися хто йому зробив такі гарні бички:

— Наш Петро! — з гордістю мовив і подивився на Настуню. В цей час Параска сховала в пазуху пушку бджіл. Бджоли кидали на вулики, на худобу, на птицю, щоб цілий рік усе плодилося, роїлося.

Настуня дала Василькови кілька копійок, пригорщу горіхів і двоє яблук.

«Ого-го! — подумав Василько, виходячи з хати, — якби так заплатили в кожній хаті, то він би мав і мав». Так ходив з бичками до вечора. А коли прийшов додому, то в шапці залишилися лише основні фігурки. Побачивши трохи, що не плавав. На наступний рік знову треба буде виготовляти нові фігурки.

— Що це за люди? Лиш би крали й крали...

ХІІ

Колядування з Маланкою пов'язане з Новим старим роком і має дуже давний звичай. З Маланкою ходили ще до прийняття християнства. Стародавні люди ворожили: «Який перший день Нового року, таким буде цілий рік». То ж того дня справляли всякі забави, гульбища, пиятики та по різному маскувалися один від одного, щоб того, хто дуже нап'ється, ніхто не впізнав.

Святий Іван Златоуст дуже виступав проти цього й осуджував:

«Вони думають, що коли перший день цього року проведуть у задовільлі і радості, то й цілий рік буде такий...»

Тому-то й повелось так споконвіків, що на Новий рік люди переодягаються, гуляють. Це дійство проводять тільки молоді чоловіки і парубки. Організують Маланку і молодші, як кажуть, підпарубки.

До маланкування готувалися зазделегідь у тих хатах, де проводилися вечорниці. Тому-то цим займалися і Никола Ватаманович, і Петро Угрин, Василь Сливчук і Михайло Марковський. Заделегідь підбирали маски виконавців основних ролей. Особливо цим займався Петро. Бо вже як одружиться, хто знає, чи буде ще цим займатися. Про одруження в цьому році думали й Никола, і Василь, і Михайло. Тому-то вони так старалися. Бо рік — довгий чоловік. Хто знає, як там буде далі. «Життя — складна штука» — все казав вуйко Василь.

Перший раз розпочали із Василя Угриня. Никола, як Береза, прийшов на подвір'я і запитав вуйка Василя, чи приймає Маланку. Як міг відказати господар, коли в нього було ще дві дівчини: Парася і Палагночка.

Вся компанія щедрувальників підійшла під вікна:

Щедрий вечір, добрий вечір	З Дністра воду, бай, носила,
Добрим людям на весь вечір!	На камені ноги мила.
Наша Маланка Дністром брела,	На камені ноги мила,
З Дністра воду, бай, носила.	Тонкий фартух замочила.

Як лиш розпочали щедрувати, в хату першим увійшов Жид і підійшов до господині. А за Жида був перебраний Василь Сливчук. Часто бував тут у хаті і дуже переживав, аби мама Петрова не пізнала.

— Добрий вечір, вуйничко, добрий вечір у вашій хаті, я вас вітаю, вітаю, радий бачити, я вас добре знаю.

— Звідки ти мене знаєш? — здивовано мовила Марія, дивлячись на свого чоловіка. За домовленістю, сіла біля плити, бо там варився холодець, голубці. На другий день Василія, і вони сподівалися, що прийдуть свати Грищуки пудити свата. А оскільки Маланки все крали, то стерегла плити. Біля стола стояв Василь. Перед цим Марія поклала на стіл три калачі. Бо так годиться. Перед приходом Маланки Василь переклав калачі на задню лаву і стеріг їх. Бо, як украдуть один калач, то що завтра буде стояти на столі? Біля шафи сиділа Парася. У шафі були: сир, солонина, пляшка горілки, пляшка вишнику, велика миска пончиків. І Парася теж усе це стерегла.

— Чуєте, вуйнинко, чуєте, — забігав коло Марії Жид, — я вас знаю не від нині, хоч і не пас з вами свині. Чуєте, чуєте?

— Уступися від мене, Жиде, бо через тебе нічого не бачу.

Надворі продовжували щедрувати:

Наша Маланка, як штири дошки,

Пустить до хати гуляти трошки.

Наша Маланка, як штири дуби,

Пустить до хати — гуляти буде!

Увійшов Новий рік і посіває, а це сам Петро:

Сію, сію, посіваю, з Новим роком і Василієм вас вітаю!

Сійся родися, жито-пшениця і всяка пашниця,

На щастя, на здоров'я, на Василія та на Новий рік,

Щоб уродило краще, як торік,

Колопні під стелю, а лен по коліна,

Щоби вас, хрещених, ніколи голова не боліла.

Тут же увійшла Маланка:

— Я Маланка-Українка! Сію, сію посіваю, всій Україні і вам, добрі господарі, щастя бажаю. Сію на вас жито, щоб довго вам жити, ще й пшеницю яру, щоб горя не знали, сію на вас просо, щоб добре жилося, сію ще й овес, щоб дружно жив увесь рід ваш.

Взяла в руки кінці фартуха, ухнула і пустилася в танець:

Я — Маланка йду з далеких країв

Через гори й доли,

Через Дністер брела,

Тонкий фартух замочила...

— Слухай, Жиде! А де я був, як ти пас з вуйнов свині, га?

— Чуєте, чуєте, я вас, газдуню, перепрошую, не сердіться на мене. Я вам розкажу, яким моє тато були файним газдою. Аякже! Аякже! Ч уєте, чуєте! На ціле село. Мали аж дві комори, а в них було скільки добра, що якби миша зернину знайшла, то би, напевно, з розуму зійшла.

Надворі щедрували:

Ой свідки, свідки, студено в литки,
Пустіть до хати будем плясати!
Надворі мороз плясати не мож,
Пустіть до хати будем плясати!

— Таже відійди, Жиде, з-перед мене, бо нічого не бачу!

За Маланкою зразу зайшла її Сестра:

Я сестра цієї Маланки,
Люблю вечори і ранки,
Люблю щиро Україну
І нашу милу Буковину.
А як музика заграє
То я весело гуляю.! Ух-х-х-х-х!

Маланка, її Сестра, Новий рік пішли в танець.

А під вікнами виводили:

Ой чильчику — Васильчику,
Посію тебе в городчику,
Буду тебе шанувати,
Три рази на день поливати.

А тут і Дід на поріг:

— А я Дід, старий рід, прийшов з вами попрощатися, бо за мною біжить смерть з косою. Час мені вмирати!

Вбігла Смерть:

— А я Смерть — замашна коса, навіть царів не минаю.
Мені байдуже, чи бідний, чи багатий, —
Все пожираю, як соломучар,
Я смерть з косою, заберу всіх з собою!

Взялася косити косою попід стелею. До хати зайшли всі щедрівники. Заграла музика. І молодь затанцювала по хаті:

Наша Маланка не робоча
На ній сорочка парубоча
Наша Маланка господиня
Їсти зварить ще й накриє
В неї горшки й миски попід лавицею
Позаростали муравицею...

Жид далі біля господині:

— Вай, вай,... вуйночко! Вуйночко! Подивіться лише, яка в мене курочка. — Витягає з кошика здохлу курку. — Вуйночко, ану подивіться, яка сита... Вай, вай!...

— Господи! Де ти взявся на мою голову? Відійди, Жиде, бо я нічого не бачу через тебе! — Марія рукою різко спробувала відштовхнути Жиду. Та де там!

— Вуйночко! — той гне далі своєї, дує курці в зад. — А дивіться, яка жовта, та подивіться, вуйно, одне сало. Так годував, так годував, як для себе. Купіть, вуйночко, купіть, не пошкодуєте, дорого не візьму, лише цілого золотого.

— Агій! Іди, вступиися з перед очей, бо я нічого не бачу!

Циган підійшов до плити і почав кленцати залізяччям. Що там тільки не було: поламаний напильник, стара сапа, шматок якогось гачка, уламок клямри, частина клямки, кілька ковальських цвяхів, стара підкова. Узяв кришку з каструлі, ніби хотів щось там заклепати, а вона гаряча, кинув її. Підійшов до господаря:

— Вуєчку! Та вуєчку! Наш веселий циганський рід зустрінете всюди. Циганський табір, ох, циганський табір. Вуєчку, купіть у мене сапу. Не хочете сапи — купіть молоток, пильники. Це все згодиться вам у господарці. Беріть, ніколи не пошкодуєте.

У цю мить почувся крик Маланки:

— Діду, мене б'ють! Мене дуже сіпають!...

Діда весь час б'ють кулаками в горб на плечах. Дід горбатий. До господаря підійшла Циганка з картами:

— Вуєчку! Та вуєчку! Я вам поворожу. Та дивіться, ади я кидаю картами.

А молодь невгаває та все виспівує

Ой, на горі цигани стояли.

Дай, циганко, ключі золотії.

Стояла, думала циганочка молода. Стояла, думала циганочка молода.

Один циган не п'є, не гуляє.

Хай відкрию коні воронії.

Стояла, думала циганочка молода. Стояла, думала циганочка молода.

Василь Угрин підійшов до танцюристів:

— А хто ви такі, звідки завітали до нашого краю?

— Я козак, що добре на коні скаче! — відповів один.

— Ми козаки із-за Дніпра, з великого Лугу, перемога наша йде за нами і славить нашу тугу, — відповів інший.

— А я гуцул з Жаб'єго, підпеньки міняю. Маю сухі печериці і сушениці. Міняю на кукурудзу, пшеницю, цукор.

Гуцулка танцює і співає:

Я гуцулка із Жеб'єго

З далекого плаю,

Зійшла ниньки з полонени

До вашого краю! Ух-х-х-х!

Гуцул почав говорити співаючи:

— Ой музики-музиченьки, веселі заграйте. Та заграйте, мої милі, гуцулку, та най собі погуляю з своїов файнов любков.

— Я вже старий і не маю сили, — мовив Дід, — але зі своєю Маланкою я би ще станцював гуцулку. Почали співати і грати гуцулку:

Ой гуцули в краю були,

Зрубали ліщину

Тече річка невеличка

Через Буковину....

— Вуйночко! Вуйночко! Не хочете курочки, то в мене є муліне, чуєте? — провадив своєї Жид. — Муліне! (Курку запахає в кошик і витягає купку зіжмаканих різнокольорових ниток). — Муліне, вуйночко, муліне лиш привіз з Чернівців, новенькі ниточки.

— Яке це муліне, та ж вступишся, Жиде, з-перед очей, бо через тебе нічого не бачу! — вже зі злості кричала Марія і відштовхувала напасника. — Шляхи би тебе трафили, — з розпачу почала клясти. — Через тебе нічого не бачу. Але де там!

— Вуйночко! Вуйночко! Не хочете муліне, то я маю матерію, ситець (витягає з кошика всяке ганчір'я, і так весь час до кінця дійства).

Михайло Марковський був перебраний на Чорта. Чорт уже побував на печі, на ліжку, під столом, вибіг надвір «для порядку», знову забіг до хати. По хаті далі бігає Дід. Його продовжують гупати по горбі кулаками. Маланка далі викрикує: — Діду, де ти? Діду! Мене дуже сіпають, мене б'ють!

Музику і танці перериває Береза:

Годі хлопці танцювати,
Пора і честь знати,
Нам ще цього вечора
Не в одну хату треба завітати.

Усі колядують:

Попова кобила, дякове лоше,
Скидайте господарі Маланці гроші.
Давайте, давайте, що маєте дати,
Якщо не даєте, то вигоніть з хати.

— Дякую, вам файно, хлопці, що загостили до нашої хати і вважали моїх доньок.

Тоді всі виходять з хати. Береза бере від господаря плату. Марія кинулася до горшків:

— Ой лишенько, половину голубців забрали, а з холодцю повитягали м'ясо. Боже! Завтра, що класти на стіл? То все через того Жида проклятого, шлях би його трафив! Не досить, що через нього нічого не бачила, ще й голубці і м'ясо втратила.

Василь за стіл:

— Ого! Одного калача нема. І коли це сталося? Таже я стеріг, так стеріг! Але та клята Циганка не давала мені спокою.

— Василю! Бійся Бога, — заломила руки Марія, — я що завтра на стіл покладу? Боже! Треба буде йти до когось зичити.

Парася кинулася до шафи:

— Йой! Солонини і горілки нема.

Марія до неї:

— Парасю! Ти куди дивилася?

— Туди, мамко, куди й ви. Козаки потягнули мене до танцю...

Василь сплеснув у долоні:

— Та я ще й гроші дав. Ого! Вже я більше Маланку не пущу до хати. Ой, не пущу.

— Ага! Так само ти того року говорив. А тепер іди зич у когось солонини, і йди до Ауторки купи пляшку горілки.

Ранком на Новий рік Іванко Сливчук, Іванко Грищук і Василько Угрин ходили хата від хати з посіванням зерна. В кожного у торбинці була суміш зерна: жита, пшениці, вівса, ячменю. Посівання зерном по хатах символізує життя на землі, а також пов'язується зі Святом Василя Великого — покровителем землеробства. До того ж усі господарі дуже хочуть, щоб на старий Новий рік першим до хати увійшов сівачок, як такий, що приносить щастя на увесь рік. Дівчата посівати не ходять.

Василько Угрин перший раз побіг до свата Танасія Грищука. «Там добре йому платять»,— біжачи по дорозі весь час це думав. Таке саме думав і малий Іванко Грищук біжучи до своїх сватів Угринів.

Василько вбіг до хати і замітив, що ще нікого не було, значить, він перший. Перший раз сів по всій хаті, на землю, потім на столі біля калачів:

Сію, сію, посіваю, з Новим роком і Василієм вітаю!

Сійся, родися, жито, пшениця і всяка пашниця,

На щастя, на здоров'я та на Новий рік!

Щоб уродило ще краще, як торік, —

Коноплі до стелі, а льон по коліна,

Щоби вас, хрещених, ніколи голова не боліла.

Віншую вас із щастям, здоров'ям, що

Дочекали Нового року, Василя, щоб

Відсвяткували якнайкраще, якнайвеселіше

І нарік дочекали...

Після Василька ще приходили хлопчакі з посіванням. Коли вже закінчилося посівання, Настуня змела все зерно і понесла птиці, щоб поскоріше неслася та була здоровою.

В обід Танасій Грищук з Параскою, Настунею з вінком пішли путати свата Василя. Так ішли дорогою гонорово, так гонорово. Танасій задер голову догори, аби всі бачили, як цим весіллям за-

доволений. Хоча ніхто не знав, що творилося в його душі. Від злості, від безсилля ладен був, щоб щезлі тягнули з нього живцем жили. І так би не боліла душа. Як він був проти цього весілля, як був проти, але це Параска... Подивився зверху на жінку... Ох, ця Параска! Як вона п'є з нього живу кров. Також узяв її з бідного роду, думав, що переломить на своє. Та де! Скільки разів бив. Дістане, і тиждень, як шовкова, хоч до рани прикладай. А після знову своєї. Ти її кажеш, що то чорне, а вона — біле. Його сусід також придбав собі такого дідька. Все кричала, що він вошивий, вошивий та й вошивий. Запхав по коліна у воду, а вона — вошивий, вошивий. Запхав по пояс. Вошивий, вошивий! Запхав по шию. Вошивий, вошивий! Зі злості запхав усю. Так вона підняла руки з води і показує, що б'є воші. Все нігтями докупи, докупи. Але нагадав, що в хаті діти, — витягнув. Та й терпить заради дітей. А що робити? Так терпить і Танасій.

Але те, що потім сталося у сватів, думав, що здуріє. Параска з Настунею одягнули нові кожухи. Він у новому кожусі йшов лише до церкви, аби всім показати, який у нього файний кожух. А так у гості, по селі одягав старіший. І до свата хотів одягнути цей кожух. Та де там! Як пристали до нього Параска з Настунею, та в крик, і мусив одягнути новий кожух. Його гонор на все село.

Але в свата, як і в більшості сільських господарів, комина не було. В сіни виходила кагла. Надворі настали Різдвяні морози, на солом'яних сніпках уверху від пари, яка виходила з хати, від тепла з кагли понамерзали бурульки. І з них капала згура. А так, як на землі було холодніше, то каплі зі згури замерзали в такі собі маленькі льодові горбочки.

У Танасія такого не було. В нього був комин, аж наверх, а в сінях стеля. Лиш Танасій зайшов до сіней, як поскознувся на тих клятих замерзлих горбочках, як ним тевкнуло до землі. Боже! Та в новім кожусі!... Та ще десь там на землі була курячка, а на кожух капнуло кілька капель згури, які не відмивалися...

Не милим для Танасія був той Новий старий рік, свято Василія та й то путання. А вже щодо свата зі свахов, то най їх обох шлях трафить, де вони взялися на його голову. Солонину подали, — чути старою, сир несвіжий. Студенець недосолений.

Шкварки. Улюблена страва Танасія. Навіть не пахло. Начінка-разівка несмачна. Узвар із сушениць не солодкий. Пампушки глевкі. Йой-йой! Ледве добув. А вже по дорозі додому, що малися Параска з Настунею, то малися... Де би це таке мало бути у Сопотиків чи Грищуків...

XIII

На Йордан, після божественної літургії, всі повиходили з церкви з процесією і до потока, де був найширшим. Ще за кілька днів до цього Никола, як Береза, зібрав хлопців, прийшло чимало й газдів і на потоці вирубали кілька брил льоду і під берегом так склали, що вийшов непоганий хрест. Недалеко на березі закопали великий дерев'яний йорданський хрест. Його кожного року заковували там, де проводили освячення води. Після Йордану виковували і знову заковували біля церкви. Дівчата сплели із зеленого барвінку два вінки і перев'язали обидва хрести, прикрасивши паперовими квітками. Посередині потоку хрестоподібно вирубали лід. Під льодяним хрестом поставили дві великі бочки. Ранком наносили з криниці води.

Хресний хід від церкви розпочався Різдвяними колядками. Колядували всі. Коли отець освятив воду у бочках, потім у хрестоподібній ополонці, всі заколядували Йорданські колядки:

Ой лелія, лелія, породила Діва Сина, Діва Марія

Ой лелія, лелія, та не мала, де скупати Діва Марія.

Йордан морозний і багато позмерзали, особливо жінки. Дехто притопував ногами щоб зігрітися, але додому ніхто не йшов. Всім захотілося щедрувати. Йордан лише раз на рік. Хто зна, чи кожний доживе до слідуячого. Отож і старалися:

Спи, Ісусе, спи, спатоньки ходи.

Я Тебе му коликати,

Пісеньками присипляти:

Спи, серденько, спи!

На Йордан Настуня ходила по селі одягнена у віночок на голові, по плечах розвіювалися довгі різнокольорові стрічки. Це свідчило, що скоро буде весілля. На другий день Йордану їздила в сусідні села просити на весілля.

XIV

Уже і Йорданські свята минули, а Їлаш не міг нахвалитися, як проходило сватання у Танасія Грищука. Та як це всім не розказувати. Та то який сват, яка сваха, майбутня невістка. То одному сусідові, то іншому. Сьогодні теж щось уповідав, але тут вийшла зі стайні Палагна:

— Їлашу! — закричала, ніби Їлаш був дуже далеко, — ходи сюди! Щось льоха монтрожиться, чи не загадає тепер у такі йорданські морози пороситися. Боже! Що будемо робити?! Що робити?!

— Чого заводиш, як та сука з курудзів? — мовив знервовано Їлаш підійшовши. Як це жінка перебила бесіду хлопам? — Я ще не чув, щоби від прибутку голова боліла.

— Який тут прибуток? Який прибуток? Коби хоч льоху врятувати, а за поросята вже нічого й не кажу. То-то ся відбігала, то-то ся відбігала, знала коли, — приповідала.

Таку надію покладали на льоху, таку надію, думали опороситься, буде мати файно поросят, щось трохи продадуть. Будут мати якусь копійчину, та й не будуть коштуватися на придбання поросят для себе. А тут таке починається, таке починається. В стайні холодно. Надворі вдарили морози.

Їлаш подивився на льоху. Та носила у паці соломі. Носила, то в один кут, потім у інший, рохкала і все підіймала голову догори, дивлячись на своїх господарів, ніби просила допомоги. Льоха явно тривожилася за своє майбутнє потомство. Ѓзда подивився на стіни, покриті памороззю, повернув голову на замерзлий гній біля дверцят і помахав головою:

— Давай, Палагно, неси до хати оберемок соломи, та й помагло гонім льоху до хати.

— Як до хати? — здивовано мовила Їлашиха. — Ти при своєму розумі?

— При своєму чи не при своєму, — роздратовано гаркнув Їлаш, — може ти щось ліпшого порадиш?

До вечора льоха була у хаті. Господарі думали, що вона почне пороситися і ляже на постелену серед хати соломі. Але свиня є свинею. Перш за все почала пхатися під ліжку, де зберігали, щоб надворі не замерзли — картоплю, буряк, моркву. А оскільки вона

не влязла туди, то почала піднімати ліжко. Їлаш зі злості відтрутив. Але де там! Взялася лізти під стіл, який трохи не перевернула. Їлашиха внесла коритце і вляла трохи їди, думаючи, що та попоїсть і ляже. Але льоха перевернула коритце. Помії потекли по землі. Зробилося мокро. Льоха по тім походила. Зробилося болото. Їлаш уже й банував, що спарував її. «Це ж клопіт» — думав.

Але помало, помало льоха якось заспокоїлася, трохи привикла до нової для неї обстановки і лягла на постелену соломку. Зразу стало легше на серці й Їлашисі.

Їлаш і Палагна уже подружили своїх дітей. Біля них жив лише трохи недоумкуватий Штефко. Йому було більше тридцяти років. Нічого коло хати не робив. Єдине — літом випасав худобу.

Уже добре звечоріло, і Палагна хотіла аби Штефко ліг спати. Щоб не бачив, як буде пороситися льоха. Але той, вчувши про таке, аж горів бажанням побачити, як це проходить.

— Штефку, синку, лягай спати, рано треба вставати.

— Ні, ні! Я ще не хочу. Лягайте самі спати.

Але помало, помало та й Штефко заснув. Ніби по команді, льоха почала пороситися. Перше порося прийняв Їлаш, пообтирав його від слизи якимось ганчір'ям і передав жінці, а та підклала під льоху до першого соска ззаду. Їлашиха трохи знала, як це робити. Перші поросята, як правило, народжуються найкрупніші, а останні кволенькі, мілкіші. Тому то найперші підкладають під задні соски, а мілкіші під передні, де є більше молока. Льоха порошокувала, а народжені поросята, ссучи, попискували від задоволення. Чи від цього попискування, чи від чогось іншого, але пробудився Штефко і зразу приступив до огляду того, що там творилося. Бігав довкола і оглядав усе з великим інтересом. Такого ще не бачив.

— Лізе, тату, лізе, — заверещав несамовито, побачивши, як показалося наступне порося. Закусивши нижню губу, підскакував, то на одній нозі, то на іншій.

— Ой, лізе! Тату! Знов лізе! — вдруте сьогодні заверещав, аж льоха заворушилася, навіть хотіла підвестися, але Їлашиха почала чухати попід черево і та заспокоїлася.

— Ти сядеш тихо чи мені брати в руки палицю?

Від такого тону Штефко присів на лаву і вже лише спостерігав.

ЗИМА 1945 РОКУ

НЕ ПЛАЧ, МОЯ МАТУСЮ

I

холодному невеликому приміщенні затхле повітря. Біля ста дівчат лежать покотом на бетонній долівці. Одна в одну, рядами. Як оселедці в бочці.

— Повертаємось, — штуркнула котрась посе-
редині. Одна за одною підіймаються і штуркають
далі. Так пробуджується цілий ряд і всі разом по-
вертаються в інший бік. Нарешті другий ряд так само. Потім ще
і ще. Вгорі невеличке віконце, і те загразоване. За ним темінь.
Спить Станіслав. Тільки де-не-де зпросоння гавкне пес і тут же
скручується, притискаючи міцніше голову до задніх ніг. Так те-
пліше. Воно, те тепло у псячій буді, як у циганів.

Поставили шатро на снігу. Циганчата повибігали босими на-
двір і давай ганяти гриючись. Старий циган зі злості вхопив батіг
і кричати:

— Ану до хати! До хати! Кому сказано, — і все траскає бато-
гом, траскає...

На вулицях показалися перші перехожі. Всі спішать до робо-
ти. Холодно надворі. Вечором падав холодний дощ.

— Підйом! Підйом! — залунало раптом. Засвітилося світло в
коридорах. Забігали конвоїри, гупаючи по підлозі кованими чо-
ботами.

Так хочеться спати. Дівчата почали пробуджуватися. Одні
позіхають, інші натягаються, треті ще кутаються у щось тепле.
Бетонна підлога хоч холодна, але ледь-ледь нагрілася від дитячих
тіл. Дівчата. По шістнадцять-вісімнадцять літ. Їм ще спати у ма-
терів під боком. А вже так мордуються. Політичні! Як гордо це
звучить. Тільки не для них. Радянська влада за найменшу про-
вину засаджувала людей до криміналу. Особливо молодь. Одне:
забирала, щоб не йшла в партизанку, а друге: в Сибіру працюва-
ла гігантська індустрія — промисловість і сільське господарство.

Сибір вимагав великої кількості робочої сили, ще й дармової. Особлива ставка робилася на українців. Ніхто так не працював важко, як українці. Ніхто не міг видержати сибірських морозів, лише українці.

Біля дверей камери стояла залізна бочка. Хто перший з дівчат схоплювався, підходив поближче. Природна справа. Одних — подруги прикривали, ставши довкола, інші так.

— Ти чого розсілася, як квочка на яйцях?

— Скоріше! Скоріше! А то я не можу тримати!, — дріботіла підскакуючи.

— Боже! Коби вже закінчилися ті суди!

— Господи, допоможи дочекатися того етапу.

Сморід, гамір, сміх, жарти...

— Раптом у коридорі закричали конвоїри:

— Чай! Чай! Гарячий чай!

Відчинилися дверцята. Простягнулося десять мисок. Налляли звичайного кип'ятку.

— Йой! Пече! Тримайте, бо пущу!

— Ану підходи! Підходи! Та не сьорбай, як свиня!

— По десять до однієї миски, по десять! А то всім не стане!

— Та не сьорбай так, бо попечешся!

— Та що ти запхала свої губи, як свиня рийку. А ніс, ніс чого в кип'ятку?

Раз — і кип'ятку не стало. Все стихло. Навіть води гарячої не можуть настати. Дехто для переконання перевернув миску. Ні, нема нічого. Випили. Ні запаху, ні цукру. А такий смачний. Як ще хочеться.

— Решта, діти, паски, їжте хліб.

Отакий сніданок. Боже! Як хочеться їсти. Скільки дома їди, а тут приходить голодувати. Господи! За віщо нас так мордують? Невже лише за те, що так хочеться жити у своїй Самостійній Соборній Україні?...

Раптом:

— Ура-а-а! Мені принесли передачу. Мені принесли...

Розв'язали шматок полотна, а там пражений біб.

— Ура-а-а! Всім порівно! Всім!

— Хто буде ділити?

— Я! Я! Я! Я!

Стало тихо. Всі пильно стежили, як рахувався біб.

— Ставайте всі в ряд з простягнутою рукою.

— І-і-і-й-й-й! Та що лише по чотири бобики? Чому так мало?

— Добре й так!

— Ліпше псови муха, ніж поза вуха.

У камері всі хрупали, розжовували, смоктали, як поросята...
Боже! Яка смакота! Яке велике задоволення...

Одного дня не дали хліба. Не дали і на другий день. Тоді кмітливі арештанти почали стукати одне одному через стіни. Як і в минулому, існувала своя азбука Морзе. Може, не була аж така досконала, але прибиті горем люди розуміли один одного.

Як по команді, затупотіли ногами і закричали:

— Хліба! Хліба! Хліба! Хліба!

Забігали по коридорах конвоїри. Відкривали двері і кричали:

— Припинити! Припинити! Припинити!

Трохи замовкали, але як тільки двері зачинялися, знову те саме:

— Хліба! Хліба! Хліба! Хліба!

Хоч хліба давали небагато, неякісного, але все-таки трохи можна було вгамувати голод, який переслідував заарештованих.

Через кілька годин такого крику двері приміщень в черговий раз відчинилися і до камери вкидали лантух хліба. Це були, по суті справи, окрушки, тобто об'їдки. Їх, напевно, позбирали у їдальнях військових казарм, у ресторанах, міських їдальнях. Тут були кусні не тільки сірого добре випеченого хліба, а й білого, навіть окремі шматки білих-білесеньких булочок. Окремі окрушки пахли ковбасою.

Всі накинулися на лантух і почали хапати, що кому попало. Кому попадався шматок хліба, який пахнув ковбасою, довго нюхав, насолоджувався ковтаючи слинку. Для них, молодих, це було справжнім раєм.

II

В одній із камер сидів юний Василь Ватаманович. І то вже довго. Били! Ой, як били. Гріх так збивати молоде тіло. Синяк на синяці. Обмороки. Відливали водою. Знову втрата свідомості.

Василь весь час думав, коли приходив до пам'яті:

«Один раз попівся на молоці, тепер буду дуги і на холодну воду. Нехай убивають. Все одно нічого не виб'ють».

Не міг собі простити, що так легко розколовся.

«Як це так? Як це? Як це так легко піддатися?»

— Від нього вимагали: — Хто давав гроші, і хто забрав шапки?

Тримали одного. Весь час ходив із кутка в куток. Підселяли інших. Ті намагалися вступати до бесіди. Ватаманович нікому не довіряв. На всіх дивився з підозрою. Не міг догадатися і про те, що ось тут поряд, через дві камери сидить його старший брат. Їхню справу об'єднали в одну і вона дістала назву «Шапка».

Кілька днів катували й Семена за прапори. Але там була одна й та ж відповідь:

— Ішов до коханої. Знайшов згорток. Взяв під пахву.

У кабінеті Кришталя тривала нарада.

— Що будемо робити з братами Ватамановичами?

— Товаришу капітан! — піднявся Кошелев. — У мене є ідея. Щоб закінчити цю справу з Ватамановичами, треба розвинути слідство у такому напрямку. Що ми маємо? Василь купував шапки. Так? У кого брав гроші і кому віддавав, не знаємо. Так? У старшого Ватамановича на голові шапка нова. Чи нема тут чогось спільного?

— Це ідея! — У Кришталя загорілися очі.

«Ох, і подобається мені цей Кошелев. Такий молодий, а вже спец. Недавно ознайомився із його особовою справою. Прийшов на фронт уже під кінець війни. Виявив героїзм і хоробрість. Зарекомендував себе позитивно...»

— Треба вибити дані у Семена, звідки у нього ця шапка. І тоді...

— Правильно Кошелев! Але щойно надійшла команда згори: далі цієї справою буде займатися Коломия.

III

Поїзд їхав поволі, часто зупинявся. Надворі раптово спомурніло, зв'язвся рвучкий холодний вітер, хапаючи з дерев пожовтіле листя. Настя Грешна з сумом дивилася у вікно. Уже два тижні, як забрали з дому її донечку. Троє дітей у них з Пилипом. Двоє давно одружені, живуть на боці. Ця найменшенька знайшлася на старості літ. Став накрапати дощ. Настя покрутила головою: — Це ж може постудити. Візьметься морозець. Сніжок. І може бути рання зима. Скільки ще біля господарки роботи, а вона вже два тижні коло хати нічого не робить.

Надворі потемніло через темно-сині хмари, що насувалися з північного заходу. Вітер посилювався, гнучи то в один бік, то в інший крони дерев, зривав неопале ще зелене листя. Скільки разів була в Городенці. Ні разу не побачилася з донею. Ні разу не прийняли передачу. З того всього почала тихенько плакати. «Воно, ще ж дитина. Що воно ще розуміє. Чому на її долю випав такий льос? Але Бог є на світі. Розберуться у її невинності. Так, так! Розберуться. Виясниться, що її дівчинка не винна. Та й випустять. Так, так!»

Заспокоювала сама себе. Вірячи в надумане. Подивилася вкотре у вікно, а там дощ перестав падати, темні хмари перелетіли, почало прояснятися. Зменшився вітер. Настя вкотре притиснула до себе кошичок. Везла дитині хоч трохи щось попоїсти. Хтозна, як там годують. Її Ганнуса вередлива до їди. Пестячи на старості літ своє чадо, батьки не відходили від неї, все їй догоджали. Навіть дали до школи вчитися, щоб хоч трохи вивчилася і не робила так тяжко, як їм доводилося в житті. Стане до роботи десь у місті, а там і вони десь біля неї притуляться.

Оголосили, що потяг наближається до Станіслава. Всі почали збиратися. Заметушилася і Настя. На вулицях народу багато не було. Закутавшись міцніше у кожух, бо після дощу похолодало, стала розпитувати куди їй іти. Як лише справа доходила до криміналу, всі оглядаючись відходили від неї. Ніяк не могла зрозуміти, в чому річ. Нарешті знайшлася, напевно, така сама, як вона:

— Не переживайте жіночко. Я йду у тому напрямку.

Настя стала перед великим сірим будинком. На всіх поверхах вікна заграбовані. Нікого у вікнах не видно, лише потихо і натужно долинала до неї сумна пісня:

У Станіславі під тюрмою
Чиясь матінка прийшла,
Вона, певно, своїй дочці
Передачу принесла.

У Насті від почутого бризнули самі собою сльози. Постояла ще трішки з надією, що десь там її улюблениця покажеться у вікні або помагає рукою.

Помало зайшла до приміщення. Невелика прийомна виглядала досить сумно. Всі стіни помальовані у темно-зелений колір. Сама обстановка, може, і пасувала до призначення цього будинку, але стало тривожно на душі. Постукала у невеличке віконечко.

— Чого тобі? — гаркнуло звідти після, як відкрилося. На неї дивилося якесь червоне одутловате обличчя, вуса стирчали у різні боки. «Прямо, як якийсь псюга з буди».

— Прошу пана, — з радістю і надією ледве вимовила — прийміть передачу до моєї доні.

З темно-зелених коридорів полилася ледь-ледь уловима тужлива пісня:

— Передайте передачу,
Десь тут моя доня є,
Може, завтра, після завтра
До Сибіру повезуть.

По плечах обдало морозом. Під грудьми ніби хтось засунув грудку льоду. Конвоїр, довго риючись у якихось паперах, зловтішно усміхнувся:

— Не числиться!

Усередині похололо. Присунулась ближче до віконечка, може недочула.

— Як то не числиться?

З довжелезних коридорів долинала:

А начальник усміхнувся:
— Не відвезуть на Сибір,

Її вчора ізвечора
Засудили на розстріл.

Насті стало моторошно всередині, потемніло в очах і почала зсуватися на підлогу. Кошичок випав з рук, по цементній підлозі покотилися яйця, яблука, груші. Покотився запашний хліб, перед нею лежали шматок солонини і вареного м'яса.

Стара мати, як це вчула,
Передача впала з рук,
А з грудей її зболілих
Відізвався слабкий звук:

Якось прийшла до пам'яті. Піднялася. Ніхто не допоміг. Невже це чужина? А де людяність? Хіба в них нема Бога? Ага! До Насті стало доходити: «Це не та контора, не ті люди. А вона у 1939 році кидала їм під ноги квіти».

Кошичок лежав біля її ніг. Яець, м'яса, і солонини не стало. Не побачила і хліба.

Згорьована помало пішла до виходу. Вийшла і стала перед ворітьми. Довго дивилася на загратовані вікна, ніби чогось шукаючи. Хіба могла щось побачити, коли очі затягнені сльозами?

IV

Великий будинок у Коломиї дивився на перехожих своїми похмурими загратованими вікнами. Всі старалися обминати цей непривітний будинок. Звідти деколи лунали надлюдські крики, від яких холодилося кров у жилах. Єдине, що різнило його від інших таких будинків — паркетна підлога. В обід давали трохи супу, якщо його так можна було назвати. Кожному наливали в бляшану тарілку. Потім — дві ложки перлової каші. Трохи більше давали хліба, але глевкішого. Увечері тарілочку супу і шматок хліба. Вдень випускали надвір. У порівнянні зі Станіславською тюрмою тут, звісно, були кращі умови для арештантів.

Ганнуса це все порівнювала і весь час думала, що то за нові відкрилися обставини. Так їй сказав станіславський слідчий. Вона уже, як і багато інших, чекала на суд, а потім на етап. А тут — тобі на! Нові обставини.

— Громадяно Грешна! Що ви можете сказати про шапки? — мовби блискавкою по голові, вдарив новий слідчий.

— Ага! Он які нові відкрилися обставини? Що вони знають?

На початку арешту весь час думала: «Якщо знають лише за юнацьку оунівську сітку, то це півбіди. Коби не дізналися про її теперішню діяльність у сільському підпіллі».

Дуже хвилювалася, аби через неї не вивезли стареньких до Сибіру, бо не витримають. За участь у юнацькій сітці їм нічого не загрожувало. А от за підпільну діяльність — інша справа.

Від почутого серце закалатало, як у горобця. Очі забігали. Слідчий з відповідним досвідом у таких справах зразу це помітив.

«Якщо відчуваєш, що вони про те, що питають, щось знають, тоді говори правду» — промайнуло в голові. Ганнуса уявила, як її родичів забирають до Сибіру, як вони плачуть. Особливо матуся... З очей покотилися сльози...

— Ну що? Будемо говорити?

Але тут же в уяві промайнуло: «А якщо ви попадетесь ворогові в руки: знущання, тортури, муки. Ви в силі це витерпіти?», а потім: «Ми нічого не боїмося. Якщо доведеться віддати своє життя за волю України, то ми його віддамо!»

Слідчий устав з-за стола, підійшов ближче.

— Ну?

«Нехай, що хочуть, те й роблять. Нехай уб'ють. Мовчатиму».

Розмахнувся і вдарив у лице. З носа потекла кров. Залляла бороду, бризнула на кожух.

— Ну? — розмахнувся — і по голові.

Відкинулася і впала на цементну підлогу. Підійшов і почав копати щосили чоботом. Від ударів німічне тіло невеличкої дівчини ледь-ледь здригалось. Розлютившись, що не в силі заставити говорити таке дівчисько, слідчий, може, би й копав далі, але помітив, що розкинувши руки, на підлозі лежало бездиханне тіло.

Сплюнувши, витер хусточкою руки, покликав конвоїра.

— Заберіть це стерво.

Той схопив за ногу і потягнув до виходу. Для нього це не вперше. Тут його хтось покликав. Вернувшись помітив, що очі відкриті.

— Ти диви! Жива!
Побіг до кабінету.
— Товаришу лейтенанте! Ця стерва жива.
— У камеру! — закричав, а через хвилину:
— Давайте сюди, як його, — і почав ритися в паперах, — ага, Семена Ватамановича!

Читав далі:
— Василь Ватаманович... Це що, брати? Зараз розберемося. І заглибився в супровідні документи, які прийшли з ними з Городенки.
«Жмоти! Хіба не могли самі розібратися?»
До кабінету ввели Семена. Конвоїр розв'язав руки.
— Сідай! — слідчий напустив на себе гримасу добренького, привітного, хоча в душі коти шкребли.

— Ким вам доводиться Василь Ватаманович?
У Семена від почутого у середині тенькнуло.
«Казати по правді, чи відмовитись від брата? Він тут. Це точно. Якщо Василь визнав уже, що брат... А чого маю відмовлятися? Блюзнірствувати?»

— У мене є такий молодший брат. Але, може,десь є і однофамілець.

— Як? Два в одному селі?
— У нашому селі багато однофамільців, з однаковими іменами, навіть по батькові. Але Василь Ватаманович є тільки один.
Слідчий витягнув з-під стола шапку і поставив на стіл.

— Ваша?
— Можна подивитися?
— Будь ласка!
У слідчого зажевролася якась надія на успіх розкриття цієї заплутаної справи. «Навіщо її доручили мені?» — весь час переслідувала його думка.

Семен зразу упізнав свою шапку. Почав ніби оглядати. В мозку свердлилося: «Що їм ще потрібно? В чому справа?»

— Моя! — і пильно подивився в очі слідчому.
— Звідки вона у вас?
— Купив. — А щоб той не завдавав зайвих питань, продовжив: — у Чернівцях на базарі.

— Так, — задумався на хвилику слідчий. Потім крикнув конвоїрові.

— У камеру!

Слідчий викликав і Василя, але той мовби затявся. Що били, відливали, знову били. Був чорний, як свята землячка.

Слідчі довго радилися і прийшли до висновку, що ця справа безрезультатна.

— Найголовніше, — мовив начальник коломийської тюрми, — що вони у наших руках. Оформляйте документи і передавайте до станіславського військового трибуналу.

V

Ніч була тихою, зоряною. Земля вкрилася невеликим сніжком. Чи це пересторога зими, що поступово відбирає владу у вже пізньої осені, чи проба тієї ж зими: а що скаже народ на свіжий сніг, чи прийме його? На всі ці запитання хотіла знайти відповідь ще молода зима, яка заглядала то з півночі, то з полів, то з-поза окремих висотних станіславських будинків. Усе поглядала на молодий місяць, який показався зі своїми молодими ріжками: а що той скаже з такої високої висоти? А тому було не до зими, він увесь був пройнявся жалібною піснею, яка то дужчала, то затихала із тюремних станіславських мурів?

Зелений гай, пахуче зілля
В тюрмі приснилося мені,
Що степ широкий, наче воля,
І тихий сум на чужині.

— Мовчати! Мовчати! — бігали по коридорах охоронці, гриманячи у двері.

І сниться мені у неволі,
Що Україна вже вільна,
А місто Київ уже столиця
І провалилася Москва.

— Мовчати! Мовчати! — скаженіла охорона. Відкривали двері і крайніх біля дверей копали ногами. — Мовчати! Ми позбавимо вас їжі!

Пісня лилася сотнями голосів, і ніхто не міг її зупинити. Лилася мов та вода у Тополівці. Хоч невеличка, але дзюркотить собі та й дзюркотить:

Навпроти сірого будинку росли дерева. Вони були невисокими, бо весь час їх підрізали. Сьогодні вони чепурилися, бо вбралися у білі покривала. Узавшись попід боки, намірилися хоч трохи поглядіти зверху не перехожих. Але, як на зло, їх не було. Тоді всі задерли голови догори, на заграбовані вікна. Весь час звідтам лунали страшні крики, зойки, а сьогодні лилася сумна пісня. Що поробиш? Дивилися дерева одні на одних. Констатуємося тим, що є!

Ой світи, місяченьку, світи ясно
На цю проклятую тюрму,
Ми просим, місяцю, світи тепло,
Суши на тілі нашу кров.

Місяць, як тее почув, заусміхався, почав кивати своїми рогами на радощах, що про нього нагадали в пісні і надуватися, хотів дати більше світла, хотів уволити прохання просячих, але був ще заслабий. На поміч прибігли зіроньки, ймилися за руки і почали витанцьовувати, та так, що аж зима налякалася:

— Що вони там, подуріли? — і взялася дужче затягати поли свого кожуха.

— Мовчати! Мовчати! — але ніхто не в силі зупинити пісню. Вона, мов той вітер, дує і дує, так і пісня — пливе і пливе...

О Україно, Україно,
Нещасна ненько ти моя,
Ой, не страшна мені могила —
Страшна ненависна Москва.

VI

Настали морозні ночі. Кілька днів падав сніг і все покрит доволу пухкою білою ковдрою. У камери чулося, як уже з досвітку на вулиці працювали двірники, прогортаючи глибокий сніг. Цілий день крізь прочинене вгорі віконечко вливалось до приміщення свіже морозне повітря. Хто спав униз, під віконечком, з острахом позирив угору: «Як то буде вночі?»

— Завтра відбудеться судове засідання! — у причинені двері просунулася голова конвоїра і щезла. Крізь відкрите віконечко було видно, як він раптово закрив хусточкою рот і ніс.

— Воняєт как із свинарніка. Ну й живучіє еті хохли!

Багато хто на radoщах почав підскакувати, штурхаючи тих, хто стояв навколо них, інші плескали у долоні:

— Нарешті! Нарешті! Скоро закінчатъся наші муки!

І тут тихенько полилася пісня. Ніхто не знав автора цих пісень, автора, який поклав музику на ці слова. Ці пісні передавалися від одних до інших, одні слова випадали, інші більш мелодійні і рифмовані додавалися. Все це було народним. Народ складав і співав про те, що його боліло.

Осінні квіти вже зів'яли, зморожені вітрами,
Як посіпаки нас вели, глузуючи над нами.

Наступна ніч була якоюсь темнішою, болісно тривожнішою. Чи то впала морозна мряка, чи що інше. Але ті, хто спав близько коло віконечка, коцюрбилися від холоду, намагалися підгинати ноги, але не було такої можливості, майже поприлипали одне до одного і так грілися уві сні. Декотра з дівчат від холоду спросоння гикала. Інша щось нерозбірливо говорила. Дехто не міг заснути. Думали про завтрашній суд. Може, випустять? Має же бути якась справедливість. Є Бог на світі. Він єдиний для всіх. Тому дехто теплів якоюсь надією, і десь там, глибоко-глибоко в душі, радів завтрашньому дню. Більшість знали від старших, що, як би там не було, їх усіх чекає Сибір. Державі потрібна дешева робоча сила. Без їжі, без одягу, без оплати...

У камері вчувалися якісь дивні звуки. Тривога за завтрашній суд, з одного боку, давала надію на зміну життя на ліпше, з іншого — породжувала страх, невловиме тремтіння. По камері нипали якісь привида, породжені дрімотою і тривогою. Десь далеко заливався гавкотом собака. Він здійснювся над висотними будинками і раптово вмовк. Знову зробилося тихо. Раптом хтось уві сні почав тяжко дихати, в іншому кутку — застогнав. Ганнуса не могла ступити очей і втупилася в маленьке віконечко над стелею, їй увиждалося, як крізь нього вповзали якісь світлі плями і вкривали сплячих, щоб зігріти. Нарешті зробилося тепліше і повіки зімкнулися.

VII

Ранком підсудних загнали у велике приміщення. Знову ж таки великі вікна заграбовані, ніби чимось загрязнені і в приміщенні досить темнувато. Біля ста арештантів сиділи на лавках. Насторожено обдивлялися стелю, давно небілені стіни. В душі кожного відчувалася якась невпевненість у собі, у сьогоднішньому, та і в майбутньому. Знову ж таки, хотілося, щоб швидше відбувся цей суд. Аби вже той вирок. А там — на етап і в дорогу. Що буде далі, ніхто не задумувався. «Що буде те й буде». Лише де в кого інколи проскакувало: «За віщо? За віщо такі муки? Чому така несправедливість? Хто її породив і хто приніс на наші терени? Хто відповідатиме перед Богом, на Божому суді? Та чи й можна судити таких катів?» Дехто уповав: «Господи! Як Ти допустив до такого? Та ми всі ходимо до церкви, молимося. Невже Ти передав владу в руки антихристам?»

Несподівано справа відчинилися двері і звідти ввійшло п'ять чоловіків. Як виявилось пізніше, — троє суддів, прокурор і адвокат. Судді посідали за великий стіл обличчям до арештантів, прокурор — з лівого боку стола, адвокат — з правого. Перед столом — лавка, на якій поки що ніхто не сидів. Судді довго дивилися у папери, щось там читали, перемовлялися між собою, нарешті почали пофамільно викликати наперед. Кого назвали, треба було йти наперед і сідати на ту лавку. Якщо справа була одинока, то викликали лише одного, якщо групова, — викликали двох, трьох, навіть і десять. Якщо комусь не ставало місця на лавці, то ставав на коліна. У судовій залі було тихо. Всі на суді були вперше, то більшості було цікаво, про що йшлося.

Судді задавали питання. Піднімалися ті, хто відповідав. Задавали питання прокурор і адвокат. Останній задавав такі питання, збоку здавалося, ніби хотів порятувати нещасних в'язнів, чим викликав до себе деяку прихильність. В'язні відповідали йому з охотою, бо десь далеко в душі зажевріла надія, що він є їхнім єдиним порятунком від цих бід.

— Ви дійсно були звеневою в юнацькій сітці ОУН? — запитав Ганнусю суддя, який сидів посередині і весь час то здійсмав окуляри, то зараз-таки надівав і прискіпливо дивився у папери.

«Значить, про підпільну діяльність у станиці їм не відомо» — подумала.

— Так! — гордо відповіла Ганнуса, дивлячись прямо в очі суддям, вершителям своєї долі.

— Ви вважаєте себе ізменником родіни? — запитав прокурор.

— Яку «родіну я ізменила». Польщу, яка нас окупувала? Радянський Союз, який теж нас окупував? Чи Німеччину? Де моя «родіна»? Я українка. Моя «родіна» Україна! Я її не зрадила!

— Але ви не виступали, не робили шкідливих дій проти нової влади? — запитав адвокат.

Ганнусі промайнуло щось у голові, заскреготало в грудях, зблиснули очі.

— Ще не встигла! За чим дуже жалію!

— Чєво не успєла? — перепитав прокурор.

— Внести свою лепту у боротьбу з окупантами, за свою вільну неньку Україну!

Судді переглянулися.

VIII

Через кілька днів до камери зайшли судді, прокурор, і адвокат. Майже всі приклали до носів хусточки і дихали через них. Суддя в окулярах, видно короткозорий, бо прямо своїм м'ясистим носом тикав у папери і гугняво вичитував:

Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки, військовий трибунал військ НКВД Станіславської області за участь у націоналістичному підпіллі ОУН, підривно роботу проти радянської влади, саботаж відповідним органам... Далі йшло ще багато звинувачень на адресу арештантів. Але їх уже ніхто не слухав. Усі хотіли, щоб це поскоріше закінчилося. Нарешті стали прислухатися, коли дійшла справа до вироків.

Перший раз зачитував тих, які йшли, як одинокі і засуджувалися за статтею 54-1а, — «ізмєнник родіни». Таким дали по — десять років позбавлення волі, декому ще 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна.

Потім зачитував, тих, які йшли як групові — «ізмєннікі родіни» за статтею 54-11 КК УРСР. Їм переважно давали по

Не плач, моя матусю
п'ятнадцять років позбавлення волі, п'ять років позбавлення
прав з конфіскацією майна.

— Ганнусю Грешну засудили на десять років позбавлення
волі і п'ять років позбавлення прав.

— Семена і Василя Ватамановичів — на п'ятнадцять років
позбавлення волі і п'ять років позбавлення прав.

Як тільки повиходили судді, прокурор і адвокат, усі кинулися
обійматися, цілувалися, плакали. Одні з радості, що скоро підуть
на етап, і їх більше не будуть викликати на допити, катувати. Інші
не хотіли втрачати тих, з ким уже зішлись близько, подружили-
ся. З того всього тихенько заспівали:

Ой летіла зозуленька
Сивенька, сивенька...
Приїдь, приїдь, моя доню,
Бо я вже старенька.

Бо я вже старенька
Та й під хатою сиджу,
Приїдь, приїдь, моя доню,
Най тя ще увиджу.

У багатьох дівчат текли сльози. В кожній перед очима поста-
ла рідна матінка. Вони плакали тут, матері — дома: «Пуп'яночки
наші, вам скоро лише розцвітатися, ви цвіт нашої нації, а вас,
наші пуп'яночки, вороги заставляють брати до рук грізну зброю,
потім зривають вас, кидають у багнюку, топчуть ногами...».

В той же день всіх засуджених розділили. Напевно, звіль-
нилася камера, де формували на етап. Одних перевели на етап,
інших залишили. Треба було вільних місць, для свіжих. Адже
репресивна машина працювала на повну котушку. Сибір вима-
гав свіжої робочої сили. Розширювалися виробничі потужності,
багато не витримували тяжкої виснажливої роботи, постійне не-
доїдання, недосипання, призводило до великої кількості смертей.

Йосип Сталін із Георгієм Жуковим саме тоді підписали Указ
про вивезення всіх жителів Західної України «в столь отдальон-
ние места...». Виконати цей указ забракло залізничних ешелонів
і такої великої території, тому вирішили це зробити в інший спо-

сіб. Наприклад, піддати репресіям за найменшу провину перед радянською владою. Якщо такої не було, — придумати і заставити її визнати. Карально-репресивні органи НКВД і МДБ уміли це робити з особливою жорстокістю.

Через кілька днів зі Станіслава на Львів вирушив ешелон з товарними вагонами. Знову всі розмістилися на холодній підлозі. Надворі лютувала зима. Посередині зроблено жолобок з отвором, куди опраправлялися. Часом там замерзало, тоді треба було пальцями продовжувати отвір, бо не було чим іншим. Окремо у вагонах їхали чоловіки і хлопці, окремо — жінки та дівчата.

Було дуже холодно, але в багатьох випадках українців зігрівала пісня. З чоловічих вагонів неслося:

Ой звівся буйний вітер,
З дерев листя позривав,
Щонайкращі свої літа
У неволі змарнував.

Україно, Україно,
Україно краю мій,
Я за тебе, Україно,
Муки тяжкої терпів.

За ешеленом тягнулася велика віхола зі снігом, хуртовина, крутило, вертіло, а з нею крутилися слова пісні і тяжкої сумної мелодії, від якої розтріскувалася голова. На дорогах, перехрестках, біля шлагбаумів стояли літні жінки, дівчата, хлопці і витирали щирі сльози, дивлячись услід ешелонові. Вітер розчинявся у просторах, сніг осідав, а пісня летіла й летіла по навколишніх селах, хтозна, може, долітала і до рідних місць.

Хто з них міг знати, що гуртом уже довго їм не прийдеться співати таких пісень. Хіба так, наодинці з собою, мовчки, в душі, якщо буде до співу. З ними у вагоні весь час біля дверей сидів сумний конвоїр, який ще кілька днів тому водив їх на допити до слідчих. Усі дивилися на нього: «А цей чим їм не вгодив?»

Львівський пересильний пункт. Надворі мороз. Усе покрито білизною. З вокзалу колону вели кілька десятків конвоїрів. Усі з гвинтівками, мовби вели страшних і небезпечних злочинців.

Кожний другий тримав у руках повідок від собаки. Собаки великі, вгодовані як телята, весь час виривалися, натягаючи повідки, і гавкали на арештантів.

— Диви, як надресировали на людей.

— Напевно, їх не годують баландою, як нас.

— Еге! Якби їх годували баландою, вони б так не скакали і не гарчали на нас.

— Разговорчікі! Разговорчікі в калоне! Прекратіть немедленно!

— Навіть слова мовити не можна.

— Це що ж виходить? Що за радянської влади собак ліпше годують, ніж людей?

— А хто нас має за людей? Он, подивись! Ззаду від нас у колоні йде вчорашній конвоїр. Щось не так зробив — і уже з нами.

Попереду показалися колишні польські казарми. Дванадцять сірих двоповерхових корпусів. Вікна заграбовані. Навколо все обмотано колючим дротом.

— Здається, в цій країні все обмотане колючими дротами.

— Інтересно, де клепають цю продукцію?

— Такі, як ми. Де гарантія, що завтра ти не будеш клепати, чи я?

— Хто придумав таку систему?

— Яку?

— А таку! Йдемо смиренно, як євреї на розстріл. Хіба ми всі, ось такі, не могли піти в партизанку, в УПА? Кожний день звідси відправляють по одному, по два ешелони з людьми. Це тисячі, десятки тисяч, мільйони... Якби всі взяли в руки зброю. То що би було? Але в багатьох з нас Бог відібрав розум.

— Разговорчікі! Разговорчікі в калоне! Предупреждаю! Крок влево, шаг вправо считаетца пабегом. Стреляем без предупреждения. Кто-то уж много балтает в калоне. Ми применим оружие!

У кожному корпусі по тисячі людей. Одні корпуси чоловічі, інші жіночі. У кожній камері — по сто осіб. Знову всі сплять, правда, тут паркет, як у бочці оселедці. Обіду не було, а на вечерю дали по тарілочки баланди. Ріденький супчик, зверху плавало

картопляне лушпиння. Спланована система. Навіть шкірка з картоплі не йде марно. Відходи з ресторанів, їдалень. Лише розбавляють кип'ятком. Люди з'їдають усе.

Переночували кілька вечорів, і їх розселили по вагонах у різні ешелони. Боже! Кожний день кудись від'їздили такі ешелони і від'їздили. По два, п'ять, а то й десять осіб розселяли межі так званих «блатних», які жили за своїми правилами, що в деякій мірі допомагало конвоїрам. У вагонах ці блатні встановлювали свої порядки і дисципліну.

ІХ

— Калать!...Калать!...Калать!...Калать!... — стукотіли колеса по сніжних коліях. Надворі стугонів мороз. У верхнє віконечко вривався холодний вітер і студив усіх. Час від часу хтось підходив до жолобка і колупався пальцем. Нігті боліли, робилися задеркуші, а продовжати було неможливо. Доводилося нагинатися і хухати теплим повітрям...

Навіть блатні притихли. Цілу добу ніхто з-за дверей не відзивався. Дуже хотілося їсти. Хоча би одержати отих двісті грамів кип'ятку, який конвоїри називали чаєм, та ледь-ледь бодай зігрітися. Крізь дерев'яні стіни чули, як на окремих станціях колійники постукували молотками по букшах коліс, лунала гидка лайка охоронців... Про них просто забули. Всі лежали на підлозі, притулившись один до одного в кілька рядів. Якщо хтось хотів повернутися, штурхав сусіда, той свого — і так по команді поверталися. Той, хто вставав по нужді, повертаючись, уже не заставав свого місця.

«Все-таки, як їхали до Львова, було веселіше і тепліше. Інтересно, де опинився малий?»

Так у їхній сім'ї називали наймолодшого Василя, — раз попри раз згадував Семен. Згадував і як співали скільки хотіли, пісня давала гумору і сили в такій складній ситуації, піднімала настрій, зігрівала серця і давала надію. А з ким тут співати? Зовсім чужі люди. І на вигляд, і по духові. До Львова їхали всього одну ніч, і голоду не було. А тут уже другу добу. Всі лежали спокійно, ніхто уже не повертався, ніхто не вставав по нужді. Кожний лежав із

Не плач, моя матусю

заплющеними очима, думав про що-небудь, щоб відволікти увагу від їжі. А вона насміхалася над в'язнями. То прийде на пам'ять, то увірветься у верхнє віконце зі станції своїми запахами, де добре працював станційний буфет.

Нарешті поїзд в черговий раз зупинився. Почулися крики конвоїрів, гавкіт вівчарок. В'язні заворушилися, окремі вставали. Як хотілося витягнутися, розім'ятися. Але куди? З усіх боків на тебе, або ти, тиснули один на одного. В багатьох обморозило руки, де в кого ноги.

З гуркотом відчинилися ворота. В обличчя вдарило морозне повітря, снігова білизна осліпила очі. Заливалися гавкотом люті вівчарки.

— Вихаді! Вихаді! Бистрее! Бистрее! Шаг влево стреляем, шаг вправо — стреляем. Расцениваем это, как побег!

В'яло зіскакували засуджені на платформу. Перехололі, зголоджені, знесилені, обморожені ставали в колону. Далеко на станції виднілася вивіска: «Ясиноватая». Гримнула команда «Бегом!» і всі побігли.

— Бегом! Бегом! Давай! Давай!

Рвалися розлючені вівчарки з піною на ошкірених мордах, яка скапувала на сніг. Бігли з півгодини. Вдалині побачили сторожові вишки і високі загороди із колючого дроту. Через кілька хвилин опинилися на великій території, огороженій трьома рядами колючого дроту, на сторожових вишках стояли охоронці з автоматами. На кожній вишці виднілися змонтовані на спеціальних майданчиках кулемети.

У два ряди стояли прямо на снігу змонтовані великі намети. Відраховували по десять людей і поселяли в них. Посередині у буржуйках горіли дрова. Зразу всі поставали навколо пічки і попростягали руки. З долонь тепло передавалося по всьому тілу.

— Обед! Обед! — почулося знадвору.

Кожному в алюмінієву мисочку повар наливав невеличкий черпачок баланди. Зверху плавало кілька лушпинок з картоплі. Семен помішав ложкою і замітив на дні два шматочки картоплі. Потім кинули дві ложечки перлової каші. В'язні охрестили її кірзовою, чи від того, що їм видали кірзові чоботи, чи щось

інше. Ні мащена, ні солена. «Скрізь однаково годують, — подумав Семен, — система».

— На роботу! На роботу! Бистро! Бистро! Бегом!

Майже кожному видали наплечники, кому не стало, ті накидали на наплечники шлакоблоки. Недалеко майже у білій сумряці виднілися фундаменти, подекуди зведені на один метр, а де й два.... Як виявилось, зводили двоповерхові житлові будиночки. Тобто, будувалося військове містечко для офіцерів і їхніх сімей, які почали повертатися з фронту. Це було передмістя Донецька. Над містом виднілося безліч висотних коминів, з яких піднімалися вгору чорні дими. Вони клубочилися, піднімалися, то стояли на місці ніби перепочивали, але їх підганяли знизу, нехотя огризнувшись далі піднімалися, трималися такими собі стовпами. Але там високо-високо вривався вітер, хапав їх в оберемки і розносив по небосхилу. Там вони знову збиралися, але уже у вигляді хмаринок, і пливли собі, пливли, мов якісь міфічні птиці.

— Давай! Давай! — арештантів час від часу підганяли добре одягнені й нагодовані конвоїри.

Х

Десь у кінці лютого нарешті сформували ешелон в'язнів зі Станіслава. Ніхто не знав куди їдуть. Раз на день давали шматочок хліба з остюками і шматочок пересоленого оселедця, деколи кілька тюльок. Ранками і вечорами зупинялися на станціях і наливали кілька тарілочок кип'ятку. В жіночому вагоні їхала Ганнуся Грешна, у чоловічому — Василь Ватаманович.

У вагонах по боках були розміщені дерев'яні нари. З одного боку на них спало по десятеро людей і з іншого. Двадцять лежало покотом на дерев'яній долівці. Надворі холодно. У верхнє віконечко свистів холодний вітер. У щілини межі дошками завівало снігом. Коли ранком пробуджувалися, то у всіх, хто спав на підлозі, на одежі блистів сніг. Поїзд часто зупинявся. Інколи простоював. Але пропускали, бо везли важливий «вантаж».

На одній зі станцій дівчата відкололи з підлоги невелику тріску, і коли охоронники закривали ворота, підклали тріску межі зависі. Зробилася невелика щілина. Хоч дуло вітром і від цього

Не плач, моя матусю
було досить неприємно, зате зазирали у щілину і бачили трохи світу Божого. Сільські дівчата. Усе їм цікаво. Зазирали почергово. Коли на наступній станції роздавали чай, один із охоронників заскочив до вагона і цю щілину побачив.

— Кто это сделал? Кто?

Тут же прискочило ще кілька охоронців, один з вівчаркою. Всіх зігнали в один бік вагона і наказали роздягтися догола. По одній, по дві переходили на іншу половину вагона. Їх почергово обмацували. Безцеремонно пхали пальці спереду, ззаду, потім у рот, нібито чогось шукали. Перемацували весь одяг. І це при відкритих воротах, коли надворі мело снігом і потріскував мороз. Нічого не знайшовши:

— За чем вам это?

— Ми хотіли видіти станцію.

— Ви хотіли вийти на станцію?

— Та ні-і-і! Ми хотіли зазирати.

— Ви хотіли удіраць?

Ну що ти зробиш, як воно... Словом, москаль. Ти йому про образи, а він про гарбузи.

Скільки тоді страхів пережили молоді дівчата, один Бог свідок.

Настав час, і поїзд зупинився. Ті ж самі крики, гавкіт вівчарок. Невільники зрозуміли, що приїхали на місце. Декому вертілася думка: «Чи справді на місце?» Почали розсувати ворота:

— Вихаді! Вихаді! Строїтца всем у калону по пять человек. Шаг вправо, стреляем, шаг влево, считается побег. Стреляем без предупреждения.

Знову гарчали вівчарки. Крики.

— Куда, мать твою?!

Що поробиш? Система. Скрізь одне й теж.

Усі звернули увагу на вивіску, на станції. Великими буквами красувалося: «Днепропетровск».

Ось куди нас завезли. Далеченько від дому. Ой, далеченько. Кожен скрушно махав головою. «Не скоро нам побачити рідну домівку. Ой не скоро».

Лише зрідка острівцями виднівся сніг. Скрізь було повно болота, калюжі наповнені водою. В'язні чалапали по грязюці, хто

міг обминав, хто йшов прямо. Усі роззиралися довкола. Мало хто з них бачив багатоповерхові будинки, всім було дивним, що так багато високих димарів. І там, і там. І з кожного підіймалися чорні клуби диму, які досить високо в небі розсіювалися.

Через кілька хвилин уже були під воротами. Впадала у вічі огорожа з колючого дроту. Високі вишки, на яких стояли охоронці. Нарешті відкрилися ворота і ніби бездонна паща страшного чудовиська почала поглинати велику колону. І ось чудовисько клацнуло зубами і закрило свою пащегу. Перед приїжджими відкрилася панорама з сірими двоповерховими будинками. Людей почали заганяти досередини і розселяли по великих камерах. Та сама бетонна підлога, біля дверей уже знайома «параша». Знову набили люду, як оселедців у бочку. Ні повернутися, ні сісти.

Подали сніданок. Маленьку баночку консервів тюльки в томаті на 2-3-х дівчат, шматочок хліба і чай. Дівчата прочитали, що термін придатності консервам давно минув, коли відкрили і покуштували, томат був дуже гірким. Але голод не тітка.

В обід дали тарілочку баланди і шматочок хліба. Зверху плавали шматочки лушпиння картоплі. Те саме, що й у Станіславі. Що поробиш? Система! Увечері ложку каші і чай.

Перебули тут кілька місяців. Напевно, туди, куди мали їх везти, ще не звільнилися місця.

На все свій час. Дійшла черга і до них. Знову вишикували в колону і повели на станцію. Надворі було тепло. Гарно світило сонечко. В'язні дивилися вгору на синє небо. Таке саме, як на Станіславщині. Кругом цвіли каштани. Звідкись доносилося всякими пахощами. Дорога була сухою. Тому всі роззиралися довкола. Все було цікавим. Хотілося все запам'ятати, щоб потім розказувати знайомим, дітям, а може, й онукам, який то такий Дніпропетровськ.

Знову посадка у товарні вагони по 40-50 дівчат. Знову на стінах нари і дерев'яна підлога. Те саме з харчами. Система діяла. На що здатне суспільство, те й придумали. Ліпшого не змогли. У вагонах тепло, навіть деколи задусно. Всі пітніли, від усіх справді погано пахло. Як усім хотілося покупатися чи бодай помитися. Все ж таки дівчата і молоді жінки.

Нари бо боках зразу зайняли блатні. Що тільки не виговорювали. Які лише не лилися матюки. Дівчата переважно з сільських районів сиділи тихенько і тільки спостерігали за усім. Боже! Межи блатними навіть доходило до бійок. Одного дня старша по вагоні закричала:

— Хто вміє плести із ниток?

Дехто з блатних почав сміятися. Інші мовчали, глипаючи одне на одного.

— Що? Ніхто не вміє, мать вашу!..

Несміливо піднялася Ганнуса Грешна:

— Я вмію. Але не маю ні шпиць, ні ниток.

— Ходи сюди! Ану пропустіть. Пропустіть!

Ганнуса вилізла на нари і сіла поряд з бригадиршою. Вмить появились звідкілясь шпиці, вовняні нитки.

— Виплети мені косинку.

Косинку то й косинку. Ганнуса знизала плечима і приступила до роботи. На другий день вийшла гарна косинка. Бригадирші так сподобалася, що з радості обійняла Ганнусю, і та стала мало не рідною сестрою. Під час поїздки Ганнуса познайомилася і подружилася з двома дівчатами з Вінницької області.

— У мене там, — і Ганнуса несміливо протягнула рукою, дивлячись на бригадиршу, — ще є дві подруги.

— Давай їх сюди. Ану пропустіть! — тут же струтила з нарів двох блатних, ті помахали на неї зі злості кулаком.

— Сідайте поряд.

З тих пір усі ходили коло Ганнусі та її подруг, гейби перед бригадиршою. Але добро, яке б воно не було, довго не триває.

Бо їхали, їхали і приїхали. А то вгроздило. Красноярський край. Навколо тайга і тайга. Місто Мар'їнськ. Станція Сулово.

Знову на пересильний пункт. Охорона, вівчарки. Попереду показала колюча огорожа, вишки. «От життя настало, — подумала оглядаючись Ганна, — куди б не повезли, все закінчується колючими дротами і вишками» Поки це обдумувала, показали бараки, мовби вирости з-під землі. Бараки, бараки, скільки око сягало. Зупинка перед воротами, через годину-другу поселення.

Цілий тиждень валялися у бараці, ніякої роботи. Потім місяць, два, три...

За цей час наслухалася, як біля чотирнадцятого блатні вчинили страшну бійку. Билися злодії в законі і суки. В хід були пущені залізні пруты, кастети, ножі. Охоронці спершу хотіли втрутитися, потім відступили. Думали, все вгамується само по собі. Але де там. Чимраз більше втягувалося туди людей. Чимраз більше появлялося закривавлених. Тоді підігнали пожежну машину і стали поливати водою. З часом по-боїще затихло.

Якось одного дня до табору під'їхали студебеккери. З барака, в якому перебувала Грешна, вивели всіх людей і повели до воріт. Вівчарок уже не було, та і конвойних небагато. Навколо розливалася теплінь. Від побаченого якось повеселішало на душі. Їхали недовго. Привезли їх знову в табір. Правда, та ж огорожа з колючого дроту, вишки з охоронцями, бараки, наполовину вкопані у землю. Сільськогосподарське державне підприємство. Тисячі гектарів орної землі. До десяти тисяч засуджених. Ось де потрібні робочі руки.

XI

Було дуже холодно. Черевики, які мав з дому Семен, розпадалися. Спереду вилазили скоцюрблені посинілі пальці, в які заходили зашпори. Таке саме було з багатьма в'язнями. От і бігали, щоб хоч трохи зігрітися. Найгірше було тим, хто накидав. Вони стояли на місці, від холоду змушені були весь час підскакувати, бити ногу об ногу.

Увечері видали ватні штани, кірзові чоботи, куфайки і шапки. Семенові попалися штани пірвані, заяложені, в одному місці висохла пляма крові. «Чи в них хтось уже ходив з в'язнів, чи це ще з фронту з пораних солдат. А може, і вбитих». Але роздумувати не було коли, холод долягав до кісток. Так усі одягнені і попадали на дерев'яні нарі, які були збиті на двох.

Одного разу перед ним підіймався по щиті з наплечниками, на перший погляд, солідний чоловік. В небі показалися військові літаки, він задер вгору голову:

— Мать твою! Соплякі летают, а дважди Герой Советского Союза носіт шлакоблоки, — поозирався на Семена, — ізвіні, дарагой, — і пішов далі.

Семенові від подиву аж забракло повітря. Відкрив рот.

«Якщо такі люди теж тут, то що мені казати? Я комарик проти нього». Пізніше познайомився і з двічі Героєм. Виявилося, вже на території Німеччини його збили німецькі зенітчики і попав до полону. Коли радянські війська звільнили концтабір, ніхто не став розбиратися, хто і як сюди попав. Підігнали товарний ешелон усіх загнали до вагонів, і, як зрадників Радянського Союзу відправили на пряму до Сибіру в радянські концтабори. Це вразило Семена. Від почутого довго мовчав і лише дивився на двічі Героя...

Пізніше познайомився з литовцями, латишами, естонцями, татарами... Кого тільки тут не було.

Найгірше було з їжею. Ранком давали півлітра баланди, двісті грамів хліба і сто грамів чаю. В обід: півлітра баланди, дві ложки каші, двісті грамів хліба. Ввечері — півлітра баланди, двісті грамів хліба. Хліб давали лише тоді, коли виконував норму. Робота тяжка, виснажлива, їда неважна. Семен відчув, що з кожним днем втрачає силу. Почав худнути.

Через втрату сили перевели копати траншеї під фундаменти. Денна норма — три метри в довжину і глибиною півтора метра. Уже хворому Семенові та його побратимам це стало не під силу. За невиконання норми зменшили видачу хліба. Окремі так виснажилися, що почали вмирати.

Тоді приїхала медкомісія, яка мала визначити на придатність в'язнів до роботи. Хворі перший раз мали перейти комісію, так звану ОП. В той час у таборах існувало п'ять категорій в'язнів за станом здоров'я. З першою і другою категорією направляли на важкі роботи. З третьою — на легші. Переважно в таборі.

Потім засідала медкомісія ОК, яка визначала, що робити з іншими, які не пройшли комісію ОП. Їх завданням було посортувати в'язнів на четверту категорію, це тих, котрих мали відправити на лікування. В'язні сміялися, що на відгодівлю. І п'яту — приречених на смерть. Перед комісією треба було зняти штани. Коли

на задньому місці можна було взяти за шкіру і відтягнути, це була четверта категорія, коли шкіра не відтягалася — п'ята. Такий вишненок отримав і Семен. Вжив усього тридцять кілограмів. Вишнєний.

Вийшовши надвір, присів і заплакав. Ще молодий. Хотілося жити...

У цей час вийшла покурити старший лікар-жінка.

— Ей, парень? В чом дело? Чево плачеш?

— Як мені не плакати? П'ята категорія... А жити то хочеться...

— Падажді! Как фамілія?

— Ватаманович.

Через кілька хвилин хтось покликав:

— Кто здесь Ватамановіч? Кто Ватамановіч?

— Я!...Я! — на силу піднявся Семен і заусміхався, скрививши рот.

— У вас четвѣртая категорія.

Семенови відлягло від серця.

Через кілька днів повантажили їх у малий вагон-товарняк — і поїхали наші. На день видавали лише кусень сухаря і кварточку кип'ятку. Причому це давали на станціях. Була тільки одна кварточка. Мали пити швидко, бо чекав інший. Пили по черзі. Якщо попадався справді кип'яток, пити було неможливо, а відпочивати чи думи не було як, бо кричали:

— Давай, давай! Бистрее! Другім хочетца. Не успеєм!

Дорогою почали вмирати. То одного, то другого викидали на станції прямо у сніг. Семен далі втрачав сили і, звісно, почав переживати, аби в дорозі не померти. Як тільки закриє очі, зразу перед очима то свіжовикопана глибока яма, то випав зуб і кровоточить ямка. Це додавало страху за життя.

Так доїхали до Пермі, а потім до Солікамська. Коли зійшли з вагона, там залишилося з десяток трупів. Кількох дужчих заставили постягати їх на землю. Тягнули за ноги і зсували прямо у сніг на рейки. Збоку з конем чекав сибіряк. За конем тягнувся ланцюг. Він мовчки підходив, умілими рухами зачіпляв ланцюгом за ноги кілька скелетів і тягнув за межі станції. Видно, це йому було не вперше.

І знову табір. Колючі драти. Вишки. Зупинилися перед воротами. Семен байдуже дивився на навколишні гори, покриті сосною, кедром. На колючих гілках лежало багато снігу. Звичайно, такої краси ще не бачив. Але не до цього було тепер.

У думках снувало, коби скоріше щось попоїсти і хоч трохи спокійно полежати в теплі. І тут же хтось, там глибоко в душі, на-сміхався: «Хто? Хто нагодує? Це може зробити тільки рідненька ненька. Де вона? Де? Ти хочеш спокійно полежати? Де? Тут? Ти хочеш тепла? Ого! Забагато захотів».

«Так! Справді, ці всі блага можна мати тільки дома. Але чи дійсно можна це отримати дома, коли й там нема гараздів? Уже вісім років, як прийшли брати-визволителі. Навіщо прийшли? Хто їх просив? Це вони створили для нас пекло. Так, так! Пекло! Біда була під час польського поневолення, але такого пекла не було. Коли вели євреїв на розстріл, усякі були люди і по-всякому те сприймали. Приречені говорили: — Не тіштеся. Нами лише розчиняють, а вами будуть замішувати і пекти в печах. Ніхто тоді цього не розумів»

Враз відчинилися ворота, загавкали вовкодави:

— Прахаді, прахаді, — закричали конвоїри.

Їх ввели на територію табору. Семен нарахував вісімнадцять одних бараків. А господарських приміщень, усяких надвірних споруд...

Почали розселювати по бараках по 200-250 осіб. Зразу подали команду іти в баню. У передбаннику провели зважування. Боже! Страшно було дивитися на людей. Хіба це люди? Одні скелети.

— Мерці! Мерці! — хотілося кричати.

Шкіра натягнута на кістки. Якби зняв якимось чудом шкіру, то скелети тут би розсипалися. Знесилені, виснажені...

«Господи! За які гріхи ти нас так караєш?» — знову ж таки, вкотре, хотілося кричати на всі заставки. — Ніби нормальні люди, а таке витворяють з живими людьми. Невже на них не буде Божого суду? Невже за це ніхто не зазнає покарання? Невже так побудований світ? Невже... Невже... Запитань більше, ніж відповідей».

Після бані видали сорочки, нові спецівки. Поки дійшли до бараку, дуже позмерзали. Надворі лютував мороз. Сибірський. У бараках на нарах лежали матраци. Старенькі, зношені, але не тверді дошки. Для накриття видали коци. Дотепер такого не було. Посеред бараку тріскотіли дрова у буржуйці. Двісті людей з'юрилися довкола. Більше зігріваючись від своїх тіл, ніж від тієї буржуйки. Але їх зігрівав вигляд одного полум'я, потріскування дров.

Триразове харчування. Давали по кілька ложок каші і по двісті п'ятдесят грамів хліба. Ранком і увечері чай. В обід щось подібне до борщу, але гарячий. На диво, на роботу не ходили. Це називалося «відгодівля». Ще одне сталося диво. Перестали вмирати. Кожного місяця зважували. За перший місяць Семен набрав три кілограми, відчув у собі силу, посвіжішав. Відпали думки про смерть. Але появилася інша біда. Було б добре тут, якби не блатні. Гра в карти. Грали на ватні штани, на чоботи, відбирали від людей. Винних саджали в карцер. Нічого не допомагало. Під кінець третього місяця почали програвати людей. Семен за цей час набрав у тілі дев'ять кілограмів. Набрали ваги й інші в'язні. Почали готувати їх на новий етап. Як потім дізналися, на — Колиму.

ХІІ

«Життя є життя. Яке? — Це вже інше питання, — сидів на присьбі біля хати Петро Тимчишин, колишній стрілець Української Галицької армії.

«То двигнувся в похід український народ, щоб здобути собі лучшую долю» — так співали вони на маршах у походах.

Народ ніби хтось спустив з ланцюга. В уярмленому тілі русинів заграла гаряча кров і вибухнув дух свободи. Заполонив мільйонами людей. Стрепенулася галицька земля. Дух свободи витав серед галичан, заволодів селами і містами, ширяв у небі, розправляючи могутні крила. Проте він не зумів уникнути, обминути смертельних ударів, яких завдавав раз по раз споконвічний ворог українського народу. Але не зміг і ворог загасити той дух свободи в тілі русинів. Він виривався, проявляв себе в тій чи іншій мірі у твореннях різного роду громадських формаціях, які противили-

Не плач, моя матусю

ся польському засиллю. Всю надію покладали на Велику Україну. Вона! Настане час і тільки вона захистить їх від польської сваволі.

І ось той час настав. Яке велике розчарування... О Боже! — помахав головою Петро і почав затягатися шлюга. Думав, що в більший порції нікотину зменшить той біль, який іржею поїдав душу.

— Тота німчура показала свої зуби, — і махнув рукою. І знову вкотре засвітило сонечко на долю українського народу. Вкотре здетонував народ. Знову потягнувся до волі, до самостійності. Чому? Чому народ, наділений Богом такими багатствами, природним таланом, не може бути свободним?

Скільки над цим думав і не міг знайти розраду. «Сьогодні настав такий час, що з кожним про це і не поговориш. За такі роздуми можна угодити до Сибіру. О-о-х-х, часи... О-о-х-х часи настали! У 30-х роках сварилися біля церкви, в читальні, привселюдно полюбій темі і нікого не боялися. А тепер? Попробуй щось висловити своє. Хтозна де завтра опинишся».

Помало-помало, і думки старого перейшли на іншу тему, яка теж сьогодні вийшла чи не на перше місце.

Хто посадив чи засіяв дуже ранньою весною, ще в холодну землю, в того дещо посходило, хто пізніше, чекав тепліших днів, той програв. Цілу весну і літо не було дощу. Сонце пекло немилосердно. Загоріли посіви, не вродили поля. Запахло голодом. Де в кого уже стало сутужно з їдою. А тут ці фінагенти ввихаються, ввихаються, вимітають усе до цурки. Хто має думати про народ? Повстанська війна затихає. Скільки вбито, вивезено до Сибіру. Невже і це в черговий раз умре: «Наша слава, наша воля не вмере не загине!» — згадалися відомі слова.

І знову думки повертали до погоди. Почалися осінні дощі. Де вони були весною, літом? Невже і Бог хоче в такий спосіб покарати невинний люд? Нічого не розумію», — здвигнув плечима.

XIII

Пожовтіле листя поопало з дерев. Лише де-не-де ще висіло на гілках, як катранчики, від частих дощів розмокло і не мало сили відірватися. Горобці зі здутих пір'ячком намагалися захова-

тися біля напівгнилих листочків, але то нічого недавало. Сирість, часті мряки, холодні осінні дощі долягали і маленьким пташкам.

На клубі висів мокрий лозунг: «Незабаром відбудуться найдемократичніші вибори у світі!». На школі: «Вибори до місцевих рад! Усі на вибори!»

У теперішньому клубі, в колишній читальні, йшла нарада. Присутні — завклубом, голова із секретарем сільської ради, директор школи з учителями, члени виборчої комісії, кілька сільських хлопців — учнів Городенківської середньої школи.

— Таваріші! — відкрив нараду начальник райвідділу міліції товариш Мешков. — Мене утверділи упалномоченним і атвественним по праведенію вибаров на вашем ізбірательном участке. У вас, наскільки мнє ізвестно, прахаділі вибори в 39-ом гаду. Хто здесь із присутствующих брал тогда участие?

Всі сиділи тихо.

— Ая-я-я-я. Савсем плохо. Ета нікуда не гадітца. Мнє сказали в райкоме партії, кагда там прахаділо савещаніє, што у вас есть люди, каторие брالی участие в тагдашніх виборах. Да-а-а! Ета плохо. Ну што ж. Будем учітца вместе. Кандідатов у депутаты до местного сельсовета ви уже наметілі. Тоже до районново і областново. Канечно в нас асталось мало времени. Немедленно нада строіть кабінкі, обтянуть іх красним матеріалом. Кабінок, думаю, нада шесть, а то й восемь, штоби не сздавать ачередей. Здесь, под сценой, нада паставіть стали, тоже накрыть скатертью із красного халста. На улице вивесіть красние флагі. Ребята! — звернувся до учнів. — Ви — наші агітатори. Ви далжни абайті все хазайства і уведаміть о кандідатах у депутаты местных советов, што ета лучшие люди нашево общества, і все далжни атдать сваі галаса только за ніх.

Учителі будут весті учот галасаванія, атмечать прагаласававшіх, выдавать бюлетені, патом падсчітывать, составляют пратаколи... Уйма работы. Уйма...

Увечері агітаторів запросили до однієї хати. За столом сиділо кілька повстанців. Серед них станичний.

— Ну що, хлопці! Як ви збираєтеся агітувати нашу повстанчу станицю до голосування?

Хлопці презирнулися: “Звідки вони вже усе знають?”

— Ніяк! — відповіли разом, ніби змовившись.

— Вони хочуть провести вибори і показати перед усім світом, що тут уже встановлена совіцька влада. Ми зірвемо ці вибори. Як зірвали референдум у 22-му році наші батьки, коли поляки перед усім світом хотіли показати, що вони повністю володіють краєм, і тут переважають поляки. Ми не будемо палити клуб, руйнувати їхні кабінки, зривати червоні прапори. Ми не варвари. Нехай не списують свої невдачі на нас повстанців. Ви повинні побувати у кожній хаті і дати знати, щоб ніхто не йшов на вибори.

Шоста година ранку. Відкрилася дільниця. Мешков тільки що приїхав з двома міліціонерами і більше десятка енкаведистами. Обійшли довкола клубу. Прапори на місці.

— Что там мелькает на самом верху крыши? — надворі ще було темно, на землю опустилася густа мряка, лив холодний дощ, і неможливо було розібрати, що там розвівається. — Товарищ председатель! Ви что-то там вивешивали?

— Ні!

— Неужели это бандитские флаги? Что? У вас имеются бандиты?

— Не знаю. Не чув. Не бачив.

— Да-а-а! Падаждьом рассвета. На всякий случай принесите лестницы.

І почалися вибори. Першим проголосував уповноважений, за ним голова дільниці, завклубом, працівники сільської ради, вчителі, агітатори.

— Ви абашлі все двари? — звернувся до агітаторів.

— Всі! Жодного не пропустили!

— Маладци! Ви прямо маладци! Ребята! А, ребята! — звернувся до міліціонерів і солдат, — ви пачему не галасуете?

— Нас здесь нету у списках.

— Да ладно! Чево там? Галасуйте!

Пройшло дві години. Ніхто не з’явився із сільських. За цей час уже здерли синьо-жовті прапори. Солдати насторожено ходили довкола клубу.

— Ребята! Ребята! Агитатори! Где люди? Ви всех прасілі?

— Ну звісно!

— Пачему нікаво нету? Давайте, ідіте по хатах. Ідіте! Ещю раз просіте!

Надворі ляло як з відра. Хто хотів іти мокнути під таким холодним дощем. Хлопці повиходили надвір. Кожний стиснув плечима. Пішли поза клуб. Намастили чоботи болотом аж до верха. Постояли трохи і назад до клубу.

— Ну что? — той вискочив їм назустріч, як голий Пилип з конопель.

— Та дивіться, яке болото, — показували чоботи.

— М-да-а-а! Дела неважние. Ну нічево!

Коли це раптом задзвонив телефон.

Секретар дільниці підняла трубку:

— Алло! — почулося звідти. Голос було чути майже на весь клуб, — хто слухає?

— Секретар дільниці.

— Як там у вас?

— Та нормально.

— Скільки проголосувало?

— Та чоловік з двадцять.

— Що-о-о-о? Де уповноважений?

— Упалнамоchenний слухаєт.

— Скільки проголосувало?

— Человек з двадцать.

— Та ви що, товаришу Мешков! Знущаетесь над нами? Захотіли на бюро райкому партії? Та в нас уже є дільниці, де проголосувало сорок процентів. Ви розумієте? За нашими підрахунками, до дванадцятої там усі проголосують. Чим ви там займаєтесь? О дванадцятій доповісти, як ідуть вибори! Зрозуміли?

— Понял! — Мешков увесь спітнілий, ще довго зазирає у трубку. Потім легенько зачепив за важіль.

Нервово заходив по залу, часто виходив надвір, визируючи виборців. Але ніхто не появлявся. Навіть не було тих, за кого голосували. Йому це було незрозумілим. Шість кабінок німо дивилися на тих, що сиділи за столом, на тих, що ходили взад-уперед і трохи що не плакали: «Невже за них забули?»

Так пройшло кілька годин. Чим ближче було до дванадцятої, уповноважений частіше зазирає на годинник. Що творилося на душі, один Господь знає.

Коли побачив на годиннику, що за п'ятнадцять дванадцять, підскочив, мов ошпарений:

— Закрой дверь! — закричав до голови дільничної комісії.

— Як закрити? Таже вибори!

— Закрой дверь, я тебе сказав!

Почав хапати пачками бюлетені і запихати в урну. Так пішла одна пачка, друга, третя... Нарешті пообтрясав руками:

— Всё галасование состоялось. Открой дверь!

На годиннику якраз показало дванадцять. Підійшов до апарата і почав крутити ручкою:

— Алло! Докладивает Мешков. На вверенном мне участке выборы закончились. Прагаласовало сто працентов.

— Молодец! Ви просто молодец. Зразу зреагували на критику. Ми вас поставимо в приклад іншим.

— Рад старатца!

— Товаріщ председатель! Дело сделано. Накрывай стол. Ребята хатят кушать. Чаво мньошся? Ведь на выборы выделили какие-то деньги?

— Та выделили, але не на обіди.

— Давай, давай, не жмись

Стіл, де лежали відомості, розвернули, червону скатерть склали і почали викладати, що хто мав. Той шматок солонини, той м'яса, варені яйця, хліб. Голова поставив на стіл бутель оковитої. Мешков понюхав і скривився: «Сахарная свекла?»

— На іншу нема грошей, — розвів руками.

— Если вкусятина, пушай!

Розсілися за столом. Мешков насамперед вихилив стакан. Скривився.

— Ну і крепкая! Что это у вас спирт гонят із сахарной?

— Два рази гонена, — гордо мовив голова сільради.

Мешков здивовано помахав головою:

— Такой ещѐ не піл.

Наляв ще один стакан і вихилив. Лише забулькотіло. Почав закусювати.

Коли це хтось крикнув: Якийсь чоловік іде голосувати!

Це Петро Тимчишин. Чи заїла совість про виконання свого громадянського обов'язку, чи що інше, але накинув на плечі зі стола церету і під проливним дощем почвалав по болоті до клубу.

— Пуцай галасує, — махнув рукою посоловілий уповноважений.

— Бюлетенів-то нема.

Мешков почав водити очима по членах виборчої комісії, щось у ньому почало прояснятися, нарешті схопився:

— Счас! Я счас! — і побіг до входних дверей.

Петро старанно обчищував чоботи. «Як це заходити до читальні— чи то тепер до клубу — в болоті?» Все чистив чоботи і позирав на уповноваженого, який стояв на дверях, гойдаючись узад-уперед.

Попрямував до дверей. Той не вступався.

— Прошу пана, я прийшов голосувати.

— Не понял? Што, понравилось? Єщо раз?

— Я ще не голосував, — спокійно мовив той.

— Я счас тебе! — і потягнувся до кобури.

Петро довго не чекав. Розвернувся і хода назад.

«Оце проголосував! Оце демократичні вибори. Найдемократичніші у світі! Оце мене вграздило. Такого собі не дозволяли навіть поляки. Далеко зайдете, товариші! Ой далеко!»

Цілу ніч не спав один із найсвідоміших виборців Топорівців. Сварився сам із собою, а сварився. Прोलивний дощ усе лив і не переставав. Надворі хлюпотіло й хлюпотіло. Вода струмками джюрчала з солом'яної стріхи.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

*Заплакала стара ненька, діти ся питають:
— Нени, нени, де наш дєдик, чом з нами не вечеряє?*

*— А наш, дєдик, діти, в далекім Сибіру,
Лише споминає Святий Вечір в нашій славній Україні.*

З народної колядки

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ

Роман

ОСІНЬ 1943 РОКУ

МОЛОДЕЧИЙ ПОРИВ

I

ва роки минуло від початку війни. Як то кажуть, багато води протекло по Тополівці, пройшло безліч дощів, випало кілька метрів снігу, сотні разів сходило і заходило сонце, скільки передувало вітрів. Але ще й сьогодні перед очима мешканців села виринають картини початку війни, коли відступаюча Червона Армія все нищила на своєму шляху, грабувала державне і людське майно.

Ще з часів полонізації в Городенці був створений повітовий провід ОУН. І коли стався розкол у Проводі Українських Націоналістів, зі складу Проводу вийшла Галицька крайова організація ОУН на чолі зі Степаном Бандерою, куди в основному ввійшли енергійні з гарячими головами молоді люди. Майже вся галицька молодь підтримала революційні ідеї Степана Бандери. Але на той час уже багато шкільної та гімназійної молоді підтримували практичнішого, поміркованішого Андрія Мельника.

Городенківський провід ОУН, звичайно, підтримав бандерівську лінію. Отож при відступі Червоної Армії організував відділи самооборони. Насамперед стало відомо, що замінований цукро-завод. Кілька вагонів цукру, бувше керівництво району готувало до відправки.

Хлопці одного із відділів негайно прибули на місце події, знайшли підведені детонаторні шнури, вибухівку і завод урятували. Тут же розібрали кілька рейок і не дали відправити вагони з цукром. Інші відділи самооборони роззброювали окремих червоноармійців, які при відступі відстали від своїх частин.

II

Спершу район зайняли угорські війська. Через кілька днів до Топорівців прискакали з Городенки на конях — офіцер з трьома

солдатами. Насамперед знайшли своїх прихильників. Хто то на кого мав зуб, хто то не любив своїх сусідів і загадав при такій нагоді розквитатися чужими руками. Поки одні посеред села установлювали шибеницю, інші кинулися по підвір'ях шукати лідерів села, — голів сільської ради і колгоспу, інших поважних людей, які співчували на той час уже колишній владі. Очолив це дійство Василь Сливчук. З приходом визволителів у 1939 році його звільнили з тяжкої тюрми Берези-Картузької, де поряд із політичними в'язнями поляки ще в окремому відділенні тримали небезпечних злочинців, які скоїли вбивства. Прийшов на дерев'яшці. За його розповідями, кожного дня стояв по пояс у ропі в тісній камері і на голову весь час капала вода. Почалося загнивання ноги з пальців, потім у тюремному шпиталі ногу нижче коліна відрізали. Отож бігав на дерев'яшці. Від своїх друзів, вірних побратимів відійшов. З приходом додому до них не признавався.

Забігли на одне підвір'я — нема нікого дома, на інше — те саме, на третє — є! Кинулися, мов шуліки, на беззахисного Миколу Кривчука, повалили на землю, почали бити ногами аж до крові.

По небу низько пливли темні хмари. Їх гнав поперед себе холоднуватий вітер, який зв'язвся звідкись. Почав мжичити дощик, але це лиходіїв не зупинило. Ні прохолодний вітерець, ні холоднувата мжичка не змогли остудити розгарячілі голови.

“Бий! Бий совіта!”, — долітало хтозна куди.

Від здійснених криків у кутку підвір'я рвався на ланцюгу з лютим гавкотом пес, за ним піднявся гавкіт у сусідніх дворах. Зчинився рейвах на всю округу. То звідти, то звідти почали бігти на допомогу сусіди, родичі. Новоспеченим поліцаям треба було показати, що в селі появилася нова сила, яка здатна не тільки навести порядок, а й привести до порядку будь-якого мешканця села. Тут же зв'язали Кривчукови назад руки і потягли до воріт з криками “На шибеницю! На шибеницю!”

Ті, що позбігалися, закричали: “Ви що собі дозволяєте?”. Баба Сиродюкова прибігла з вилами. Нічого не кажучи підбігла до одного з поліцаїв і штрикнула ззаду. Той зловився за зад і кинувся тікати. За ним — другий. Жінки виламували колики з плота.

Миттю непрохані гості розбіглися. Чоловіки давай за ними свистати в пальці. Звелася уся справа на сміх.

Проте не до сміху було за селом, де з одного боку потічка Тополівки стояло біля двох десятків школярів, а з другого — теж. Між ними вже більше години велася жвава перепалка.

— Гей ви, бандерівці! Це правда, що у вашому проводі зібралися такі самі шмаркачі, як ви, і хочете здобути Українську Самостійну Соборну Державу? Як ви це будете робити?

— Ми знаємо, як це робити! Обійдемося без тугодума і боягуза вашого Мельника, який удає великого героя, а не може сісти головою с-----ю на їжача. Ги-ги-ги-ги-ги! — зареготала малеча.

— Що-о-о, наш Мельник, боягуз? — Ми вам зараз покажемо, хто боягуз.

І з розгону почали зсуватися по глибокому берегу і перескакувати потічок. Від невеликого дощу трава на березі стала мокрою, то дехто босими ногами просто з'їхав з берега і шубовсталися у воду. Ті, що стояли на іншому березі, напружилися. Хто добігав до них, ногами штовхали в груди. Ті падали і скочувалися назад у воду.

— Ну що, Мельниківці! Ловите рибу чи раків?

Але ті теж не ликом шиті. Знову пішли в атаку. Тільки на цей раз були кмітливішими. Коли ті, що на березі відкидали ногою, їх тут же ловили за ногу, і обидва супротивники скочувались у воду. Незабаром усі чалапалися в воді. Мокрі, в намулі, але одні одним давали штурханів. З часом в одного потекла кров з носа, потім у іншого.

— Мельниківці, не здавайтеся! — Бандерівці, тримайтеся! — ще довго лунало над берегами Тополівки.

З цього дня призначений угорцями солтис зі своїми поліцаями сиділи лише в гмінній управі, на стіні якої висіло оголошення:

- негайно здати зброю, хто не здасть — розстріл
- додержуватися спокою і громадського порядку.
- за порушення цих заходів — розстріл.

Незабаром у районі появилася німецька адміністрація, яка замінила угорську.

III

— Николо! Ти чув? Григорій Кутейко більше не буде солти-сом.

— А ти звідки знаєш?

— Звідки, звідки. Та же це мій вуйко. Вчора ввечері я був у нього.

— То й що? — Никола недовіжливо подивився.

— Ну й тугодум ти, Николо. Я бачу, що ліпше з розумним щось загубити, як з дурним знайти.

— Якщо я дурний, то залиши мене в спокої.

— Слухай! У Городенці створюють військово-старшинську школу. Вуйка, як хорунжого УГА, призначили четарем четвертої чети. І повідомив, якщо я хочу, то прийме до своєї чети. Сказав, якщо хтось ще бажає, най приходить. Ідем до цієї школи?

— Вона мельниківська, ця твоя школа, чи бандерівська?

— Я йому про образи, а він мені про гарбузи. Іди, Николо, геть!

— Ну та чого ти зразу! Я теж хочу до тої школи.

На подвір'ї перед великою кам'яницею стояли вишикувані в кілька шеренг юнаки. Боже! Цвіт нації. Один в один. Недалеко перед ними стояв накритий скатеркою стіл, на ньому три калачі, невеликий хрест, принесений з церкви, а по боках столу майоріли синьо-жовті прапори. За столом стояв сотник Української Галицької Армії, начальний командант школи Петро Васкул і позирав на першу чету, яку очолив його заступник, начальник штабу хорунжий Гонтар. Усі стояли з гордо піднятими головами. До цієї чети відібрали юнаків тільки з середньою освітою. Від вітру полотнища тріпотіли, надаючи цьому святу якоїсь особливої поваги і радості. Ці старшини будуть служити Україні.

Трохи далі стоять зі своїми четами — поручник Никола Чайківський, поручник Бялий і хорунжий Кутейко.

Ще свіжими в голові сотника витали події, які сталися у Львові 30 червня 1941 року. Оголошення акту про відновлення державності України. Обрано Національну Раду, Український уряд. У приватній розмові з головою уряду Ярославом Стецьком Петро Васкул з великим душевним хвилюванням слухав:

— Пане Петре! Я знаю, що ви є визначний спеціаліст у військових питаннях. Я знаю також, що таких, як ви, в нас є більше сотні — сотників УГА. Отож, я вам поручаю організовувати військово-старшинські школи і готувати офіцерів української армії.

Від такої згадки по тілу розливалось тепло. Приємно стояти перед такою кількістю майбутніх українських офіцерів, але це ще буде. А сьогодні, як мило гріє сонце, мовби благословляючи цих юнаків на велику справу. Навіть горобці та шпаки вмовкли, ніби хотіли чути і бачити, що тут діється:

— Панове! — кашлянув командант і подивився вкотре довкола, хоча це йому не вперше, але все-таки в душі хвилювався, — Україна за свою соборність і свободу надто дорого заплатила, бо до волі ми йдемо віками, десятки мільйонів героїв устелили рідну землю своїми кістками, поляли гарячою кров'ю, по всій Україні встелені ними могили. Але ми свого ще не добилися.

Сьогодні зійшлися в жорстокій борні два кровожерні дияволи. Вони гризуть один одному горлянки. Поки перегризуться, ми, враховуючи помилки минулого, повинні підготуватися і постати на могилах цих шакалів. Побудувати свою Українську Самостійну Соборну Державу. Сьогодні ви присягнете на вірність нашій неньці-Україні.

З нагоди такого свята у гості до майбутніх старшин приїхав брат Степана Бандери — Василь, член обласного проводу ОУН. Вище середнього зросту, худорлявий. Волосся на голові з правої частини розділене. Зліва — зачесане вниз, справа — назад. Голова до підборіддя звужена, міцно стулені губи. Теж недавно приїхав зі Львова.

Але німці раптово змінили свою тактику щодо політичного проводу ОУН (б). Після проголошення Акту відновлення Української державності почалися масові арешти провідних діячів Крайового проводу. До концентраційних таборів попали Степан Бандера, Ярослав Стецько та багато інших. За дорученням Проводу ОУН (б) його очолив Никола Лебідь.

Ще ніхто тут не знав, що Василь Бандера разом із Богданом Рибачуком, уродженцем Городенківщини, намітили 12 липня

проголосити Акт відновлення Державності України в Станіславі. Ще не міг знати, що від цього заходу німці заарештують і його, запроторять до німецького концтабору і там закатують. А сьогодні дивився на молодиків радісними очима, з великою надією на них. Вони не набагато молодші за нього. Майбутнє нації!

— Друзі! У вас сьогодні велике свято. Ви станете першими захисниками нашої Самостійної і Соборної... Ви поведете за собою маси народу за боротьбу, за Україну!

Хлопці в шерензі стояли, мов приковані до землі. Вчорашні сапальники, косарі, пастухи завтра сядуть за парти здобувати ази військової науки. Ніби десь здалека до них донеслося:

— Я пропоную назвати вашу школу іменем полковника Михайла Колодзінського.

— Хто такий? Хто він? Хто?.. Хто?.. — пронеслося шеренгами.

Іван Ватаманович презирнувся з Николею Сливчуком і обидва здвигнули плечима. Це зауважив Василь Бандера.

— Я зрозумів! Михайло Колодзінський народився 26 липня 1902 року в селі Поточище вашого повіту в родині заможних селян-поляків. Але в домі панувала українська мова і український дух. Після закінчення сільської школи управитель школи-поляк наполіг, щоби малий Михайло вступав до Коломийської польської гімназії. Через незнання достеменно польської мови його не прийняли. Тоді він вступив до української гімназії “Рідна Школа” у Городенці, потім продовжив навчання в українській державній гімназії в Коломиї.

Тут вступив до Української Військової Організації. За активну діяльність у цій організації невдовзі був заарештований і сидів у Коломийській в’язниці. У 1924 році Михайла Колодзінського покликали до війська. Служив у Варшаві. Пройшовши рекрутський вишкіл, був відібраний до старшинської школи, яку закінчив у ранзі підхорунжого.

Після служби в армії вступив до Львівського університету на правничі студії. Вчився довго, бо за час навчання був п’ять разів заарештований за політичну діяльність і більший час провів у львівській тюрмі Бригідки.

1 листопада 1928 року при великому зібранні у катедрі св. Юра відправляли панахиду по десятій річниці Листопадового зриву. Після панахиди Михайло Колодзінський вийшов на балкон церкви і розгорнув український національний прапор з написом великими буквами УВО. Це дало привід тисячам людей присутніх на площі перед церквою почати співати українських національних пісень. Закінчилося це святкування стріляниною між бойовиками УВО і польською поліцією.

Через рік Михайла Колодзінського заарештували в Городниці, у домі сільського пароха Василя Поповича за учась на початку вересня в замаху на “Східні торги” у Львові. Як після виявилось, усе це було спровоковано польською поліцією. Але судовий процес проходив майже місяць. Було обвинувачених 17 осіб. Одного із бойовиків УВО засудили на кару смерті. Михайлові пощастило вийти на волю.

Хлопці так захопилися розповіддю про легендарного земляка, що не звертали ніякої уваги на те, що немилосердно почало пекти сонце. Не чули, як розцвірінькалися, мабуть, на ясну погоду горобці, шпаки. Десь у високих кронах дерев принишло вороння. Звіявся легенький вітерець і холодив їхні тіла. Білі шеренги стояли так рівнесьенько, мовби під шнурочок. Хлопці всі були у білих вишитих сорочках, білих портініцях, перев’язані в поясі окрійками. На ногах у кого чоботи, в кого черевики, а дехто вже був у капцях. Захопленню від почутого не було меж. Український патріотизм за свою землю зразу заволодів їхніми душами і серцями. Потім почав проникатися кожною складовою їхнього організму. Іван з Николею стояли мов заворожені. У Николи від захоплення аж відвисла нижня губа. Іван зиркнув збоку і непомітно для інших прошепотів:

— Николе, закрий свою дровітню, бо, бігме Боже, залетить горбець!

Той нишком штовхнув Івана під бік.

— Через рік Михайло брав участь у з’їзді бойовиків УВО в Данцігу. Повернувшись до Львова, продовжив студії в універси-

теті. Але через півроку знову попав до тюрми. На судовому процесі його звинуватили за належність до Організації Українських Націоналістів, тобто за державну зраду. Крім того, нагадали за статтю про важливість військового виховання підростаючого покоління українців, яку надрукував у органі ОУН “Розбудова Нації”.

Товариші пророчили вищу міру кари, але Михайло одержав лише рік тюремного ув’язнення. Після тюрми Крайова Екзекутива ОУН прийняла рішення щодо Михайла Колодзінського вислати за кордон для зв’язку й інформації з діючим там Проводом Українських Націоналістів, бо у відносинах поміж краєм і ПУН-ом витворилися деякі розбіжності.

Це наш земляк, наш Мишко, наш — шептали поточищенські хлопці, які стояли позаду Николи Сливчука та Івана Ватамановича.

Василь Бандера так захопився своєю розповіддю, що навіть не зауважив, як вітер розбив його зачіску й оголив спереду лисину. Дотепер він усе поправляв рукою зачіску, щоб не так блистіло. Хотів виглядати молодим. Але роки брали своє.

— Там, за кордоном, за рекомендацією зверхника ОУН полковника Андрія Мельника, Михайло почав студіювати твори військових теоретиків, вивчав чужі мови. Налагодив тісні зв’язки з хорватськими націоналістами, які звалися “Усташі” і також боролися за незалежність своєї Хорватії, поневоленої сербськими окупантами. Разом на території Італії організували навчання для усташистів і українських націоналістів. Військову справу і методи партизанської боротьби викладав Михайло Колодзінський, який перед тим вивчив і хорватську мову.

На Закарпатті творилася Карпатська Україна, і в січні 1939 року Михайло прибув до Хуста і радів, як іде відновлення державності. Сотні синьо-жовтих прапорів під час величавої маніфестації при великому здвигові народу відзначали 20-річчя свята злуки з Великою Україною. Це був вияв бажання українського народу жити вільним і незалежним життям.

Від 1919 року Карпатська Україна була складовою Чехо-Словацької республіки. Тиск з боку гітлерівської Німеччини розвинув патріотичні почуття словаків і українців до самостійного життя. У результаті чеський уряд погодився надати Карпатській Україні свій сейм і уряд. Тут же організувалася Народна Самооборона “Карпатська Січ”. Спершу Михайла призначили начальником штабу. Коли проголосили самостійність і незалежність Карпатської України, зразу на молоду державу напали добірно вишколені угорські війська. Президент Августин Волошин викликав до себе Михайла Колодзінського і новостворений уряд присвоїв йому звання полковника, призначивши начальним командантом збройних сил молодой держави. Угорські війська планували одним махом зайняти усе Закарпаття. Але шалений опір невеликої кількості січовиків, які дістали підтримку з поневоленої Польщею Галицької землі, зірвали усі плани завойовників. Проте січовикам довелося відступати і залишати рідні землі.

Відступало і військове керівництво Карпатської Січі. Були то досить тяжкі умови відступу, особливо, коли вони опинилися високо в горах. При цьому Колодзінський від перевтоми і простуди важко захворів. З кількома січовиками направився до однієї із залізничних станцій у горах. По дорозі потрапили в руки угорській розвідці, а через кілька годин усі були розстріляні. Таке героїське життя прожив ваш, славної пам’яті, земляк Михайло Колодзінський. Тому я прошу назвати вашу школу його іменем.

Усі стояли приголомшені таким закінченням легендарного життя їхнього земляка.

— То як? Старшини і курсанти військово-старшинської школи! — Карбуючи кожне слово з хвилюванням у голосі, звернувся начальний командант.

Над Городенкою несподівано прозвучало: “Віват! Віват! Віват!”. Аж птахи позлітали з дерев і підняли великий галас.

IV

Курсанти на перших заняттях дізналися про проголошення у Львові Акту відновлення незалежності Української держави. Ба-

чили, як лютували угорці і влаштовували провокації проти роботи військово-старшинської школи.

Особливо загострилися відносини, коли в Чернелиці невеликій групі тамтешніх поляків вдалося вчинити переворот у місцевій гміні і призначити керівництво з числа своїх людей. Але тут же втрутилися чернелицькі курсанти Городенківської військово-старшинської школи і прогнали поляків. Оскільки в угорському штабі були офіцери польського походження, таке зухвальство курсантів не могло пройти повз їхню увагу. Тут же, а це діялося в кінці липня, викликали до штабу сотника Петра Васкула, якому польські офіцери висунули кілька звинувачень і вимог власних інтересів. Усе зводилося до того, щоб негайно розпустити військово-старшинську школу, залишивши лише одну чету, яку перейменувати на українську поліцію, і створити з числа поляків свою паралельну поліцію, буцімто для захисту польського населення від нападу українців. Сотник відмовився. Тут же йому оголосили, що він заарештований. Одночасно угорці оточили військово-старшинську школу, де один із поручників оголосив курсантам наказ здати зброю і розійтись по домівках. Військово-старшинська школа була роззброєна і закрита. Сотника Петра Васкула вивезено в один із лісів району і розстріляно.

V

Сонце піднялося високо і здавалося, що зверху усміхається. Навколо нього виднівся віночок, сплетений із польових квітів. Сонечко тішилося, що його хтось зранку прикрасив, і час від часу стрясало голівкою, а з голівки падали великі вогняні пасма та все на косарів, на косарів, які косили траву на сіно:

— Ой, квапмося Николо, спішім бо це сонце ненадовго. Кажуть, що як тільки починається сінокіс, то обов'язково почнуть-ся дощі. Треба якось упоратися з цими роботами. Сьогодні ти мені помагаєш, завтра піду тобі.

Сонечко так мило дивилося на молодців, що враз засміялося, з відкритого рота шугонуло полум'я та все на землю, та на землю. А той клятий вітер! Де він сьогодні? Ну бодай би війнув кілька разів. Так ні! Коли треба захистити від спеки і підсушувати скоше-

ну траву, то нема, а коли скидаєш сіно в копиці чи накладаєш на вози, то мусить, аби там що, хапати з вил сіно, не даючи скидати на вози. Або коли вже їдеш з повним возом, то такий звивається, що мало не перекидає сіно на землю.

Никола поозирався. Покосами чалапали бузьки, шукаючи поживу. Здавалося, яка тут пожива в таку спеку, коли все попідсихало. Так ні! Один бузьок підняв голову догори, а жаба лише мигнула ногами і нестало. Он другий так само.

— Десь їх находять — подумав і підняв голову. Ці чайки літають, літають і цілий день лише: “Скігли! Скігли! Скігли!” Чого літають, чого кричать? Кажуть, що вони живуть там, де багато води, але ж тут води нема!

— Николю! Николю! — кричав уже Іван, — ти що вдавився, що задер голову догори, я кричу, кричу а він не чує. Так ідемо сьогодні?

— Куди?

— Куди, куди! Поза городи.. Боже, Боже! Таже нас просили ще ранком прийти ввечері до Івана Угрина. Там у його великій stodoli буде якесь зібрання. Мають прибути якісь сторонські пани. Я вже чув, що буде дуже интересно.

— Підемо!

Коли ввечері Никола з Іваном підійшли до stodoli, там уже було повно народу. Обидва зупинилися біля дверей і стали роздивлятися. Були тут і сільський солтис, писар, директор школи, вчителі, багато газдів. І жодної сільської жінки. На протилежній стіні, що від дверей, висіла вовняна вереня, внизу зроблено з дошок невелике підвищення, гейби така собі сцена. На ній маленький столик, а від стіни — лавка.

Зараз-таки приїхала бричка, і з неї зійшло два чоловіки, одягнені по-інтелігентному. Коли зайшли до stodoli, стало тихо. Так було накурено, хоч вішай сокиру. Дехто з курців почав плювати на пальці і гасити цигарки. Гості зійшли на підвищення. Один сів за стіл, другий поозирав людей, кашлянув і розпочав:

— Шановні панове! Національний український дух і патріотизм наших українців сягає далеких віків. Споконвіку наші пращури мріяли про свою Українську Самостійну Соборну

державу. Під час Листопадового зриву у 1918 році Галичина, разом з Буковиною і Закарпаттям, утворили свою республіку. Велика Україна теж не дрімала. Оголосила кілька Універсалів, які призвели до утворення Української Народної Республіки. У 1919 році проведено злуку всіх частин Української землі в єдину неподільну Українську Державу. Але наші вороги налякалися, що це може постати велика, сильна держава і кинулися її шматувати по частинах. Найбільшу частину України відірвала більшовицька Росія, частину — Польща, Румунія і Чехо-Словаччина. Отже наші вороги думали, що з Україною покінчено раз і назавжди.

Передові прогресивні українці у 1925 році створили “Легію Українських Націоналістів”, створилися інші організації, які поставили собі за мету, щоби показати всьому світові, що Україна жила, живе і буде жити. Створилися вони для того, щоб продовжувати боротьбу за Соборну і неподільну.

У 1927 році у Берліні відбулася І-ша конференція українських націоналістів з питань об’єднання всіх цих груп, але цього не відбулося через розбіжність організаційних принципів. У деякі групи проникли наші вороги і всіляко старалися не допустити до такого об’єднання. Ви самі розумієте, коли взяти в руки віник, то ним можна і позамітати, і навіть відігнати худобину, чи вдарити. А візьміть і розберіть по прутику. Що тоді буде?

— Та нічого не буде, бо самі прутики нічого не варті, — залунало звідусіль.

Слухачі так прониклися почутим, що всі перестали курити і від захоплення аж роти пороззявляли. Ніколи чоловіки й хлопці не сиділи так непорушно. Збоку здалося би, що то сидять якісь мумії. У stodолі так було тихо, що чути було, як по сусідству час-то гавкав пес. Не втерпівши, один із газдів вийшов:

— Параско! Таже заведи кудись цього волохатого, бо через нього ми не все чуємо, що там говорить. Пішла би до нас та й послухала, що тут говорить.

— Ади-ди-ди! Позбиралася голота та й, ади, їм мій пес шкодить. Що ми за газди. Ану, тут є хоч один багач?

Той спересердя сплюнув та й пішов до stodоли. Але Параска

таки пса завела до стайні, подумавши “Може, й є, що там щось людського говорять”.

— Аж через рік відбулося об’єднання усіх українських націоналістичних організацій у “Союз українських націоналістів”, — продовжував оратор.

Потім у Празі пройшла II конференція українських націоналістів, на якій прийнято рішення про скликання Конгресу українських націоналістів. Через рік у Відні зібрався I-ий конгрес українських націоналістів. На Конгресі обраний Провід Українських Націоналістів на чолі з Євгеном Коновальцем, — продовжував виступаючий аж задихався. — Вам не надоїло слухати?

— Нам про таке ніхто і ніколи не розповідав.

— Ми навіть про таке не чули. Це вперше!

— Як це все було складно.

— А чому це так довго варилося?

— Головне, що зварилося.

— Розкажіть ще щось таке цікаве.

— Певно, що ви не для цього приїхали до нас, щоб нам про це розказати, — лунали голоси звідусіль.

— Ви правду сказали. Ми приїхали зовсім з іншою метою, але мусимо трохи вдатися до історії. Ви питали, чому усе так складно? Складно, бо багато є сил і в нас, і за кордоном, які не хочуть щоб Україна існувала як держава.

— А що їм так розходиться?

— Що розходиться? Першою проти того, щоб Україна була державою, виступає Росія. Вона держить під своєю шинелею Україну майже триста років. І хоче, щоб це було навечно. Перше: через Україну має доступ майже до усіх Європейських країн.

А так доведеться мати справу з цими ж країнами через нашу державу. Друге: Росії не дають спокою наші багатства і наші чорноземи. Україна є для Росії житницею. Хоче, щоб Україна її годувала. Третє: зважаючи, що Україна має Чорне море, Росія має можливість закрити доступ до нього іншим державам.

Інші держави, які розшматували нашу неньку, це просто захлапність і зажерливість.

— Так допоки це так буде?! — хтось вигукнув аж із-заду стодоли.

— Скільки вже можна пити з нас кров?!

— Хіба ми не можемо за себе постояти? — мовив уже старший Петро Тимчишин. Від такого запитання усі презирнулися і звернули свої погляди на нього. — Хто ми є? Та ми у першу били москалів. Били італійців. Потім били поляків. Більшовиків. Кого ми тільки не били. Лише єдності нам бракувало і розуму. Споконвіків нас роз'єднувала незгода. Важко судити, чому ми є такі, українці? Ось, подивіться, як держаться купки євреї, вірмени, чехи, угорці. А поляки? Якщо ви, паниченьку, до нас приїхали, може, здалеку, то дозвольте запитати: А що, тепер уже є єдність і побільшало розуму в українців?

Знову зробилося тихо, і тепер уже всі свої погляди звернули на виступаючого.

— Складне питання ви мені задали. Я цілком з вами погоджуюся. Не можу сказати, що ми стали розумнішими. Не можу сказати, що наступила у нас єдність. Допоки наші вороги будуть існувати, допоки в нас цього не буде. Я наголошував. Іде велика боротьба за долю України. Ось два роки тому стався розкол в Організації Українських Націоналістів. Перед тим агенти Москви вбили нашого провідника Євгена Коновальця. Провід обрав нового провідника полковника Андрія Мельника. Головний Провід перебуває в Німеччині. Тут, у Галичині, на Волині Організацією Українських Націоналістів керувала Крайова Екзекутива. Коли нас завоювала Москва, для оперативнішого керівництва на місці був створений Революційний Провід на чолі зі Степаном Бандерою. Коли стало відомо про очевидну війну між Німеччиною і Радянським Союзом Революційний Провід подав головному Проводу ОУН конкретний план боротьби з німцями і більшовиками. Провід Українських Націоналістів цей план відхилив, мотивуючи, що з німцями треба жити лояльно, що в них є багато знайомих офіцерів у самому вермахті і з ними не треба рвати зв'язків. Висувалися й інші переконання, які керівництво Революційного Проводу не переконали. За такий спротив Степана Бандеру та Ярослава Стецька Андрій Мельник зі своїми наближеними поставив перед Революційним трибуналом.

Революційний Провід підтримала Крайова Екзекутива ОУН, населення Галичини і Волині, лише не підтримала Буковина. Тоді Революційний Провід почав готувати II Великий Збір ОУН. Збір цей відбувся в квітні 1940 року у Кракові при глибокій конспірації. Були присутніми близько 80-ти делегатів. Тоді головою провodu був обраний Степан Бандера, першим заступником — Ярослав Стецько, другим — Никола Лебедь. Отож, до єдності нам ще дуже далеко. На цьому я би хотів закінчити. Далі буде говорити Корній. Моє псевдо Рубін.

Піднявся другий пан, який до цього лише сидів, усе слухав і мовчав:

— Почалася велика підготовча робота для боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Коли в період першої світової війни у вир війни кинулися такі великі і могутні держави, як Австро-Угорщина, Німеччина, Росія, хто міг сподіватися, що такі могутні вовкодави перегризуть самі собі горлянки, стечуть кров'ю і впадуть обессилені на коліна. Тоді-то і стався історичний Листопадовий зрив у Галичині, а на Великій Україні постала — Українська Народна Республіка. Чим то скінчилося, нам відомо. Сьогодні знову зійшлися в борні не на життя, а на смерть два звірі. Нам би хотілося, щоб вони знову ж таки перегризли собі горлянки і обессилені впали теж на коліна. Тоді ми візьмемо владу у свої руки і побудуємо свою Українську Самостійну Соборну Державу. Звичайно, до цього ще далеко. Практика показала, що для такої перемоги потрібна сильна і міцна революційна сила, яка повинна спрямовувати і керувати, а також сильна національна армія, міцні та з досвідом військовики. З чим ми до вас і прибули. Нині постало питання в кожному селі створити по кілька звен членів ОУН, які будуть творити великий і міцний революційний рух ОУН. У лісах Волині ми вже творимо Українську Повстанчу Армію. Скоро у наших Карпатах буде створено її відтинок. Усі села від сьогодні називаються повстанчими станицями. В кожній станиці має бути станичний з допоміжними службами. На кілька станиць для підтримки порядку будуть працювати боївки СБ. Наш побратим Никола Лебедь створив службу Безпеки. Спочатку складалася з двох відділів: розвідчий і контррозвідчий. Сьогодні СБ виконує і суддівські функції.

Усе це має працювати в глибокій конспірації. Кожний член ОУН, вояки УПА, інші члени допоміжних служб мають мати псевда. Імені і прізвищ на час військової ситуації ніхто не повинен вживати. Ми розвинули цілу мережу навчальних центрів, де будуть проходити вишкіл майбутні старшини. Ви також у своїй станиці повинні організувати вишкіл молоді, майбутніх вояків УПА. Німці поки що нам у цьому не перешкоджають. Їх цікавлять лише продукти для їхнього війська, здорова молодь для служби в “Бавдінсті” і відправка остербайтерів. Поки що і ми їм не заважаємо. Це буде допоки, поки сформуємо усі свої служби. Сьогодні уже вияснюється, що совіти можуть перемогти. Тоді ми залишимося один на один з таким могутнім ворогом. Але це потім. На сьогодні все. Хто з вас нам симпатизує і хоче здобути Українську Самостійну Соборну, просимо залишитися.

VI

Надворі світало. Гаснули поодинокі зірки, блідо світив місяць. Він висів ще високо в небі склавши свої крила, з сумом дивився на землю і мовби не хотів відходити. Може, би так і довго було, але зі сходу появилася невелика багрянниця, небо стало світліти і хтось невидимий почав штовхати місяць у спину:

— Ти що, місяцю ясний! Заспав? Ой, він заспався. Бідненький! — шепотіла стара Чеботариха, дивлячись з печі у вікно. Глянула на постіль, а зятя вже не було. Куди в таку рань подався? Взялася обмацувати свої суглоби, які весь час обв’язувала катранами. Її мучив, як весь час говорила, роматуз.

А зять у прибудові зсередини поливав водою солом’яні сніпки. Так уже поливав, так поливав, що з них капало довкола, здавалося, що на долівці нема сухого місця. Василина приготувала трішки помий і прикладала до свинячої морди. Свиня, мабуть, ще не хотіла їсти, невдоволено рохкала, але піднялася з місця, і нехотя попленталася за відром. Напевно, дуже вже пахла ота їда, що потяглася за нею. Посеред подвір’я стала, як укопана. І ні сюди і ні туди. Що Василина прицмокувала, що рукою бовтала помий, а тій хоч би що. Жінка мало не плакала. Іван Маркозик підійшов до

воріт і подивився в один бік, потім у інший. Нікого не побачивши, підійшов і собі почав цмокати:

— Цьонь, цьонь, цьонь, цьонь... аби-с здохла, дай Боже, — з гіркотою в голосі мовив.

— Це ж треба таке, аби настали часи, коли ти не можеш зробити зі своєю свинею, що хочеш. Прийшов якийсь німець і вас... вас... вас... та й ударив кульчик на вухо. А перекладач говорить йому, писареві гміни:

— Усе, пане писарю! Свиня належить великому райхові. Як виросте до півтора центнера, здасте на поставку для доблесної армії вермахту.

— А нам що? А дітям? А завіщо годуємо?

— Не виконаєте поставку, бачили, що там, на Глинищі, висить?

— А що там бачити. Там висить шибениця. — Та й почухався в потилицю. — Але Бог — добрий чоловік. Якось воно та й буде.

Уночі порадилися з жінкою та й надумали зарізати свиню. Скоро не буде що їсти. А тут діти, вже й онуки підпирають. Це ж треба, щоб ніхто не бачив, не чув. Кульчик віднесе до солтиса і скаже, що здохла. А що робити?

Свиня сіла на задні ноги і хоч би тобі що. Чи хотіла ще лежати, чи щось відчувала.

Василь подумав “Якби це інші часи, то так би дюхнув ззаді, що махом би опинилася там, де треба. Але сьогодні...”

— Цьоня, цьоня, цьонечко, — кипів у душі, проте гладив по спині, гладив, чухав попід черево, — цьонечко, цьонечко... І та встала. По Василюніному обличчі поповзла усмішка. Помаломало і її величність цьоню запровадили до прибудови. Дверей не було. Щоб не було чути крику, приготував мішок. Посеред прибудови ще вчора забив глибоко залізний штир. Прив'язав за ногу до штиря. Свиня почала скиглити.

— Цьонечко, цьонечко... не зли мене... будь чемною і раптом накинув на голову мішок, міцно стиснув, зв'язавши шнурком. Свиня почала скиглити, бо не могла дужче відкрити щелепу. Іван повалив і під лопатку заткнув ніж. Приготовлену солону розіклав по туші.

— Ліз на дах і поливай водою. Отак, хлюпай, хлюпай, щоб сніпки були мокрими і не загорілися. А ти, внучку, бери оцю гілляку і гляди за сніпками зсередини. Якщо десь буде ловитися вогнем сніпок, збивай гіллякою.

Пан писар заніс кілька снопів житніх околотів і почав смалити свиню.

VII

Вдосвіта, один за одним, мовби бузьки в небі, шнурком ішли до повіту молоді хлопці. Зранку ймило невеликим морозцем, сніг проломлювався і шурхотів. Де-не-де виднілися дерева, покриті інеем. Стояли мовби сторожа. У кожного сумно було на душі. “Чого це треба німцям від них. У гміні теж нічого не сказали, лише вручили на руки повістки, в яких було написано: такий-то й такий має з’явитися на призивну комісію на таку-то годину. Яка призивна комісія? Невже їх заберуть до німецького війська? Якби в окремий полк чи дивізію під українськими синьо-жовтими стягами, то чого? Пішли би! А чого ні? Повоювати проти совітів за неньку-Україну.

— Вас, вас, вас, — гелготіли німці у військовій формі і в білих халатах. Перевірили по списку, чи всі з’явилися. Потім завели до вузького і довгого коридору, наказали усім роздягнутися. Хлопці один від одного червоніли. Ще ніколи не були в такій кількості нагими один перед одним. Потім їх завели до великої зали, де по під стінами стояли столики, а за ними сиділи німці у білих халатах. Стало зрозумілим, що це лікарі. Хлопці по черзі ставали перед кожним. Той дивився в рот, той стукав молотком по коліні, той слухав слухавкою груди, плечі. Наостанку дивилися на долоні, на руки, чи вони м’язисті.

Під кінець зачитали прізвища, кому на завтра з’явитися сюди ж з необхідними речами: мати при собі ще одну білизну, запасні онучі. В кінці перекладач пояснив українською мовою, що призиваються до німецької будівельної служби “Бавдінст”.

По небу тягнулися важкі темні хмари. То одна пливла вище, інша нижче. Починалося усе із північного заходу. Клубочилися

одна навперед одної ніби, хтось там їх витручував. Здалека виглядало, що товчуться на одному і тому ж місці великі снігові кучугури. Коли припливали ближче, темнішали. Та незалежно від цього, вже два тижні дріботів дощик. Тьоп-тьоп! Тьоп-тьоп! Такий собі. Тьоп-тьоп! Дрібусенький, дрібусенький. Тьоп-тьоп! Треба добре придивитися. Тьоп-тьоп! Його не видно, а він тьоп-тьоп! На хлопцях кожухи уже поробилися, ніби мокрі катрани. Спершу перевертали догори вовною.

Копали траншеї глибиною сто двадцять сантиметрів, шириною шістдесят. Траншеї призначалися для прокладки кабелю. Пізніше стало відомо, що кабель мав зв'язати Берлін зі ставкою Гітлера в районі Вінниці.

Збоку виглядало, ніби то вівці скачуть у траншеї, то вискакують, крутяться навколо викопаної ще й мокрої глини і шукають зеленої трави. Потім уже не перевертали кожухи. Ті так намокали, що за ніч не просихали. Керував роботами старий німець-наглядач оберверкмайстер.

Уставали о 5-й ранку. Шикувалися, і німець робив переключку. Потім молилися і снідали. На сніданок мали, як правило, півкварту чорної гіркої кави і кусень хліба. На роботу йдучи заставляли співати українських народних пісень. Увечері давали півкварту напівсирої капусти або замість капусти столових буряків і знову кусник хліба. Хлопці молоді хотіли їсти, але кому про це скажеш.

За два тижні дощів земля так намокла, так розверзлася, що траншеї почали обсипатися. Німець невдоволений дощами, бо зривався графік, зі злості знущався над молодими хлопцями. Хоча вони були не винні в цьому. Щоб не обсипалися мокрі траншеї, наказав вверху приладнувати дошки. Якось дошка викрутилася з рук Николи Сливчука і впала. Шмат траншеї обвалився. Оберверкмайстер з презирством вихопив в Івана лопату і ручкою почав наносити удари по Николиних плечах. І то так бив, не перестаючи, що збоку здалося, що вб'є хлопця. Іванові спершу із жалю за товариша текли сльози. Потім відвернувся, думав, той перестане. Та коли побачив, що німець зі злості на погоду може

забити, втрутився, почав просити. Німець розвернувся і взявся бити по голові, по плечах Івана. Той мовчки приймав удари. Скільки би той бив, мов німий, ніхто не відав, але тут підійшли два есесівці. Німець щось прошварскотів і перестав бити. Никола до вечора не те що не міг працювати, а й ледве дійшов до того приміщення, де вони в соломі спали, як поросята. В тій соломі було так багато бліх, що солома, здавалося, від них копошиться.

Хлопці навіть склали пісню:

А в бавдінсті всього много,
Є сто блох на одного,
На бавдінста молодого...

Після вечері Іван домовився з Николею про втечу. Про наслідки не йшло. Від почутого Николі повернулися сили. Що то молоде! Вдосвіта уже були дома. Іванова мама віддавна хворіла і лежала на ліжку. Побачивши свого синочка, заплакала.

— Боже! Як ти похудав, одні очі стирчать. Йой! Іванку, іди надвір та хоть трохи повітрясай з себе тотих бліх. Боже! Який ти вошивий. Николо! А, Николо! Нагрій води та налий у цебер, най хлопець хоч трохи помиється та й змиє з себе тоту нендзу.

Зараз-таки після обіду з повіту приїхали на конях поліцаї і разом із солтисом перший раз завітали до обійстя Сливчуків.

— Де твій син?

— Не знаю! Десь служить у Бавдінсті.

— Не знаєш? — тут же скочив з коня і попрямував до хати. Відкрив куфер, вийняв обидва кожухи.

— Завтра щоб хлопець був на місці служби. На перший раз забираємо кожухи, якщо не з'явиться, кожухи пропадуть. Тоді ми знову приїдемо, а з'явиться, на другий день прийдеш, ми кожухи віддамо. Так само вчинили із Ватамановичами.

VIII

— По номерам расчітайсь! — пролунала команда:

— Первий... второй ...третій... десятий... двадцатий... сём-десятий... девяностий... сто второй. — Расчот окончен.

— Слушай мою команду! Левое плечо вперед, раз, два! Колона шагом марш! Запевать!

У Топорівцях організували вишкіл молоді. Станичний запропонував назвати це напіввійськове формування “Січ”. Саме слово “Січ” у селі мало великий вплив на національно-патріотичний розвиток мешканців села. Ще багато жило січовиків і січовичок, які безпосередньо брали участь у тих патріотичних починаннях, коли ходили селами і допомагали засновувати січові товариства. Багато з них брали участь у Січових святах у Коломиї, Станиславові, Снятині, і Львові. Добре пам’ятали своїх кошових. А чи не єдина кошова-жінка на всю Галичину Марія Угрин ще жила і ділилася своїми враженнями від побаченого і пережитого. Хто з колишніх січовиків не пам’ятав славної пам’яті кошового Батька Кирила Трильовського. Майже в кожній оселі витав дух січового стрілецтва. Поляки ліквідували січові товариства, навіть заборонили згадувати або говорити про них. Так боялися січового українського національного духу. У кінці 1920-х років у селі організували товариство “Луг”, щось на зразок бувших “Січей”. Коли поляки почули спів луговиків “Гей, там на горі “Січ” іде!”... то зразу заборонили діяльність цього товариства.

Хлопці і дівчата напіввійськового формування “Січ” на знак пам’яті про січовиків і січове стрілецтво загадали насипати символічну стрілецьку могилу на Толіччі.

І закипіла робота. Вozами, тачками, хлопці капелюхами, дівчата в придолках носили глину. Помагали їм і чоловіки з жінками. Росла не по днях, а по годинах. Могила була двоярусна.

Щоб вийти на самий верх, протоптали стежку, яка звивалася довкола спіраллю. На самому верху закопали великий березовий хрест, убраний у вінок з барвінку, прикрашений квітами. Наперед могили посадили із барвінку великий тризуб.

Відкриття могили провели в день святого Петра. Після відправи службової літургії в церкві всі жителі пішли на Толічку. Весь час дзвонив церковний дзвін, що надавало цьому святу особливої урочистості. Були делегації із сусідніх сіл, які прийшли теж із церковними процесіями.

На самому верху могили по чотирьох кутах стояла почесна варта із січовиків у стрілецькому однострої. Серед них

можна було побачити й Івана Ватамановича та Николу Сливчука.

— Николо!.. Николо!.. — зашепотів Іван, не повертаючи голови, щоб не звернути на себе увагу людей, які свердлили їх знизу очима, особливо дівчата. — Ти знову вдавився? Чого задер голову догори? Опустити трохи, бо там, внизу, уже сміються з нас.

— Може, з тебе й сміються, а з мене не мають чого, — буркнув той.

Наперед вийшов Полевий і відкрив зібрання. Коротко розказав, що ОУН поставила собі за мету побудувати стрілецькі могили у кожному селі, бо нема такого села, де б не було у свій час січового товариства і січового стрілецтва.

— Завтра починаємо насипати ще одну могилу, в якій поховано раз і назавжди радянську владу. — Всі заплескали в долоні з радісними вигуками.

Після урочистої частини отець Олексій відправив панахиду по загиблих січовиках і освятив могилу. Діти й дорослі поставили концерт. Іван Ватаманович прочитав твір Тараса Шевченка “Розрита могила...”. Через деякий час на роздоріжжі біля церкви і школи освятили могилу, в якій похоронили радянську владу. Николу Сливчук півдня дзвонив з цієї нагоди.

Під час освячення однієї і другої могил марширували військовики “Січі”.

— Левай! Левай!

Як ця команда російською мовою разила вуха селян. Але нічого не могли вдіяти. Справа в тому, що Дмитро Станич був призваний до лав Червоної Армії ще в 1940 році. Тоді, згідно зі статутом молодого бійця, пройшов вишкіл. Коли почалася війна, разом зі своєю частиною відступав аж до Києва.

— Який там відступ, — любив часто розповідати Станич. — То так усі тікали, як посолоні зайці. Зупинилися аж під Києвом. Там попав в оточення. Через те, що не було де помістити таку велику кількість військовополонених, німецьке командування багатьох відпустило додому. Особливо галичан. Треба ж було комусь вирощувати хліб для військ вермахту. Так Дмитро Станич опинився дома.

Коли створили напіввійськове формування “Січ”, то з’ясувалося, що нема кому проводити вишкіл. Ті, що воювали в першу світову, і ті, що воювали проти поляків, більшовиків, уже були старшого віку, та й призабулося те все. Тоді-то і звернувся станичний до Дмитра Станича. Той спершу опирався, мов, дещо знає, але запам’ятав команди тільки російською мовою. Скривившись, Полевий дав згоду.

— Запевать! — пролунала чергова команда.

Хлопців просити довго не треба. Серед них були прекрасні співаки: це і Іван Маркозик, Михайло Стецьків, Василь Сиродюк:

Гей! Там на горі “Січ” іде!

Гей! Малиновий стяг несе.

Гей! Малиновий, наше славне товариство

Гей! Машерує — раз, два, три!..

У неділю чи інші святкові дні після відправи усі йшли додому на обід. Опісля хлопці та дівчата сходилися на вишкіл, але з палицями, ніби колишні січовики.

Правда, ті сходилися на вправи з топірцями. Сходилися і батьки. Сідали на лавки під церковною огорожею, крутили цигарки, хто набивав люльку, курили і спостерігали, як їхні діти навчалися. Спочатку робилася, як завжди, перекличка. Потім у колоні машерували і співали. За тим розходилися і робили вправи палицями під пильним прицілом батьків.

— Василю! — зірвався з лавки тато Василя Чеботара, підійшов і того в писк. — Ти чого сюди ходиш? Ти що махаєш тією палицею як батоном? А якби в тебе в руках був гвер, ти би ним також так махав? Ти чому не слухаєшся вуйка Митра? Ти не бачив, як він показував? Ти куди дивився? За дівками? Це є серйозна справа. А як прийдеться тобі зустрітись на полі бою з совітом? Ти також будеш махати отак гвером? Я з тобою дома поговорю.

Той стояв ні живий ні мертвий зі встиду від усього села. Бо хоча когось тут і не було, то назавтра усі будуть знати, як Матвій Чеботар провчав свого неслухняного сина. Йому здавалося, що в нього зі встиду земля під ногами провалюється. Ще й через кілька осіб стояла та, на яку він поглипав. Та також стояла червона,

як столовий буряк. Їй здавалося, що люди дивляться з осудом не тільки на її Василя, але й на неї.

То з цього можна судити, як серйозно усі в селі ставилися до військового вишколу. Як усі готувалися захищати свою неньку Україну від окупантів. Невдовзі кількох хлопців і дівчат з сільського вишколу направили на вишкіл у Карпати до Космацької школи бандерівських старшин. Після повернення зі школи навчання з хлопцями проводили четарі Борис, Тихий, а з дівчатами окремо — четар Біла. Вишкіл уже проводився відповідно до вимог, які висувалися до майбутніх членів ОУН і вояків УПА.

ІХ

Іван Ватаманович і Никола Сливчук вступили до ОУН. Іван прибрав псевдо Іскра, Микола — Ясень. Одного разу до Івана Ватамановича прийшла зв'язкова, щоб з'явився увечері до станичного. Коли прибув, там уже було з чоловік п'ять. Два з них, були незнайомі.

— Хлопці! Сьогодні до сусіднього села треба відвезти вантаж, — мовив Полевий.

Іван глянувши у вікно звернув увагу на коней, які стояли на подвір'ї і їли обріз з опалки. Ковзнув поглядом на повні сани, які були чимось накриті.

— Хтось із вас сільських має поїхати з цими хлопцями. Хто вони, вам не конче знати. Так хто поїде? — Сільських було три. Всі переглянулися між собою. Звичайно, ніхто супроти ночі не хотів їхати в сусіднє село. — Давайте так, — продовжив розмову Полевий. — Ось витягаю три сірнички, один надломлюю, хто його витягне, той і поїде.

Надломлений витягнув Іскра. Питань не було.

— Іскра має повернутися з кіньми.

Що везли, хто ці незнайомці, куди до кого, — це не прийнято знати. Все це підкреслювалося одним словом: конспірація.

Коні йшли повільно. Посторонки добре натягнені. Санки ковзали по слизькому відталому снігові. Поки доїхали до сусіднього села, стемніло. Зимової пори люди лягали швидко. Десь спросоння гавкнув пес і замовк. Іскра окинув поглядом довкола

і йому здалося, що довкруг зачароване царство, де все послуло й ніби скам'яніло: і хати, і надвірні споруди, і дерева. Підняв голову: і місяць, мабуть заснув, якийсь виглядав скам'янілий і захолий. Навколо виднілася одна білизна, а в тій білизні мовби намальовані хати, ті ж надвірні споруди, дерева — високі і стрункі, інші менші, але якісь розкарячені, кущі. Все це якось возносилося в його очах. Аж неприємно стало серед такого спокою, здавалося, що він тут зайвий і один милується усім цим. Іскра почав поринати в сон. Саньми якось струсонуло, і він відкрив очі. Спихвався, сіпнув віжками, махнув батоном. Хоча такої потреби не було. Вантаж, як виявилось, був важким. І коні продовжували бігти підтюпцем.

— Напевно зброя — подумав.

— А якщо зустрінемо німців, що буде? — раптом запитав незнайомців, хоча одного з них знав. Це був Могила, з цього села, куди їхали.

— Не переймайся. Ми з ними поговоримо ось цим, — відкинув вереню і показав дві гвинтівки.

Коли завернули у відкриті ворота, то виявилось, що не всі сплять. Їх чекали. Іскру запросили до хати, дали вечеряти. Як тільки повечеряв, сказали, що може їхати. Вийшовши надвір, помітив: сани порожні. На зворотній дорозі коні були веселіші, завжди коли їдеш до стайні, коні біжать дужче. Санки від швидкості заносило. Іван Ватаманович недавно одружився. Мав файну молоду жінку. Та оскільки був щирим українцем, великим патріотом, учувши про створення осередку в селі, зразу дав згоду і став членом ОУН. Він здогадувався, куди привіз зброю. Це був прийомний пункт, куди звозилася не тільки зброя, а й продукти, одежа. Все це перевозилося у Карпати, де закладалися бази для майбутнього відтинку УПА. Цей прийомний пункт знаходився під самим носом німців. Адже від села до Городенки було два кілометри. Хто би з німців здогадався, що таке робиться у них під боком...

На другий день уже Ясень їхав саньми, навантаженими мішками з зерном. Збирав мішки у багатих господарів. Один давав два мішки, інший три, а був такий, наприклад, Танасій Грищук, — дав

чотири. Хотів дати ще, але в сани вже не поміщалось. Були дуже завантажені. Ніхто цьому не суперечив. Кожний розумів: якщо не будуть годувати свою армію, то доведеться годувати чужу.

Ясень повіз зерно аж на третє село сусіднього району. Коли приїхав, побачив біля десяти саней, наповнених мішками. Став у чергу, яка, як виявилось, посувалася дуже швидко. Мішки скидали у великій стодолі. Кілька дужих хлопців махом забирали мішки із саней. Ясень замітив у відкриті ворота, що мішків стояло кілька стосів. Його запитали лише звідки приїхав. І все. Тихо, спокійно.

Никола розвернувся і гайда додому. В такий спосіб він теж виявився активним членом ОУН.

Х

На прийом до Адольфа Гітлера прийшли райхсміністр Розенберг і райхскомісар Кох.

— Дорогий мій фюрере, — почав Розенберг, — чи відомо вам, що в Галичині створено галицьку українську дивізію СС?

Фюрер промовчав, звернувши погляд на Коха. Той від його погляду й забув чого сюди прийшов:

— Мій фюрере, я хочу довести до вашого відома, що на Поділлі діють банди, які прийшли з Рутенії. Треба відзначити, що італійці та інші товариші-союзники багаторазово продають їм зброю. Ці банди, звичайно, не більшовицькі, а націонал-українські банди, і вони приходять не зі Сходу, а із Заходу...

Гітлер нетерпеливо слухав свого вірного товариша по партії, але інколи той говорив такі нісенітниці, що не зміг дослухати до кінця, тому перебив:

— Політичну згоду українців у певний спосіб буде отримано — подібно до Генеральної губернії! Не зважаючи на суворі умови. — І замовк, підійшовши до відкритого вікна. Обидва відвідувачі стояли і мовчки подивилися один на одного. Може, хотіли щось уставити, але добре знали, що їхнього біснуватого фюрера перебивати, це всеодно, що підставляти голову під сокиру.

Фюрер відійшов від вікна, подивився на спантеличених райхсміністра і райхскомісара і почав думати, про що він щойно говорив. Ага!

— Російську Україну не треба порівнювати з австрійською Галичиною. Українці, які живуть у Галичині, дуже довго перебували під австрійським пануванням. Ці австрійсько-галицькі рутени тісно пов'язані з австрійською державою. Там, у Галичині, отже, інстанціям СС можна дозволити створювати українську дивізію. — Гітлер нервово заходив по кабінету. — На противагу цьому, армія не може створювати таких дивізій. Спроби цього не вдалися. Було створено один грузинський і один вірменський батальйони. Усі вони спокійно перейшли до росіян. Досвід зі створеними армією батальйонами — виявився негативним.

Кох з Розенбергом стояли на витяжку і поглядами водили за швидкими кроками фюрера, який майже бігав із одного кутка великого кабінету в інший. Це надовго.

Тут фюрер заліз до історичних джерел, в яких інколи так заплутувався, що не міг самостійно вибратися.

— З історичного досвіду мені відомо, що поневолені народи ніколи не були союзниками. Надрозумні люди повинні пам'ятати про римлян, які намагалися зробити це з галлами. На противагу цьому правильною є будь-яка політика, котра гарантує нам принаймі хоча би харчі. Райхсміністр Розенберг, — і Гітлер впритул наблизився до Розенберга, ткнувши в груди пальцем, — також мусить прислухатись до місцевих інстанцій та їх практичного досвіду.

Розенберг запитально подивився на Коха, мов, що той гутарить? З якої опери?

— Українці вбили великого друга українців з минулої світової війни, фельдмаршала Айхгорна. — Ті знову подивилися один на одного. І тут же вкотре переконалися, що це надовго, отож їм доведеться набратися терпіння все вислухати до кінця. Той, як завжди, починав з одного, а закінчував, як правило зовсім на іншому. Починали зі створення української дивізії, а хтозна на чому закінчать.

— Проте ми маємо досвід, як Німеччина мусила поводити себе з польською державою. Надрозумні люди тоді також вважали, що поляки будуть вдячні, коли ми їм дамо якомога більше волі, коли ми їх озброємо, коли буде гарантовано польську державу і понеслося... Було створено польський батальйон, який став основою національної польської армії.

Тут пригадав про якийсь меморандум, який він читав задовго до цього:

— Його автором є українець, який живе у Німеччині. З цього приводу я вимушений наголосити, що українці та великороси не є в жодному протиставленні одні до одних, а навпаки. Україна є матінкою Росії, й українці є найсильнішими представниками великоросійської світової держави. Ми підлягаємо суворому законові війни. Цей закон вимагає того, що ми повинні брати з України харчі та робочу силу. Лише слабодухі генерали можуть думати, що ми можемо отримати робочу силу будь-якого роду гарними промовами.

Лише слабодухі генерали можуть думати, що ми схилимо українців на наш бік, якщо ми їх озброємо. Вони не бачать іншого кроку, який може настати після такого озброєння. Український кінь мусить підпорядковуватися суворому закону війни. Думка про те, що товарами можна схилити на свій бік, є помилковою. Оскільки ми потребуємо харчів, ми мусимо застосовувати примус, ми мусимо забирати робочу силу! Зважаючи на всі ці вимоги, ми не можемо очікувати на те, що українці ще й захочуть умерти за нас!

Коли ми добиваємося силою постачання і вилучаємо робочу силу, то тим менше ми можемо вимагати від українців умирати у боротьбі проти росіян... Ми не можемо трактувати українців ліпше, ніж наш власний народ!

Тут Гітлер, задоволений своєю, так би мовити, блискавичною промовою, склав на грудях руки і знову підійшов до відкритого вікна, давши зрозуміти своїм відвідувачам, що аудієнція закінчена. Він і так багато вділив їм уваги.

Але вони зрозуміли. Фюрер дав згоду на створення галицької дивізії СС "Галичина".

XI

— Ми володіємо даними, що в 1937 році спецслужби Німеччини встановили відповідні контакти з групою Євгена Коновальця, — розпочав свою доповідь провідник Коломийського окружного проводу ОУН Роберт, — З цією метою шеф контррозвідки

німецького вермахту Канаріс через своїх підлеглих навіть пообіцяв фінансову підтримку проєктові ОУН, якщо він буде співпрацювати з ними.

На перших порах планувалося створення відповідної української військової частини.

Після окупації в березні 1939 року угорськими військами Карпатської України, вояки Карпатської Січі в основній масі перейшли кордон Румунії, а після були інтерновані в табір на території Угорщини.

Після прийняття Гітлером 11 квітня 1939 року рішення про напад на Польщу (план “Вайс”) виник план щодо використання інтернованих українців у війні з Польщею. Крім того, в період підготовки війни проти Польщі німецьке командування задумало використати невдоволення західних українців політикою Польщі і спровокувати повстання українців проти поляків, що дало би можливість ввести німецькі війська на територію Польщі. Почалася підготовка до повстання на Західно-Українських землях. Організацією цього повстання взяла на себе ОУН.

Але тут зав’язалися серйозні контакти Німеччини і СРСР. У результаті відбувся поділ Польщі. Тоді питання повстання відійшло на задній план, тим паче, що німецьке командування все-таки побоювалося реакції Радянського Союзу.

Проте все-таки вівся вишкіл двох куренів українців (600 осіб), які мали вступити на територію Польщі в других лавах і створювати німецькі адміністрації на українських територіях, раніше прилучених до Польщі. Ці перші військові формування носили назву (Військові Відділи Націоналістів) — ВВН, — продовжував Роберт, знайомлячи присутніх з історією створення військових формувань з числа українців. Усе це ви маєте знати і в разі потреби вести роз’яснювальну роботу серед нашого населення.

— Пізніше ВВН під Краковом охороняли табір українців, які втекли від радянського поневолення. Окремих вояків ВВН, які добре себе проявили в польській кампанії, взяли на службу до вермахту, де вони опинилися в загонах збройної охорони промислових об’єктів — Веркшутц.

У період підготовки вторгнення на територію СРСР німецькі військові запланували створити військові частини з числа біженців-українців зі Сходу, призначені для протипартизанських дій та диверсій в тилу Червоної Армії. Ми покладали великі надії на ці формації в питаннях відновлення Української держави і присвоїли їм назву Легіон Дружин українських націоналістів — (ДУН). Склавши присягу на вірність Українській державі, ДУН стали би ядром регулярної української армії.

Уже трохи пізніше легіон ДУН планувався нами бути збірним пунктом для українських солдатів з Червоної Армії, які мали би після відповідної нами роботи переходити на німецький бік, або в результаті потрапляння в полон до німців.

У зв'язку з цим у виданій у травні 1941 року програмі ОУН-б “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” обласним референтам пропаганди й організації рекомендувалося проводити агітацію за “...включення усіх боєздатних українців до складу Української Народної армії”, і “...вести весь час широку акцію за творення української збройної сили...”.

У разі прогнозованого негативного розвитку подій досконалим вишколеним вояки легіону при першій нагоді мали б перейти на нелегальне становище й поповнити військові сили нашого підпілля ОУН-б, — продовжував свою доповідь провідник Роберт.

Пізніше, як нам відомо з цієї формації, німці створили два курені: “Нахтігаль” і “Роланд”.

Звідки нам про це могло бути відомо? — сидів і добре мізкував Полевий.

В одному із сіл Городенківського проводу ОУН зібрали усіх станичних. Були тут присутні представники підрайонних, районних і окружного проводів ОУН (б). Вони уважно слухали досить цікаву для них інформацію провідника Коломийського окружного проводу ОУН.

Хочу ще довести до вашого відома, перед самою війною з СРСР, було створено ще один курінь з числа українців у Румунії із членів ОУН-м. Від прізвищ організаторів Пулюя і Макаевича, цей курінь дістав назву “Пума”.

Німецькі верховоди, засліплені першими перемогами на Східному фронті, у серпні розпустили підрозділи “Нахтігаль”, “Роланд” і “Пума”. Вермахт прийняв рішення, що він проведе “бліцкриг” без допомоги етнічних груп.

З початком війни українці-солдати Червоної Армії масово переходили на бік вермахту не так через позитивне ставлення до нацистської Німеччини, як через негативне сприйняття Радянського Союзу.

До кінця листопада 1941 року на Східному фронті загинуло більше 23 відсотків тогочасної чисельності вояків сухопутних військ Німеччини. На весну ця цифра сягала вже 35 відсотків. У зв’язку з цим німецьке командування змінило свої погляди щодо східних військових підрозділів і вже восени 1941 року розпочало створювати окремі підрозділи з українців для використання їх при охороні майна, в боротьбі з червоними партизанами і навіть у деяких місцевостях на фронті..

Спочатку ці підрозділи називалися “допоміжними добровольцями”, скорочено “тіві”. Крім цього, були створені військові курені в Луцьку, Рівному. До військових німецьких формувань на перших порах можна причислити і “Поліську Січ” під керівництвом Бульби-Боровця.

У кінці першого року початку війни в газеті “Визволення” м. Конотопа Сумської області вийшла стаття “Створимо Народну Національну Армію!”, яка закликала хлопців і чоловіків вступати в її ряди. В результаті було створено кілька батальйонів з числа східних українців, пізніше кількома днями в Маріуполі на Донеччині у складі

І-ї танкової армії генерала Е. Кляйста було сформовано два батальйони із тамтешнього населення. Весною, луцька газета “Український голос” надрукувала статтю “Українські добровольці у боротьбі проти советських банд”, а в “Голосі Полтавщини” була поміщена стаття “Українські добровольці борються проти большевиків”.

— Хоч Німеччина уже явно програє війну, це очевидно, на Східному фронті загинуло уже зверху сорок відсотків від загальної чисельності військовослужбовців німецьких військ, — про-

довжував Роберт, — але німецький фюрер, засліплений почуттям своїй вишчості над іншими, все-таки продовжує вірити в чудо своїх військ і у велику перемогу.

Та іншої думки його підлеглі, які ліпше знають ситуацію на фронтах і реально дивляться на життя. Нам стало відомо, що, маючи великі втрати, особливо на Східному фронті, вони, всупереч логіці їхнього біснуватого фюрера, сформували військові підрозділи з латишів, естонців, литовців, поляків, українців, росіян та інших для використання їх при охороні майна, та у боротьбі з червоними партизанами.

За нашими даними, ще в минулому році у сухопутних військах чисельність сформованих військових частин зросла настільки, що в діловій документації Східного німецького командування для їх загального визначення запровадили термін “Східні війська”. Для координації їх дій навіть створили спеціальний штаб і запровадили посаду інспектора Східних військ.

Особливо інтенсивно останнім часом формуються ці підрозділи на Східній Україні під назвою Українські Визвольні війська. Нам стало відомо, що “Маріупольська газета” від 13 квітня 1943 року з цього приводу написала:

“На фронт! На останній бій з загонами Сталіна! За волю України! За честь, за славу, за народ!... Сталін не жаліє крові, політруки нещадно кидають советське гарматне м'ясо на смерть: комісарам треба “перемоги”, бо інакше чекає їх куля...! Вставай Україно!... Під переможним прапором німецької армії створюється Українське Визвольне Військо. В його рядах стоїть найкраща молодь України — кожен, хто ненавидить Сталіна і хоче помсти, чести, слави й волі. Доброволець — це найкращий син України, вояк, що йде на фронт за велику ідею... Українці! Або тепер, або ніколи! Голосімся масово в ряди добровольців! Хто любить неньку Україну, в нього в грудях українське серце — не зволікай! Срібна сурма скликає...!”

Хотілося б довести до вашого відома, що кмітливі українці навіть придумали слова гімну й поклали на музику:

Гнуться віти край дороги,
Кланяються низько,
Йде на бій до перемоги
Українське військо.

Пал душі, сердець горіння
В нас не погасити,
В нас майбутні покоління
Вчитимуться жити.

Сонце гріє, вітер віє,
В небо б'ють гармати —
Тільки той не раб, хто вміє
У бою вмирати.

Мають крилами свободи
Стяги жовто-сині...
Слава нашому народу,
Слава Україні!

Усі посміхнулися.

В результаті було створено понад 170 батальйонів, у тому числі сімдесят з числа українців.

Не пройшло багато часу, як у квітні цього року Гімлер дав команду створити в складі “Ваффен-СС” однієї дивізії, але лише вихідців із Галичини, оскільки цей край свого часу перебував у складі приєднаної до райху в 1938 році Австрії. Цим, на його думку, цей край заслуговував на більшу довіру, ніж решта земель України, історично підпорядкованих політичним і культурним впливам Росії. До формування цієї військової структури приклався активно провідник Українського Центрального Комітету в Кракові професор Володимир Кубійович та його заступник у Львові доктор Кость Паньківський.

З цього приводу у Львові офіційно проголосили про створення галицької дивізії. Звичайно, на цьому настоювали мельниківці. З цією метою створили Вищу Управу, яка прийняла ухвалу залучити до служби в цій дивізії колишніх українських офіцерів, які служили в австрійській армії і в УГА. Наші опоненти, мельниківці, підтримавши цю ідею, кинули клич молодим хлопцям-мельниківцям вступати на службу до дивізії. Наша Краєва ексекутива ОУН бандерівська не підтримала цієї ідеї, а засудила. Як нам стало відомо, сам Гімлер заборонив приймати до майбутньої дивізії членів ОУН-б.

— Але! — підняв угору палець Роберт. — Але, — ще раз наголосив, — добре було б, якби кожна станиця направила одного, скажем так, активного і перевіреного оунівця на службу до дивізії. Все це має бути законспіровано. Офіційно ніхто про це не по-

винен знати. Нам потрібно мати там своїх людей, причому вони там пройдуть непоганий вишкіл.

Через кілька днів зв'язкова попросила Івана Ватамановича прийти до станичного.

— Іване! Скажи мені, що тобі на сьогодні снилося? — усміхався Полевий

— Я сплю, як убитий. Нагаруюся цілий день, увечері молода жінка під боком, де мені до снів.

— Тоді слухай! Ти ідеш служити в дивізію “Галичина”. Це тобі таке поручення. Про це ніхто не повинен знати. Навіть удома. Ідеш служити сам від себе, скажеш, за покликом серця. Там будуть ще такі як ти. Пароль для вас: “Слава Україні!”. Відповідь: “Героям слава!”

— Усі кажуть, що туди ідуть служити тільки мельниківці.

— Правильно кажуть. Ти ідеш сам від себе. Зрозумів?

На другий день Іван Ватаманович почимчикував до Городенки на збірний пункт. Там зустрів топорівчан Ярослава Семковича, Федора Кульчика і Николу Щербатого, які до цього навчалися у Коломийській гімназії і там вступили до ОУН-мельниківців.

— Іване! Ти як тут опинився? Ти ж бандерівець!

— Ніколи в світі! — заперечив той. — Наміри такі були, але це не значить, що я став бандерівцем.

— Тоді вступай до нас, мельниківців!

— Ні в яку організацію не вступаю, — категорично заявив Іван. — Іду служити в дивізію, як українець, як патріот своєї неньки України.

Через кілька днів у Коломиї відбулася маніфестація з нагоди закінчення набору до Галицької дивізії в Коломийській окрузі, куди входило кілька навколишніх районів — Коломийський, Снятинський, Городенківський, Косівський і Жаб'ївський. Зголосилося служити більше десяти тисяч рекрутів, а відібрали лише біля чотирьох тисяч. Серед відібраних були і топорівчани.

Усі зібралися над Прутом, як колись збиралися січовики Кирила Трильовського. Рівно о 8-й годині розпочалася служба Божа. Для цього було побудовано польовий вівтар. На маніфестацію прибули високі гості зі Львова: сам губернатор Галичини

Вехтер, доктор Бавер і полковник Альфред Бізанц, колишній офіцер Австро-Угорської армії, потім УГА.

Луги понад Прутом давно убралися в листя. Вітер гойдав високими лозами. Як то гарно, як то хороше. Прут дзюркотить, вода перескакує з одного каменя на інший, а подекуди пливе тихо і водяна гладь, здається, на хвилину на дві завмерла. По один бік і другий біліє гравій, неначе весь час заглядає у воду. То там, то тут Прут розлився на кілька більших і менших рукавів, які покриті великими піщаними кругляками, вода їх омиває, дзюркотить, переливається, мов у пір'яний пух у піну.

Зі сходу почало підніматися сонце. Здавалося, що воно то піднімається, то зупиняється. Може, й справді так було. Як це не зупинитися, коли над річкою, яка звивалася вужем, стояли в колонах такі молоді, такі файні хлопці. А яке велике маєво синьо-жовтих прапорів...

Після відправи служби Божої відбувся похід новобранців у бік міста. Проходили відділ за відділом. Майже всі з синьо-жовтими прапорами. Все це так було величаво, так святково, що з такої нагоди побачити майбутнє українське військо висипало на тротуари майже вся Коломия. Та що там говорити — вся Коломийщина. А ще чимало народу з інших районів. Адже з часів Кирила Трильовського Коломия не бачила такого здвигу народу.

Ще зовсім недавно, в кінці квітня, ось на цьому місці, відбулося урочисте проголошення формування СС стрілецької дивізій "Галичина" за участю великого здвигу народу. Звичайно, не такої, як сьогодні, але було багато. Було багато представників із громадських організацій, представників німецької влади.

Площа майоріла німецькими й українськими прапорами. Здавалося, що німці заповажали українців — усміхалися, жартували, ніби побраталися. А які лунали закликаючі виступи, побажання...

Сьогодні було зовсім по-іншому. Ще більш величаво. Народ юрмився довкола і всі щось помежи себе говорили:

— Їм би всім іти в Карпати. Туди, в УПА! Там дали б більше користі.

— Ні! Ні! Партизанка — це ніщо! Треба мати регулярне військо. А не партизанів та отаманів.

— Чи будуть мати окрему українську уніформу?

— Напевно, ні! Будуть у німецькій.

— Еге! Це ні до чого. От якби були в українській...

— Ви знаєте, колего — втрутився до розмови один панок із клиноподібною борідкою. — Я з вами не згідний! Скажіть, будьте добрі. Що робить військову частину національно свідомою — уніформа чи дух її вояків?

— Це правда! Оце чистісінька правда! — підкинув інший панок. — Справді. Якби німці одягнулися у вишивані сорочки, то стали б українцями?

— До речі! — додав панок з клиноподібною борідкою, — наш провідник Українського Центрального Комітету (УЦК) пан Кубійович на першому засіданні Військової Управи висунув політичні вимоги: щоб майбутня дивізія трактувалася, як національне з'єднання, мала власні національні командний склад і відзнаки, — всі, хто стояв навколо панка, повернули до нього голови. — капеланів і ніколи не скеровувалася на Західний фронт, — закінчив панок.

— Ну й що з того вийшло?

— Та! — махнув рукою. — Німаки ніколи не розуміли нас українців. Залишили в силі лише кілька останніх домагань.

— А хто ввійшов до цієї, ну як її, Військової Управи?

— Дванадцять українців і два німці. Лише ці два німці мають більшу силу, як ті дванадцять.

— Що ви маєте на увазі? — знову усі повернули голови до панка з клиноподібною борідкою, бо зрозуміли, що той знає набагато більше, ніж вони, про створення дивізії.

— Бо головою управи німці призначили “свою людину” — німця полковника Альфреда Бізанца, а його заступником теж німця, нашого галицького, — Северина Байгерта.

— Чекайте! Цей Бізанц...

— Так, так, колего, — панок з клиноподібною борідкою перебив свого співрозмовника, — теж уродженець Галичини, колишній підполковник УГА й армії УНР, — трохи підвищив голос, бо

на площі почали викрикувати привітання, плескати в долоні. — Один із організаторів Чортківської офензиви, брав участь у наступі на Київ...

— Тихо! Тихо! Починають...

Першим виступив губернатор Галичини Вехтер. Виступав по-німецьки. Хтось перекладав. Але ні одного, ні іншого не було чути. Задні почали гомоніти:

— Нічого не чути! Голосніше!

— Українська дивізія “Галичина”, — повіяв свіжий вітер і до-ніс окремі слова зі сцени, — створена для боротьби з большевизмом, тобто з московським імперіалізмом...

Передні почали плескали в долоні і знову посилювався шум.. Усі сміялися, веселилися. Нарешті новобранці повернулися, і колонами рушили до двірця. Грала оркестра, лунали українські маршові пісні. За колонами ступало море людей. Вони теж підтримували маршируючих співом. Навколо площі біля двірця стояли прапорonoсці із синьо-жовтими стягами. За дворцем — вагони. Боже! Які розмальовані, із політичними гаслами. Українською, німецькою...

А коли потяг дав довгий пронизливий гудок, що то творилося! Радісні вигуки, крики, чоловіки махали капелюхами, жінки й дівчата хусточками, деякі плакали...

Витягнувши хустинку, витирав просльозені очі і панок з клиноподібною борідкою.

— Грація! Грація! — поспіхом повторював. — Це чудово! Просто чудово!

До нього підійшли попередні співрозмовники:

— Ми щось не збагнули щодо відзнак майбутніх вояків дивізії.

— А що тут знати? Той німчура Гімлер дозволив тільки регіональну відзнаку в наших національних барвах. Насамперед герб, що символізує нашу самобутність краю і водночас його пов’язаність із Заходом. Тобто поєднання на синьому тлі наявного на гербі ЗУНР жовтого галицького лева з трьома золотими коронами, що фігурували на гербі, наданому Галичині австрійською цісаревою Марією-Терезією.

Тут посипалися питання:

— Чому дивізія підпорядковуватиметься «Ваффен-СС»?

— Чому називається «Галичина», а не «Українська дивізія»?

— Чому вояки носитимуть не власні українські, а німецькі уніформи без національних відзнак?

— Панове! Панове! Не так багато питань. Ви мене замучите. Бачите, ми вже перше трохи говорили на цю тематику. Але, якби це було каменем спотикання, то хіба би зголосилося десятки тисяч бажаючих стати її вояками? Недавно одна із газет писала: «Український народ зрозумів, що не в назві справа, не в кольорі одностроїв, а в тому змісті, що його ми вкладаємо в діло».

А ось «Краківські вісті» — український народ «...зрозумів, що зброя рішає долю народів, зрозумів, що в цій війні важиться і доля України, зрозумів, що лише той має голос, і право при закінченні війни, хто тримає зброю в руках, хто б'ється за кращу долю свого народу». Ото-то! — і панок обвів усіх поглядом., — Не забувайте, що молоді люди справді щиро захопилися ідеєю творення української дивізії й тому зголосилися з надією на зміни в нашому житті. — Тут є ще й інша сторона медалі, — і панок, поозиравшись довкола, мовив тихіше, — німці одним пострілом хочуть убити двох зайців. З одного боку, хочуть мати додаткову армію у боротьбі з більшовиками, а з іншого — не допустити молодь до вступу в УПА, збройної формації національного опору. Ви не зрозуміли, чому найбільше призвано з тих районів, що прилягають до Карпат і Покуття? А зрештою! Керівництво ОУН-б спочатку було проти творення дивізії, але, зрозумівши ситуацію, винесло рішення, половина молоді нехай іде в ліси, а інша — в дивізію, щоб отримати повноцінний військовий вишкіл, навчитися володіти сучасною зброєю і в такий спосіб скласти основу майбутньої української армії.

Запала довга мовчанка. Кожний мовчав і думав про почуте: «Це якийсь добре підкований панок. Так мудро сказав, що треба буде довго мізкувати над почутим, аби все те зрозуміти».

За поїздом лише дим та й нитка. Багато проводжаючих порозходилися. Постоявши мовчки, почали один по одному відходити і від панка з клиноподібною борідкою.

ЛІТО 1944 РОКУ

ТАМ! ПІД БРОДАМИ!

I

ереночувавши у Львові, потяг із рекрутами взяв курс на захід. Хлопці — Ярослав, Федір і Микола весь час сиділи біля вікна і розглядали незнайомі поля. Ще у Львові помітили, що Івана Ватамановича з ними нема. Не побачили і ще багатьох знайомих з Городенки, з якими познайомилися, їдучи у вагоні до Коломиї.

Минули Перемишль, Ярослав...

— Все це княжі городи старої Руси-України, — мовив Ярослав. Хлопці були веселими, із захоплення обговорювали побачення. А коли потяг почав долати під себе польські землі, трохи спохмурніли. Щогодини, щохвилини віддалялися від рідних місць. Так далеко від дому ще не були.

— Станція Ряшів, — глухо мовив Микола. Ще трохи проїхали і потяг зупинився у Дембіці. Хтось вигукнув, що вже недалеко. І справді, звернули на бічну колію, ще трохи проїхали і зупинилися на невеликій станції. Хтось голосно прочитав:

— Коханівка!

Всі почали сміятися.

— О цієї, цієї! Нам цього треба!

Знову прокотився сміх, жарти...

Вишикувалися в колони і маршем вирушили до вишкільного табору «Гайделягер», переклад з польської назви «Пусткув» плюс лягер.

Почало сходити сонце. У Топорівцях коли сходило сонце, то все грало довкола веселкою, а тут якось було сумно. Ніде не видно хоч якоїсь людини, якихось сіл.

— Хоч би тобі де гавкнув собака, — сумно мовив Славко. — Що, це якась необжита польська територія?

Небо стало затягатися синіми хмарами, звідки не візьмись виринали наче із туману каркаючи ворони.

— Так! Непривітно зустрічає нас братня слов'янська земля.
— Сумно довкола. Ріденькі ліси. Ніде ні худобини.
Сумне каркання навівало такий же сум і стелилося навколо.
— Ех-х-х-х! Як там наші дома?
— Коли виїжджали з дому, яка гарна була сонячна погода, —
Федір підняв догори голову. — Це вороння кудись летить і летить,
гейби хоче закрити усе небо.

Так у роздумах, у бесідах не зчулися, як удалині показалися
якісь будівлі. Виглядала сувора забудова. При наближенні одні і
другі придивлялися.

Перед воротами зупинилися і хлопці почали оглядати адмі-
ністративні будинки, які виднілися попереду. За ними виднілися
військові магазини, кінотеатр, лазня. Від цих будинків пролягали
бетоновані дороги, які утворювали великі кола. Було їх чотири.
За колами бараки для вояків. Всередині цих кіл бараки для офіце-
рів і старшин, невеликий шпиталик, інші необхідні будівлі. За ба-
раками тягнулися лісисті поля, на яких вояки виконували впра-
ви. Земля тут була пісковата, хлопці брали її в руки, розминали і
кривилися. Як потім дізналися, поблизу ніхто не жив. Німці по-
виселювали звідси подалі цілі села.

II

З перших днів старшини наказали навести довкола бараків і
адміністративних будівель порядок. Усе свідчило, що тут давно
ніхто не проживав. Мили бараки, стіни, вікна, підлоги. Хлопці
поопускали носи, згадуючи, як їх проводжали, які були заклики,
настанови. Хіба це виглядало, що вони військові? Одні ходили з
лопатами, інші — з відрами і водою. Все робили, як дома. Але все-
таки вважали себе військовими. Потім помало усе почало ста-
вати на свої місця, лише сутужно було з їдою. Зразу було добре,
бо багато хто мав домашні запаси. Але всьому приходить кінець.
Сказати, що тільки їх так годували, це було б неправдою, бо коли
розкладали з дому солонину, то до них завжди підсідали німецькі
старшини. Але з часом дозволили приїжджати родичам. Ті, йду-
чи пішки зі станції, тріскали під бесагами, несучи провізію своїм
чадам. Так що з їжею скоро все налагодилося.

Почалися навчання. Хоч проходили важко, але вояки по-веселіли. Все-таки це їхній майбутній хліб. Одного разу ніяк не могли засвоїти нові вправи. Довелося повторювати кілька разів. Здавалося, що з кожним разом мало би бути краще, а то навпаки. Німець так розсердився, що спересердя назвав їх «бледес фольк», що по-нашому означає «дурний нарід». Для українських вояків це було приниженням, і вони після вправ вислали делегацію до команданта сотні. Там роз'яснили, що підстаршина-інструктор не мав на думці український народ, так само говорять і про німців. Конфлікт полагодили. Зате вже надалі ніхто з них не грубив воякам.

Повівав свіжий вітерець. Сонце своїм промінням застлало усе довкола. Тільки під вербами можна було сховатися від сонячного тепла. Що й зробили — Ярослав Семкович, Федір Кульчик і Никола Щербатий. Хлопці вже носили німецьку уніформу, але без жодних відзнак, вона була підігнана до них і виглядала досить чудово. Уже більше двох тижнів минуло, як їх привезли до вишкільного табору близько станції Коханівка. О десятій годині усі лягали спати, о шостій уставали. Приводили себе в порядок, молилися і йшли на сніданок. Після проходили заняття, вишкіл. Після обіду відпочивали — бігали, боролися, качалися по траві, деколи дивилися кінофільми, де переважно показували німецьку хроніку часів початку війни.

— Інтересно, вони й тепер ходять такими маршовими порядками, як колись?

— Відколи їх погнали з-під Сталінграда, не думаю, скоріше біжать, як посолені зайці.

— Це може бути. А то чого б формували на Великій Україні Українські визвольні війська, в Галичині — дивізію СС?

— З російських військовополонених створили армію під командуванням генерала Власова. Називається «Русская освободительная армия». Ви думаєте, що німці мають з цієї армії велику користь?

— А навіщо було її створювати?

— Хіба не ясно? Щоб уколоти Сталіна. Думаєте, створення

військ з числа українців на Великій Україні і в Галичині — це не те саме? Це все велика політика. А ми в ній граємо роль пішаків.

— Розказують, — і Никола пригнувшись почав тихо говорити, — що німці хочуть розпустити Українське визвольне військо, бо ті поставили собі за мету стати зародком майбутньої військової сили України. А ще розказують, що німці створенням цієї військової формації хотіли побільше залучити в свої ряди молодь, щоб припинити велику партизанку на Волині і Поліссі. Там доброго чосу дає їм Українська Повстанська Армія.

— А ви, хлопці, думаете, в нас у Галичині не те саме? Нас зібрали більше восьми тисяч хлопців, причому мощних, як дубів. Це також, щоб ми не поповнили УПА в наших Карпатах. Знову ж таки політика!

— Ще й велика політика!

— Ану чекайте, чекайте, — перебив хлопців Ярослав. — Ось тут про нас пишуть. Він витягнув шматок газети «Краківські вісті» і почав читати уголос:

«...український народ зрозумів, що зброя рішає долю народів, зрозумів, що в цій війні важиться і доля України, зрозумів, що лише той має голос і право при закінченні війни, хто тримає зброю в руках, хто б'ється за кращу долю свого народу».

— Про нас світ починає писати, а ви тут лиш про політику та й про політику.

— Хто пише? Поляки? Та пішли вони до...

— А де, цікаво, запропастився наш Іван Ватаманович?

— Я ще чув, що невелика група наших знаходиться поблизу Торуні

— Так-так!

— Він думає, ми не знаємо, що він бандерівець. Невже їх там усіх зібрали докупки?

— Але бандерівці не підтримали створення дивізій СС «Галичина».

— Нічого не розумію!

— А що тут розуміти? Це знову ж таки велика політика!

Хлопці зовсім засмутилися, коли через кілька днів Никола знайшов під подушкою листівку. Після чергового заняття знову

зібралися окремо від усіх і почали читати, що там написано:

— Що повинен знати українець у німецькій армії?

— Це цікаво.

— Сучасна імперіалістична війна вступила у критичну фазу. Наші дотеперішні гнобителі, надломивши свої сили, наближаються до неминучого упадку. Недалекий уже час, коли український народ завершить свої змагання і побудує свою Самостійну Державу, — прочитав Ярослав Семкович і підняв голову. — Ніколо, ти слухай але дивися довкола, щоб нас ніхто не застав раптово із політвиховників.

— Розтративши свої власні сили, німецькі окупанти силою і терором заставляють тисячі українців йти в німецьку армію. Без резервів, виснажені, розбиті і зламані невдачами, хочуть нашою кров'ю рятувати своє безнадійне становище, заставляють нас гинути за свої імперіалістичні інтереси.

Що ж, отже, повинен знати кожний силою змобілізований українець у німецькій армії, про що не повинен він ніколи забувати.

— Та це бандерівська листівка. З одного змісту можна здогадатися! — вигукнув Никола Щербатий.

— Та ти не квапся з висновком.

— Ану, Славку, читай далі. Хоч би й бандерівська, хіба ми не повинні знати, чим промишляють наші недруги?

— Так-от:

Не забувай, що німецька армія — це ворог політичних і державних стремлень українського народу. Тому свій примусовий побут у німецькій армії використай для того, щоб навчитися військової справи і приготуйся до служби своєму власному народові в лавах Української армії.

Знай, що німецька армія сьогодні б'ється за те, щоб німецькі імперіалісти на чолі з Гітлером могли поневолювати, грабувати і винищувати всі європейські та позаєвропейські народи.

Будь свідомий того, що подібно, як ми, кожний народ хоче жити вільним життям у власній самостійній державі і боротись за свою волю. Тому не дай себе вжити до приборювання повстанчих відділів поневолених народів.

— Та це яра бандерівщина!

— Та помовч! Читай далі.

Коли кинуть тебе німці до боротьби з національними повстанчими відділами поневолених народів, ти не бийся з ними, покидай лави німецької армії і переходь на сторону повстанців. Розкажи їм про боротьбу українського народу за свою самостійну державу. Борись разом за їхню волю. Коли кров там проллеш, чи положиш голову, то за святе діло визволення поневоленого народу.

Коли попадеш в англо-американський полон, то розкажи, що тебе мобілізували силою. Розкажи про знущання німецьких окупантів над українським народом та про героїчну боротьбу українського народу за свою державну самостійність.

Коли б по англо-американській стороні хотіли тебе включити в польський легіон або віддати більшовикам, протестуй проти цього. Шукай зв'язку з українськими організаціями і товариствами, які хочуть так, як і ти, Самостійної України.

Коли німці кинуть тебе на більшовицький фронт, не забувай, що проти тебе в окопах можуть стояти твої рідні брати-українці або сини інших поневолених Москвою народів, так само насильно змобілізовані в Червону Армію, як тебе в німецьку. Старайся пізнати їх і порозумітися з ними, щоб ви не вбивали себе взаємно за чужі інтереси більшовиків або німців.

Коли б тебе мали перекинути на чужину далеко від Батьківщини, бери якнайбільше зброї та аmunіції і переходь до українських повстанчих відділів, щоб боротися за визволення українського народу. Перекажи своєму братові червоноармійцеві-українцеві, щоб робив те саме.

Більшовикам у руки не попадай, бо знай, що в них ти не знайдеш ні пощади, ні спасіння. Після упадку Німеччини більшовики будуть самотнім ворогом українського народу і з ними доведеться нам звести важкий бій.

У відношенні до чужинців поступай так, як личить членові українського лицарського народу. Будь до них чемний і ввічливий, шануй їхню культуру і політичні почування, будь гордий за твою національну приналежність.

Поширюй наші політичні ідеї, думки і гасла. Роз'яснюй потребу спільного фронту всіх поневолених народів в боротьбі проти імперіалістів. Поборюй ворожу пропаганду імперіалістів, зокрема більшовиків, які тепер намагаються поневолити народи середньої Європи.

Коли біля тебе є українці, то впливай на них, щоб думали так, як ти, щоб всі ви створили одну спільну групу, свідому свого важкого становища і своїх великих завдань.

Не піднімай ніколи партійних дискусій, сварок, намагайся приєднати до одного гурта всіх українців, засліплених партійною вузькістю і нетерпеливістю.

Живи дружно — по приятельському — та допомагай кожному українцеві без уваги на його освіту, професію, релігійні переконання, мову та місце народження. Будь готовий за свого брата віддати кожночасно все — навіть життя.

Будь постійно діяльний, але обережний. Бережись зрадників, ворожих агентів і провокаторів. Завжди і всюди пам'ятай, що твоє життя належить Україні. На рідних землях залишилися тисячі борців, що в найтяжчих умовах ведуть криваву боротьбу за волю народу. Вони обороняють твоїх рідних, близьких і знайомих перед ворожим терором, насильством і знущанням. Прислухайся постійно до голосу, що йде з України.

А коли прийде вирішальна хвилина і народ покличе тебе до дій — не барись! Одинцем чи гуртами продирайтеся крізь ворожі фронти і кордони та зі зброєю в руках ставайте в лави рідної армії.

Слава Україні!

Героям слава!

— Ну що, не бандерівщина?

— Може, й бандерівщина. А де наша мельниківщина? Чого мовчать?

Хлопці затихли і поринули кожен у свої думи. Навколо стелилися ліси і пісковаті поля. Ліси є ліси. Які б вони не були, але завжди виглядали красиво, особливо літом, коли навколо повно зелені. Ясне небо далі посилало на землю гарячі промені.

Славко подивився навколо, зупинив свій погляд на синьому небі і прикрив очі, бо дуже вилискувало сонце. Зараз-таки перед

ним постав тато з непокритою головою. «Як він там? Може вийшов на їхнє поле й оглядає половіючі хліба? Кутом, мов гадюка, звивалася їхня невеличка річечка Тополівка, а за нею вже половів лан пшениці. Далі ячмінь, овес. А там, ще далі, щось біліло. Ага, то вже гречка».

Від побаченого якось затріпотіло серце. У грудях йому стало тіснувати, душа заболіла за домом. Підняв голову. Подивився в далечінь. Там, далеко в долині, теж текла невелика річечка. Інтересно, як вона називається? Там, де прилягає до лісу, зависла синя мгла, а високо в небі тріпотить-тріпотить крильцями, здавалося би, маленький-маленький жайвороночок, а яка пісня лине звідти. Яка пісня... Від задоволення зажмурився, підняв вище голову і втягнув у себе пахоці польових квітів, які линули звідусіль.

— Взагалі-то правильно написано, — порушив довгу мовчанку Славко. — Над цим варто подумати. А цю листівку, Ніколо, нікому не показуй. Ліпше спали.

II

Іван Ватаманович попав до невеликої групи, яка дислокувалася на навчальній базі близько Торуні. Це було недалеко від українсько-польського кордону. Зранку і до вечора майбутніх вояків муштрували, і то так, що ввечері після вечері падали на ліжка мов мертві. Годували добре. Після обіду кілька годин відводилося на теоретичні заняття. Їм читали лекції і показували фільми про непереможну німецьку армію. Хоча курсанти все це слухали і дивилися з іронічною посмішкою на обличчях. Всім і так було зрозуміло, що німецька військова машина тріскає по швах. Багато часу німецькі інструктори вдіяли вивченню німецької та радянської зброї, особливо нових зразків

У цій групі переважно служили вояки з Городенківського району. Тож Іван невдовзі завів широкі знайомства, особливо з четовим, який був родом з Городенки. Крім того, як виявилось у розмові між ними, Василь Корбут теж був бандерівцем і попав у дивізію також зі спеціальним завданням.

— Василю! — одного разу звернувся до четового. — Я недавно одружився, залишив дома молоду дружину. Чи не можливо

якось попасти додому у якусь відпустку чи як?

— Я буду мати це на увазі. Поки що сиди тихо і нікому про це ні півслова.

Як Ватаманович чекав цього слушного часу. Він так цим проїнявся, що ночами стало снитися сільське обійстя, тато з мамо, особливо його кохана дружина. Інколи це просто його вимучувало. Опинившись на заняттях чи на муштрі, не зводив погляду зі свого четового.

Чи від тих настирливих поглядів, чи через що інше, але одного разу Корбут повідомив про досить для Івана приємну новину.

— Через кілька днів до Військової Управи у Львові має їхати зі звітом німецький офіцер Штірлінг. Я так зробив, що будеш його супроводжувати. Крім того, ти маєш виконати кілька доручень до Краєвої Екзекутиви ОУН. Поки пан Штірлінг буде звітуватися, попросиш його чемненько, то, може, і відпустить на тих кілька днів.

Іван від радості трохи що не кинувся танцювати гопака. Цих кілька днів не ходив по навчальному пляцу, а прямо-таки літав, мов на крилах.

І ось цей день настав. Іван ішов слідом за німецьким офіцером і ніс за ним його чемодан та дуже важку сумку. Але це все дурниці для нього та ще й з таким піднесеним настроєм. Старався догоджувати німцєві, щоб увійти в довір'я і так зблизитися. Німцєві це імпонувало, і навіть дозволив Іванові їхати разом з ним в одному купе.

За вікнами миготіли поля, прикриті сніжним покривалом. Деревата стояли в білому убранстві. Зі сходу почало світати. Від багряності зачервонілися сніги на полях, особливо сніг на деревах. Німець задер угору голову і довго за чимось спостерігав. Іван і собі задер голову. Вершечки сірих хмар теж зачервонилися і виглядали ніби червоні коралі на жіночих шиях. Якісь приємні думки заколихали в його серці. На обличчі засвітилася усмішка.

Штірлінг це замітив і собі почав усміхатися, напевно, щось приємне і йому сплигло на думку. Від такого настрою витягнув з нагрудної кишені фотографію і показав Іванові. З одного боку сиділа його дружина, двоє маленьких дітей, а з другого він — Курт.

Іван дуже щиро почав хвалити дружину, яка красива, які в них гарні діти. Куртове обличчя заповонило велике задоволення.

— А ти, Іване, одружений, чи маєш фройлян? — німець путав українські слова з німецькими.

— Йой, пане! Я недавно одружився, маю молоду красиву жінку. Я вмираю за нею, так хочу побачити її. Зі Львова це зовсім недалеко. Їхати одну ніч. День там побуду, а через ніч я би повернувся. Але... але! Сам не можу це зробити, — і Іван розвів руками.

Німцеві стало жаль молодого чоловіка.

— Іване! Як приїдемо до Львова, я тебе відпущу додому. Одна ніч туди, дома побудеш добу, а за другу ніч приїдеш до Львова. Зрозумів?

Іванові ясніше засвітило сонце за вікном. У душі таке розгорілося, такий вогонь... Боже! Як хотілося попасти додому. Хоч на ту одну ніч.

У Львові Іван допровадив німця до губернаторства, чемно з ним попрощався, майнув помежи висотні будинки, розніс по явочних квартирах штафети і гайда до двірця.

У перших днях березня почався наступ Червоної Армії, а саме військ 1-го Українського фронту під командуванням Георгія Жукова, які прорвали німецьку оборону на лінії Шумське-Любар. В утворений прорив було введено 3-ю гвардійську та 4-у танкові армії, які з попереми́нним успіхом наблизилися до лінії Тернопіль-Проскурів. Ще кращих успіхів домоглася 1-ша танкова армія генерала Михайла Катюкова, яка вже 24 березня захопила Чортків, а 8-й гвардійський корпус армії під командуванням генерала Івана Дрьоміна вранці того самого дня вийшов до Дністра.

Іван цілу дорогу майже не спав, так уже хотілося додому. Дуже здивувався, коли в Коломиї побачив масу народу, яка просто штурмувала пасажирські і товарні ешелони. Всі намагалися сісти у вагони. До Городенки потяг їхав майже порожнім. А вже у Городенці побачив Содому і Гоморру. Почав розпитувати в чому справа. Чому така суматоха? Але конкретно ніхто з ним не вступав до бесіди. Тут побачив різні військові обмундирування, всі з німецькими нашивками. Вже за Глушковом, ідучи пішки, почув

ззаду, десть за Дністром глуху артилерійську канонаду, яка з наближенням до Топорівців чулася все голосніше і виразніше. Нарешті почув, як бомбили городенківські об'єкти.

Як відбулася зустріч з рідними, не описати і не розказати. Скільки то було радості. Лише ранком радість заслонилося тривогою. У селі заговорили, що в Городенці, у Чернівцях уже радянські війська. Тоді випало дуже багато снігу. Танки не могли проїхати в таких умовах. Тисячі мирних людей мобілізували для розчищення доріг. Німців погнали аж до Станіслава.

Іван метався з кутка в куток. Його радість від сімейної зустрічі як рукою зняло. «Що робити? Що робити?» Це називалося тепер його дезертирством. Він тепер ніяк не попаде до Львова. А договір з німецьким офіцером? Що той подумає про нього? Скаже, що він обдурив.

З того всього побіг до станичного і все розказав. Але і той щось конкретного сказати не зміг. Коли німці відбили наступ під Станіславом і почали наступати, Іван трохи повеселів. Але фронт зупинився на лінії Кути-Коломия-Тлумач, і то на кілька місяців.

На правому березі Тополівки, притоки річки Прут в урочищі Осоки радянське командування створило навчальний полігон для мобілізованих Кам'янець-Подільської області. У великих військових палатках, які стояли в кілька рядів, проходило навчання близько десяти тисяч мобілізованих. Усе це охоронялося. Ніхто з гостей не мав права пройти до села поспілкуватися з селянами, так само, ніхто з сільських жителів не міг пройти на територію навчального полігону.

У Городенці розмістився штаб командувача 1-м Українським фронтом Георгія Жукова. Німецька розвідка не дрімала. Вулицю, на якій розміщувався штаб, майже щодня бомбили. Перед німецькими пілотами, напевно, стояло завдання за всяку ціну ліквідувати Жукова.

В той самий час, коли на навчальному полігоні в Нойгаммері приймали присягу дивізійники, на топорівському військовому полігоні приймали присягу молоді солдати Червоної Армії.

Коли біля кожної хати цвіли яблуні, груші, вишні і черешні, коли все довкола повнилося запахами бузку, півоній та роз-

маю, в село в'їхало дев'ять легкових авта. В одному із легковиків їхав Георгій Жуков зі своїми штабними працівниками для прийняття присяги для свіжого гарматного м'яса. Ще не прийнявши присяги, не обстрілявшись на бойовому полі, вони уже увійшли до ударної групи військ, яка невдовзі мала здійснити наступ на львівському та рава-руському напрямках.

III

Йшов до закінчення вишкіл вояків дивізії. Тоді то було прийнято рішення прийняти присягу. Відбувалося це дійство в неділю. Синє травневе небо зранку вже дихало теплом. Навколо зеленіли трави, розпускалися верби, тополі, ясени... А сади! Що тільки творилося в садах. Яблуні, груші, вишні, черешні, сливи, та що там говорити. Всі виглядали, як молоді наречені перед шлюбом. Помежи колишніми обійстями недалекого села вилискувала на сонці біла пелена. Легенько повівав вітерець.

А на рівне зелене поле йшли і йшли полки галицької дивізії. Всі карбували крок за кроком. Здавалося, що двигтить матінка-земля. Потім усі вишикувалися в колони перед великим столом, перед яким стояв вояк, їхній побратим і тримав високо синьо-жовтий прапор, на якому був зображений лев із трьома золотими коронами.

Тихо стало довкола. Всі вслухалися у веселий спів жайворонка, що тріпотів високо-високо вгорі. З іншого боку подули пахощі розквітлих плодових дерев, бузку, півоній, від яких паморочилося в голові і п'янило серця молодим хлопцям.

Позаду стола стояли командир дивізії Фріц Фрайтаг і головний капелан о. Василь Лаба. Обидва у своїх святкових доспіхах. Десь дуже далеко, то в одному селі, то в іншому дзвонили до службової літургії. Звуки дзвонів, які почергово доносилися, надавали цьому дійству визначної святковості.

Враз на білому коні показався о. Йосип Сліпий і його супроводжуючі. Отець сидів рівно, мов та статуя, ніби ніколи і не злавив з коня. Відчувалося на віддалі, що був неабияким наїздником. Під'їхав до побудованого недалеко від стола польового вівтаря. Підбігло кілька вояків і взяли за повіддя коня. Отець Йосип пі-

дійшов до віктаря і почалася святкова літургія. Йому допомагали о. Василь Лаба і ще кілька священників. Голос! Який голос лунав попід небеса з уст о. Йосипа. Від одного того співу вояки наповнялися незламним високим духом українського патріотизму. А як було мило слухати проповідь отця, чому вони тут опинилися, які цілі і завдання стоять перед ними. Нагадав і про Великого Князя греко-католицької церкви, який стояв біля витоків формування дивізії СС «Галичина».

— Який був би радий бути сьогодні, ось тут, перед вами, дорогі! Але через хворобу не зміг! Не зміг! Він передав вам своє батьківське благословення...

Після проповіді о. Йосипа Сліпого до столу підійшли три вояки із папками. Два стали по боках стола, а третій ззаду стола перед о.Йосипом і Фріцом Фрайтагом.

Всі три вояки водночас відкрили папки і стали читати текст присяги, а за ними громогласно повторювали усі дивізійники:

— Я присягаю святочно перед Богом, що в боротьбі проти большевизму, для визволення могого Українського народу, моєї Української Батьківщини, виявлятиму безумовний послух Найвищому командувачеві Німецьких Збройних Сил і командувачеві усіх молодих європейських народів у боротьбі проти большевизму Адольфові Гітлеру і не вагатимуся кожної хвилини віддати за це життя.

Після з напутним словом виступили о. Йосип Сліпий і Фріц Фрайтаг. Опісля відбувся святочний обід з випивкою.

IV

Українські визвольні війська представляли інтереси східного регіону України, дивізія СС «Галичина» — західного регіону. Німці все робили, щоб між ними не було ніякого зв'язку. Проте в кінці травня у Львівському оперному театрі відбулася товариська зустріч галицьких і наддніпрянських українців. Зустріч пройшла на високому рівні і дуже тепло.

На цьому зібранні були і три товариші — Ярослав, Федір і Никола. Опісля хлопці блукали Львовом, милуючись визначними історичними пам'ятними місцями. Декотрих їхніх товаришів

відпустили на кілька днів додому. Приїхавши звідти, ті розповіли про важкі умови життя їхніх родичів у Галичині. Перед їхньою демобілізацією всім майбутнім воякам обіцяли, що поки вони будуть воювати, їхнім родинам буде надаватися відповідна матеріальна допомога. Проте, як виявилось, це все була неправда. Їх просто обманули. Тоді-то і почалося дезертирство. Ті, що втікали з дивізії, обов'язково забирали з собою спорядження, зброю і зразу появлялися в рядах Української Повстанської армії, а та все посилювала свої бойові дії проти німецьких військ. Виходило, що німці провели вишкіл вояків для поповнення рядів УПА.

Тоді-то й виникла ідея в німецького командування про перевід дивізії подалі від України на полігон до Нойгаммера. Там продовжувався вишкіл аж до травня 1944 року.

І ось настав той день до якого так довго ішли вояки. Вишкіл закінчено. Всі раділи, що скоро будуть на фронті. Велика жага переповнювала їхні серця і кликала до помсти, до перемоги над більшовиками. Їм здавалося, що для них випала велика честь вплинути на хід подій у страшній війні. І коли в красивій уніформі, з валізами в руках вийшли колоною з центральної площі табору, біля воріт на мить зупинилися. Кожний подумки висловив побажання: «Ніколи сюди не повертатися». Хоч ніхто її не висловив уголос, вона була однак дійсною.

V

У кінці червня німецьке командування вирішило перекинути дивізію на фронт в районі Богородчан Станіславської області з метою замінити на цьому відрізку фронту угорські частини. Проте в останній момент змінило своє рішення з огляду на те, що на цих теренах добре діяла група «УПА-Захід» і багато вояків могли перейти на їх бік. Десять тисяч вояків було висаджено на станції Ожидова недалеко від м. Броди. Як резервістів, дивізію розмістили на лінії фронту довжиною 36 км.

Бойові частини перейшли на визначені їм місця другої фронтової лінії, віддаленій приблизно на 20 км від першої. Цю другу лінію мали завдання розбудувати. Полковий штаб примістився недалеко в селі. Більшість обозів також розмістилися по до-

вколишніх селах. Прошло кілька днів і все стабілізувалося. Що характерно, так це те, що місцеве населення дізнавшись, що це дивізійники, навперебій приносили продукти харчування, навіть гарячі обіди, свіже молоко.

Поки що все було спокійно. Єдине, що проявляли своє уміння зенітники. Вони час від часу стріляли по одиноких радянських літаках і деколи домагалися успіхів. Збили кілька літаків.

У цей час радянські війська готувалися до наступальної літньої кампанії. В їхніх планах на цьому відтинку фронту передбачався наступ двома ударними групами 1-го Українського фронту, яким уже керував маршал Іван Конєв, у взаємодії з лівим крилом 1-го Білоруського фронту. Перед цими військами стояло завдання спершу оточити і ліквідувати бродівське, а потім — львівське угруповання німців. Радянське командування добре знало, що під Бродами німці розмістили дивізію СС «Галичина» переважно з числа галицьких українців, хоча там було і багато вояків зі Східної України. Цей план обговорювався у Ставці Верховного Головнокомандувача.

— А чому два удари? — запалюючи трубку, спитав Йосип Сталін.

— Один удар, товаришу Сталін, нехай навіть дуже сильний, виштовхуватиме противника, але не знищуватиме його, і німецько-фашистське командування одержить більше можливостей для маневру резервами, щоб відбити наш удар. А два досить могутніх удари обіцяють нам більше оперативних вигод.

Це справді планувалися два могутні удари. Тут було зосереджено 80 дивізій, 10 танкових і механізованих корпусів, 4 окремі танкові й самохідно-артилерійські бригади, 16100 гармат і мінометів, 2050 танків і самохідних гармат та 3250 літаків. Загальна кількість людей досягла одного мільйона сто десять тисяч осіб..

Це значило, що на цих двох ділянках діяли в п'ять разів більші сили, ніж на німецькому боці, а в гарматах і мінометах перевага становила в шість разів, у танках і моторизованій артилерії — у п'ять разів. Найголовніше завдання, яке отримало командування 1-м Українським фронтом, це оточити війська дивізії СС «Галичина» і при нагоді взяти всіх у полон.

13 липня 1944 року одне зі з'єднань правого крила 1-го Українського фронту розпочало наступ у напрямку Рави-Руської. Ліве крило з боку Тернополя-Збаража почало наступ на Львівському напрямку.

13 липня війська 1-го Українського фронту, крім двох основних ударів, виступили по всьому фронту і таки того ж дня, де тримали оборону німці, прорвали лінію оборони. 15-й стрілецький корпус 60-ї армії зумів прорвати праве крило 13-го армійського німецького корпусу і вузьким клином просунувся на 18 км уперед, прорвавши другу лінію оборони, яку зайняли дивізійники, досягнувши села Колтів на північний схід від Золочева. В результаті утворився так званий Колтівський коридор. Дивізія своїми силами закрила цей прорив і продовжувала вести тяжкі оборонні бої три дні і три ночі, зазнавши великих втрат у живій силі. Проте зупинити наступ Червоної Армії не змогла. 16 липня в утворений коридор було введено в бій 3-ю гаврдійську танкову армію генерала Петра Рибалка.

Війська 3-ї гвардійської і 13-ї армій, використовуючи успіх танкових з'єднань, 18 липня просунулись на 20-30 кілометрів і повністю охопили бродське угруповання з півночі, північного заходу й заходу.

Незабаром надійшла панічна звістка, що вони опинилися в котлі, і всім треба вириватися з оточення. 20 липня почався масовий відступ, але велика кількість вояків-дивізійників попала в полон.

Ярославу Семковичу і його розбитій сотні якось вдалося, так здавалося на перший раз, вирватися з оточення. Вони відступали селом, яке палало у вогнях від бомбардувальників, які раз у раз бомбили навколишні порожні села. Люди порозбігалися по лісах і долинах. Горіли хати й стодоли, стайні й обори, голосно тріскали охоплені вогнем сволоки і балки. З гуркотом падали на землю здіймаючи вверх мільйони іскор, які, підхоплені вітром, летіли на інші будівлі, і ті горіли також. Ніхто не гасив, бо не було кому. Дивізійникам було не до цього...

Всі відступали. Хлинув рясний дощ, який перейшов у зливу. З часом почала розкисати земля. Їхали польовими дорогами. Во-

зів було так багато, що мусили їхати в кілька рядів. Окремі вози застрягали і зупиняли весь обоз. Ніхто не подавав ніяких команд.

Уже сутеніло, десь лунали вибухи, стрілянина, справа від колони щось ніби біліло.

— Я піду подивлюся, що то біліє. Може то якась дорога. — мовив до побратимів, які, понуривши голови, чалапали свіжим болотом.

Ярослав, так йому здавалося, щосили попрямував до тієї білої смуги. Підійшовши помітив, що біліє якась непогана дорога. З радості повернув назад, але вже стемніло і чи пішов у інший бік, чи обоз опинився вже далеко попереду, проте нікого не знайшов. Кричав, кликав побратимів на поміч, але все безрезультатно

VI

Никола Щербатий попав до полону. Їх ловили по селах, по лісах і зводили в одне місце. Всі безпорадно сиділи на зеленій траві і чекали своєї участі. Ніхто не знав, що з ними буде, ніхто з ними не говорив. Про їжу не було й мови.

Нарешті поступила команда всім шикуватися в колони, але галицькі українці по один бік, а українці зі Східної України — в інший.

— Товариші галичани! — звернувся до них майор з пістолетом у руці, — оскільки ніхто з вас не приймав присяги Союзові Радянських Соціалістичних Республік, ви всі підете під суд, а оці, — і майор показав рукою на іншу половину колони, — приймали присягу, тобто вони зрадили своїй Батьківщині. Зрадникам у всі часи нашої історії було одне — смерть.

Галичанам дозволили присісти. На їхніх очах творилося неймовірне. Колону військовополонених східняків розбили на кілька шеренг. Кожна шеренга одна від одної становила до шести метрів. Одні енкаведисти з одного боку, інші з другого, йдучи назустріч один одному, підходили до кожного ззаду і стріляли в потилицю. Тисячі людей без суду і слідства падали один за одним, як підстрілені птахи. На таке видовище спокійно дивитися було неможливо. Мовби в лісі під ногами хрускала товста гілка. І так раз попри раз. А за цим хрускотом щомиті відлітала на небо без-

невинна душечка. Вбивці ввихалися помежи шеренги, як різники. У крові — на обличчях, на руках, на гімнастерках.

Біля кількох тисяч здорових хлопів стояли, мовби прив'язана худоба до стійла. А всього кілька десятків катів творили свою чорну справу. Та повернись один з другим, та вколошкай катів і до недалекого лісу... Але то не так! Смерть показалася настільки несподівано, що руки оніміли, розум заскочив у п'яти. Нехай діється Божа воля...

Не одній матері, не одній коханій у той час йойкнуло під грудьми. Зеленіла поллята українською кров'ю рідна земля, в лісах сумовито прощалися з ними віти, деś далеко виспівували свої жалібні трелі солов'ї, жайворонки...

— Які страшні часи настали, — думав Щербатий, — як страшно жити... Не знаєш, що тебе чекає завтра... Став свідком великої бойні. Внутрішній страх за своє життя пройшов, натомість в душі панувала якась пуста. З часом почав мовчки шукати якесь оправдання свого існування, весь час запитуючи, в ім'я чого став свідком кривавої бойні? «Щоб вижити і розказати... Так, так! Правду люди повинні знати...». Але тут же опустив голову. Нікому не розповість... Не вимовить і слова... Влада не дозволить. Приречений... Він приречений! Бог покарав! Бог! Що отак сидить і нічого не робить. За те, що залишився живим, все життя буде носити в собі, в грудях...

Федір Кульчик, побачивши таку страшну картину, коли навколо лежали вбиті дивізійники і більшовики, переступаючи помежи трупи, кинувся разом з іншими втікати. Найперше побігли до лісу. В голові витало лише одне:

«Не попасти до більшовиків... Не попасти...».

Страх гнав уперед і вперед... Надвечір далеко попереду побачив великі церковні хрести. Кинувся туди. Чим ближче підбігав, тим виразніше вимальовувалися обриси монастиря. З великою надією на порятунок заgrimав кулаком у ковані ворота. Чекати довелося недовго. Хвіртку у воротах, яку не помітив, відкрила черниця. Побачивши дивізійника в такому жалюгідному стані, зразу впустила досередини.

ЯДВІГА — ПОЛЬСЬКА КОРОЛЕВА

I

тарий садівник старанно обстригав живопліт, який ріс двома стінами від палацу в центр саду. Там впирався у великий круг такого же живоплоту. Посередині круга росла велика клумба. Навколо попід живоплотом виднілися вишукано змайстровані лавки. Спинки вигнуті, сидіння напівкруглої форми. Сидіти в них — одне задоволення. На клумбі чого лише не росло, які тільки квіти. Різні сорти дозволяли милуватися красою від весни аж до зими.

У вікні третього поверху багатого замку стояла красиво одягнена у все дороге красива дівчина. Садівник усе піднімав голову і піднімав. У красуні з очей текли крупні сльозинки. Вона їх не витирала. Спостерігала, як садівник, одне око якого було перев'язане чорною стрічкою, дуже майстерно великими ножицями підстригав уже вкотре живопліт.

У двері гримали, щоб юна княжна відчинила. Але вона добре засунула засув.

— Ядвісю! Ядвісю! — вмовляв лагідно її духівник ксьондз Язловецький.

Надворі припікало сонце. Садівник пан Майзлік зняв безрукавку і повісив на щойно обстрижений живопліт. У такт рухам ножиць приспівував якусь пісеньку. Йому було весело, а великій княжні ні. Вона трохи привідкрила вікно. Добре чула, як той щось мугикав собі під ніс. Десь у глибині саду кукувала зозуля, тьохкали соловейки. Високо в небі співали жайворонки. Радіти би такому життю. А тут таке сталося. Таке...

Ще будучи малою, маючи від роду сім років, її тато, угорський король Людовик, що був одружений із рідною сестрою Казимира Великого, польського короля — Єлизаветою, дуже хотів поріднитися з Австрійським цісарем, і малу донечку звінчали з австрій-

ським принцом Вільгельмом. Принц і княжна не часто зустрічалися, але мала Ядвіґа весь час подумки радилася з ним, думала про нього. Він часто приходив до неї у її солодких-пресолодких снах. Як наслідок, дуже полюбила і чекала того часу, коли вони поєднають свої серця.

II

Найстаршим серед Гедимінів — литовських князів вважався Кейстут. Але, зважаючи на волю свого покійного брата, визнав великим литовським князем свого племінника Ягайла. Кейстут продовжував воювати з німцями, які погрожували завоювати Литву. Часто приїжджав до Вільна і допомагав молодому Ягайлу постигати науки правління великою державою. Навіть син Кейстута Вітовт подружився з Ягайлом.

Але молодий князь мав хижу вдачу і страшно зненавидів свого вуйка за його повчання. Отож, домовившись із Лівонськими лицарями, заманив того до свого табору, наказав схопити і закувати у кайдани. Через кілька днів Кейстута задушили, а жінку втопили, попередньо знищивши її родичів.

В гості до Ягайла приїхав Вітовт і почав докоряти тому за вчинені зlodіяння. Ягайло наказав і Вітовта закувати у кайдани і засадити у тюрму, щоб після також задушити. До Вітовта у тюрму мала доступ дружина Ганна, князівна зі Смоленська.

У черговий раз прийшла зі служницею навідати чоловіка. Вітовт переодягнувся і разом з дружиною покинув тюрму, і заразтаки опинився у Пруссії. За допомогою тамтешніх лицарів вернув свою діdivщину від проклятого Ягайла, який намагався знищити всю рідню. Ягайло опинився без спадщини.

У польського короля Казимира Великого не було дітей. Оскільки угорський король тримав його сестру, то між ними була укладена домовленість, що після смерті Казимира Польща переходить у володіння Людовика. Коли Казимир помер, Людовик зразу приєднав Галичину до Угорщини. Через дванадцять років Людовик помер. Польські можновладці обрали своєю королевою юну Ядвіґу, наймолодшу дочку Людовика. Ядвіґа чекала на той час, коли повинчається із любимим їй ав-

стрійським принцом. Уявляла, як то буде, і раділа з того. Не знала ще тоді, що думками радіють тільки дурні. Весь час її смутило. Чи Вільгельмик, її коханий, зверне на її зріст. Була невеликого росту.

III

Аж тут розпочав свою брудну роботу її духівник ксьондз Язловецький, чим перекреслив усі її сподівання щодо свого щастя.

— Ядвісію! Що маю тобі сказати. Тільки не роби поспішних висновків. Треба добре все обдумати. До тебе хоче прислати старостів...

Ядвізі голова пішла обертом від радості. «Нарешті! Нарешті!» Хоча через хвилю стрепенулася: «Але мені лише п'ятнадцять років. У мене ще нема років».

І широковідкритими очима подивилася на духівника.

— Що це Ви, ксьондзе, так жартуєте зі мною. Негоже так себе поводити. Хочете, щоб я розпорядилася закрити вас у підвалі?

— Ядвісію! Ну чому так? Невже я хочу тобі зробити зле?

Духівник ще не здогадався, про що думає королева, а та — так само. Той мав на увазі Ягайла, а юна королева — Вільгельма.

Справа в тому, що Ягайло, опинившись на роздоріжжі, побіг до польських вельмож, ксьондзів і розказав про свої плани. Якщо він одружиться з Ядвігою, то залишить їм усі економічні та політичні привілеї, поверне землі Західної України, бо поляки не уявляли Великої Польщі без земель Західної України, якщо допоможуть повернути Литву, то він її повністю окатоличить, що й потрібно було польським католикам. Так була укладена славнозвісна Кревська унія. Тільки була одна невеличка проблема, щоб цю унію доконати. Треба було згоди юної королеви на одруження. Що й було доручено владнати духівникові Язловецькому.

Коли обоє порозумілися, Ядвіга на радощах, що їй дозволять одружитися, дала згоду. Тут-то духівник і розкрив усі карти. Яд-

віґа впала в істерику. На допомогу духівникові прийшов єписком Спитків і пригрозив королеві:

— Я би порадив ясновельможній королеві думати не тільки про себе, а й про Велику Польщу. Держава понад усе! — він змовчав, про які саме державні інтереси йдеться.

Хіба юній ясновельможній королеві потрібно усе знати? Крім політики, існує економіка, ще й особисті інтереси багатьох відомих людей Польщі.

— Ти, душечко, може, всього ще не знаєш. Заради державних інтересів інколи державним верховодам доводиться йти і на такі не зовсім приємливі речі. Я тобі можу навести безліч таких фактів. Ось лише послухай:

Наприклад, у давні часи Київська Русь була могутньою державою, завдяки її мудрому правителю князю Ярославу Мудрому. В ті часи ця держава досягла найбільшої могутності і великого авторитету серед держав світу. А знаєш чому?

Я тобі розкажу, лише, серденько, витри свої слізки. Дивитися не можу, коли плачуть жінки, а особливо княжні, принцеси, королеви...

Так-от, сам Ярослав Мудрий задля блага своєї держави одружився з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою. Брат норвезького короля Гаральд Сміливий одружився з дочкою Ярослава Єлизаветою. Після смерті Гаральда Сміливого та навіть була королевою Норвегії.

При дворі Ярослава Мудрого виховувався брат Інгігерди, який пізніше став королем Норвегії. Король Норвегії Олаф Трюггласен у дитинстві жив і виховувався при дворі Володимира Великого.

Ядвіґа сиділа, прибита горем, низько схиливши голову, і ніби не слухала. З очей усе капали сльози. Вона не витирала. Думала:

— Навіщо мені оця королівська корона, коли все життя маю прожити з нелюбим чоловіком? Навіщо мені про те все знати, що розкаже його святість? Яке то має відношення до мене?

Потім подивилася на велику родинну шафу, де виставлено багато всяких кришталевих ваз, стаканів. Як вона любила зупинятися ось на цьому місці і милуватися тими коштовними реча-

ми. Сьогодні це все було їй немилим. Чогось вази підсакували, налазили одна на іншу, ніби співчували її горю...

Слова єпископа монотонно звучали, ніби дзюркотіла вода в невеликому фонтанчику перед парадним в'їздом їхнього замку.

— Дочка Ярослава Мудрого Анастасія вийшла за угорського короля Андрія. Інша дочка Анна одружилася з французьким королем Генріхом I. Після його смерті навіть декілька років управляла Францією як регент. Син Ярослава Мудрого Всеволод одружився з дочкою грецького імператора Константина Мономаха. Сестра Предслава одружилася з нашим королем Казиміром. Два інші сини Вячеслав і Святослав одружилися з німецькими князнями.

Вже внучка, сестра Володимира Мономаха, Євпраксія вийшла за німецького імператора Генріха ІУ. Після його смерті була імператрицею Німеччини. Внук Володимир Мономах одружився з дочкою англійського короля. Сестра князя Ярослава — з візантійським цісаревичем. Цей перелік можна продовжувати і продовжувати.

Ядвіга махнула рукою, мовляв, навіщо це все їй.

— Що? — здвигнув бровами єпископ. — Ти думаєш, що для цих князів, княжних, цісаревичів, королів і королев не було на місці пари? Але в усіх випадках виходили з інтересів своїх держав.

Ядвіга далі мовчала:

— Згода! Але я хочу подивитися на свого нареченого.

— Завтра буде тут.

І прибув. Коли оголосили, що її ясновельможність запрошує до великої королівської зали, Ягайло не ввійшов, а таки ввалився.

Ядвіга від несподіванки закрила очі:

«Боже Праведний! О Єзус Марія!» — не розплющуючи очей, тричі перехрестилася. Вся королівська свита, духовенство і гості завмерли від несподіванки. Всі подивилися на єпископа Спитківа, який запевняв, що все погодженою. А тут...

Ядвіга завмерла з переляку. Як вона зрозуміла, перед нею стояв її наречений, здоровенний дилда. Як потім вияснилося, мав зріст 215 см.

А вона? Вона виросла всього-на-всього до 135 см.

«Як він буде зі мною цілуватися? Буде ставати на коліна, чи я змушена буду носити з собою стільчик?» — Про інше не думала. Її оповив якийсь страх.

«Її ясновельможність королева Польщі зі стільчиком» — якесь таке промелькнуло у її голові, і вона зареготала.

Всі стояли, мов зацепенілі. Немогли зрозуміти.

А та реготала й реготала. По-перше, їй було смішно із вдалого, як на неї порівняння. А по-друге: ну яка це пара? Що ото той дурний Спитків їй нагилів?

Дивлячись один на одного і перемигуючи плечима, почали сміятися усі присутні. Не до сміху було лише Ягайлу. Йому здалося, що польські вельможі навмисне все влаштували аби над ним посміятися. Зі злості йому почали скорочуватися вилиці.

У грудях наростала лють. Чим би це скінчилося, один Господь Бог знав. Але наперед вийшов єпископ Спитків і почав поздоровляти Ягайла з тим, що заручини пройшли чудово.

— Вся Польща біля Ваших ніг, дорогий королю! — і впав на коліна.

— Віват! Віват! Нех жие! Нех жие Велика Польща!!! — всі у залі попадали на коліна і заплодували.

А сьогодні. Сьогодні вона стояла біля вікна і плакала від образи. Як це? У неї буде такий високий чоловік, а вона така маленька? З часом плакати перестала. Очі витерла і серйозно сама до себе мовила:

— Державні інтереси Великої Польщі — понад усе!

IV

Через кілька місяців Ягайло прийняв католицизм, у Кракові звінчався з Ядвігою і став величатися: Володислав II-й, король Польщі, Литви й України. Восени наступного року Галичину зайняли польсько-шляхетські війська. За ними прибули адміністративні органи і перебрали всю повноту влади. Галичину приєднали до Польщі.

Угорських чиновників вигнали. Польські вельможі свого домоглися. Всі землі були оголошені королівськими. Для управління королівськими землями королева Ядвіґа, як дружина короля Ягайла, видала указ про створення королівських маєтків по всій території Галичини.

V

Типову політику Королівської Польщі щодо населення завойованих територій продовжив Ягайло. Він вдався в поляків і передався. Польські історики без заперечень визнали його родоначальником нової династії, видатним державним діячем, дипломатом і провідником, бо саме він домігся найбільшого, чого прагнула Польща. Досить згадати лише виграну перемогу під Грюнвальдом, де він розбив німецькі війська, які весь час ходили війнами супроти Польщі. Набагато збільшив територію Польщі.

Для литовців він став зрадником, не кажучи вже про Україну. За молоду королеву і монарший жезл продав батьківську віру і розпочав окатоличення та приєднання до Польщі рідного литовського народу. Це був найбільший злочин, гірший, ніж державна зрада, за яку, як правило, карають шибеницею. Українці, втративши державність за короля Казимира Великого — поляка з крові й кості, не відчували такого приниження, як за короля Ягайла, який відверто знущався над православною вірою. Масово переселяв на галицькі землі польську шляхту, роздавав величезні території польським вельможам, виділяв землі під будівництво католицьких монастирів і костелів.

БОРОТЬБА ЗА КОРДОН

I

о небу пливли тягучі хмари, ніби волокуші. Де-не-де пливли і невеликі темнуваті. Вони то закривали сонце, то сонце знову посиляло пекучі промені на землю. Після обіду так нагрілася земля, що сонячні промені мерехтіли в очах, мерехтіла і гарячість, яка йшла від землі. Земля уже не сприймала стільки тепла.

На обійсті Николи Маркозика вкотре зібралися ґазди, посідали під плотом, рятуючись від спеки. Попід плотом — на лавках, розсілися прямо на траві. Всі у білих портіницях, сорочках підперезаних святошними окрійками, переважно босі, з розкуйовдженими головами, здалека виглядало, ніби-то сіло декілька десятків куріпок, від спеки розпростерлися на зеленій травичці і відпочивали від далекого польоту.

— Вуйку Николо, що там чувати нового?

— А що чувати? Німці якимось чудом забивають ефір радіо німецькими маршами, якимось піснями, вигуками, напевно, того біснуватого Гітлера.

— Чого біснуватого?

— Та якось прозвучало кілька фраз по-українськи, не знаю звідки те, але там прозвучало кілька разів: біснуватий фюрер, біснуватий Гітлер, я так думаю, що це про німецького канцлера, чи як там його величають.

— А з боку Польщі нічого? — увесь напружився, мовби готувався до стрибка Матвій Кривчук.

— Т-с-с-с! — приклав палець до рота Маркозик. — Що ви, вуйку, так голосно?

— Та в селі німців нема. Мадяри раз появились на початках, закопали на Глинищу шибеницю, та й дим і нитка за ними. Німці прийшли, щонайперше закульчикували всіх коней, худобу, сви-

ней. Лише вас, вас, вас, вас... Так на вигляд їх більше нічого не інтересує, лише продукти, напевно, для їхньої армії. Думаю нема чого боятися.

— Береженого Бог береже! Недавно чув, як хтось виступав з поляків, як зрозумів, їхній уряд знайшов пристанище в Англії. Звідти й виступають.

— Та й що там доброго?

— А я знаю, що добре, що ні? Хіба я політик?

— Е-е-е! Куме! Та ви не прибіднюйтеся. Таже в селі ніхто не має такої катеринки, якби її не скрутив губи, то вона би говорила й говорила. Та й ви любитель слухати її, недарма придбали.

— Розповідав, що Сікорський надіслав листа до Москви, що Польща згідна відновити дипломатичні відносини з Росією.

— Як? То недавно відказував, кричав на Москву, а тепер уже почав пхати хвостик під себе?

— Та тихо будьте, вуйку! То все є політика! Слухайте!

Петро Тимчишин з розчаруванням підняв голову догори. «Що цей молодник розуміє? Перебиває бесіду старшого, де це колись було. Поки старина не виговориться, молоді лише слухали і сопіли в ніс. Ой, близиться Петрова тисяча, ой близиться». Витер рукою чоло, з якого скрапував піт, ще раз подивився навколо: «Ой, здався б дощ. Ще й як! Але, слава Богу, почали тягнутися волокуші по небу, це признак, що бути невдовзі дощеві».

— У тому листі написав, що Польща повністю може встановити дипломатичні відносини з Росією. — Вуйко Петро натягнувши, гейби гусак перед гусинями. На шиї показалися дві аж сині жили. — Якщо та признає кордони Польщі, які існували до вересня 1939 року.

— Ти диви! — не втерпів вуйко, — от заклятий поляк. То нічого, що німець забрав Польщу, йому давай Галичину!

— Росія повинна, — притишив голос Никола, — випустити з тюрем і таборів усіх поляків — і офіцерів і солдатів. Сказав, що за їх даними, таких мається в Росії до треста тисяч.

— В-ю-ю-ю-ю-т-ть-ь! — присвиснув від здивування сільський дяк. — Це щось не може бути. Це багато. Поляки, як вічно

брехали, так і тепер. Інтересно, де наші хлопці з села: чи у москалів, чи у німців?

— Ще розповідали, що Польща хоче з числа цих військово-полонених створити в Росії свою армію, яка буде керуватися з Англії, але буде воювати разом з москалями проти німців.

— Ну це, може, й добре, чого даром хліб їсти? Даром годують лише щурів, але трілом.

— Ще розказував цей поляк, що вони мають велику підтримку з боку Англії, особливо Америки. Я добре не розчув, бо там зчинився якийсь крик, ніби Москва відповіла, що такої кількості військовополонених у неї нема, а всього-на-всього двадцять тисяч.

— Це може бути, це може бути, хоча... — у дяка пройшла мильська гримаса по обличчю, що його думки щодо кількості ніби збігалися, — але... але...

Він не доказав своєї думки, бо високо вгорі летіло кілька літаків. Гул від них долітав аж сюди і то так, що кури почали кричати і бити крильми, ніби там показалися половики. Газди понатягали шиї, задерли голови догори, приклавши до чола долоні:

— Інтересно, чиї це?

— Думаю, що німецькі. Хто крім них може літати вже тепер над їхньою територією?

II

Проте з часом Сікорський таки змінив свою думку щодо кількості їхніх військовополонених у Росії. Зупинився на цифрі, яку називали московські засоби масової інформації в кінці завершальної кампанії — 190 тисяч солдатів і 10 тисяч офіцерів. Крім того, твердо стояв на позиціях:

— Радянський Союз повинен визнати недійсними німецько-радянські територіальні угоди серпня-вересня 1939 року.

— Повертає будинок польського посольства у Москві та визнає представника, що польський уряд призначить тимчасовим уповноваженим, і він має заопікуватися польськими громадянами в СРСР.

— Звільняє усіх військопоплонених та ув'язнених з політичних мотивів.

— З усіх придатних до військової служби польських громадян створюється суверенне польське військо, підпорядковане своєму командуванню у Лондоні.

За зміну кордонів навіть слухати не хотів, особливо, коли радянський посол пан Майський у Англії заявив, що Радянський уряд вважає, що утворення незалежної Польщі може бути лише у кордонах національної Польщі, за винятком деяких міст.

Це була стратегічна помилка польського прем'єра, він почав відставати від тогочасних реалій, як і більшість поляків був ще засліплений ідеєю Великої Польщі, не враховуючи інтересів тієї частини українських і білоруських поневолених народів, які цього не бажали. Він ще не знав, що його шовіністичні замашки недовзі зазнають краху.

Пан Сікорський поведився так гонорово тому, що дістав великі запевнення від президента США Рузвельта про підтримку в цьому питанні. В Америці проживала кількамільйонна діаспора поляків. І про це кожний кандидат у президенти добре пам'ятав, скільки це для нього голосів. Підтримував польський уряд і англійський прем'єр Черчіл. Але на словах, бо не хотів погіршувати відносини з Росією, яка сама несла великий тягар війни. Особливо, коли над Англією завивали фаусти, руйнуючи не тільки англійську промисловість, а й житлові квартали, убивали мирних жителів туманного Альбіону. Черчіль уже відчув великий тягар війни для своєї країни. Тому з наївністю слухав вимоги щодо Росії польським прем'єром.

Війна ще не дісталася берегів Америки, тому ті також не все розуміли. Вони зрозуміють усе значно пізніше, коли японські повітряні сили рознесуть у пух і прах їхній Тихоокеанський флот на мисі Пір Харборл.

Головний мотив підтримки польської позиції мав чисто політичний, при тому більш внутрішньополітичний характер, породжений загальною симпатією англо-американської громадськості до Польщі, першої жертви двох тоталітарних агресорів. Як американському, так і британському урядам було абсолютно

однаково, хто володітиме якимсь клаптем української чи білоруської землі у найглухішому кутку Східної Європи — Польща чи більшовицька Росія. Україна для Заходу була провінцією Росії, суто географічним поняттям, про неї, крім сусідів, узагалі у світі ніхто не чув. Зате, крім жменьки комуністів, уся громадськість демократичних країн Заходу відчувала гостру відразу, навіть огиду до Радянського Союзу після його зрадницького пакту з Гітлером, поділу Польщі, розбійницького нападу на Фінляндію, окупації та анексії прибалтійських республік і Бессарабії.

Пізніше, після нападу Німеччини на Росію, багато людей на Заході оцінили це, як заслужену кару більшовикам за їхню цинічну підступність. Вони ще й тому не визнавали цієї анексії, бо вважали, що то був подарунок Гітлера, свого роду нагорода Радянському Союзу за зраду Заходу.

III

Генерал Сікорський летів у літаку, який виділив сам Черчил. Через кілька годин буде розмовляти з московським диктаром Йосипом Сталіним. Поки розглядав довкола густі хмари під ними, робив оцінку останнім подіям у світі, з думки не виходили крупні заголовки англійських газет, у яких навперебій велася дискусія щодо польських питань, на які навіть з досвідом журналісти не могли дати вичерпнутої відповіді. Пан прем'єр-міністр і летить з цією місією, щоб з'ясувати багато питань. Чи вдасться?

В одній із газет писалося:

— Посольство польської республіки звернулося до наркомату закордонних справ СРСР з нотою, в якій указувалося на незаконність призову до Червоної армії польських громадян — українців, білорусів та євреїв зі Східної Польщі, зайнятої Червоною армією у вересні 1939 року. Це суперечить принципам радянсько-польської угоди 30 липня та радянсько-польської військової угоди 14 серпня 1941 року.

В інших газетах надруковано відповідь:

— Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 29 листопада 1939 року усі громадяни західних областей Української та Білоруської РСР, які перебували на території вказаних

областей на 1-2 листопада 1939 року, згідно із законом «Про громадянство Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 19 серпня 1938 року набули громадянство СРСР. Готовність Радянського уряду визнати польськими громадянами осіб польської національності, які проживали до 1-2 листопада 1939 року на вказаній вище території, свідчить про добру волю й поступливість Радянського уряду, але зовсім не може служити підставою для аналогічного визнання польськими громадянами й осіб інших національностей, зокрема української, білоруської та єврейської, оскільки питання про кордони між СРСР та Польщею ще не розв'язане й підлягає розглядові в майбутньому.

Сікорський ехидно усміхнувся подумавши: «Зміна державної належності тієї чи іншої території зовсім не має означати автоматичного переходу усіх її людей в інше громадянство за рабовласницьким принципом — ми вас захопили, тепер ви — наші».

Панові Сікорському тепер і на думку не спадало, що так само його попередники поступили у свій час у 1920 році, зайнявши безпідставно Західно-Українські та Західні Білоруські землі. Коли, згідно з Ризьким договором Рада Амбасадорів віддавала ці землі під протекторат Польщі, то тільки з однією умовою, що на цих землях буде встановлена автономія, про що поляки забули на другий день.

І тепер, коли Сікорському так боляче на душі від цих згадок, як прем'єр-міністрові Польщі, про несправедливість з боку Росії, йому ні на мить не спало на думку про несправедливість у свій час з боку Польщі до Західно-Українських земель. І тепер він добивається справедливості. Якої?

Та враз йому в голову почали звідкілясь ударяти слова:

— Карма! Карма! Карма!

IV

— Пане Сталіне! — говорив Сікорський таким тоном, що дуже не подобався кремлівському керівнику. Але Сталін мусив це припущення від якогось там поляка перебути, бо за ним стоять Англія і Америка, без яких він, відчуває, війну може не виграти. — За тих умов, у яких перебувають наші співвітчизники у вашій країні, до-

брого війська з них не вийде. Становище докорінно потрібно змінити, усіх полонених випустити з таборів і створити для них нормальні людські умови проживання. Сформовані частини негайно треба вивести до Ірану для доведення їх до кращих кондицій. Тільки аж після того вони повернуться і будуть воювати на будь-якому фронті Червоної Армії.

Рядом сидів польський генерал Андерс, котрий двадцять місяців відбув у радянській тюрмі, в даний момент об'їхав багато таборів, тюрем і бачив, у яких умовах живуть полонені поляки.

— Більше половини відібраних поляків не мають навіть взуття, живуть у літніх наметах, без опалення, дуже багато хворих. А здорових і міцних табірне керівництво не відпускає, бо для них є багато роботи, яку нема кому виконувати. Уже сформовані польські частини недоїдають, їм ще не видали усім зброю.

Сталін, грізно блиснувши очима, подивився на Андерса:

— Цього не може бути. Амністія стосувалася усіх, і всіх поляків звільнено!

Сталін лукавив.

— Це відповідає дійсності, — стояв на своєму Андерс, — з таборів першими випустили євреїв, потім українців, а під кінець — фізично слабших поляків. Міцніших затримано, їх звільнено лише частину. Вони розповідають, що там залишилося по кілька сотень, а то й тисяч наших співвітчизників.

Сталін невдоволено засопів у ніс, на обличчі зобразив великий гнів, вуса почали сіпатися, мало хто знав, що він міг бути великим артистом. На адресу адміністрації таборів кинув:

— Таких людей треба притягати до відповідальності! — хоча кілька тижнів тому кричав у трубку:

— Випускати тільки тих, котрі для нас не мають великої цінності. Хай не переводять дармовий хліб.

Це були дуже хворі, з незагоєними ранами, які не могли виконувати важкі роботи в тайзі на лісоповалах.

— У мене є при собі список, котрий містить імена приблизно 4-х тисяч офіцерів, силоміць депортованих, які тепер ще перебувають у в'язницях і трудових таборах. Список цей неповний, — продовжував прем'єр-міністр, — його складено за ре-

зультатами опитувань поляків, випущених з ув'язнення. Вони називали тільки тих, кого в різні часи бачили у камерах чи в таборах. Цих людей через польське підпілля ми шукали у Польщі. Їх там нема. Значить, вони всі тут.

— Та ви що? — заперечив Сталін, — Вони всі кудись повтікали.

— Куди ж вони могли втекти? — не витерпів генерал Андерс.

— Напевно, в Маньчжурію!

Сталін добре пам'ятав, як півтора року тому звернувся Берія, що непогано було б усіх польських офіцерів ліквідувати. Читаючи якісь папери, він стверднув головою. Цього вистачило щоб у квітні-травні 1940 року було розстріляно в Катині біля Харкова кілька десятків тисяч польських офіцерів.

— Я знаю дуже добре, мене інформували офіцери, — почав Андерсон, — котрі вже повернулися навіть з Колими, що там ще є велика кількість офіцерів, багато кого з них названо на ім'я. Я знаю, що групи поляків уже були підготовлені для звільнення та від'їзду, але в останній момент їх затримали. Я маю інформацію, що наші люди перебувають навіть на Новій Землі. Мені відомі назви багатьох таборів, у яких надзвичайно багато поляків затримано, щоб вони працювали і надалі.

— Поляки, котрі опинилися у в'язницях, — вмішався в розмову досі мовчавший Молотов, рятуючи Сталіна, якого обидва генерали заганяли в глухий кут, — і трудових таборах, злочинці, бо вони виступали проти радянської влади.

Правдоподібно, що саме це врятувало їх від страшної смерті, котрі залишилися у таборах військовополонених були розстріляні. Польські генерали ще нічого про це не знали і готові були сьогодні врятувати всіх офіцерів. Андерс навіть, узнавши дещо з радянського способу життя, досі не збагнув, на що здатна комуністична тоталітарна влада.

— Ми не маємо наміру затримувати польських офіцерів, — мовив Сталін, якому вже починала набридати ця зустріч.

— Я не можу зрозуміти, чого уже звільнені з ув'язнення поляки перебувають у таких жакливих умовах бездомності й голодування, в холоді, де багато їх хворіє і навіть умирають. Чи не

можна перевести їх подалі на південь, де, можливо, м'якший клімат? Ми просимо надати нам для цих цілей стомільйонну позику.

— На ваше польське військо вже витрачено 65 мільйонів карбованців, — різко відрізав Молотов.

V

Наступного дня на честь пана Сікорського в Кремлі було дано обід. Але й тут не обійшлося без різних питань і відповідей, хоча Сталін хотів показатися дуже лояльним до пана прем'єр-міністра Польщі і розпочав з ним гру в котика й мишку.

— Товаришу Сталін, — коли було проголошено кілька тостів на честь гостя, — чому з числа довоєнних польських громадян, тобто жителів східної частини Польщі, відпускають із Червоної армії та «трудбатальйонів» до польської армії лише поляків, а українців, білорусів та євреїв утримують. Хіба вони не були польськими громадянами? Адже ваші угоди з німцями на сьогодні скасовані, — бундючно вимовив Сікорський, звернувшись на такого грізного для всього світу Сталіна, щоб показати перед Андерсом, як він може зігнути в баранячий ріг навіть такого громовержця.

— Навіщо вам потрібні білоруси, українці та євреї? Це поляки вам потрібні, вони найкращі солдати.

— Я не маю на увазі окремих людей, їх можна буде обмінювати на поляків, які були радянськими громадянами. Проте я не можу в принципі прийнятися будь-якої думки про те, що польські довоєнні державні кордони можуть бути змінені. Всі польські громадяни в межах передвоєнних кордонів Польщі не перестали бути нашими громадянами.

— Вони брали участь у голосуванні й стали радянськими громадянами, — різко відповів Сталін.

— Вони не робили цього зі своєї волі, — теж різко відповів Андерс.

— Вчора ви сказали, що світ сміятиметься, якщо польська армія піде з Росії. Я мушу відповісти, що світ вибухнув би реготом, якби я погодився дискутувати, — Сікорський підняв вказівний палець угору, пильно дивлячись у вічі Сталіну, — про кордони 1939 року, про визнання фактів, dokonаних вами під час війни.

Фактично ми добре знаємо, на що були схожі оці вибори на землях нашої Східної Польщі.

— Ми не станемо сваритися з-за кордонів, — поблажливо усміхнувся Сталін, хоча в душі весь час переконувався, зокрема з цього часу, що ніколи не віддасть Польщі землі Західних України та Білорусії. Таке рішення прийняв тепер особисто через наївність цього польського панка, який мало що розуміється в політичних питаннях. Так нахабно говорить з ним, Сталіним, який такого нахабства нікому ще не прощав.

— Хіба ви вчора самі не сказали, що Львів — польське місто?

— Так, але за нього вам доведеться сперечатися не з нами, а з українцями.

— Багато українців були і є германофілами, нинішня війна це довела, а тому спершу ми, а потім ви мали з ними багато клопоту, — Сікорський натиснув на болочий мозоль Сталіна, щодо українців, — навіть з тими з-поміж них, що прикидалися комуністами, але під час відступу радянських військ були серед перших, хто стріляв їм у спину.

— Так, але то були не наші, а ваші українці. Разом з вами ми їх знищимо. Ми покінчимо з ними раз і назавжди, — з українцями зі Східної України він уже навів порядок. А проти тих, що залишилися на Волині і в Галичині, був радий вступити у спілку про їх знищення навіть з Сікорським. Але сьогодні мова про інше.

— Для нас, поляків, важливі не українці, а їхня територія, на якій панує польський елемент, що його ви ослабили депортацією двох мільйонів поляків до Росії.

— Нам належить самим установити спільний кордон ще до мирної конференції, щойно польська армія вступить у бій. Не турбуйтеся, ми вас не скривдимо.

Але в душі Сталін уже виробив план, як має покарати цього гоноровитого панка, і не те, що кордони залишаться тими, що їх йому подарував Гітлер, але ще й забере під себе саму Польщу без цього пихатого Сікорського.

На другий день були підписані ніби важливі для Польщі державні документи, а для Радянського Союзу вони нічого не вирішували. Новий план, щодо нової Польщі в голові московських правителів, уже був готовий.

ЛІТО 1944 РОКУ

РЕКРУТИ

І

онце стало собі наполодне і ніби завмерло. Чи задивилось на якусь річ на землі, чи що інде, але стояло на одному і тому ж місці, пекло немилосердно і пекло. Треба було добре придивитися, як навколо нього горів великий вінок, то збільшуючись, то зменшуючись, ніби хтось весь час підкидав у той вогонь дров.

Над зеленими акаціями та вербами ніби тремтіло гаряче повітря. Світлі промені шукали темних тіней на землі, але ті наче кудись повтікали. Єдине, що сонячні промені відшукали, це темні, ніби викувані із бронзи парубочі обличчя, їхні долоні. Вони стояли на майдані перед читальнею чи не вперше в такій урочистій шерензі. Всі у вишитих сорочках, нових штанах, черевиках. Так повелося з їхніх дідів і прадідів. Коли наставала смута в рідному краю, одягали чисті полотняні сорочки і портяниці, міцно підперізувалися окрійками, брали в руки широкі з великими топорищами сокири і ставали в чистому полі на прю зі своїми воріженьками.

— Дорогі майбутні вояки Української Повстанської армії!

Вони стояли з гордо піднятими головами. Так урочисто до них ще ніхто не звертався. Вчора одержали повістки, в яких чорним по білому було написано, що призиваються до Українського війська. З'явилося дев'ятнадцять хлопців, як соколів.

І сьогодні ось тут стоять, вишикувані в шеренгу. Перед їхніми очима оживає сива давнина, минуле і теперішнє. Відгомін історії: життя і боротьби наших пращурів. Знані і незнані давні події, які зберегли село і рідний край від поневолювачів, зберегли красу рідної землі. Дорогі і святкові слова повернули їх у реальність сьогодення.

Ось перед ними станична Галина, яка до цього працювала міжрайонним спецкур'ером служби безпеки окружного проводу ОУН. Коли станичний Полевий за дорученням ОУН пішов до лав

Червоної Армії, її призначили станичною. Поряд з нею стояли керівник оунівського осередку Яблуна і сотник УПА Палій.

Сотня Палія входила до куреня Скуби Карпатського відтинку Української Повстанської армії. Коли в жорстоких і підступних боях з енкаведистами зазнала великих втрат, курінний розформував останки сотні і наказав Палієві йти в низи і набрати нову сотню з числа допризивників.

— Сьогодні ви виявили бажання служити в Українській Повстанській армії! Служити нашій Україні! Це добре! Ви просто, молодці. Я бачу, у вас високий патріотизм служити своєму народові.

Але ви повинні знати, що УПА — це збройна сила українського народу, побудована на засадах всеукраїнства, понадпартійності й обов'язку військової служби для оборони свого народу перед російським наїзником.

Українська Повстанська армія бореться:

— За Українську Самостійну Соборну Державу, за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. За повне визволення українського народу з-під московсько-большевицького ярма без капіталістів і поміщиків, без большевицьких комісарів та енкаведистів.

— За землю для селян без викупу, за вільне господарство, вільне користування продуктами праці.

УПА проти колгоспів, але:

— За велику промисловість, яка була б національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-господарською.

— Участь робітників у керівництві фабриками

— пошану до праці інтелігенції

— Свободу друку, слова, думки, віри і світогляду

— Рівність усіх громадян України незалежно від національності і віросповідання. Ось за що ми воюємо. І якщо у вас котрогось є якийсь сумнів у цьому або ви йдете служити не за велінням своєї совісті а підкоряєтесь чиемусь примусу, добре подумайте перед тим, як йти служити своєму народові. Сьогодні ідіть прощайтеся зі своїми рідними, товаришами, сусідами. Завтра вдосвіта відходимо.

Палій повернувся до сонця, зняв шапку і до схід сонця тричі перехрестився. За ним перехрестилися всі допризивники.

II

Увечері всі рекрути зібралися на подвір'ї у Ватамановичів. Поприходили самі матері, бо батьки вже були мобілізовані на фронт, а також сусіди, дівчата, сестри і молодші брати.

Тільки що почало сутеніти і набувала своїх рис чудова ніч. Крізь крони великих акацій проникали срібні промені повного місяця і падали посеред подвір'я, де стояли накриті столи з наїдками. Від місячного срібла зробилося світло, і рекрути мовби пірнули у те світло, повсідавшись на лавки довкруг столів. Тихо вгорі затремтіли зорі, перемигуючись між собою, особливо, коли побачили, як до них підійшла Василина Ватаманович, мама Ярослав, і поклала руки на голови свого Славка і Василя Угрина, Петрового наймолодшого брата, які сиділи поряд посередині столу:

— Рідненькі мої, синочки! — від таких слів рекрути схилили голови. А довкола, уже дрімавши, проснулися високі акації, кристалі яблуні, груші, вишні та черешні.

— Наші славні орли неньки України. Сьогодні, в цей теплий літній вечір з нашого села, з цього подвір'я, ми виряджаємо вас до бою за волю, за нашу свободу, за вільну Україну.

Але нічна тиша не могла вгамуватися у такий священний час. Ніби відчувши щось особливе в житті села, в Тополівці розпочався жаб'ячий концерт, десь далеко посеред села брехали пси, а в полі не давали спокою цвіркуни. Так думали матері. А вони вітали наступну погоду днину, а до того, що відбувалося на подвір'ї Ватамановичів, куди були звернені погляди усіх жителів села, їм було байдуже.

— Кожна мати змила своєму синочку голівоньку, розчесала кучерики, на знак призову вас до Української Повстанської армії, — продовжувала Василина не звертаючи уваги на те все, що відбувалося довкруг. Її голова була схилена набік, перед очима весь час показувалися, то Іван, який десь воював на фронті, то Семен з Василем, яких совіти давно тримають десь у тюрмі, а тепер благословляє Славка... Вона не плаче, ні! Вона горда, що відправляє рідного сина на праву борню.

— Я дарую кожному із вас образок Матері Божої, щоб вона опікувалася вами, охороняла від ворожої кулі, оберігала і в сту-

жу, і в холод, і коли над вашими головами буде витати лиха година.

Василина замовкла, ніби поринула у глибокий сон від одноманітної бесіди. Але то не так! Після невеликої мовчанки продовжила. Їй багато хотілося сказати, про все, що накопило на душі за цих кілька років. Як хотілося. У грудях аж пекло від тих думок:

— Ви мали б орати нашу святу земельку, сіяти, хлібчик збирати. А ви мусите воювати. Ви мали б поливати нашу святу земельку своїм потом, а йдете поливати її своєю кров'ю.

Раптом зв'язвся прохолоднуватий вітерець, і чи то з жалю, чи через що інше, але почав крутитися довкола кожного призивника, ніби прощався з ними, студив їхні розпашілі тіла від денної спеки. Зверху непокоївся місяць, то піднімався, то зупинявся, пильно роздивляючись, що там коїться на землі.

— Ви йдете, синочки наші, у завзятий лютий бій захищати нашу рідну Україну, боронити нарід свій від лютого ворогасупостата. Щорання буде сходити ясне сонечко, щоночі — славний місяченько.

Місяць почув, що про нього йде мова, вкотре зупинився і глянувши на землю, усміхнувся. Хто не любить, коли про нього мовлять гарне слово. Зірки, зібравшись побіля місяця, ймилися за рученьки і почали довкола танцювати.

— Кожної весни буде кувати біля нас зозулька, а ми будемо її усе питати, чи не бачила вас де, не зустрічала, чи ви ще живі і здорові? Не забувайте, що ваші плуги, ваші сапи, коси чекають на вас. Ми будемо чекати від вас будь-якої вісточки. Лише кілька словечок, що ви живі-здорові.

Рекрути сиділи, понуривши голови. З одного боку, були раді, що йдуть на війну із совітами, захищати рідну землю. Якщо не вони, то хто? Батьків забрали на війну воювати з німцями. Ті, що забрали, самі окупували їхню землю. Ще й ходять по селі, стріляючи у їхніх матерів, братів і сестер, грабують від ранку й до вечора, з іншого — жаль матерів, коханих...

— Ми вас будемо щоденно визирати, з кожного горба високого, з кожної долини глибокої, з кожного луку, з кожного берізка нашої Тополівки. Пам'ятайте! Що кожного з вас дома че-

кає родина, кохана дівчина. Не забувайте, що ми вам усім маємо класти весільні віночки на голови, благословляти вас, ми хочемо дочекатися онуків від вас, бавити продовжувачів нашого роду людського.

Материнське серце завжди неспокійне. Віримо, що приїдете на білих конях і принесете до кожної хати сонце волі золоте.

Дівчата, які теж прийшли провести своїх коханих, затагнули сумної, аж на небі перестали танцювати зірки і всі подивилися вниз:

Уже настав цей вечір розлуки,
Мій милий іде до УПА,
Палкі поцілунки і він подасть руку,
Я трохи весела й сумна.

Місяць теж сумно дивився на це подвір'я.
Весела тому, що до рідного війська
Мій милий іде до УПА,
Не буде вже більше гуляти німота,
Пропаде червона Москва.

Матері похиляли голови. А на очах... а на очах заблистіли сльози...

Сумна я тому, що не вернеться милий —
В могилі він спочива,
Зате я плакати й тужити не буду,
Бо буде Україна вільна.

У відповідь заспівали хлопці:
Завтра в далеку дорогу
Свого коня осідлаю,
Кріса закину на плечі,
Милу свою попрощаю.

Підняли голови, виправили плечі:
Батькові, ненці вклонюся,
Рідних сестер попрощаю,
Шаблю припну я до боку,
Вороного я свого замаю.

Піднялися з місця, ймилися руками за шиї, стали колихатися, то вправо, то вліво:

Вихром помчу я у поле,
Зелене море сколишу,
І незабудку на спогад
Своїй дівчині лишу...

Рекрути почали прощатися. Ніхто не ридав. Лише на устах блистіли сльози. Їх ніхто не бачив, бо місяць накрився темними хмарами, може і він тужив, та не хотів щоб хтось побачив його сльози. Хлопці пірнули у пітьму, матері впали на коліна і довго молилися, дивлячись, як із-за хмар знову показався місяць, лише побляклий, ніби засмучений. Опустили голови і зіроньки ясні, тільки дівчата намагалися триматися в дусі і навздогін заспівали хлопцям:

Там кінь стоїть, гризе уздечку,
Йди, мила, спитай його сама,
Чому на його сіделечку
Повстанця юного нема...

В унісон пісні повернули голови в садки:

А твій повстанець в Чорнім лісі
Лежить в терновому вінку,
Згадай його хоч раз у пісні
І тихий вечір у садку...

Ярослав забіг на хвилюк у сад, де на нього чекала його мила Євгенка. Узяв її руки в свої і поцілував.

— Ну що, моя мила, як тобі, моя лебідко? Ось і настав час нашого прощання. Я йду до УПА.

Євгенка заплакала:

— Я все розумію. Я за те, щоб ти йшов здобувати нашої України волю. Але мені дуже важко з цим зжитися, прийняти це до свого серця, як подумаю про тебе. А тепер так зблизька дивлюся... Мені дуже важко на душі. В мене таке передчуття, що я більше тебе не побачу. Весь час крутиться на умі пісенька, яку тільки що я співала з дівчатами:

Там кінь стоїть, гризе вуздечку,
Йди, мила, спитай його сама,
Чому на його сіделечку
Повстанця юного нема...

Мила Євгенка почала плакати і впала Славкові на груди. Він ніжно гладив по голові.

— Ну чого ти, моя люба, зразу вдаєшся в крайнощі? В мене все буде добре. Я повернусь додому живим і ми відгуляємо весілля! Чуєш? Весілля! В нашій Самостійній, Соборній... Це значить, що ми переможці! А втім?... І задумався...

— Єдине тебе прошу, якщо не вернусь, не залишай самотніми моїх батьків. Допмагай їм, чим зможеш... І знай: я тебе люблю... Чекай на мене... Прощай...

III

Від села до села, луками, які стелилися долинами, тернистими шляхами пробіралися рекрути в Карпати. А їх було немало, біля двох сотень. По дорозі приєднувалися групи і приєднувалися. Попереду йшла досвідчена стежа, яка прибула із сотником. Ночами непомітно йшли і йшли, а днями відпочивали. Через кілька днів прибули на місце розташування основного штабу курінного Скуби. Насамперед постали перед медкомісією на придатність до несення військової служби. Три лікарі у білих халатах присіплюючи придивлялися до молодих юнаків. Усе йшло добре. Нараз Никола Кульчик неправильно назвав малу букву. Йому показали на більшу. Те саме. Тоді — великі букви.

— Дорогий юначе! У вас не все в порядку із зором. Прийдеться вертатися додому і лікувати очі, — мовив уже в літах сивочолий лікар.

— Та я здоровий! Подивіться уважніше. Я можу бігти скільки треба, подивіться на мої руки. Ось, дивіться, які в мене кулачища.

— Ні! Ні! І ще раз ні!

Якраз неподалік проходив сотник Палій, з яким у дорозі уже всі познайомилися.

— Пане, сотнику! Пане, сотнику! — підбіг Никола, — в мене признали короткозорість і відправляють додому. Пане сотнику, заступіться за мене. Я хочу залишитися, я хочу воювати.

— З лікарями ми не вступаємо в суперечку. Якщо так сталося, вертайся додому, дорогий Николе. Вертайся! В тебе ще все попереду.

Той сів на пеньок. В очах закрутилися сльози. Підійшли друзі і співчутливо дивилися на нього.

Від одного зв'язку до іншого провадили Николу кур'єри. В кишені мав документ станичному, який засвідчував, що він не втік, просто не пройшов медогляд.

Наступного дня всіх зарахували до сотні Білого, в якій провадився вишкіл новобранців. Хлопців розділили по четах — одні вчили зразки німецької, інші радянської зброї, треті розбирали і складали навчальні гранати, четверті бігали, стрибали в довжину та висоту, вчили прийоми боротьби. Хлопці так вмигувалися, що вечером ледве доповзали до своїх ліжок прямо на землі, застелених гілками смерек, і грабовим листям.

Свіже карпатське повітря, непогане харчування, фізичні вправи зробили своє. Через кілька тижнів підтяглися, змужніли, в них була помітна відповідна виправка. Самі собі присвоїли псевда. З того дня заборонено було звертатися на прізвище чи на ім'я. Тільки на псевдо.

Недалеко чулася стрілянина. З'єднання вели важкі кровопролитні бої з енкаведистами. Це був один із родів регулярної Червоної Армії. Для придушення народного руху опору були кинуті добірні війська, і то у великій кількості.

Настав той день, коли сотник Білий оголосив новобранцям, що вишкіл закінчено, але у зв'язку з рішенням курінного Скуби, залишають у повстанській армії лише кількох людей, решта нехай самотужки, обминаючи місця, де можуть бути засідки енкаведистів, повертаються додому до особливого розпорядження. Коли знадобляться, їх знайдуть.

Серед тих, кого залишили, був Ярослав Ватаманович, псевдо Богун, і Василя Угрин, псевдо Чумак. Їх направили до сотні Орлика. Тут було трохи інакше, як під час проходження вишколу. Вранці повстанці робили руханку-зарядку. Після руханки прибирали лежанки, вмивалися, потім молилися. Крім «Отчєнашу» і «Богородице Дїво», ще промовляли молитву Мащака:

«Україно, свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітрів кавказьких та шумом карпатських ручаїв, боїв славно-го Завойовника батька Хмеля, тріумфом і гуком гармат революції, радісним гомоном Софійських дзвонів, нехай душа моя в Тобі відродиться, славою Твоєю опроміниться, бо Ти, Прєсвятє, — все

життя моє, бо Ти — все щастя моє. Задзвони мені брязкотом кайданів, скрипінням шибениць. У понурі ранки принеси мені зойки катованих у льохах, і тюрмах і на засланнях. Щоб віра моя була гранітом, щоб зросла завзяттям міць, щоб сміло йшов я в бій, так, як йшли герої за Тебе, Свята, за Твою славу, за Твої святі ідеї, щоб пімстити ганьбу неволі, стоптану честь, глум катів Твоїх, невинну кров помордованих під Базаром, Крутами, геройську смерть Вождя Української Нації, Української Національної Революції — Полковника Євгена Коновальця, Бесарабової, Головінського, Голояда, славною смерть Данилишина і Біласа та тисячі незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком погребані. Спали вогнем животворним в серці моєму кволість, нехай не знаю я, що то вагання. Скріпи мій дух, загартуй волю, в серці замешкай моєму.

В тюрмах і в тяжких хвилинах нелегального життя зрости мене до ясних чинів. Для Тебе в чинах тих хай знайду смерть, солодку смерть у муках за Тебе, і хай розплинуса в Тобі та вічно житиму в Тобі, Відвічна Україно, Свята, Могутня і Соборна».

Через кілька днів рекрути прийняли присягу. Всіх вишикували в шеренгу. Недалеко перед ними стояв стіл. На столі лежало Євангеліє. Збоку стола стояв священник. В УПА були свої священники. З другого — сотник Орлик тримав синьо-жовтий прапор.

Усі вклякли і почали «Отче Наш...», потім «Богородице Діво...» Після цього один із хорунжих читав присягу. Всі за ним повторювали:

— Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед великим Народом Українським, перед Святою землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Десь далеко внизу заскреготали кулемети, чулися вибухи гранат. А тут повільно шуміли високі смереки та ялиці. Їхній шум ніби відтворював шум Дніпрових порогів. У кожного від захвату гупало серце. Ярославом аж почало трясти, так міцно тримав у руках автомат. На хвильку здалося, що він біжить за червонопононниками, як звір, і гонить їх звідси, з рідної землі: «Чого ви тут? Ми в себе дома! Не заважайте нам творити Українську Собор-

ну...», і тут Василь Угрин штовхнув його в бік. Він ніби пробудився і голосно повторював слова, почуті від хорунжого:

— Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху й остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то нехай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спадє на мене зневага українського народу!

Клянемось! Клянемось! Клянемось!..., котилося верхами й полонинами.

Після цього кожний вояк підходив до отця, який тримав у руках хрест, цілував його тричі хрестячись, потім вклякав перед столом, клав руку на Євангелію і промовляв: «Здобуду Українську Державу або згину в боротьбі за неї!». Підходив до сотника, який стояв приспустивши синьо-жовтий прапор, знову вклякав на одне коліно, і цілував державну святиню. Потім ставав на місце.

Довго стояв сотник Орлик і міряв усіх вояків своїм орлиним поглядом:

— Дорогі воїни Української Повстанської Армії! Щиро здоровлю вас із прийняттям присяги. Вона буде вас кріпити, гартувати, додавати сили в боях. Від сьогодні ви взяли великий і почесний обов'язок перед Українським народом, перед Революційною Організацією Українських Націоналістів.

Слава Україні!

Героям Слава!

— Слава, слава, слава!.. — ще довго відлунювало в горах, потім попливло все вище і вище, аж до полонин.

ЗИМА 1922 РОКУ

СІЛЬСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ

I

ісля свят у першу п'ятницю Петро з Настунею понесли на заповіді і заявити про своє весілля до отця додому. З собою мали курку і калач. Три рази до весілля отець по неділях чи святах оголошував оповіді, що такі то і такі молоді люди виявили бажання одружитися. Шлюб буде тоді-то і тоді. Якщо хтось із парохіян мав якісь зауваги до молодих, то повинен їх об'явити у церкві.

— Та які там зауваги, кумо? — Йшла повільно із церкви стара Семковичка, яка була старшою сестрицею у церкві. Тож ішла поволі зі стиснутими вустами, говорила поштиво, як і належить багачці. Танасій Гришук приходився їй племінником.

Поряд ступала її, так би сказати подруга ще з дитинства. Вже не молода, але ще й не стара Євдокія Станичиха. Вони жили з чоловіком удвох. Бог не дав дітей. Довго про це мріяли, але потім змирилися.

Третьою, можна сказати пристала, Катря Чеботарка. Її трохи поважали в селі, бо зять уже роками працював писарем у гміні. Поскільки його вважали освіченим на всеньке село, та й трохи розумним, то і все сімейство Чеботарів вважали таким. Сама Катря трохи недочувала і до церкви ходила зрідка. Все слабувала. Мала роматуз, тому все сиділа скраю на печі, на опецку, де було найгарячіше. І літом і зимою. Перев'язувала собі всі суглоби. Перший раз перев'язувала ганчір'ям пальці в ногах, потім котики, далі коліна... пальці в руках, зап'ястя, лікті, плече одне, потім друге, шию і наостанок голову. Все це робила акуратно, поволі з великою насолодою. Як починала зранку, так майже до полудня. Трохи відпочивала, потім починала наново, аби не було застою крові, розтирала замотані місця. Це була її основна робота. При цьому інколи дуже охала, йойкала, особливо коли мінялася погода.

— Таже ви кумо мали би знати, бо живете не на полі, що село мовби запалив. Як це, та як це. Як ці Угрини, вибачте старці, дозволили собі таке? Свататися до багачів?

Коли говорила Семковичка, то з її боку пристала Катря напружуючи слух, а коли заговорила Доця, то Катря вже забігла з її боку. І так весь час перебігала то з одного боку, то з другого.

— Га? Доцю! Що ви сказали?

Та скривилася і промовчала.

— Я говорила з Танасієм про це. Кумко! — і стара Семковичка поозиралася довкруг, — Танасій увесь горить зі злості, він цього не хоче, але Настуню дуже любить і не хоче їй заперечувати. А взагалі то, Петруньо дуже файний хлопець. Танасій при зговорах настояв на своєму, аби прийняти зятя до себе, хоче його переробити на своє. Якщо Петро розумний і податливий, то тут я не бачу великої біди. А люди? Людям що? Аби помахати язиками.

— Ви знаєте і я цієї, ви файно сказали! — трохи що не вигукнула Катря Чеботарка

Семковичка і Станичиха зупинилися і пильно подивилися на Катрю подумавши в один голос — «говорить що недочуває, ади як усе вчула».

— То на людей нема чого дивитися. Люди є собі люди. Як буде недобре будуть носити в роті, а як добре, то будуть мовчати і завидувати.

II

У середу після Йордану на подвір'ї Танасія Грищука почалася підготовка до весілля. Зранку прийшли різники. Вибрали найбільшу свиню, зарізали. Потім розділили окремо — на солонину, солонину з очеревиною, м'ясо і кістки з м'ясом.. Зарізали ще кілька курей і когутів.

Жінки готувалися до випічки весільних калачів. Розчинили у воді, дріжджі, борошно, трохи додали молока. Все це до ранку підкисало. Ранком замісили, додали ще масла, кілька яєць, цукру до смаку, солі, кориці, олії і вже замішували борошном, поки тісто не стало густуватим. Ще трохи підкисло, виробили у форми. Зверху виробили всякі кучері, помастили яйцями. Потім у піч — і калачі готові.

У Василя Угриня теж на подвір'ї ішов здвиг. Тільки у Василя не було великої свині. Перед самими святами свиня захворіла. Василь з Марією забігали біля неї, забігали, і молока давали пити, і свяченою водою кропили, шутку палили, але свиня здохла. Марія аж голосила, як за покійником. Уже йшлося до весілля, і на тобі. Довелося різати маленького бичка. Його обсмалили, помили, як свиню, теж розділили на м'ясо і кістки.

Зранку у четвер прийшла кухарка і з Параскою, та ще з кількома сусідськими жінками наклали м'яса з кістками в горшки, додали солі до смаку, спеції, розпалили у печі і засунули горшки в піч, замастивши притулу. Це називалося, що замастили піч.

III

Після обіду весілля почалося з вінка. Те, до чого так довго йшло, стало збуватися. Ще кілька днів — і появиться нова молода сім'я. І Петро, і Настуня вже не могли дочекатися того дня. Тому настанню цього дня дуже раділи і збиралися йти просити до сусідів та рідні до вінка.

Вже до обіду Настуня одягнула вишивану сорочку, горботку, підперезалася окрійкою. Спереду кінці горботки загнула і засунула під окрійку. Ззаду горботку підігнула. Так, що довкола було видно сорочку, низом вишиту вузьким візерунком. На голову поклала віночок з квітів. Оскільки надворі була зимова пора, то одягнулася у кожух. По плечах були розкинуті довгі, аж нижче спини, різнокольорові стрічки. На ногах сап'янові червоні чобітки.

Збирався і Петро. Одягнувся у вишивану сорочку, портіниці, чоботи. Сорочка звисала майже до колін. У поясі підперезався новою окрійкою, кінці якої звисали аж до колін. Зверху кожух. На голові шапка-баранячка.

Дорогою зі всіма молоді віталися: «Славайсу Христу!». Заходячи в хату, теж віталися, а потім просили: «Просили тато, мама і я прощу, як ваша ласка, до мене до вінка».

Надвечір там і там поставили на стіл по два великі весільні калачі, збоку менший. Петро вніс до хати невелику ялинку, яку звали деревцем, зверху перев'язану малиною стрічкою, внизу загострену, і заткав у менший калач.

Петрова мама дала йому калач, зав'язаний у хустину. Дружбами Петро собі взяв своїх близьких товаришів — Николу Батамановича, Василя Сливчука і Михайла Марковського. Никола, як найстарший серед них, був за старшого дружбу.

Никола взяв друге деревце, вверху теж перев'язане малиною стрічкою, а Василь узяв уже заготовлену велику гілля акації, зверху перев'язану ганчіркою, і пішли до молодії, дорогою співаючи.

До вінка почали сходитися сусіди, близькі, родичі, яких удень просили молоді. З собою несли хто що: курку, або миску білого чи кукурудзяного борошна, чи миску домашнього сиру. Все це віддавали мамі примовляючи: «Добрий вечір, Танасійхо, у вашій хатині, щастя, доброї долі бажаємо вам і вашій дитині. Бажаєм щасливо весілля відгуляти і онуків дочекати, файне здоров'ячко мати, аби ще у правнуків на весіллі погуляти!»

Невдовзі почули на воротах спів:

— Йой! Жінки! Молодий прийшов із деревцем. Молодий прийшов!... — заметушилися в хаті.

До хати увійшов дружба з акаційовим деревцем, перев'язаним ганчіркою.

— Куди преш, як німий до суду, ану зупинись, куди? — підняла руку, щоб вхопити галузку сусіда Доця Тофанова.

— Де молода? Де молода? Нехай вручу їй деревце, — на повному серйозі мовив Никола, як старший дружба.

— Яке деревце? — кинулися жінки.

— Хіба це деревце? Як тобі не соромно?

— Настуню! Це що за молодий? Де ти його знайшла?

— Та він навіть не знайшов порядного деревця.

— Напевно, Настуню, молодий тебе не любить!

— Йой, людоньки! Та як він не соромиться йти з таким деревцем?

Зайшла сіпанина. Жінки старалися вхопити акаційову галузку, але Никола не піддавався.

За столом сиділа Настуня зі своїми дружками, близькими подругами — Катериною Сливчук, Ганною Волошин, Марусею Сиродюковою. Вони дивилися на це все і реготали від душі.

Нарешті жінкам вдалося вирвати з Николиної руки акаціюву галузку. Поламали її, ганчірку пірвали на шматки. Все.

— Ходімо жінки, — скомандувала Доця Тофанова, — шукати для нашої молодії кращого деревця!

Але тут до хати увійшов Петро з деревцем у руках, перев'язаним малиною стрічкою. Молодий поцілувався з Настуниним татом, мамою і вручив їм калач. Потім поцілувався з Настунею і вручив їй деревце. Настуня передала деревце старшому дружбі, той заткав його у менший калач на столі, який стояв поряд із двома великими весільними калачами. Настуня, як молода, запросила молодого і друзів сідати поруч неї за столом під деревцем. Танасій з Параскою почали їх пригощати. Поставили на стіл кілька тарелів із домашнім сиром. Зверху було посипано дрібно покришеною соломкою солонину. Рядом поставили нарізаний хліб і кілька шматків калача, пляшку вишнику. Дружки почіпляли дружбам до кожухів весільні букети. Молода почепила букет молодому. Віддала дружбам виготовлені заделегідь квітки, кетяги червоної калини для завітчання деревця у молодого. В окрему хустину мама молодії дала червоні нитки, листя зеленого барвінку, розмітку, пучок повісма, з'гарди, п'ять малесеньких зубочків часнику і випровадили додому.

Жінки розмастили піч, повитягали горшки, виляли у невеликі цебрики для страв, і відділили кістки від м'яса, м'ясо подрібно, розклали по тарелях і залляли юшкою. Вже є холодець. Поскладали у навмисне підготовленому приміщенні на полиці, щоб застиг. Таке приміщення завжди підготовляли на весілля, і звалось воно коморою. Там складали хліб, калачі, домашній сир, солонину, м'ясо та інші продукти. З декотрих там-таки готували страви. Тримали вишник і горілку. Навіть на час весілля призначався хтось з рідних чи близьких — комірником. Видавав продукти.

Після того, як молодий із друзями пішли, мама молодії поставила на лаву за столом подушку під деревцем, на яку сіла весільна матка. Танасій з Параскою взяли за весільну матку доньку Парасчиної сестри — Ганну.

Ганна запросила до помічі кількох молодих жіночок:

Усі почали співати готовлячи весільний вінок молодій:

Ой, співали горобчики,
Ой, співали пташки, —
Весілля ся починає,
Дай вам, Боже, щастя!

Матка взяла пучок конопляного повісма, скрутила його, одно-
часно другі жінки обірвали з гілок барвінку зелененькі листочки:

Трійця по церкві ходить,
Спаса за ручку водить.
Пречиста Діво, Мати,
Просимо тя до хати
Віночок завивати починати.

Ганна дала вуйкови Танасієві три листочки хрещатого барвін-
ку, він поставив їх на пучок повісма і три рази обмотав червоною
ниткою.

Жінки заспівали іншої:

Дайте, таточку, голку
Ще й ниточку шовку
Хрещатий барвіночок
Зачинати віночок.

Дайте, мамочко, голку
Ще й ниточку шовку
Хрещатий барвіночок
Зачинати віночок.

Мама теж перев'язала три листочки хрещатого барвінку до
пучка повісма червоною ниткою. Далі вінок увивала матка. Вінок
з барвінку мав бути довкола голови.

Тут треба пояснити, що в нашому народному весіллі вінок віді-
грає ту ж роль, яку в інших народів відіграє біле покривало: фата у
росіян, вельон у поляків. Це покривало повинно було охороняти мо-
лоду від «поганого ока», а також символізувало чистоту і невинність
молодої. В нас цю роль виконував вінок з хрещатим барвінком.

Молода сиділа весь час за столом, бо матка час від часу при-
міряла вінок до голови. Жінки вили ще чотири квітки з барвін-
ку. Три ставили на голову молодой, а четверту — за образ Матері
Божої. Поки матка увивала вінок, тато зняв із деревця малинову

стрічку і нею весільна матка обмотала вінок і поставила на гарно вбраний таріль. Три квітки теж поставили на таріль рядом із вінком. Таріль поставили на калачі. Жінки заспівали:

У моїм ставочку	Як будеш Настуню
Пливуть каченята,	До шлюбу ставати,
Файний той віночок	Буде із барвіночка
Що плетуть дівчата.	Листя опадати.

Поки увивали вінок, Параска роздала паперові квітки рідним і близьким. У Танасія і Параски найбільші і найкращі квітки однакового кольору.

А жінки невгавають:

У щасливу годиночку	Ой випало із горішка зеренце,
В'яже тато, бай, квіточку,	Зачинайте, тату, увивати деревце.
У щасливу годиночку	Ой випало із горішка зеренце,
В'яже мама, бай, квіточку.	Зачинайте, мамо, увивати деревце.

Тато з мамою прив'язали квіти рядом на одній із верхніх гілок. Так приспівують усі рідні. Як трохи прикрасили деревце, посідали вечеряти. Після розійшлися.

Як тільки прийшов молодий із друзями від молодії, жінки взяли увивати вінок, який на другий день причіплюють збоку до шапки. Жінки заспівали:

Сідай, молоденький, сідай на стілець
Та й розчеши голівоньку під вінець.

Ой, перший раз, молоденький, перший раз
Поклонися татови й мамці хоч цей раз.

Петро тричі вклонявся своїм татові і мамі. Закінчивши, жінки посідали за весільний стіл. Їм теж поставили на стіл кілька тарелів з домашнім сиром, зверху покриті сиром солонина. Нарізаний хліб і кілька шматків калача, пляшку вишнику. Жінки повечеряли й порозходилися.

IV

На другий день, у п'ятницю перед обідом, знову зійшлися ті ж жінки і принесли з собою по курці. Все це віддавали мамі молодії. Потім одягали молоду. Таке саме відбувалося і в молодого.

Молода одяглася у вишиту сорочку з червоними вишитими рукавами, горботку, впerezалася в окрійку. Сорочка була біла-біла, низом із вибитими цирками. Настуня сиділа на лавці. Головне було убрати голову. Для цього жінки зі стрічок різних кольорів виготовили беріг (форму невеликої каблучки). Використовували стрічки — прості, рисовані і кривульки. Щоб беріг був міцним, його обмотували кількома шарами стрічок. Усе з'єднувалося приколками. Коли беріг був готовий, спеціально уклали на голові коси. Її то шарпали за коси, то укріплювали приколками. Настуня сиділа тихо і все терпіла.

Жіночки затагли весільних пісень:

Вийди, вийди, моя мамко, з комори
Та постели веріточку під ноги
Сідай, сідай, молоденька, на стілець
Та розчеши русу косу під вінець...

Беріг поклали на голову, вище чола і зав'язали кінці на потилиці. Ззаду беріга закріпили так само гердан. Тато з мамою узяли калач, на якому ще звечора лежав виготовлений позолочений вінок, три рази доторкнулися молодій до голови, узяли на руки білу хустину і через неї взяли вінок і знову тричі торкнулися до голови молодої. За третім разом поклали вінок на голову. Матка приколками прикріпила вінок до волосся, щоб він не падав. Настуня із хусткою на руці поцілувалася із татом, мамою, всією родиною та з жінками, які прийшли до вінка.

За народним звичаєм до вінка прикріпили в чотирьох місцях згардочки, із зображенням Матері Божої (символізувало покровительство Матері Божої), червоні китички (непорочність, любов), і невеликі зубки часнику (оберігали від злих духів). Дві квітки виготовлені звечора із барвінку, прикріпили спереду біля вух, третю ззаду в місці з'єднання беріга і гердана. До них теж прикріпили по згардочці, китичці і по зубкові часнику.

А жіночки вже виводили іншої:

Поза воротами тече бистрая вода	Ой, куди ти, молоденька ходила,
З крутими кладочками,	Що так твоя голівонька зацвила?
Ой, ішла туди молоденька	— Ой, ходила я у вишневий сад,
Зі своїми дружечками.	Та й на мою голівоньку цвіт упав.

Потім нарізали різнокольорових стрічок довжиною, щоб сягали від голови аж до спини. Ці стрічки пришили в рядок до ширшої стрічки. Ширшу стрічку прикріпили навколо голови і зав'язали вверху за задньою частиною беріга. Це кріплення теж прикривалося барвінковим вінком. Стрічки розсипалися по плечах. Наостанку ззаду до косів прикріпили три стоячі квітки із білих штучних вусів.

На шию Настуні почали класти багато різнокольорових намистин — білі під шию, за ними червоні, багрові, зелені. По білих намистинах зверху кріпився гердан.

Надворі за цей час набрали бочку води. Молода вийшла надвір і до бочки. Подивитися, як виглядає, колись дзеркал не було. За народним звичаєм, як тільки молода піднялася з лавки, на її місце почергово сідали сестри, брати, дружки, щоб швидше одружитися.

На неї з бочки дивилася вродлива молода, вбрана по-весільному. Настуня радісно засміялася, нарешті одружується. Тут же побігла до стайні і до корівок:

— Мої милі ласунки! Чи пізнаєте мене? Чи файна я?

За цей час у хаті біля стола поставили сніп жита. Настуня вклякнула на сніп, схилилася руками на стіл, поклала голову на руки. За народним звичаєм в такий спосіб прощалася з дівотцвом. Жінки завели тужливо. Молода заплакала:

Ой перший раз, молоденька, перший раз
Поклонися своїй мамці іще раз,
Ой, як довго твоя мамка чекала,
Нім ся твого поклоночку діждала.

Настуня піднялася з колін і тричі всім вклонилася. Жінки продовжували співати:

Ой дай, Боже, в добрий час,
Як у людей, так і в нас.
У щасливу годину
Виряджаєм молоду.

Молода з дружками пішла в село просити на весілля.

Майже так само проходило покладання вінка у молодого. Лише, як виряджали із хати, жіночки співали, плещучи в долоні:

Ой на горі, на горі дощик паде,
А тато з мамою вінок кладе.
Найстарша сестричка поправляє
І в село виряджає.

Після того, як вирядили молодих у село, жінок запросили за стіл пообідати. Знову на столи подали домашній сир із дрібно накришеною соломкою солониною. Нарізаний хліб, кілька шматків калача, і склянку вишнику. Після обіду жінки готовили весільні страви.

Перший раз Настуня і Петро пішли просити на весілля отця. Так годилося. По дорозі ні з ким не віталися. Дружби нікого не вгощали калачем. До отця з молодими ще йшли сестри чи невістки. Несли отцеві калачі, курку. У отця тільки просить на весілля молода чи молодий: «Прошу вас, отче, на Боже благословіння і до мене на весілля...».

Йдучи від отця, уже з усіма віталися, дружби вгощали шматочком калача. На весілля просили старша дружка чи старший дружба: «Просили тато, мама, і я прошу, як ваша ласка, до мене на весілля». Настуня несла у лівій руці конопляне повісмо, загорнуте в хустку, у правій — білу хустину, через яку з усіма цілувалася. Не можна було в цей день торкатися її руки, хіба лише через хустку. При зустрічі на вулиці чи в хаті з кожним бралася за руку, разом дві затиснуті руки підносилися до рівня голови, обоє нахилилися одне до одного, молода цілувала в руку, а той теж цілував її в руку, потім обоє в губи і знову в руку. Так само молодий.

Никола і Катерина, як старші дружба і дружка несли, під пахвою калач і кожному зустрічному, чи в хаті, відкраювали шматочок. Оскільки білий хліб був ласощами, його їли по крихті. Для запасу, калачі несли й інші дружби та дружки.

Настуні наказали дома так просити на весілля, щоб не зустрітися з Петром. А якщо таке станеться, то треба помінятися хустками, що на руках.

За звичаєм, молода мала просити на весілля родину молодого, а молодий — родину молодії. Оскільки така церемонія непроста, намагалися це робити уже під кінець.

Все ж таки довелося молодому просити на весілля у молодії. Молодий із друзями зайшов на подвір'я до молодії, але до хати

зайти не змогли. На порозі сиділа перебрана «молода», бавлячи на руках дитину. «Молода» не пускала до хати, сварилася, як це Петро посмів одружуватися, коли в неї від нього на руках дитина. Дружби захищали молодого, доводячи, що це неправда. З хати лунали сором'язливі жарти жіночок. Усе супроводжувалося сміхом. Але настав час і це все припинилося.

Молодий з друзбами зайшов до хати. Никола просив: «Просили тато, мама, молодий і я вас прошу, як ваша ласка, до нас на весілля». Петро вручив Танасієві калач, поцілувалися. Потім поцілувався з усіма присутніми.

Молодого з друзбами запросили за весільний стіл. Як тільки сіли, до молодого підбігла кухарка і принесла кварту води. Адже молодий находився селом, втомився і хоче напиться свіжої води. Кварта накрита тарілочкою ще й перевернута догори дном, та й до того в решеті. Треба було взяти кварту з решета так, щоб не вилялося жодної краплі води. Це мало засвідчити, чи молодий проворний. Петро узяв за тарілку, підніс і раптово перевернув, притримуючи тарілочку. Напився води. За це кухарці заплатив грішми.

Жарти і сміх продовжувалися. Гостям замість вилок дали курячі ноги, тістечка були вирізані зі столового буряка і картоплі. У пляшку замість горілки налили борщу. Все це супроводжувалося жартами і сміхом. Поки гості вгощалися, жіночки-жартівниці викрали калач молодого, натомість поклали чорний хліб. За звичаєм, після гостин старший дружба вгощає всіх присутніх калачем. Старший дружба розвив хустину, а там чорний хліб. Почали сміятися, що молодий навіть не має білого калача. Бачачи глузливі насмішки жартівниць, старший дружба взяв калач у іншого дружки і всіх угостив. Нарешті молодий попрощався і пішов далі просити на весілля. Таке ж відбувалося із молодого у родині молодого.

Весілля продовжується заводинами, які розпочинаються надвечір. Це танці для молоді — забава. Тому надвечір прийшли музиканти і заграли на воротах. До них вийшли Танасій і Параска, вручили кілька монет і запросили до хати. У хаті музиканти перший раз заграли танець для тата і мами. За тим для братів,

сестер, близьких родичів. Після цього музикантам дали вечеряти. Домашній сир з накришеною солониною, нарізаний хліб і кілька шматків калача. Танасій поставив на стіл пляшку з горілкою.

Заводини розпочала молода з друзками. Після кількох танців запросила дівчат до хати увити деревце. Жінки прив'язали лише кілька квіток, а деревце мало потопати у квітах.

Першою зайшла до хати молода з друзками і сіла під деревце на подушку. Навколо дружки і дівчата. Параска виклала на стіл виготовлені зазделегідь квіти, кетяги червоної калини, різнокольорове пір'я. Дівчата розправляли деякі квіти, чіпали до них кетяги червоної калини і пір'я співаючи:

Ой летіли білі гуси по горі,
Погубили біле пір'я по столі.
А ви, дівчаточка, збирайте
Файно деревце ввивайте.

Дівчата прив'язували квітки до деревця і далі співали. Потім встали, взялися руками за гілочки деревця:

Ой таточку-серце, відкупи деревце,
А ми його увивали та й золотом покривали.
Ой мамочко-серце, відкупи деревце,
А ми його увивали та й золотом покривали.

Після цього дівчат пригостили, знову ж таки домашнім сиром із накришеною солониною, хлібом, кількома шматками калача і пляшкою вишнику. Але дівчата не пили. Довго за столом не сиділи, бо їм усім хотілося танцювати.

Так само проходили заводини у молодого.

Невдовзі Настуня почала запрошувати хлопців, щоб понесли сорочку до молодого, в якій він на другий день мав іти до шлюбу і там присягати перед нею. Настуня запрошувала не всіх хлопців, а тільки тих, котрі протягом дівочтва брали її танцювати, віддавали їй честь у той чи інший спосіб. Запросила своїх братів: рідних, двоюрідних, троюрідних, сусідів з таким розрахунком, щоб частина хлопців залишилася танцювати з дівчатами, адже заводини продовжувалися.

Сорочку Настуня вишивала зазделегідь разом із мамою. У хаті мама вже кладе сорочку у тайстру, кидає кілька колосків і

кілька монет. Запрошених хлопців посадили за стіл і тато пригощав. Знову подали ті самі страви і пляшку вишнику. Після гостин молодший брат Настуні Василь узяв тайстру на плечі, вийшов на двір, а за ним хлопці, співаючи:

Ой вишивана сорочка,	Молода князя кохала,
Вишивана сорочка, богацькая дочка,	Сорочку йому вишивала
Шовчиком вишивала,	Червоними ниточками,
Князиви передала.	Дрібненькими квіточками.

Хлопцям підігрували музиканти. По дорозі співали українських народних пісень сивої давнини. Прийшли до молодого і стали перед порогом, співаючи:

Ой стояла молода	Ой на тобі, мій миленький
На білім пісочку	Сорочечку білу,
Та й просила молодого	Що би-с її шанував
На білу сорочку.	Лишень про неділю.

Молодий запросив гостей до хати. Брат молоді — Василь передав йому тайстру. Петро розв'язав, витягнув сорочку і показав усім. Від нього все забрала мама. В цей час жіночки-жартівниці з помежи себе витягнули стару сорочку з дірками, вимащену у болоті, китиці зроблені з моркви. З цією сорочкою почали танцювати і сміятися: «Яка це бідна молода, що передала своєму князиви таку брудну і полатану сорочку. Як це їхній князь має іти до шлюбу в такій сорочці?» Хлопці кинулися відібрати ту сорочку. Ті не давали. Почалася сіпанина. Все це супроводжувалося жартами і сміхом. Після цього гості стали у коло і вдарили гопака. Тато Петрів і мама запросили хлопців за стіл. Насамперед під деревце сів брат молоді, за ним близькі родичі, старші хлопці і молодий з друзями. Їм також поставили на стіл кілька тарелів із домашнім сиром. Зверху було покришено солонину. Подали нарізаний хліб, кілька шматків калача і пляшку горілки. Довго за столом не сиділи. Мама Петрова повернула тайстру, і гості повиходили з хати співаючи:

Ой чук, баранчук, шабля на клиночку,
Дістали ми сто червоних за одну сорочку.
Ой най би то за сорочку, а то за дурницю,
Дістали ми сто червоних, півтора дійниці.

Молодь забавлялася до вечора.

Вранці, це вже на третій день весілля, дружки з друзбами ходили по селі і просили хлопців прийти і провести молоду і молодого до шлюбу. Мама молодої приготувала все необхідне до церкви. В першу чергу полотно для перев'язування молодої. Настуня цілу ніч спала навсидячки. Вінок не можна здіяти з голови. Із-за того дружкам прийшлося поправляти на ній прикраси.

Коли зійшлися хлопці, почали формувати колону, яка мала йти до шлюбу. Насамперед стала Настуня з дружками. За нею музиканти, за ними хлопці, ймившись руками за шиї, за ними гості, родичі, сусіди. Хлопці заспівали:

Перший раз молоденька, перший раз
Поклонися своїй мамі хоч сто раз,
Бо вони вже довгі літа чекали,
Нім си твого поклону діждали.

Настуня вже вкотре за ці дні поклонила у пояс батькам. За давнім звичаєм молода чи молодий в такий спосіб виражають свою подяку батькам, за те що їх народили виховали і до одруження призвели.

Ой ми до церкви йдемо,	Ой ми до церкви йдемо,
Молоду ведемо,	Молоду ведемо
Червона, як калина,	З фajnими дружечками,
Солодка, як малина.	З чорнобривими парубками.

Молоді жили на одному куті. Тож і зійшлися на перехресті. Петро взяв за руку Настуню, поцілувалися, дружби взяли дружок за руки і далі пішли разом до церкви. У церкві молодята, дивлячись одне на одного, поставили руки на Святе Євангеліє і склали присягу одне одному, що будуть виконувати послух подружній і випросили в Бога в цьому допомогу аж до смерті. Отець Юліан перев'язав Настуню білим полотном, що було символом чистоти і невинності молодого подружжя.

Ще у п'ятницю, коли вирядили в село молоду із дружками, жінки почали готувати весільні страви. Всіма справами завідувала наймлена кухарка. Їй за це платили. Одні жінки різали курей. Потім їх потрошили, тушки мили у кількох водах, розрізували і

складали у горшки. Кухарка заляля водою. Додала спеції: кілька ложок солі до смаку, кілька цибулин, кілька зерен перцю.

Інші готували начинку, майже головну страву на весіллі. На кожний 10-літровий горшок кухарка засмажила двісті грамів цибулі, додала стакан цукру, 0,5 чайної ложечки соди, кінчик чайної ложки меленого перцю, літр олії, дві столові ложки солі, дві-три ложки смальцю зі шкварками. Жінки усе це перетирали руками з кукурудзяним борошном дрібного помолу. Кухарка заляля вмістиме шістьма літрами кип'яченого молока і вимішувала до рідкуватої маси. Густоту регулювала борошном. Мірилом готовності була поставлена по середині ложка, не повинна падати. Тоді горшки засували в піч.

Треті чистили і кришили соломкою цукрові та столові буряки. Поки кришили буряки, кухарка у великий горшок вкинула дві столові ложки солі. Горшки всі були майже десятилітровими. Жінки соломку із цукрового буряка теж перетерли із сіллю і вкинули в горшок. Заляля водою. Куштували, чи не треба ще кидати солі. Туди ж вкинули свинячу кістку, шматок солонини. Окремо нарізали соломкою столовий буряк. Просмажили і додали 2 ложки оцту. Все скидали в другий горшок. Додали трохи води. Окремо у невеликий горшок насипали перебраних фасуль. Теж заляля водою.

Для тих, хто завивав голубці, кухарка до кукурудзяного борошна додала кілька зажарених цибулин і кілька стаканів смальцю. Усе це перетерла. Ледь-ледь додала окропу. І вже тоді жінки завивали суміш у листки із квашеної капусти. Завивані голубці укладали в горшки. Все це стояло наготові до після обіду.

VI

Після обіду почали сходитися гості. Весілля відбувалося, як завжди. Перед тим, як мали сходитися гості, кухарка із жінками порозкладали на столах домашній сир, зверху прикритий порізаною солониною, і студенець. Порізаний на шматки хліб. Де-не-де по пляшці вишнику та горілки.

Перекусивши, гості веселилися, співали. А як заграли музики, майже всі пішли танцювати. І так аж до опівночі. Коли ще

гості сиділи за столами, кухарка із жінками напалила в печі і засунули туди всі приготовлені зі стравами горшки.

Опівночі гості почали частувати молоду. Насамперед частували тато з мамою, сестри і брати. До молодого підійшли його товариші-дружби і майже разом до кинутих грошей мовили:

Дорогий наш товаришу і вірний друже, бажаємо тобі, щоб до тебе завжди була прихильною фортуна. Якщо тобі у всьому буде фортуни, то й нам біля тебе буде добре.

В цей час кухарка розмастила піч. Повитягали горшки. Цукрові бурячки висипали у цебер, додали фасуль. Те м'ясо, що було біля кісток, відділили, солонину розтерли, і разом зі столовими бурячками розмішали у цебрі.

Коли гості після частування розсілися за столами, почали роздавати миски із начінкою, зверху із курячим м'ясом і поллятим курячим бульйоном. Поряд ставили миски із борщем. Під кінець роздали голубці. Після вечері хто пішов додому, а решта танцювали.

Удосвіта приїхали бояри від молодого, забрали молоду. З приданого не брали нічого, бо Петро йшов у зяті. З ними поїхали і свашки, які мали розібрати молоду. Там запросили свашок за столи.

— Ти чого, Доцю, не їсиш студенець? Такий добрий, ану покуштуй, — припрошувала свою сусіду Василиха Марковська.

— Я уже пробувала.

— Та й що?

— Не люблю яловичий. Узяла ложку, а то попала шкірка з теляти, як поповзло по язичі, то трохи що не вернула. Агій! — і сплюнула під стіл.

— Е-е-е, я люблю яловичий. Це здорово на шлунок.

— Ну то й їж, як любиш, чого ти до мене причепилася?

— О-о-о-о! Нема права й слова сказати...

Свашки розібрали молоду, посиділи, трохи підвипили і, дорогою йдучи, співали:

Ой, у свата нова хата,
За хатов берега,
Ми до свата прийшли п'яні,
Від свата тверезі.

Може, би ще щось співали, коли це на роздоріжжі стали, як укопані. Посеред дороги ходив великий щезлий. Морда була, як у свині. Вуха великі. Межи вухами стирчали різжки. Покритий рудуватою шерстю. Ззаду звисав великий хвіст. Рукою, тримаючи десь наполовині хвоста, крутив собі ним, ніби віничком. Замість пальців на руках були невеликі ратички. На ногах — більші.

— Диви, диви! Це ще й самець, — випулила очі Євдокія Угринова.

— Тихо будь, — ледве ворушила зі страху язиком Василюха Марковська, — ти що не бачила голого хлопа?

— Де мала бачити. Спочатку заважали родичі, потім підросли діти.

Тут щезлий, як тупнув ногами, аж іскри посипалися з-під копит. Жінки випрямилися, гейби на постерунку. Щезлий повернувся і пішов у горб до трьох доріг у бік урочища Тополівки. Николиха Угринова за ним. Усі жінки, ніби по команді, тихенько шнурочком попрямували слідом. Ніхто нічого не говорив. Усі були як загіпнотизовані. Дійшовши до трьох доріг, побачили, як хрест, який стояв біля середньої дороги, танцював. Так, так! Під собою мав ніби якісь ноги. Так підскакував, так підскакував з ноги на ногу. А коли почав робити присюди, від побаченого усім похололо в грудях. Щезлий пішов середньою дорогою. Весільні свашки за ним. Боже! Деревя попри дорогу теж танцювали. І так вигиналися, так витинали, то в один бік, то інший, що своїм віттям аж хльостали жінок по обличчю. Де ділася тота горілка, що пили у свата?... Всі позадихувалися, плечі у кожної стали мокрими. Ого! Від горілки не лишилося і сліду. Чогось навколо зробилося так багато снігу. Декотра набрала снігу аж за халяви. Від тепла за халявами топився. Онучі стали мокрими. Але нікотра цього не відчувала. Махом опинилися на горі. А тут чудо! По небу пливли такі собі невеликі хмаринки, ясно світило сонце. З північного заходу повівав легенький гарячий вітерець. Листя на деревах ледь-ледь тріпотіло. Навколо зеленіла трава. А поміж неї все квіти, квіти.

Недалеко щезлиха плела з квіточок віночок і приміряла собі на голову. Все поправляла, поправляла, бо їй заважали різжки. На-

вколо неї підскакували малі щезлики. Від побаченого жінки позатуляли руками роти, щоб не закричати зі страху. Такого вони не те що не бачили, але й не чули. І щезлі, і зелень серед зими, квітки. На рівному полі мов на долоні. Николиха хотіла перехреститися, але не могла підняти руку. Зробилася якась дерев'яна. «Боже! — подумала, — невже кожна втратила розум і не може перехреститися». Хотіла подивитися на жінок, але не змогла навіть голови повернути.

Коли це зв'язвся сильний і холодний вітер. І то такий, що почав рвати поли кожухів. Жінки зловилися руками за поли. Збилися до купи і зігнули голови всередину. Вітер далі мотав ззаду горботками, сорочками. Скільки би вони так стояли, ніхто не знав, але тут хтось крикнув:

— Ви що збилися до купи, як вівці в жнива. Що з вами?! — це Никола Угрин чекав на жінку, чекав, уже мала би прийти. А то все нема і нема. І пішов назустріч.

Жінки підняли голови, стали озиратися, хреститися. Впали на коліна і голосно заговорили отченаш. Никола стояв збоку і нічого не міг зрозуміти. Нарешті почав сміятися:

— Треба було менше пити або ліпше закушувати. Понапивалися та й покажете коники.

Жінки почали підніматися з колін. Білі як смерть. Жодна не могла вимовити ні слова.

— Що з вами? — стривожився.

До жінок повернулася мова, і навперебій заговорили про свої пригоди. Никола слухав, слухав і собі почав хреститися, але не зі страху, а з того, що ці дурні баби походили з розуму. Скільки було бесіди про це потім. Але ніхто їм не вірив.

VII

Проте вдосвіта, хоч це була неділя, Николиха набрала у пляшку свіжої води з криниці і бігом до Бубички зілляти оловом. Мала такий страх, що майже цілу ніч не стулила ока. Нею трясло. Та виляла воду у миску, розтопила у ложці віск, миску поклала Николисі на голову і віск виляла у воду. Тут же промовила молитву: «Іване Хреститилю! Христив-єсь Ісуса Христа у воді, очищав-

єсь Ісуса Христа в йорданській водиці, я так очищаю цю жінку від страху, може, це раніше, може, це полудніше, може, вечірне, може, це північне, може, західне, може, східне, а може, полуденне. Я це очищаю, я це заклинаю, злий дух відгоню, а добрий пригону. Я прошу Ісуса Христа, Матір Божу і всіх святих, аби мені помогли це відогнати від цієї жінки». Бубичка взяла в руки той віск, що виплиснувся на воду, та й побіліла.

— Николихо! Николихо! — і лиш присіла — такого страху я ще не бачила. — Ану подивіться: оце серце, оце реберця, а навколо одна маса. Це все страх. Де це було, що було?

— Йой! Вуйно, не питайте, йой, не питайте. Що я пережила, ні вповісти, ні показати. Правда, мені вже гейби полегшало. Дай вам Боже здоров'я.

Так ішла додому, так ішла, аби ніхто не бачив. Коли це, де не візьмись, назустріч суне Василиха Марковська. Від цієї Василихи ніколи нічого не приховаєш. Все має знати, чути і всьому порадити.

— Де була уже так зранку?

— Ой, як я налякалася, ой, як я налякалася. Ходила зливати оловом.

— Ги-ги-ги-ги! — зашкірилася Василиха, — треба було менше дивитися на самця. Ги-ги-ги-ги!

— Тьфу на тебе, яка ти дурна! І коли тебе вже Бог наверне до розуму?...

У неділю, після обіду знову в Угринів почали сходитися гості. Сідати за столи вже запрошували молоді газди: Петро з Настунею. Страви гостям подавали в такому порядку, як і першої днини. Гості частувалися, забавлялися.

У цей час у молодії знову зібралися свашки йти до молодого завивати молоду, і несли так званий перший сніданок для молодії. З цієї нагоди кухарка наліпила пирогів із домашнім сиром. Пирогів була повна макітра. До цього взяли пляшку вишнику і пляшку горілки. Дорогою співали народних пісень. Тільки цей раз свашки були з числа молодих господинь. Учорашніх на весіллі майже не було. Вдома відходили від пережитого страху. І в молодого, і в молодії про це тільки й бесіди. Правда, говорили

з острахом, озираючись, адже всі знали, що щезлі перебувають усюди. Всі переконані були, що й на весіллю ними скрізь кишло. Дуже багато їх скрізь розвелось.

Приблизно у цей же час частина молодих гостей у молодого відійшла на другу вулицю, і там одну із жінок перебрали на молоду. Для неї зазделегідь виготовили велику ляльку, замотали у пеленки і на тачках повезли до молодого, теж співаючи. Прийшовши на подвір'я, «нова» молода заплакала:

— Обдурив! Обдурив мене! Обіцяв, що візьме, а взяв другу. Нехай забирає собі цю дитину. Родичі молодого намагалися відібрати дитину, бо ось-ось мали прийти свашки від молодой. Зав'язалася тяганина, яка супроводжувалася жартами, сміхом.

Аж ось появилися під воротами свашки і весело заспівали:
Панове, сватове, ми до вас — Наше гуся білокриле, значене
Залетіло наше гуся межі вас Воно мало на голівці злочене.
Наше гуся білокриле зі знаком, Ой, ходила молода ґаздиня по ґанку,
Та не само залетіло, з гусаком. Визирала від мамочки сніданку.

Але свашок до хати ще не запрошували. Тому вони продовжували:

Ой у свата нова хата	Ой у свата нова хата
Та й нові пороги,	Та й нові полиці,
Ми до свата загостили —	Ой до свата загостили
Не знали дороги.	Самі молодичі.

Батьки молодого запросили свашок до хати. Ті поставили на стіл макітру з пирогами. Господарі поставили і своє утощення. Свашки заспівали:

Ой свату, свату, та й добра горілка,	Ми любимо свого свата
Будемо пити, аж до понеділка,	І сватові діти,
Від понеділка, аж до вівтірка,	Та й любимо в свого свата
Ой свату, свату, добра горілка.	За столом сидіти.

Ще трохи посидівши, свашки повставали, попрощалися з молодими, сватами і вийшли з хати співаючи жартівливих пісень:

Була мамка на пропою	Була мамка на пропою
Та й пропила доньку свою,	В неділю раненько
Та й за келишок горілки	Та й пропила рідну доньку,
Позбулася з хати дівки.	Файну й молоденьку.

Навздогін дехто з гостей кидав жартами:

— Вважайте, свашки! Бо вчора також такі були, що так голо-сно співали, а сьогодні ні одної нема на весілля!

З іншого боку кричали:

— Не задивляйтеся на самців!

Усе подвір'я здригнулося реготом.

Від почутого свашки стали співати тихіше і вже без запалу:

Ой кувала зозуленька Ой у свата нова хата,

На хаті на розі, За хатов берега,

А сват сваху обіймає Я до свата прийшла п'яна,

В сніях на порозі. Від свата — твереза.

Весілля продовжувалося. Увечері від родини молодої відправили до родини молодого двох послів з калачами — Николу Сливчука та Николу Марковського. На воротах молодого їх зустріли музиканти весільним маршем. Посли вручили калачі батькам молодого і запросили молодих та близьких родичів у гості до родини молодої, тобто сміїнів. Угрини запросили послів за стіл. Тим часом узялися запрошувати у сміїни близьких родичів, але тільки у парах: чоловік з жінкою. Допоки послі вгощалися, господиня підготувала по два калачі для кожної пари. Запросили десять пар.

З хати першими вийшли послі, за ними молоді, потім запрошені. Весільним маршем їх випровадили за ворота. Настуня втішилася. Вперше у своєму житті йшла в гості до своїх тата і мамі зі своїм чоловіком і його родичами.

Сміїни, будучи під гумором, жартівливо виводили:

Ой дала мене моя мамка, Ой дала ня моя мамка

За кого я важу, Та й дала, та й дала,

Як буде ня мій муж бити, Та, як тую конопельку,

Я тобі не скажу. У болото впхала.

Як дійшли до того місця на роздоріжжі, де вчора відбулися чуда, то трохи вмовкли озираючись. Нарешті зв'язвся сильний вихор і то серед зими. Всі присіли, зігнувшись головами докупи. При вихорі так годиться, аби не підвіяло. Але тут, як щось зарекочеться, аж усім похололо в грудях. Настуня зі страху притулилася до Петра. Вихор ущух. Усі піднялися, поозиралися і пішли далі. Жінки тулилися до чоловіків. Та наближаючись до подвір'я Танасія Гри-

щука, соромно було йти тихо. І якось поволі, спершу потихо, а там усе голосніше й голосніше, але вже без гумору, знову заспівали:

Ой дала мене моя мамка,	Та, як тій конопельці
За кого хотіла,	При березі мілко,
Зашуміла нагаєчка	Та так мені молоденькій
Коло мого тіла.	На цім світі гірко.

На подвір'ї молодії сміїнів зустріли усі гості з музикою. Під весільний марш послали та молодята завели сміїнів до отчої хати. Смїїни віддали господареві калачі і разом з молодятами сіли за гостинний стіл. Частувалися, частувалися та й пішли танцювати. Після кількох танців молодята і смїїни повернулися до молодого. Танасій віддав їм їхні калачі. Усі гості з музикою провели їх аж на дорогу. Після цього гості на обох весіллях танцювали до упаду приспівуючи собі:

Кучерявий баран,	Кучерявий баран,
Кучеряві вівці,	Кучеряві вівці,
Кучерява Настуня	Сміялися із Настуні
На всі Топорівці!	Усі Топорівці!

Ой кухарка руда була
Та й начинка сира була.
Де староста, де староста,
Де староста дівся?
А староста з кухаркою
Та й зачервонівся.

Цимбалістий, цимбалістий	Цимбалістий, цимбалістий,
Як ти файно граєш,	Де ти забарився?
Бодай тобі покривило	В Городенці на ярмарку,
Як перебираєш?	За дівчину бився!

В Городенці на ярмарку	А я бабу хап за лабу,
Там дари давали,	Присилив до дуба,
Усім дали по дівчині,	Цигани ся придивили,
Мені бабу дали.	Що баба беззуба!

І так до досвітку. Старших гостей добре підвипивших ледве відпровадили додому.

ДРУГА ВЕЛИКА ПОМИЛКА

I

ідіб'ю з ляскої неволі весь руський нарід! Дотепер я боровся через власну кривду і шкоду, тепер буду боротись за нашу православну віру, — карбував кожне слово великий гетьман України Богдан Хмельницький, сидючи на своєму козацькому троні у Переяславі перед королівськими посланцями. У великому залі було напалено, надворі панував мороз з сильною хуртовиною. У польських вельмож навіть не встиг розтанути сніг на шикарних шубах. Знервовано переступали з ноги на ногу, тиснули скулами зі злості.

— Як це так? — Їм тепер стояти перед їхнім учорашнім підлеглим?

— Поможє мені в цьому вся чернь по Люблін і по Краків. І не відступлю її, бо то наша права рука. А щоб ви після перемоги над селянами не вдарили на козаків, буду їх мати 200-300 тисяч, при цьому й орду. За кордон воювати не піду, на турків і татар шаблі не підніму... Не стане мені на Україну нога жодного князя чи шляхтича, а якщо хтось захоче з нами хліб їсти — нехай буде Війську Запорізькому слухняним».

Але Польща не могла змиритися з таким становищем. Як це без України? Польські можновладці не уявляли себе без неї. Вони вважали, що це їхня вотчина. Через насильство над українським народом, приниженням, часто потерпали від різних повстань. Летіли голови одних і других. Одні воювали за свою державу на чужій землі, інші захищали свою свободу і честь на своїй землі. Війни, повстання, війни...

І Богдан Хмельницький шукав виходу. Його до цього штовхали ті ж польські можновладці, з великої ненависті до всього українського, не розуміючи, що можуть нашкодити і собі. Не розуміли, що самі собі рубають гілку на якій сидять.

Згідно з Люблінською унією, поляки дипломатичним шляхом зуміли здобути багато української території, але не зуміли вдержати її. Часті повстання на завойованих територіях приводили до загибелі рядових поляків, а тих, які керували ними і державою, — не зачіпало. Це було другою великою помилкою політиків польської держави.

Здобувши протекторат від Росії від захисту поляків, цар Олексій допоміг військами. Разом з козаками почалося очищення України від поляків. Проте поляки не змогли цього стерпіти і з ордою почали грабувати та нищити українське населення з другого боку. Такі війни виснажили Польщу, чим скористалися шведи, і пішли війною на Польщу. З одного боку, російські та козацькі війська, з другого — шведські. Здавалось би, що сам Господь Бог уже не витерпів тієї наруги, яку здійснювали поляки на українських територіях. Богдан Хмельницький побачив ясне сонце над Україною. Радості не було меж.

Але, як сонце засвітило, так раптово і захмарилося. Росіяни зрадили українців, уклавши за їх спиною з Польщею мирний договір і почали війну зі Швецією. Переяславський договір закінчився для України ще трагічніше. Крім поляків, добавився ще жорстокіший окупант — Росія.

Коли Росія була втягнута у війну зі Швецією, Польща відновила гноблення України. З нею воювали козаки. То поляки брали в поміч татарські орди, то — козаки. Україна далі спливала кров'ю. Часто виникали гайдамацькі повстання проти польського насилля: одне, друге, третє. Третє, найстрашніше, мало назву Коліївщина. Його приборкати змушені були на прохання Польщі, російські війська.

Проїшло чотири роки і російська цариця Катерина II сказала: — Досить!

II

У 1772 році відбувся перший поділ Польщі. Потім ще були поділи (1793 і 1795рр.). Була Польща і не стало. Це був фініш другої помилки поляків. Як той казав: «Догралися!». Галичина попала під владу Австрійської імперії. Зміна влади нічого аж

так не змінила польсько-австрійські відносини. Почалася колонізація західно-українських земель австрійською імперією. Проте владні посади залишилися майже за поляками.

Інша картина відбувалася на тій частині України, яка попала під окупацію Росії. Поляки не відали, що Росія має великі сибірські простори. З крижаною і холодною тайгою. Їм зразу прийшлося з нею познайомитися. І учасникам Барської конфедерації, багатьом військовим, шляхтичам, середнім і малим чиновникам, яких було так багато на шії українців, як вошей на струпі. А скільки поляків розчинилося з часом в українській людській масі позбавлених підтримки своєї держави.

У середині серпня зі Станіслава перші австрійські чиновники прибули до Городенки, звідти із польськими урядниками роз'їхалися по селах. Прибули і в Топорівці, де перед церквою австрійський чиновник по-німецьки, бо в Австрії німецька мова була державною, прилюдно зачитував цісарський патент:

— Ми, найясніша австрійська цісарева і пані Марія Терезія доводимо до вашого відома, що віднині і повік ви переходите до складу Австрійської імперії

Поляк, який трохи знав німецьку мову, намагався те все перекласти по-українськи. Одне знав, друге не знав і калічив по-німецькому.

— Що він сказав? — штовхнула Параска Маркозичка свою подругу Марію Заєчович.

— Тихо будь! Потім поясню.

— Три держави, — Австрія, Пруссія і Росія провели поділ Польщі.

Від сказаного поляку затремтіли губи, потім руки. Спочатку зам'явся. Він уже про все знав, але соромився таке виговорювати вслух перед учорашніми їхніми рабами. Австріяк пильно подивився на перекладача і щось йому прошварскотів по-німецькому. Той спохватився і зразу переклав:

— ...Австрія, Пруссія і Росія, — заплакавши ледве виговорив, — провели поділ Польщі... Бідна моя Ойчизна... Матка Бос-

ка...Матка Боска Ізнаховска, — хрестився плачучи.

З натовпу залунало:

— Так їм треба!

— Давно би були це зробили!

— Вони з нас живу кров пили!

— Кровопивці! Більше 420 років гнобили нас!

Австріяк все поглипав на поляка, той щось шварскотів, але що перекладав відомо лише одному Господу Богу.

Сонце пекло немилосердно. Австріяк зняв капелюх на якому стирчало заткане когутяче пір'я. Потім скинув і піджак. Дуже мружився на сонце. За кожним його порухом стежили сотні очей. Топорівчанам усе було дуже цікаво. Вони надіялися, що зі зміною влади їм стане легше жити. Декотрі так мило дивилися на австріяцького чинушу, що ладні були зігнутися перед ним і цілувати чоботи. Інші, багачики, вже подумували, як би це його пригостити, і показати, як зразу полюбили нову владу. Тверезіші подумували, що хрін ніколи не солодший від редьки, а ворон ніколи не виклює око ворону. Останні мовби, у воду дивилися. Австріяк читав далі:

— Віднині вся повітова польська влада, орендар королівського маєтку пан Копаковські і сільський війт будуть керувати і надалі.

Усім опустилися руки. Як усміхалися, так і посуворішали. Дехто в думках проклинав уже не тільки поляків, але й австріяків.

— Ого! — махнув рукою Гнат Ватаманович, — яке йшло, таке і здебало!

Люди почали шуміти. Напереді стояв орендар королівської землі пан Станіслав Копаковські і уважно подивився назад. Нараз усі затихли.

III

— Завтра зранку усі до гміни! Завтра зранку усі до гміни! — вже від обіду ходив по вулицях і вуличках посильний від гміни, вигукуючи до хрипоті завчені слова.

— Їлашу! Їлашу! — заверещала з-за плота Марія Заєчович, аж посильний від несподіванки скочив на протилежний беріг.

— Агій на тебе, ти дідьку в горботці, — сплюнув Їлаш Кульчик, таже від такого вереску ціле життя можна загинуватися...

— Ги-ги-ги-ги, — засміялася вдоволено Марія. — То чого кличуть, чого?

— Мое діло маленьке, чого кличуть. Мені сказано повідомити усіх, я і повідомляю. Скажуть привести тебе до постерунку, я й приведу. Не скажуть, я й сюди не прийду.

Зранку усі до гміни! — понеслося далі по вулиці.

— Маріє! — прибігла навмання через городи Параска Маркозичка. — Що сказав тобі Їлаш?

— Ет, казав! Ет, говорив! Ет, нічого не казав! Ет, нічого не говорив!

— Та як, та ти з ним вступала до бесіди. Я хоть недочуваю, але добре чула.

— Ет, приходи рано до гміни.

— Ох, і дурна ти, Маріє, — і Параска сплюнула.

Цієї ночі ніхто не стулив ока. Всі були у глибокій задумі: «Що принесе завтрашній день?»

— Уже ці командувачі надоїли. О-о-о-х-х-х і надоїли! — ніяк не міг заснути Гнат Ватаманович. Перевертався з боку на бік. Один раз таки придрімав і зразу поринув у сон, буцімто приїхали посланці від галицького князя Данила Галицького. Теж, як і вони усі в селі, в білих портіницях, вишитих сорочках, сорочки випущені поверх портіниць, підперезані в окрійках. Скочили з коней, з усіма вітаються за руку, говорять по-українськи. Він, Гнат, з великої поваги до них, адже свої люди, нагнувся щоб поцілувати в руку в того, що привітався з ним, але той вихопив:

— Та що ви, паночку. Не знаю, як вас величати, не треба! Ми всі рівні, руські люди. Маємо любитися.

Тут підбіг війт.

— А чи є у вас, у когось претензії до війта, по його роботі?

Як тут знялося, гаптах би не сів на сьому хату:

— Я живу з ним у сусідстві, так він уже прибрав половину мого города... — закричала стара Параска Семеніва, — а кури й

качки не виходять з тієї другої половини...

— Він змарнував мені дитину...

— Бреше! Бреше! — відмахувався віт.

— Забрав чотири півмітки.

— У мене забрав новий кожух і десять метрів полотна

— Я йому виткала дві верені, не дав ні копійки!

Один із тих, що приїхали, почав витягати з-під сідла нагайку.

— Брешуть! Брешуть! — кричав на всі заставки віт. А як побачив у руках нагайку, впав на коліна: — Люди, простіть, більше не буду. Що винен, усе віддам. Віддам!

Той замахнувся нагайкою...

— Оце справедлива українська влада, ось вона наша — стояв ззаду й усміхався Гнат. Віт як заверещав від болю, аж тут Ватаманович пробудився. Кинувся від крику до вікна, але там було тихо. Потім сплюнув спересердя: «Лізе в голову всяка всячина...»

За вікном бовваніла темінь. У Гната на душі стало болісно і тривожно. Що воно буде завтра? Чого їм іще треба? Надворі було тихо. Гнат ще раз зазирнув у вікно. Йому причулися якісь дивні звуки. Тоді прислонив голову до скла. За плотом нипали якісь привиди. Показалися щезлі. Зі страху по спині почали лазити мурашки. Гнат відсахнувся від вікна і подріботів до ліжка. Але сну уже не було, як корова язиком злизала. Його Настуня мирно спала, посапуючи уві сні. П'ятеро дітей теж спали: старші на печі, менші на припічку. Гнат повернувся до вікна. — Господи! — Устав і перехрестився. Вп'яв очі у світлу пляму, яка вповзала через вікно знадвору. Йому здалося, що хтось ходить під вікнами.

Ранком обійшов худобу і направився до гміни. Звідусіль, з кожної вулиці чи вулички тягнувся народ. Одні щось жваво обговорювали, інші йшли мовчки.

Знову наперед громади вийшов якийсь панок і той самий поляк, що був минулого разу. Панок розгорнув якийсь великий папір і почав читати, а поляк перекладати:

— Ми зачитуємо універсал цісарєвої Марії Терезії, виданий від 1 вересня 1772 року:

«Усім і кожному, зокрема, кому про це треба знати або належало довідатися, ми з імператрицею Російською і королем Пруського двору з'єдналися, вчинили раду, зокрема про те, що до деяких королівських провінцій, які здавна належали по праву нам, які ми повинні повернути собі, і саме їх ми відібрали. Ми цей край, як частину нашого права, наказали нашому війську обняти. Наш край тепер має такі межі: правий берег Вісли від Сілезького князівства, вище Сандомира. Звідти кордон проходитьиме через Франполе до Замостя і Рубешова, аж до ріки Буг, а потім поза Бугом біля властивих границь Червоної Русі, в напрямі на Волинь і Поділля — аж до кордону Збаража. Звідти кордон буде пролягати до Збруча, звідти — до Дністра з частиною Поділля до потоку Побоча, що впадає в Дністер і наостанок до кордону Покуття, яке відділяє цей край від Молдови».

Перекладач поки це все переклав, то, сараку, аж спітнів. Ніби вимолотив десять снопів жита. А вже як скінчив, то так вертів головою, так вертів то вправо, то вліво, так усміхався, гейби витягнув завантажений віз на горб.

Громада на цей раз стояла і мовчала, спідлоба дивлячись то на австріяка, то на поляка. Ніхто нічого з цього не зрозумів. Кмітливіші в тому числі Гнат Ватаманович, думали: «Навіщо це все нам?»

IV

У кінці грудня, а це було в неділю, віруючі після відправлення в церкві літургії виходили з церкви.

— Диви, диви, Маріє! — почала штовхати в бік Параска Маркозичка, — знову якісь пани стоять перед церквою.

Марія звернула погляд. Стояло знову два панки, одягнені у кожухи, на головах шапки. Від морозу під ногами поскрипував свіжий сніг. Кілька дерев побіля церкви стояли нерухомо. Гілля посхилялося під тягарем снігу і дрімало. Марія повернула голову в бік панського цвинтаря, він був увесь покритий снігом. Потягнуло з північного заходу холодним вітром. Марія з Параскою зіщулились і, притиснувши руки до себе, заховали їх у рукави кожухів. Там склали до купи і намагалися хоч трохи їх зігріти.

— Сьогодні! — голосно мовив перекладач, — ви всі приймете присягу на вірність нашій імператорській княжні Марії Терезії.

Для Австрії не існувало поняття єдина держава, єдина нація, а Австрія — це володіння Габсбургів.

— Для цього ви всі повинні стати на коліна і повторювати за мною:

Жителі стали поглядати один на одного: «Як це ставати на коліна прямо на снігу». Але напереді впали на коліна пан Копачовські зі своєю панею, за ним усі його придворні, халупники, вїйт з жінкою. Почала падати на коліна і вся громада, повторюючи за перекладачем:

— Слюбуюмо і складаємо тілесну присягу Всемогучому Богові, найяснішій імператорській княжні і пані Марії Терезії, з ласки Божої цісарській Римській, як тепер найласкавішій королеві, а також слубуюмо, що кожного часу будемо вірними і послušними підданими!

Марія подивилася збоку на Параску, а та мовби води в рот набрала.

— Парасю! А ти чого так запишилася, як яшний пиріг?

— Бо мені так хочеться!

— Ти не промовила жодного слова.

— І не подумаю!

— Ти що? Не присяглася?

— Подумаєш! Потрібна мені ця Австрія, і ця Марія Терезія, — гонорово промовила Параска. — Я без Марії Терезії проживу, а тепер най вона без мене проживе, коли я не приймила присяги. Подумаєш, поміняли лише шандарів. Замість польських появилися австріяцькі. Решта все, як було.

Марія пильно подивилася на свою куму:

— Агій на тебе! — і перехрестилася. Хто б міг подумати, що в ній сидить такий дідько.

V

На прийнятті присяги заходи нової влади не припинилися. В зв'язку зі зміною нової влади права на королівські і церковні

маєтки перейшли до відання австрійського уряду. Зараз-таки оголосили імператорський універсал про передачу орендарями у власність держави королівських маєтків. У першу чергу, у власність держави перейшли маєтки, які були у володінні високих сановників, посади яких ліквідовано (воєводи, старости і кастеляни), а також економії, в маєтках яких знаходилися солеварні.

Крім того, конфіскації підлягали королівські маєтки у випадках смерті орендаря, або у випадку несплати орендної плати. Конфісковувались також маєтки ліквідованих монастирів і костелів. Цей універсал поклав початок конфіскації всіх королівських маєтків. Деякі конфісковані маєтки час від часу продавались орендарям. Така робота продовжувалася довго, бо на місці польські орендарі прямо-таки нехтували цим універсалом.

З цією метою було видано повторний імператорський указ (патент), на підставі якого королівські і церковні маєтки, які з різних причин ще не були конфісковані на той час, остаточно конфісковувалися з метою їх продажу

VI

Пополудню сонце почало опускатися додолу. Кругом було тихо й тепло, як ото буває в період жнив. Коли падають згуста дощі, надідає, так само, і літній сонячний день. Здається, що то велике-велике море, і нема тому кінця й краю. Як хочеться, щоб приблизилась вечірня пора. Від спеки, від тепла все потомилося, ніби відпочиває. І те ж сонце також хилиться до горизонту, мабуть, хоче відпочити. Дерев стояли непорушно, дивлячись одне на одного. Помежи їхніми гілками і листям поховалося птаство, розклавши крила, відкривши дзьоби часто дихали, мовби звідкись прилетіли з далекої дороги. На полях поввисало додолу виповнене колосся, яке також чекало нічної прохолоди, одночасно тут же просилося, аби його скосили. Несила вже було держати переспіле зерно. Навколо панувала якась мертва тишина.

Коли це мов грім серед чистого неба:

— Парасю! Ти чула новину? — закричала з-за плота Марія Заєчович. — Забирають ґрунт у наших панів Копаковських!

— Як чисто забирають? — голосно мовила з-під своєї хати Параска Маркозик.

— Ніхто нічого не забирає, — мовив спокійно йдучи по дорозі посильний гміни Їлаш Кульчик. — Пан, як орендар, згідно австрійського закону має повне право викупити королівський маєток.

— Та й викупить? Таже це коштує великі гроші. Невже має стільки грошей?

— Дурна бабо. Чого рахуєш чужі гроші? Краще порахуй свої воші.

— Боже, Боже, ще й йому жаба тета.

— Ет! Дурному вічная пам'ять.

— Так, так! Прийми, Господи, й моє до гурту, най не рує.

— Мой, мой, Їлашу! Дай, Боже, той розум хлопови наперед, що жидови назад.

— Маріко! Ну чого, ти каркаєш, як та ворона-каркарона?

— Їлашу, йди куди справився. Дурному вічная пам'ять.

— Тьфу на тебе! Яка ти дурна. Видно, що чоловіка не маєш. Нема кому добре вибити. Жінка не бита, як коса не клепана.

— Ой! Ой! Тримайте бо впаду! Ліпше з мудрим загубити, ніж з дурнем найти.

— Ну й чого ти, Маріє, підскакуєш, як риба на вітер. Чого ти мене вчепилася, а вчепися плота, дай Боже!

— Гей люди! Подивіться. Я тебе вчепилася? Я говорила з Параскою. Ти йшов собі по дорозі, то йди далі. Чого вмішався до бабської бесіди та й плещеш язиком, як пранником на потоці. Агій на тебе!

Через кілька років маєток Копаковських перейшов до нових панів — Комарів.

ОСІНЬ 1945 РОКУ

СІЛЬСЬКІ БУДНІ

I

ад селом висів ясний місяць. Здавалося, що зупинився, якраз над Топорівцями. Окремі промені світили у вікна і освячували не одну піч з кухнею, рядом припічок, за ним ліжко. Таке все було одманітне у всьому селі.

Понад потічком стояли в тіні верби, ніби якась сторожа, вмовкли цвіркуни, жаби. Тільки де-не-де посвистували одинокі солов'ї, і то зразу засинали. Подивишся з недалекого горба і здається, що то розляглося перед тобою якесь зачароване царство. Ні тобі звуку, ні тобі мови.

Але піти помежи хати, то всього наслухаєшся уві сні. На освітленій печі в одній із сільських хат спала стара жінка. Спала? Напевно, ні! На ліжку спала пара — чоловік і дружина Маркозикив. Але знову ж таки чи спали? Якщо стати під вікном, там чулося могутнє хропіння. На столі, куди спрямував місяць свої промені, аж підскакувала скляночка.

— Хр-р-р-р-р-р-р! Хр-р-р-р-р-р-р!

Василина не витримує. Піднімається і трясє чоловіка за плече.

— Іване! Іване! Мой, таже трохи вгамуйся, чи чуєш? Іване! — трясє щосили.

— Га? Що є? Що є? Совіти прийшли? — спохватився.

— Які совіти? Господочку Святий! — хреститься, — Боже! Ти, Іване, так хропиш, як той пацюк, що був у нас тогідного року і мав солонину на цілу долоню. Таже вгамуйся, небоже, вже недалеко до ранку, а ти не даєш ока зажмурити.

Іван уже давно не писарює. Відколи прийшли перший раз совіти, зробили вибори, обрали депутатів сільської ради, вибрали голову, заступника і секретаря сільської ради. А таких придатних до роботи, як війта, писаря, які так старалися для села, так стара-

лися, аби усім догодити, нагнали, обізвавши польськими посіпаками. Та воно вже і роки не ті. Іван постарів, а тота карга на печі, нераз думав Іван, стогне та й стогне, а вік її не бере. Так на личку виглядає, гейби сусідська коза. Відколи запам'ятав ту козу, скільки дерев, корчів пооб'їдала довкола, вже задніми ногами ледве перебирає від старості, а на морду така сама, як тому двадцять років. Правда, стара, стара, але як приходить осінь, той день, то так скаче по плоті, якби її випустив без шнурка, то видай би доброго хлопа розтолочила.

— Отакої! — зі злості закричав, — та я вже не молоденький. Нагаруєшся цілий день та й хочеш хоч на хвилику око прижмурити. А ці обидві нічого не роблять, бо слабі, і не дають тобі цього зробити. Вдень повисипляються, а вночі дивляться в стелю та й булькають очима, як худобина на нові ворота.

— Іванку! Іванку! — обізвалася з печі стара Катря. — Це тобі щось пороблено, та то мус піти та й зілляти оловом. Таже нічку пережити в цій хаті, то легше, видай, у пеклі перебути.

— А ти вже і в пеклі була? — Іван зі злості перейшов на ти, — мой, мой! Ще й тобі жаба тета, озиваєшся з тієї печі, ти стара горбуле! Лежи собі там, як лежиться. Ще й її там недогода, — Іван скочив з ліжка. — Я з тобою женився чи з твоєю донькою? Вічно має засунути свого носа до чужого проса!

— Гайда, маєш! — заголосила стара Чеботариха, — Вже й стара горбуля, вже й не маю права обізватися. Та я тобі, що кажу, Іване? Я тобі нічого не кажу. Я лише говорю, що не хропи так. Боже святий! — хреститься, склала долоні до купи і піднесла до губ, — Господи Боже, бо як не дай Господь, то най Бог боронить! Скільки картопельки цієї осені повизбирувала, тоді не була горбулею. А скільки кукурудзиків перелупила, то не була горбулею. А всі фасульки оцима ручками перетеребила, то не була горбулею. Йой-йой-йой! Йой-йой-йой! Коби я вже скоріше вмерла, аби так не мучитися. Аби я так не мучилася!

Вже й місяць, щось зачувши, почав опускатися. Весь час прислухався. Здавалося на перших порах, що все навколо спить, всі додивляються казкові сни. Десь гавкнув спросоння пес і замовк,

чи його хтось розбудив, чи щось приснилося. Ніби тихо навколо, коли це раптом з дому Маркозикив почулася сварка на всю вулицю.

— Так, так страшно мучитеся! Ви думаєте, що вам буде ліпше під землею, як під сонцем?

— Та то таке, Іване, хоч гнівайся, хоч кричи, — перервала сварку Василина, — за ніч як наслухаєшся твого храпу, то цілий день тру картоплю і прикладаю до голови, бо голова від цього тріскає.

— Ой, ой, ой! — схопився, — тобі голова тріскає відколи з тобою одружився. Вже 25 років треш картоплю і прикладаєш до тої дурної голови. Що одна слаба, а що друга. Мой! Я так бачу, якби прийшлося до вмирання, то треба когось наймати. Бо ці слабі не до вмирання, ой, не до вмирання. Шлях би вас трафив, а трафив. Таже дайте ока прижмурити. Скоро почне світати. Вам однаково цілими днями лежати та ще й слабувати, — повернувся набік і накрився з головою.

У хаті все затихло. Затихло і надворі. Місяць, усміхаючись, почав поволі підійматися догори. Йому теж скоро доведеться уступити місце більшому і яскравішому небесному світилу. Почали бліднути і згасати зірки. Світлішали сумерки. Десять далеко-далеко загорявся новий день.

У хаті, здавалося, наступив довгожданий спокій. Василина добротню вмощувалася на подушці. Сон справді став її розбирати. Смачно позіхнула. Коли це знову на всю хату:

— Х-х-р-р-р-р-р! Х-х-р-р-р-р-р!

— Ой Господи! — ймилася за голову обома руками. — Це що за кара?

Взяла подушку і притиснула зверху до голови. У цю мить хтось настирливо постукав у вікно:

— Акец! Акец!

Василина відкинула подушку і взялася сіпати Івана за плече:

— Іване! Іване! Вставай! Таже вставай! Ади, хтось нашу худобу зі стайні виганяє. Вже й ворота відкрили. Боже! — і заголосила.

Тут як з печі заверещить:

— Ївавт! Ївавт! Грабують! Рабівники! Люди рятуй-й-йт-т-е-е-е!

— Іване! Таже борше вбирайся! Борше! Бо зараз за худобою буде лише дим та й нитка.

— Ти також можеш посунутися з ліжка. Чи тебе прив'язали?

— Акец! Акец! Открой дверь! Акец!

— Божечку! Вже гримають у вікна. Та в нас нічого більше нема, в нас нічого більше нема-а-а-а! — заголосила Василина, розводячи руками.

— Худоба! Худоба! В нас нічого нема, в нас нічого нема, — перекривив Іван дружину. — Таже це наш Їлашко, напевно, вернувся з фронту. Що, вже не пізнаєте по голосу?

Відчинив двері. До хати увійшов здоровезний солдат у військовій формі, з нагородами, в руках великий чемодан.

— Йой, Їлашку! Їлашку мій дорогий! Дитино моя! Прийшов! Прийшов! Живий! Живий!

Катря схопилася на печі, хотіла стати на весь зріст. Але на радошах забулася, що стеля над піччю низька, і вдарилася головою. Добре, мабуть, ударилася, бо дуже скривилася, водячи головою, як конина на сонце. На щастя це довго не тривало. Тут же стала на коліна, плещучи в долоні:

— Прийшов! Прийшов! Їлашко! Їлашко! Живий! Живий!

Іван став посеред хати і поглипував, то на одну то на другу:

— Ну це артисти! Справжні артисти! Жаль, що їхній театр не добудували, і він так і згорів.

— Здрастуй, акец! Здрастуйте мамаша! Здрасте бабушка! Я вернувся дамой навсегда. Акец! Ти што, не рад моему возвращенію?

— Чому не радий?

Їлаш кладе чемодан і підходить до тата. Обнялися. Стиснули руками по-чоловічому шиї, тричі поцілувалися.

— Ще й як радий такому богатирю. Диви, який вріс, нівроку.

— Йой! Їлашку! Підійди до мене, бо я не можу піднятися. Така слаба, така слаба! — почала плакати Василина. — Дитинко моя!

— Ага! Не годна! Лише недавно вставала по нужді. Мой, мой! Хоч зараз не грай кіна!

З печі на припічок зсунулася стара Катря. Чоло перев'язане тонкою хустиною, а зверху голова замотана великою грубою хусткою. Шия теж перев'язана товстою хусткою, так, що добре виднілися лише очі, ніс і рот. У талії перев'язана шматком старого кожуха. Перев'язані суглоби в зап'ястях, у ліктях, одне й друге плече, коліна, котики. Ноги засунуті у рукави старої куфайки і перев'язані шнурками, кінці яких десь були ще на печі.

Іван дивився збоку і усміхався:

— Опудало! Бігме Боже! Якби таке зустрів серед ночі десь на вулиці, то, видай, би ранку не дочекав, або з переляку, гикав би усе життя.

Їлашку! Їлашку!, — звела руки догори, ніби хотіла злетіти. — Внучку мій дорогий! — заголосила з радості. — Та я думала, що тебе вже не побачу! Йой! Я ще дочекалася, йой, я ще дочекалася. Це все від Господа Бога, це все від нього, — і перехрестилася. — Йой, Їлашку, скільки я отченашів за цей час переговорила.

А Богородице Діво, аби тебе ще побачити. Бог учув мої молитви. Бог учув! Не раз цілу ніч молюся та й молюся. По двадцять отченашів і Богородице Діво. Аякже!

— Могли би-сте й більше. Ніч така довга, а то булькаєте весь час очима в стелю. Звісно, ліпше молитися, а то нечисте може вселитися в душу.

Катря вчепилася руками за ший онука:

— Йой! Їлашку! Внучку мій! Як учора тебе колисала, на руках носила, а тепер, диви, який ти вріс!

— Бабушка! А когдa ви спіте, еслі всьо время молітєсь?

— А вони обидві, Їлашку, як діти маленькі, взяли собі ніч за день. Цілий день сплять, аж слина снується їм з рота, спухають від сну, а цілу ніч йойкають, охкають і кашляють. Ти, Їлашку, зверни увагу на це опудало. Якби серед ночі де зустрів отаке на роздоріжжі, то, видай, би загикувався до самої смерті. Слова людського, як слід би не вимовив. Нічого би не допомогло і зливання оловом.

— Што ето, мать, у вас такой раздор?

— Що ти сказав? — і Василина підняла голову, щоб ліпше почувти.

— Ну! — Їлаш помотав головою, шукаючи потрібного слова, — ну ссорітесь!

— Та то, Їлашку, тато так цілу ніч хропить, гейби, неприємком, австріяцькі канони перелітали через нашу хату. Та то не можна ока стулити, та то в нашій хаті пекло, справжнісіньке пекло! Того й сваримось.

— Да ладно, потом будем разбіратца, — Їлаш почав відкривати чемодан, — я приввезо вам гастінци. Ето вам, мамаша, шерстяной платок.

— Йой! Це мені? Їлашку! Синочку мій! Ти що, мав коли думати про свою мамку? Боже! Яка файна хустка. А яка квітчаста. Чисто, як з Канади.

Василина миттєво схопилася з ліжка, закутала голову подарованою хустиною і зразу помолоділа. Почала біля дзеркала крутитися, то в один бік, то в інший, усміхатися сама до себе.

Знадвору зайшов до хати Іван. Побачивши:

— О цієї, паночку, цієї! Їсти три дні не дай, лише купи щось файне! І хворобу, як вітром здуло, і голова перестала боліти, і крижі не печуть. Ти би, Їлашку, ще щось дав тій, що на печі, аби й та хоч трохи виздоровіла, може, менше буде спокою від охання та ахання.

— А ето вам, бабуля! Тоже шерстяной платок! Прінімайте!

— Їлашку! Та яка я тобі барабуля? Бійся Бога! Що з тобою?

— Да ладно вам!

— Йой! Яка файна хустина! А яка теж з квітами. Лише в тебе, Василенко, квітки червоні, а в мене темніші. Йой! Як я хотіла такої хустини. Ще давно. Мій, як ішов на війну в чотирнадцятому, то обіцяв, що обов'язково привезе велику квітчасту хустку. Та й, сараку, не вернувся. Через скільки років це зробив його внук. Боже! Як це мило! Як це дорого! Це за те, Їлашку, що я тебе вибавила? Йой! Дай тобі, Боже, дай тобі, Боже, бо як, не дай Господь, то най пан Біг боронить! Дякувать тобі, дякувать!

— Да чево там!

— Їлашку! Що це ти не говориш по-нашому, а все по-совіцьки?

— Да ладно вам! Я хочу немого отдохнуть з дороги. Всього такі більше двенадцять кілометрів отгрозал. Шол пешком із Городенкі. Меня там уговарівали не ідті ночью домой, а только утром. Вроде би у нас здесь много каких-то бандітов. А, папа, што ето такое? Когда прізивался в армію в 1940 году, вроде таких у нас не било. Ви нікогда об етом не пісали. Что же ето такое?

— Т-с-с-с! Т-с-с-с! — Васирина приклала руки до уст і поозиралася довкола. — Те, що ти тільки що сказав, більше нікому не говори. Боронь тебе Боже! Нічого нікому про це не говори. А коли заходить яка бесіда за це, ти мовчи. Це є дуже серйозна річ. Ніколи не говори бандерівці. Це є наші боївкарі, які борються за Самостійну Соборну Українську Державу без совітів. Ти все це узнаєш сам, але згодом. А тепер лягай спати. Скоро буде розвднітися. І ще одне, синку, розмовляй по-нашому. Бо з тебе будуть сміятися.

— Да что, мать, пачему смеяцца. Я так просто не могу говорить по-нашенські. Ведь пять лет не слыхал украинской речи. Ну і малость прізабил. Потіхоньку і прівикну, научусь...

Почав роздягатися і ліг спати.

Крізь сон почув, що прийшла якась дівчина, усміхнулася до нього. Стало гаряче в грудях. Звідкись полинула пісня, чудова, чудова, мелодія якась так близько знайома. Йому здалося, що він лежить під їхньою грушею в саді, яка так часто снилася у перервах між боями. Листя якесь світле-світле, і через нього бачить синє небо, бачить ясне сонце, яке своїми променями б'є в обличчя. Прижмурих очі. А тут почало шелестіти листя і показалася велика груша. Їлаш нібито простягнув руку і дотягнувся до неї, така велика, така жовта, на вигляд соковита, і мабуть, солодка-пресолодка. Хотів зірвати, а груша почала підійматися. Він став на коліна, та піднялася вище. Став на весь зріст, а вона скочила на самий вершечок. Тут знову звідкись полинула пісня, все голосніше й голосніше. Почав розглядатися, звідки лине, а тут раптом груша обірвалася. Гілки розступилися, листя теж, і вона падає вниз, уже-вже наближається до Їлашевого обличчя. Підняв руку, щоб закрити лице, і пробудився.

Відкрив очі, подивися на піч і зразу зажмурився. О Господи! Звідти на нього дивилося, справді, як казав тато, якесь опудало. Знову відкрив очі, струснув головою, а опудало усміхнулося. «Фу, чорт!» — і подумки заматюкався.

Йому спало на думку, що якби таке опудало у свій час спрямував на німецькі окопи, тікали би фріци зі страху, чи стріляли б?

— Йой! Їлашку! Ти вже виспався? Так скоро?

Їлаш потягнувся:

— Мамаша! Подай брюки!

Василина спершу перехрестилася, а потім заголосила примовляючи:

— Їлашку! Їлашку! Дитино моя! Та що з тобою, таже біля тебе твої руки... біля те-е-е-бе...

— Єщо раз пофтаряю русскім язиком. Подай брюкі!

Тут увійшов Іван знадвору з відрами.

— Ти чого, стара, вже голосиш? Що сталося?

— Йой! Іване! Їлашко каже, аби я подала йому руки. Таже дивися, біля нього його руки. Що з ним, Іване? Може він того? — і Василина покрутила пальцем біля голови, — котра за нього піде? Йой! Йой! Йой!

Їлаш бачачи, що в даному випадку не порозуміється ні з «мамашою», ні з «папашою», сам припіднявся, натягнувся до стільця і взяв галіфе, гімнастерку і почав натягати на себе.

II

Раптово відкрилися двері. До хати ввійшла сусідська дівчина Ганна Грешна.

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки слава Богу! — Василина усміхнулася і повернула до неї голову, — ти чого, Ганнусю, так зранку?

— Йой, вуйно? Вам стало легше?

— Та так трохи, — Василина почервоніла.

— Я прийшла до Їлаша, щоб віддав свою військову форму.

— Їлашку! — прошепотіла «мамаша», — склади шинелю, галіфе, гімнастерку, чоботи, шапку і віддай Ганнусі.

— Как ето отдать? А я в чом буду хадить?

— Ми щось придумаємо. Віддай! Я тебе прошу!
— Нікагда в жізні. Ганнуся, а кому ета адежда?
— Нашим хлопцям.
— Передай ім, что я пока сам похаджу в своей адежде.
— Добре! Бувайте здорові!
— Іди здорова! — відповіла Василина і заплакала.
— Что случілось, мать? Пачему плачешь?
— Їлашку! Це не спроста. Ти недобре зробив, — обізвалася з печі Катря.

— А ти що? Прокурор, що вже судиш? — визвірився знизу Іван.

— Но откуда оні узналі, что я уже дома? Ведь, когда шол дамой било темно. Нікто меня не відел. Что ето такое?

Відчинилися двері. Потихо увійшли сусіди Петро, Іван з дружинами, вуйки Василь і Грицко.

— Овва! Їлашу! Ти вже прийшов? Ой, дай Боже, тобі здоров'я! Живий? — вуйко обмацував, обдивлявся. — Ти диви, який зробився хлоп, нівроку. А йшов до війська таким собі маленьким, миршавеньким. Учора сорока на яблінці скрегоче та й скрегоче, аж мені надоїла. Все думаю, що це за новина буде? А то диви, яка новина. Їлашко прийшов з фронту. Живий? Не ранений? — і став обіймати й цілувати свого племінника.

— Ти нашого Василя десь не зустрічав? — підійшов тричі розцілувавшись і обійнявши за шию вуйко Григорій.

— Нет! Нет! Нігде не встречал, не пріхаділось. Да ви што в самом деле? Ведь около десяти фронтов. Как ето возможно?

Вуйко трохи відсахнувся від такої вимови.

— А нашого Івана ти не зустрічав? — приступив ближче сусід Петро, теж обіймаючи за шию Їлаша.

— А нашого Петруня? Останній лист був з Оренбурзького шпиталю. Вже три місяці ні слуху ні духу!

Василина почала накривати стіл для гостей. Поклала миску домашнього сиру, розведеного зі сметаною, повний таріль накришеної солонини, порізала півхліба, поставила пляшку самогонки.

— Ану, гості, сідайте за стіл та випийте трохи за повернення нашого Їлашка, — подивилася довкола і не помітила Івана.

Відкрила двері надвір і крикнула, — ану, старий, ходи й ти, як хочеш.

— Ну, любі сусіди, і ви, куме Грицю, і ви, куме Василю, випиймо за щастливе повернення нашого сина і, дай Боже, щоб і ваші вернулися додому. Яке щастя нам обом з Василюю бачити свого сина живим і здоровим. Гай, Їлашку, за твоє здоров'я!

— Папаша пейте на здоров'є! — Їлаш наляв собі і до хресного батька, — батька, за твоє здоров'є!

— Пий, Їлашу, на здоров'я!

І пішов гуляти стаканчик по колу.

— Їлашку! А ти чому не закушуєш? Щось несмачне подано? Може, ти хочеш чогось іншого?

— Нет, мамаша! Я просто після першої не закусиваю.

— Ну то наливай вдруге!

Їлаш налив.

— Ну, будьте все здорові! — і випив за одним ковтком, — вот тепер можна немножко попотчевать.

— Їлашку! Ти би говорив по-нашому, по-українськи, — мовив хресний батько.

— Ти розумієш, батька, вот нікак не могу. Пять лет жіл среди русскіх, — і розвів руками.

Поступово хміль робив свою справу.

— А де ти, Їлашку, воював? На якому фронті? У яких військах? — розпитував вуйко Василь.

— Я служіл прі артилерійскіх гаубіцах. Ето такіе большущіе гармати. Снаряди к нім такіе, — і показав руками, — большущіе. І всьо по аднаму в ящіке. Два человека надо, щоб перенесті адін такой ящик із снарядом. Две недели, — ввійшов у азарт підпилий Їлаш, — панімаєте, ми долбілі етот Кенігсберг. У-у-у-х-х! Ми там далі жару етім фріцам. Кто остался із ніх живьом, будет долго помніть наші гаубіци. Берьом, панімаєте, із ящика етот снаряд, падайом у затвор, к-а-а-а-к долбаньом! — При цьому Їлаш підняв догори кулак, як гримнув по столі, а миска із недоїденим сиром і сметаною як підскочила, та так, що в повітрі перевернулася і оббризкала гостей. Ніж на столі попав кінцем під кулак і полетів, крутячись під стелю. Жінки, дивлячись на політ ножа, поприги-

налися і запхали голови під стіл. Чоловіки закрили обличчя руками, ще дужче розмазуючи себе сиром зі сметаною. Стара Катря від несподіванки аж підскочила на печі. З того всього про всяк випадок перехрестилася:

— Їлашку! Та побійся Бога! В хаті образи! Що виробляєш?

— Вот панімаєте, ету гільзу оттуда викідиваєт, ми опять вставляєм другой снаряд і опять к-а-а-а-к долбаньом! — Їлаш знову підняв кулак. Жінки сліdkували за ним і думали «Що зараз буде?». Одна з них відразу запхала голову під стіл і наслухала. Тут як гримне по столі, а Катря знову аж підскочила на печі і знову хреститися.

— Давайте ещо па адной! — Їлаш залпом випив, потім, не закушуючи ще одну, знову підняв угору свій здоровенний кулак. Жінки з того всього затулили долонями вуха.

— Їлашку! Їлашку! Бійся Бога Святого, що робиш? Таже ти поломиш стіл, — ймила за руку Василина.

— Мамаша атайді! Не мешай мне рассказивать. Ведь ім, — показує на гостей, — же интересно.

— Та що тут интересного? — перебив його вуйко Григорій. — Ми, Їлашку, теж усі були на фронті. Але вже більше місяця, як прийшли. Багато наших не повернулися.

Їлаш витріщився на вуйка Гриця, гикнув, аж з горла, напевно, щось вискочило, бо язиком впіймав і почав назад відправляти за призначенням.

— І ти, папаша, бил на фронте? — втупився очима в Івана.

— Аякже!

— Давайте ещо па адной! — Їлаш подивився помутнілими очима на порожню пляшку. — Мамаша! Прінесі ещо адну!

Але гості почали вставати із-за стола і прощатися.

— Да ви куда? Давайте ещо посідім чуть-чуть!

— Ні, Їлашку! Сьгодні буденна днина. Є багато роботи. Скільки можна гостюватися?

— Ти, Їлашу, тепер думай про одруження, — мовила одна із сусідок. — Знайди собі файну дівчину, одружись і газдуй. Одне тепер не добре, що заборонили грати музикантам на весіллях. Трохи сумні весілля.

— О-о-о! Ці дві, що з перев'язаними головами, тото тепер будуть увихатися з його женячкою, — зловтішно блиснувши очима, мовив Іван. — Аякже! Хоч слабі, але так будуть увихатися, ніби вони на віданню.

— Іване! Встидайся гостей, таке говориш, що купи не тримається.

— А що то я говорю? То горілка! Навіщо наливала ще й припрошувала. Але, зрештою, коби не вийшло на моє!

Їлаш сидів за столом, угнувши голову, щось цьмакав, цьмакав у роті, потім повернув голову:

— А, папаша! Папаша! Пачему заперетілі іграть на свадьбах, і хто заперетіл?

— Це, Їлашку, заборонили наші боївкарі СБ. Підпільники! Ми з ними згідні. Вони не проти весіль, бо то справа молодих людей. Але як можна так буйно веселитися на весіллях, коли гинуть наші герої, кожний день ллється невинна кров...

III

Сонце піднялося височенько, небо було чистим, але в цей день чомусь не парило. Повітря було суховате, але свіже. Від Сливкової виднілися сині-сині Карпати. Гірські краєвиди звеселяли душу, від них віддавало прохолодою. Так і хотілося дихати на повні груди. Вгорі по небу пливла одна-однісінька хмаринка. Між небом і землею, мов човен у відкритому морі. З північного заходу синіло голубим мереживом, за яким ховалася Торговиця. Мереживо весь час мерехтіло, ніби хтось досі невідомий то при відкривав завісу, то закривав. Село то появлялося, то ховалося.

У цей час над сільською радою коливався на легкому вітрі синьо-жовтий прапор. У кабінеті голови сільради сиділи за столиком сільські оунівці — колишній голова сільської ради Скала і кущовий фінансово-господарського куща повстанської станиці Городенківської фінансово-господарської референтури Калістрат. У кабінеті було душновато, і Скала відчинив вікно. Але це мало що допомагало.

Над ними на стіні висів великий тризуб. Посеред кабінету на лавці сидів Їлаш Маркозик.

— То ти, Їлашу, розповідаєш, що служив при гаубицях? — почав розмову Калістрат. Від роду був високий, широкий у плечах. Сірі пронизливі очі свердлили кожного, на кого звертав свій погляд. Про таких говорили, що вони бачать людину наскрізь. Рідко усміхався. Не тому, що був серйозним, а таким зробило його життя.

— Да, да!

Збоку сидів Скала, перший головою сільської ради депутатів трудящих обраний громадою в 1939 році. Під час німецької окупації більше переховувався від окупантів, з часом вступив до ОУН.

Скала махнув рукою. Ззаду Ілаша показався боївкар з удавкою в руках.

— То ти кажеш, що говорити по-українськи не можеш?

— Нет! Не магу! Самі розумієте, п'ять лет не слухав української речі і немножко подзабил.

— Їлашу! А скільки тобі років було, як тебе призвали до армії?

— Дев'ятнадцять!

— То дев'ятнадцять років говорив рідною мовою, а за не цілих п'ять років забув?

— Да так виходіт. Ну што я подедаю. Может бить, через годік-два опять научусь...

— Ну добре.

Калістрат кивнув боївкареві. Той ззаду накинув на шию Ілашеві удавку. Парубок сіпнувся, але удавка затягнулася ще дужче. Ілаш почав сіпатися, як пташка, яка попалася в сітьце. Очі підлізли на лоба.

Калістрат знову кивнув. Удавку попустили. Ілаш закашлявся. Коли трохи відійшов, удавку знову почали затягати.

— Вуйку! Та, вуйку! Та бійтеся Бога! Та як, перебув таку страшну війну, ніде не зачепила жодна куля, а тут удома хочете позбавити мене життя? Таже ми свої люди. Та що ви? Я вже буду говорити по-українськи. Віддам свою одежу. Простіть мені, я вас прошу, — і впав на коліна.

Такий здоровий чоловіча, не боявся сліпої кулі, ходив під смертельним вогнем, а тут враз обм'як, опустив голову, як той

шкідливий кіт, що весь час лазить по каструях і все що найліпше вилизує.

Від такого видовища усі засміялися.

— Хто б міг подумати, що така невеличка удавка має такий лік? Відразу заговорив по-українськи. А так був би, сараку, мучився ще один рік або й два. А тут за дві хвилини згадав — що його народила мати-українка. Навчився ходити по нашій землі. Дев'ятнадцять років їв наш український хліб. Пив топорівську воду. Дихав топорівським повітрям. І за не цілих п'ять років про все це забув, хто він є. Якого роду-племіні? Ти пам'ятаєш, як писав наш пророк?

Їлаш далі стояв на колінах з опущеною головою.

Учітись, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає...

А тепер роздягайся, залишай одяг і бігом додому.

— Вуйку! Та, вуйку! Я дома переодягнуся і принесу.

— Ні, ні! Отут роздягайся і в одних портіниціях і босий бігом додому. Най усі люди бачать тебе такого.

Їлаш швиденько, мовби це робив щодня по кілька разів, роздягнувся. Акуратно по військовому склав одяг на лавку, чоботи під лавку і під загальний регіт побіг додому.

IV

Два боївкарі ввели попід руки сільського хлопця, років шістнадцяти. Босий. У пірваних сорочці і портіниціях, підперезаний старенькою окрійчиною.

— Друже Калістрате! Надходять скарги від багатьох людей, що він ходить від нашого імені по подвір'ях і вимагає — борошна, яєць, солонини, навіть забирає хустки, де в кого кожухи і всім розповідає, що заготовляє для повстанців. Цим паплюжить нас. Чорнить в очах сільських жителів. І, звісно, люди в таких випадках нарікають на нас. А ми в цьому нічого не винні.

— Чий ти? Як тебе звати?

— Василь, — і почав плакати.

— То все правда, що хлопці кажуть?

Василь мовчить і далі плаче.

— Я розумію, що тут багато прибіріхують. Бо якби він аж так багато збирав, то це було би видно по ньому і його родині. Я розумію, що у вас, хлопчику, можливо, й біда. Але так, Васильку, поступати не личить. Чому ти не говориш? Може, тобі розв'язати язика? Сьогодні, осьдечки, ми вже одного навчили говорити рідною мовою, і то всього за дві хвилини.

— Я більше не буду. Простіть. Я більше не буду.

— Ну добре! На перший раз повіримо. Відпустіть його, — втрутився Скала.

Тут не ввійшов, а прямо забіг Танасій Гришук. Відразу було зрозуміло, що щось скоїлося серйозне. Губи тряслися, вуса посіпувалися, руки тремтіли. Це був один із найбагатших газдів у селі. Прямо-таки з порога.

— Друже Калістрате! Що це твориться? Прийшли твої хлопці і забрали в мене найфайнішу телицю. Ну як це так? Я чогось не розумію!

— Постараюсь роз'яснити, — спокійно мовив той. — По-перше: Вони не мої, а твої! Може, не так?

— Та чого ти чіпляєшся до слів? Ти за телицю говори!

— Скажу і за телицю, — спокійно. — А що тут говорити? Все правильно. А ти як думав? Ми до тебе хоч раз приводили боївку на ніч? Ні! Хоч раз приводили на обід? Ніколи! Я вже не кажу, скільки разів ти годував енкаведистів. Ти повинен розуміти, що ти живеш у центрі села, і ми не можемо не дорожити повстанцями. А м'ясо заготовляємо для УПА в Карпатах. До речі, там воюють і наші сільські. Вони теж хочуть їсти. Це м'ясо ще треба відправити в гори. Ми що, візьмемо м'ясо в тієї Маланки, Василюхи, яким під дев'яносто років. Чи приведемо до них на нічліг повстанців? Чи на обід? А зрештою, ми платимо біфонами. Після закінчення війни, таким як ти, відповідно до біфонів усе буде повернено державними грішми або товарами.

— Навіщо мені ваші біфони! Я що, буду клеїти ними одне місце?

— Ах, так? То слухай, що тобі скажу, дорогий багачику. Со-віти вже газдують на нашій землі. Не сьогодні-завтра почнуть в'язати колгоспи. Усе заберуть у таких, як ти, а всіх вас відправ-лять на Сибір. Кому ти тоді будеш скаржитися? Поки що з колгос-пами сюди не потікаються, бо ми ще тут господарі. Не стане нас, згадаєш мої слова...

Танасій схопився і махнув рукою. За ним появився Запоро-жець.

— Друже Запорожець? Ти недавно призвався до лав УПА. Як ти тут опинився? Де твої побратими, з якими ти разом призивав-ся? Ти що, втік?

— Як утік? Таке скажете. Ось я маю документ, що мене від-правили з армії додому. Там такі суворі лікарі. Знайшли в мене короткозорість. Ану подивіться! Щось замічаєте? Таже я добре бачу. Доказував і їм. Та де! Виписали, що негоден до несення вій-ськової служби.

— Не хвилюйся, друже! Ти пригодишся нам і тут. Стоп! Стоп! Згідно з повідомленням по нашому повстанчому зв'язку, ти мав прибути ще вчора.

— Я й прибув учора. Але пізно ввечері.

V

— Друже Калістрате! — вбігла дівчина, — в селі появився військовий гарнізон. Облава!

Усі спокійно попіднімалися. Калістрат зняв зі стіни тризуб, вийшли надвір, зняв синьо-жовтий прапор і всі пішли у най-ближчу криївку.

Біля сільської ради появився теперішній голова сільської ради Никола Сметанюк. Коли відбулися перші вибори депута-тів до сільської ради, на організаційній сесії його обрали заступ-ником голови сільської ради. Перебував німецьку окупацію. Коли прийшли вдруге совіти, теж приступив до своїх обов'язків за-ступника. Але сталося так, що разом з головою поїхали нібито на нараду до Городенки. На Збродах підводу відіслали назад додому, а фірманові наказали говорити, що їх забрали з собою боївкарі. Самі зійшли у підпілля. У такий спосіб хотіли обдурити праців-

ників районної влади. Але з цього нічого не вийшло. Цю затію зразу розкусили органи МДБ.

Дружина Скали з трьома дітьми переховувалася в родичів. Але недовго. Їх вистежили сексоти. Енкаведисти заарештували і відправили на спецпоселення до Сибіру. Дружину Сметанюка теж вивезли до Сибіру. Перебуваючи у схронах, яких у станиці було до двадцяти, він весь час закликав до збору всіх боївкарів СБ і членів ОУН усього району, оточити Городенку і взяти владу у свої руки.

— Та що ти, Николо, говориш такі дурниці? — заперечували йому керівники підпілля. — Совіти зженуть усі військові гарнізони з кількох районів і переб'ють нас як куріпок.

— Та хоч на день! Хоч на два — втримаємося! Але докажемо всім, що ми володіємо владою на своїй землі. Як ото гнити в цих смердючих схронах із дня в день?

— Ти, Николо, не розумієш політики ОУН. Перед нами завдання, по-перше: підтримувати порядок на наших теренах від знуцання над людьми енкаведистами, якби не ми, то вже давно тут були б зав'язані колгоспи. Цього якраз ми не допускаємо. По-друге: за всяку ціну зберегти кадри. Совіцькі війська вже підходять до Берліна. Звідти йдуть американці й англійці. Нашу справедливую боротьбу за Самостійну і Соборну підтримують, як американці, так і англійці. В їхніх руках знаходиться більше мільйона полонених українців. Вони планують поперти з-під Берліна совітів назад. Скоро тут будуть американці. Якщо всіх нас переб'ють, хто тоді буде керувати державою, областями, районами і селами?

Ми мали щось подібне у 1918 році. Коли дві держави, наші основні вороги впали на коліна, стікаючи кров'ю, тоді постала наша держава. То що вийшло? Не було кому керувати — і все пропало. Сьогодні ми не хочемо повторити ті помилки. Зрозумів?

Сметанюк не погодився із переконливими фактами і, згідно з амністією, з погодженням оунівського осередку, здався органам радянської влади. Оскільки не було кому керувати сільською радою, відразу призначили головою. Проте поставив вимогу: не

приступить до виконання своїх обов'язків, поки не повернуть із Сибіру його дружину.

Голова сільської ради депутатів трудящих повісив на сільській раді червоний прапор, а в кабінеті на стіні, де щойно висів тризуб, — портрет Сталіна. На столі розстелив червону скатерть. Поставив чорнильницю, ручку і папку. Тільки сів, коли це заходять — капітан МДБ товариш Кришталь і два фінагенти.

— Товаришу, голова! Як ваші справи?

— Як справа, так і зліва. А взагалі так, як скрізь.

— Бандити в селі є?

— Не бачив, не чув!

— Ну й прекрасно. Ми скоро з ними покінчимо раз і назавжди!

— Вашими устами, товаришу капітан, тільки мед пити.

— Нехай не заважають нам будувати Радянську владу і гоїти рани, завдані страшною війною. Ну я пішов до своїх хлопців.

— Дозвольте вам доповісти, товаришу голова, що ваше село дуже відстає по здачі державі м'яса, молока, яєць, вовни, картоплі, зерна. Дуже повільно проходить страховка. А купівля облігацій трьохпроцентної позики... Та взагалі ваша сільська рада по всьому майже на останньому місці. Це справжній саботаж Радянської влади. Якщо справи так і далі підуть, то ваша справа пахне керосином. Ви чуєте, товаришу голова? Діло пахне керосином, — нервово доповідав один із фінагентів.

— А мені, товаришу представник району, пахне кольонською водою, — і приклавши три пальці до купи, кілька разів понюхав.

— Як то так?

— А так! Коли мене призначали насильно головою сільради, я казав, що не потягну, я не справлюся з цими обов'язками. Там були і ви, дорогий товаришу. Ви всі били себе в груди, що будете мені допомагати. Де та поміч? Ви приїдете на кілька годин у день і все. Що можна допомогти отакими наїздами. Ви би, дорогий товаришу, фінагенте, залишилися в селі бодай на кілька днів і ми вдвох, трохи вдень, трохи вночі, та й щось би зробили.

— Як залишитися? Та ви що смієтеся наді мною? Та ще й на вечір? Ніколи! Між іншим, я вже кілька разів був у вашому селі, а зрушень нема. Як накажете це розуміти?

— Що я вам на це скажу? Ви кілька разів лише були в селі. А я кожний день ходжу попід хати. Ну й що? Той каже здам трохи пізніше, той — не маю, а в того, я сам знаю, що нема. Та й таке, товаришу фінагенте, — і голова здвигнув плечима.

— То що ви, товаришу голова, хочете сказати, що у вашому селі найгірше становище з продуктами? Ось подивіться, я вам покажу звіт по інших селах. Є села землі в яких набагато гірші від ваших.

— Але ж ми не на останньому місці. Самі кажете. Є ще гірші села від нашого.

— Та що ви говорите! Після вас іде село Торговиця. Там бандити повісили голову сільської ради. В Пирогові — вбили, в Пічному — закатували. Бандити... бандити... бандити... не дають нам можливості господарювати.

— Гм...Гм... Одні бандити не дають вам господарювати. А що, з бандерівцями вже покінчено?... Раніше говорили, що "...покончим с бандеровцями". Їх уже нема?

— Товаришу Сметанюк! Обережно зі словами.

— Та ні! Я розумію. А що і спитати не можна? Ви, товаришу фінагенте, не турбуйтеся. Ми всі плани перед державою виконаємо. Ось побачите.

До кабінету голови зайшла старша жінка в подертому киптарі, з-під старої горботки виднілася проношена сорочка, боса. Голова замотана теж у досить стару вицвілу хустину.

— Жіночко! Як ваше прізвище? — повернувся до неї фінагент.

— А вам навіщо?

— Як то навіщо? Хочу знати, як ви виконаєте ваш план по здачі продуктів сільського господарства перед державою. Як платите податок. Чи застрахували своє майно. Скільки купили облігацій трьохпроцентної позики.

— А вам що мене питати? Ви мені приходите татом чи як? Що, я сюди прийшла аби мене запитували про податок? Агій на вас!

— Я представник радянської влади! — схопився з лавки і прискочив до жінки, — і маю право запитати! Ти розумієш, що є закон? Усі жителі села зобов'язані здавати державі молоко, м'ясо, яйця, вовну, картоплю, зерно. Страхувати своє майно. Купувати облігації трьохпроцентної позики. Ану, скільки ти здала молока?

— Якого молока? Я кого маю дойти? Хіба сама вам здоюся.

— Ти мені зуби не заговорюй. Раз доведений план молока, то ти маєш корову.

— Була, але, сарака, здохла.

— Якщо здохла, де шкіра? Чому шкіру не здала. Ти знаєш, що армію треба взувати? Твій чоловік, напевно, теж воював на фронті?

— Аякже! Воював з німцями. А ви з бабами такими, як я.

— Ти мені тут очі не запорошуй! Де шкіра?

— Де? Де? Щури дуже погризли, то я й закопала.

— Мене це не обходить! Кажі, коли буде шкіра, нехай я ось тут запишу!

Жінка ймилася за рот.

— Та завтра. Десь позичу та й здам.

У цей час заходить помічник фінагента, уважно дивиться на жінку і заперечливо махає головою. Жінка подумала, що він махає головою аби не здавати шкіри, якщо нема.

— Але ні! Не здам!

— Як не здаш? — і фінагент почав наступати на жінку, — я вже тут записав, ти мусиш здати.

— Ні не здам. Я передумала.

— Як то передумала? Я поки що говорю лише про шкіру. А зараз ще буду говорити про м'ясо, молоко, яйця. Думаю, що кури не поздыхали. А поставка зерна? Чому зерно не здаєш? Я піду до тебе, відкрию твій куфер. Подивлюся на твій кожух. Ти тоді інакше заговориш.

— Агій! Щезни з-перед мене, бідо! — і хреститься. — Все, все! Завтра здам тобі шкіру, маю кілька яєць і дам мішок пшениці.

Той старанно все записує. Але жінка подивилася на другого гостя, а той махає головою, мов, не давай, не давай.

— Але ні! Нічого не дам!

— Ти що мене за дурня маєш? То здаєш, то не здаєш.

Жінка знову подивилася на іншого гостя: не давай, не давай, не давай... — холітав головою.

— А шлях би вас трафив! — повернулася до голови сільської ради. — Вуйку Сметанюк! Або я сходжу з розуму, або знаходжуся в будинку придурків. Звідки ви привели цих дурних? Ану дивіться! Один кричить здавай, здавай! Інший махає головою: не здавай, не здавай! Що за цирки тут у вас?

Усі повернули голови в бік помічника фінагента. Той від такої уваги до себе ще дужче почав махати головою: то вліво, то вправо.

— А ти чому махаєш головою, як конина на сонце? — запитав сердито фінагент. — Ти мені так допомагаєш?

— Я одержав контузію на фронті. То в мене голова сама так холітається.

— Сама холітається? Я тебе, мати твою, зараз не так захолітаю!

— Ви, товаришу фінагенте, не кричіть на мене, бо голова зараз буде ще дужче холітатися.

— Поміничок! Контужений! Я так зроблю, що ти взагалі не будеш махати головою. Ану марш звідси.

За цей час сонечко досить опустилося до обрію. Знизу від ставка повіяло прохолодою. Карпатські гори щезли за сизим серпанком. Десь на Осоках прозвучав вистріл. Фінагент насторожився. Але вистрілів більше не було. Тут зі сторони Красноставців підїхала машина, в якій сиділо біля десятка чорвонопогонників.

Фінагент схопився, почав збирати свої папери.

— Отак! Укотре наскоком. І питаєте мене за виконання планів. Мушу звернутися з проханням до райвиконкому, аби вас таки, товаришу фінагенте, закріпили за нашим селом хоча би на кілька днів безвиїзно.

— Ви що, товаришу голова, — покрутив пальцем біля виска, — зовсім чи лиш трохи?

І зірвався бігом до автомашини. Коли всілася курява, на дорозі показався Калістрат з синьо-жовтим прапором і тризубом під пахвою.

ВЕСНА 1944 РОКУ

БІЙ У ТРИЛІСКАХ

I

вечора з північного сходу почулася громовиця. Дехто позирав у ту сторону і дивувався, ще ніколи з того боку не гриміло, ще й у кінці березня. Розкати грому чулися все голосніше й голосніше. А тут паде такий сніг, що й серед зими такого не було. Вночі добре було видно спалахи, які то затухали, то розгоралися. До опівночі прояснилося. Це б'є канонада. Наближається фронт. От-от у село повернуться совіти. Здавалося б, на перший погляд, мали би всі радіти. Повернеться колишня влада. Але такої радості не було. Кожний, повертаючись у ліжку то в один бік, то в інший, ніяк не міг заснути.

Іван Ватаманович ранком прибув додому. Ледве дібрався. Це аж з Городенки брести таким глибоким снігом. Від думки, що зараз зустрінеється зі своєю коханою, ноги самі ступали. Радості не було меж. Хіба бачив, як дерева, які росли попри дорогу, вмить убралися в снігову ковдру. Їх мовби хтось накрити білим покривалом і ті стояли, мов наречені. До вибору і до кольору. Весь час оглядався на вибухи і спалахи. В голові роїлося безліч думок. “Хоч вертайся назад. Але вже видно рідне село. Якщо завтра придуть совіти, а це справді буде так, що робити? Як бути?” Вже почав жаліти, що так невдачно вибрався додому. “Ліпше, аби той німець не відпускав його. Ні-ні! Це не так, — заперечував собі. — Німець добрий. Дай йому Боже здоров'я”

— Іванку! — кинулася на шию кохана Парася. — Та я тебе визираю день і ніч. Подушка не висихає від сліз. Усі газди дома біля своїх жінок, лише я, як та вдовиця. Всі питають “Де твій Іван? Та де твій Іван?” Чому нам випав такий льос? Га? Іванку!

— Йой, синочку мій, синочку, — заголосила з іншого боку Василина, — де це ти пропадаєш, та й де пропадаєш. Та ми з Парасею вже всі сльози виплакали, та й виплакали.

— Ану відчепіться від нього. Причепилися, як ті п'явки. Де був та де був? Де був, там уже нема, — прикрикнув Никола.

Жінки притихли. Але, що не кажіть, кожна набрала так багато жалю, що так зразу і не виплечеш. Хіба це так просто? Тому продовжували тихенько плакати. Іван, не попоївши з дороги, побіг до станичного.

II

Зранку вже чулися вибухи за Снятином, у районі Косова, Коломиї. Так тривало два дні, потім усе стихло. Фронт пішов аж до Станіслава. Але не надовго. За рахунок раптового і вдалого наступу, радянські війська погналися за окупантами, оголивши свої тили. За Станіславом німці підтягнули резерви і вдарили, потіснивши наступаючих. За цей час налагодилася переправа через Дністер, і регулярні частини радянської армії попрямували на підтримку. Наступ німців удалося зупинити на лінії Кути-Коломия-Тлумач. На фронті настало затишшя. Одні і другі віддихувалися від частих боїв. Одні й другі підтягали свої резерви. Німці, щоб далі не пустити, інші — прорвати фронт і наступати далі. Розпочиналася чергова військова літня кампанія.

Якщо на фронті наступило затишшя, то в селах почався рух. Свою справу робила військова контррозвідка “СМЕРШ”.

Як тільки почулася далека канонада, Городенківський районний провід ОУН посилив свою діяльність. Приводив до порядку референтури, уточнював облік членів ОУН і УПА. Проводив матеріальне забезпечення своїх рядів нелегальної боротьби з частинами НКВД після просування передових частин Червоної Армії на Захід. Зі складів терміново відправляв у Карпатські ліси на головні бази Української Повстанської Армії Карпатського відтинку продукти, одягу, зброю.

Внаслідок зупинки фронту Городенківський і Снятинський районні проводи ОУН були відрізані від надрайонного й окружного проводів ОУН і від УПА Карпатського відтинку. Створилася складна, непередбачувана для ОУН, ситуація. Виникла загроза членам ОУН-УПА, симпатикам і їхнім родинам.

З перших днів звільнення краю від фашистських окупантів Городенківський і Снятинський райвоєнкомати розпочали кампанію по підготовці до мобілізації на фронт усіх осіб чоловічої статі 1894-1926 років народження.

До Снятина почали прибувати Станіславські обласні партійні та радянські органи, які вже не один день товклися в обозі передових частин фронту.

Станичні зразу взяли складати списки, кому треба негайно покинути рідні місця.

У селі Белелуя Снятинського району відбулося спільне засідання Городенківського і Снятинського проводів ОУН. На засідання проводу було запрошено зв'язкову вже діючого на той час Буковинського бандерівського проводу ОУН від Коломийського окружного проводу ОУН, за дорученням якого у Буковинських Карпатах діяла сотня УПА, як одна із гілок Карпатського відтинку.

На засіданні прийняли рішення: зі всіх, хто був під підозрою у радянської влади до початку війни, з членів ОУН та їх симпатиків створити курінь УПА і відправити в Буковинські Карпати, попередньо погодивши це питання із Буковинським проводом ОУН. Тут же було затверджено курінним новоствореного куреня — уродженця Городенківщини Теодора Кубійовича, псевдо Магістр. Затверджено двох сотенних — першої сотні вчителя з Топорівців Забіяку і другої — заступника коменданта української поліції в Городенці Махна.

Збір майбутніх вояків був призначений у станицях— Красноставці, Белелуя, Тулова Снятинського району. Затверджено маршрут для обидвох сотень. Сотні вирушають з Тулови, переходять убрід Прут, зупиняються на перепочинок у станиці Попельники, потім переходять убрід Черемош і вже на Буковинській стороні.

На місце збору мали збиратися, коли почнеться мобілізація чоловіків до лав Червоної Армії.. Домовленість така: як тільки з села виходять мобілізовані, з ними виходили і майбутні вояки УПА. В селі мали знати, ніби всі з села вибули до лав Червоної Армії.

III

Настав час збору майбутніх вояків УПА. У Красноставцях прибулими опікувався сотенний Забіяка, в Белелуї — командир СБ куреня Остриця, а в Тулові — сам курінний Магістр.

Яка була чудова травнева ніч. Небо очистилось від хмар. Кілька днів перед цим падали теплі дощі. Надворі стало дуже тепло. Тягнуло першими запахами від раннього бузку і черемхи. Літали хрущі. Вони так бриніли, що деколи доводилося відгинати голову, а то в темноті вдаряли в обличчя. Якраз розпочали свої концерти на воді жаби і на межах — цвіркуни. Здавалося, що на землі панують мир і Божа благодать. Так усе виглядало хороше. Як не хотілося думати, що десь там іде війна, гинуть люди, енкаведисти заарештовують мирних людей. Залишили дома коханих, дітей, стареньких родичів. Кожний дивився один на одного і хотів запитати: “Чому так сталося, що народ наділений Богом такою потужною силою, талантом, виявився безталанним? Чому вкотре мусять ступати на таку тяжку тернисту дорогу? Допоки підосви будуть у крові?”

І в кожного світилися відповіддю очі: “Ми станемо борцями за вільну, Самостійну, Соборну... Не пожаліємо крові... Життя віддамо... Але не станемо на коліна!”

Всяка влада — насильницька. Тим паче, коли вона сильніша, могутніша. Всі ці хлопці вірили тільки в перемогу. Прагнули волі. Більшість з них не могла зрозуміти, чому волю неможливо здобути мирним шляхом, так, як бажає цього народ. Не раз і не два запитували себе:

— Чи обов’язково класти голови молодих хлопців і дівчат? Чи потрібно проливати море крові, сліз?”

І всі навколишні станиці, як і тисячі інших, стали на тернистий шлях... Причому, не за своєю волею... І вкотрий уже...

— Господи! — підняв вгору руки сотник Забіяка, — чи будуть знати наші нащадки тих, котрі стали на цю криваву стежу, жорстоку боротьбу за своє визволення?

Вони ще не відали, що розпочинається кровопролитна громадянська війна на Західній Україні. Дехто знав, більшість здо-

гадувалися, що це буде кривава бойня. Але ніщо не змогло зупинити національного здвигу за своє визволення...

Десь опівночі надійшла команда всім переходити до Тулови. Коли всі зібралися, виявилося, що назбиралося більше двісті людей. Лише з Топорівців було біля десятка.

Того ж вечора новобранці переправилися через Прут, пройшли між сусідніми селами. Розквартирувалися і доночовували в станиці Попельники. Через кілька днів переправилися через Черемош і опинилися в Буковинських лісах. Там їх зустріла зв'язкова на псевдо Артеземія, дочка одного зі священників Буковини. Висока, вузька талія. Обличчя округле, високе чоло. Зверху звисало кілька локонів темно-русих кучерів. Очі карі, примружені. Здавалося, що весь час усміхаються. Ніс видовжений, але красивий, гарно вписувався до обличчя. Червоні, виповнені губи.

Забіяка глянувши на таку красуню, відразу закохався. Та й як можна не влюбитися. Хто б сказав зі сторони, що ця дівчина вихована у священничій сім'ї, вибрала тернисту дорогу і весь час ходить по лезу гострої сокири.

IV

Через кілька днів продовжився набір новобранців. З Городенківського району в Красноставцях приймав сотник, на псевдо Махно. У станиці Устя збиралися зі Снятинського району. До Красноставців прибув Іван Ватаманович. Коли прибіг до станичного з переляканими очима, той з одного боку зрадів, що бачить живим свого побратима, а з іншого:

— Ти як тут опинився? Втік?

І той усе розказав по порядку:

— Що мені робити? Туди, ясно, не вернуся. Нема як! І в армію до совітів якось лячно йти.

— Не хвилюйся, — мовив спокійно Полевий, — у нас є багато таких, як ти. Іди поки що до сім'ї. Через кілька днів підеш у Буковинські Карпати в УПА.

Іван ходив помежи новобранців і розшукував знайомих. Перед очима постійно появлялася заплакана Парася, родичі...

— Хіба я винен, що такі часи настали? — усе повторював, дивлячись на заплаканих.

Чи міг знайти якесь оправдання за такі часті небезпечні від-
рядження?

— А ті, що йдуть на фронт, у чому їхня вина? А тих, що від-
правили до Німеччини?

А ті, що зійшли в підпілля? А ті, що в Карпатах? Вони вже
воюють! Хто скаже, що буде завтра?

Ніхто з них ще не знав про Сибір. Скільки буде вивезено
і виселено людей. Пішло село, як говорили в селі, на Ицко-
ву суку. Хіба це тільки в Топорівцях? Так по всій Західній
Україні.

Сотник Махно дав команду збиратися. Ніхто не знав із ново-
бранців, що раніше затверджений маршрут за розпорядженням
провідника Снятинського проводу ОУН змінено. Замість іти на
Тулову, колоною пішли на Устя. Поки дійшли, поки там зустріли-
ся із другою групою, почало світати.

Небо за ніч не змінилося. Тільки зірки поблідли. Місяць сум-
ними очима позирав на великий рух, який панував у станиці. Зі
Сходу світліло небо. З кожною хвилиною все більше висувалося
із-за горизонту з усміхненим личком сонечко. Іван дивився і ми-
лувався. Ще ніколи не бачив, як сходить сонце. Усміхався до ньо-
го, думав, що в такий спосіб забуде свої домашні негаразди, які
залишив учора зранку. Пішов з сусідами. Щоб усі бачили, що йде
до Городенки до військкомату. Уже на Збродах повернув направо.
Трохи посидів у лугах, дочекався ночі.

Здавалося, Устя спало. Спали не всі. Хтось дав знати до Сня-
тина про перехід на Буковину великої кількості людей. Там за-
ворушилися.

Начальник районного відділення МДБ, капітан Врубльов по-
чав обдзвонювати райвідділ міліції, енкаведистів, які розташу-
валися на околиці Снятина. Вся незадоволена рать, що не дають
відпочити, почала підійматися на ноги. Підігнали стубеккери.
Вирушили з наміром захопити новобранців у момент переправи.
У воді. Але припізнилися. Ті вже обійшли село Княже і наближа-
лися до невеликого урочища Триліски.

Розлучений Врубльов не знаходив собі місця. Як це так?! Хто винен?! Напевно, невчасно повідомив інформатор. Зі злості закричав їхати їм напереріз.

За цей час Махно післав розвідку до Черемоша, чи чекають там представники з першої сотні. Так було домовлено. Старшим призначив Івана Ватамановича. Можливо, там уже чекають і скоро порозуміються. Десять чоловік у сутінках відділилися від Трилісок. Знаючи набагато більше від побратимів, які невміло снували за ним, Іван усе-таки майже пройшов у німців вишкіл. На ходу розказував, як мають йти, щоб не видати, не викликати підозріння у тих, хто вже зранку ходив біля худоби. Так у повчаннях наблизилися недалеко Черемоша.

Раптом зупинилися, мов вкопані. Прямо на їхньому шляху розмістилася якась військова частина. Уздовж берега виднілися палатки. Попри них то в один бік, то в інший, стараючись маскуватися, походили вартіві.

Іван повернув голову в один бік, потім у інший. Хотів побачити тих, до кого так спішно йшли. Але ні там, ні там нікого не видно. Почав придивлятися до іншого берега. І там глухо. “Де ж вони? Якщо наткнулися на військових, то повинні обійти і приблизно десь тут уже чекати на них. Так діє розвідка. Так учили німецькі інструктори”. Але тут же знітився. “Тих, про кого так подумав, не вчили так, як його”.

Ще трохи посидівши, повернулися назад.

За цей час Триліски почали оточувати. Врубльов, як бувалий фронтовик, правильно розрахував: “Вони, напевно, відправили розвідку. Треба дочекатися”. Справді виставлені пости доповіли, що розвідка повертається. Їх пропустили. Як потім розкаювався, що не захопив. Як тільки розвідники повернулися, кільце оточення замкнулося.

Врубльов, керуючи операцією по захвату, раптом закричав, щоб усі здавалися, в противному випадку будуть усі знищені. Іванові всередині похололо. Подивився довкола, вже розвиднилося і добре було видно зовсім поряд великий, як потім з’ясувалося, джурівський ліс. “Таже там можна розбігтися по-

межи дерева і — шукай вітра в полі. А це всього-на-всього невеличкий лісок, зброї нема. Як це сотник допустився такої помилки?”

— Дайте нам годину на роздуми. Нам треба порадитися! — закричав з цього боку Махно.

Звідти дали добро. А що їм? Що їм година? Від задоволення сміялися і потирали руки. Все йде якнайліпше. Зранку були сердиті, зате тепер повеселили.

— Хлопці! — легенько без паніки кашлянув Махно. — Десь тут має бути тайник зі зброєю. І показав місце. Хто палицею, хто якимось патиком почали розгрібати землю з торішнім напівгнилим листям. Зараз-таки палиці почали стукати по дошках. Відкрили дверцята і ахнули. Там зберігалася зброя і набої.

“Все ясно! — подумав Ватаманович, — їх привів сюди сотник, змінивши маршрут, бо тут є зброя”.

Сотник почав розставляти усіх по напівзасипаних окопах, які збереглися ще з часів першої світової війни, призначив старших і наказав відбивати атаки енкаведистів тільки на близькій відстані, щоб не губити даром набоїв, яких могло не вистачити.

V

Година проминула, як не було. З цього боку ніхто не збирався давати відповідь. Надворі вже стало видно. З боку недалекого Пруту звівся легенький вітерець, ніби щойно проснувся. Сонце цілком виринуло із-за обрію. Ранок був чудовий. Пахло різнотрав'ям. Усі лежали в окопах, напружившись, стискаючи міцно гвинтівки. Одні знали, як стріляти, іншим показували. Треті хвилювалися, чи зуміють уперше вистрілити, та ще й у живу мішень.

“Зі страху, — подумав Іван, — усі будуть стріляти. Лише куди?”.

— Громадяни! — почав викрикувати Врубльов, перебивши Іванові думки. Зразу надіявся на відповідь. Причому позитивну. Куди їм діватися? Ненавчені, необстріляні.

Але урвався терпець.

— Ви обмануті головарями бандитів і наражаєте себе на неповинну смерть. Хто здасться, піде додому до своїх сімей та родин, хто не здасться, через 30 хвилин відкриємо нищівний вогонь і всі будете знищені!

Пообзиравав ріденький ряд своїх бійців: “Звідки нищівний вогонь? Замало сил. Удача може бути тільки, якщо натиснути на психіку. Треба так робити, щоб не витримали нерви. Все-таки, сільська мужва.

“Давай, давай! Попробуй, — глузливо думав Махно, — побачимо який ти герой?”

Відповіді далі не було. Вгору звилася ракета, залишаючи за собою ледь-ледь помітну нитку диму. Всі новобранці поглядом повели за нею. Але тут з усіх сторін міліціонери і енкаведисти пішли в наступ. З ліска ні звуку.

“Це не добре, — зразу подумав Врубльов, — це засвідчує, що там хтось має в цих питаннях відповідний досвід. Ех-х-х, якби почалася безладна стрілянина, то звісно, що молода наша. А так!”

Нападаючі йшли у повний зріст, стріляючи в лісок на поразення. Але це нікому поки що не шкодило, бо всі сиділи в окопах. Уже добре було видно обличчя енкаведистів. Команди не було. Дехто почав нервувати. Але тут різонуло в повітрі:

— Вогонь! Вогонь!

Почали гарчати гвинтівки, заскреготали два кулемети. Атакуючі попадали і стали поспішно відповзати назад. Кулі вищали над ними, не даючи підвестися. За той час з окопів повибігали повстанці і позбирали у вбитих автомати. Радість завирувала в Триліску. Всі раділи з перемоги, жваво обговорюючи гарячу атаку, як хто стріляв, хто скільки вбив совітів. Якби хтось підрахував, скільки вбито на словах новачками совітів, то вже не було б жодного.

Сотник поводив по окопах очима: “Чистісінько, як діти. Чи знають вони, що таких атак сьогодні буде безліч? Чи видержимо?”

Не пройшло й півгодини, як енкаведисти знову пішли в атаку. Безуспішно. Потім третя. Четверта. П'ята...

Сонце піднялося досить високо і пекло немилосердно. Усі спітніли. Піт виїдав очі. Кожний витирався чим міг. Убитих поки що не було, лише кілька легко пораниених. Їх так-сяк перев'язали. Дуже хотілося пити. Вода закінчилася. Їсти ніхто не хотів. Усім хотілося вижити. Стали кінчатися набої. Атаки почали слабнути. Сотник зауважив, що до атакуючих прибула підмога, і це дуже його занепокоїло.

— Хто вміє користуватися німецькими кулеметами? Негайно до мене! — передав команду сотник. У тайнику ще був німецький кулемет і до нього багато набоїв. Кулемет запакований у ящику.

— Хто? Хто? — почали передавати один одному повстанці. Команда дійшла до Ватамановича. Той зігнувшись побіг до сотника:

— Я вмію! — твердо мовив, пильно дивлячись у вічі сотнику.

— Скільки тобі, друже, треба часу і якої допомоги, щоб ця зброя заговорила?

— Дайте півгодини і трьох помічників, — відкарбував Іскра.

Через півгодини попросив сотенного створити в ліску три відповідні доріжки в різних точках оборони. Його наука даром не пройшла. От що таке досвід.

Одержавши допомогу з Чернівців, яка прибула поїздом, Врубльов перегрупував свої сили, і атаки відновилися. Проте і в ліску не спали. Звідти заскреготало кілька німецьких кулеметів. Фактично був один. Коли стріляли з однієї точки, помічники тут же переносили в іншу точку, звідти знову стріляли, потім — у третю. Склалося враження, що у повстанців є кілька німецьких кулеметів.

Врубльов спохмурнів.

До вечора успішно було відбито ще дві атаки. Повстанці з напругою чекали вечора. Коби стемніло, а там побачимо...

Проте під вечір ініціатива бою перейшла до енкаведистів. Доставили дві легкі гармати. Почався гарматний обстріл. Ситуація ускладнилася. Всі з надією поглядали на сонце. Кожний молився і просив Бога щоб пошвидше воно зайшло і поча-

ло темніти. Проте сонце ніби знущалося над повстанцями. Так повільно опускалося за небокрай, так повільно, що дехто був на грані зриву. Хоч то би нічого не дало. В лугах понад Прутом почав лягати невеликий туман. Дуже повільно насувалася ніч. Появилися вбиті.

Махно провів нараду:

— Ситуація склалася не в нашу користь. Та й більше сидіти тут не можемо. Хто має меншу загрозу життю від радянської влади і бажає повернутися, нехай зразу йде до Червоної Армії. Може, фронт його спасе. Хто має більшу загрозу і бажає далі ризикувати, будемо пробиватися на Буковину, — в голосі сотника відчувалася твердість і впевненість. Йому йшов лише двадцять четвертий рік, а відчувалося, що в нього за плечима великий бойовий досвід.

— Отже, ті хто йде на Буковину, будемо проривати кільце оточення, відповідно, всі енкаведисти кинуться туди на допомогу. З боку Пруту кільце розірветься. І ті, хто намірений повертатися, повинні цим скористатися.

Почали ділитися. Перші — зібралися в окопи з південного боку, інші, ті, що наважилися повернутися, це здебільшого були сімейні, зібралися в окопах з північного боку. Махно дав команду, і всі відкрили вогонь з усіх видів зброї, зробили блискавичний ривок у бік Черемошу. Енкаведисти кинулися за ними. Інші безперешкодно подалися в бік Пруту. Багато де в чому допоміг густий травневий туман, який заліг понад річкою і навколишніми лугами.

Іван забрів до однієї хати, на правому боці річки. Весь тремтячи від великого душевного перенапруження, попросив господаря перевезти човном на лівий берег. Невдовзі досягнув Белелуї, потім Красноставців і вдосвіта постукав у вікно рідної хати.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ПОВСТАННЯ

I

1945 році в Городенці відбулися перші післявоєнні партійні збори. На збори, з'явилося 56 комуністів. Це ті люди, яких направила сюди партія, переважно із сім'ями. Вони мали відновити і закріпити радянську владу в районі і в кожному селі, покінчити з бандитизмом. Що характерно, з них 22 особи мали початкову освіту. На зборах обрали бюро райкому КП (б) України в складі семи чоловік. На цих же зборах розглянули питання: "Про провокаційне вбивство громадян в Снятинському районі та факти грубого порушення революційної законності", "Про рішення ЦК КП (б) України від 21.03.1945 року "Про факти грубого порушення Радянської законності в Західних областях УРСР"

Більшість з тих, що виступали, стурбовано говорили:

— ...Працівники НКВС, НКДБ та червоноармійці приїжджають в села і перше, що роблять, — шукають сагогони, напиваються, а після займаються мародерством, чим дискредитують наших доблесних бійців Червоної Армії, навіть грабують фінагентів. Через такі грубі факти порушення радянського законодавства змушені були піти із посад начальник райвідділу НКВС тов. Черевко та старший уповноважений товариш Котов. Останній — за співучасть у грабунках і присвоєнні награбованого майна.

— ...Наші уповноважені по приїзді в село в першу чергу займаються пиятикою, а потім, як нап'ються до безтями, приступають до виконання своїх обов'язків... Проте більшість з них безпідставно проводять обшуки у мирних громадян. Забирають майно, яке їм подобається, а потім ділять між собою.

— ...Взяти, наприклад, справу уповнаркомзага та його заступника, які займаються явним грабунком. Забрали шинелю в громадянки, син якої знаходиться в армії, а велосипедів понастягували додому півдесятка.

Кількома днями раніше в районному Будинку культури місцеві аматори поставили оперу Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”. На сцену вийшли молоді козаки — учні десятих класів — у вишиваних сорочках, шароварах, червоних чоботах. На головах шапки зі шликами. Приїжджі вчителі з музичної школи теж старалися показати свою майстерність. Запросили і своїх музикантів. У масових сценах взяли участь вчителі кількох шкіл.

Заграли музики, заспівав хор, хлопці вдарили гопака, дівчата закружляли довкола них. За сценою заспівали. В залі всі захоплено здивувалися від побаченого. Проте не всім це сподобалося. Один із глядачів, уродженець Московської області, якраз на партійних зборах захотів висловити свої зауваження щодо цього дійства.

— Што ето тварітца. В сёлах полно бандеровцев, а в Городенке — петлюровцев. Понімаєте, несколько дней назад побивал в Доме культуры. Как начал вискаківать на сцену петлюровци, адін ужас. І ето середі бела дня. Я просто ужаснулся. Їхній предводитель, какой-то Гулак Артемовскій, оказиваетца где-то окалачиваетца. Не понімаю, почему не сидит здесь, у нас. Што ето тварітца? Разрешите спросіть вас, таваріщі емгебісти, міліціонери, і вас, таваріщ прокурор. Куда ви смотрите? Чем занімаєтесь?

II

На початку літа 1948 року в Топорівцях розклеїли біля церкви листівки, на яких роздрукували наказ міністра внутрішніх справ Української РСР:

“У 1945 році в своїх зверненнях до населення Західних областей Радянської України Президія Верховної Ради УРСР, Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП (б) України надали можливість залишкам українсько-німецьких націоналістичних банд порвати зі своєю злочинною діяльністю, з’явитися з повинною до органів Радянської влади, зайнятися чесною працею і цим самим спокутувати свою провину і злочини перед радянським народом.

У зв’язку з тим, що за останній час збільшились групові і одинокі явки бандитів з повинною

НАКАЗУЮ:

Начальникам обласних управлінь і районних відділів Міністерства внутрішніх справ Української РСР, командирам внутрішніх, прикордонних та залізничних військ МВС всіх, що добровільно з'явилися з повинною до органів Радянської влади, учасників банд українських націоналістів, як рядових, так і верховодів, учасників ОУН, в тому числі провідників — до відповідальності не притягати. Вважати їх амністованими і направляти до місця постійного проживання, а осіб, які з'явилися з повинною, що ухилялися від призову до Радянської Армії, — направляти у військомати.

Всіх учасників банд українських націоналістів, які будуть продовжувати залишатися на нелегальному становищі або займатися бандитизмом, розглядати як ворогів радянського народу, зрадників Батьківщини.

Начальникам обласних управлінь і районних відділів МВС, командирам внутрішніх, прикордонних і залізничних військ, бійцям винищувальних батальйонів до осіб, які продовжують залишатися в бандах або підпільних органах, застосовувати найрішучіші заходи до їх затримання, арешту, віддачі до суду, а в разі збройного опору при затриманні — фізично знищувати.

Громадян з числа місцевого населення, які переховують бандитів, надають їм матеріальну підтримку і тим самим сприяють здійсненню бандитських злочинів, — арештовувати і притягати до карної відповідальності.

За останній час в обласні управління і районні відділення МВС від бандитів, що ховаються, надходять листи і усні запитання через рідних про те, чи буде їм гарантована воля після приходу з повинною, чи будуть вони піддані арешту, як запевняють їх деякі бандитські верховоди і провідники, — роз'ясню: жоден з тих, що з'явилися з повинною, учасників оунівських і бандитських груп, в тому числі і верховоди, не піддавались і не будуть піддаватися арешту, якщо вони порвали зв'язки з бандитизмом і надалі не будуть займатися злочинною діяльністю проти Радянської влади.

Навіть таким бувшим бандитським верховодам, членам так званого Центрального проводу ОУН: Сергію, Дорошу, Вировому, працівникам цього проводу — Арсену, Довбні, членам так званого УПА — Рудому, Бистрому, Очерету, Зміюці (синові Дмитра Вітовського) і багатьом іншим, які засудили зрадницьку, антирадянську діяльність українсько-німецьких націоналістів і свою бандитську справу, — збережено життя і надана можливість повернутися до праці.

Міністр, генерал-лейтенант: Т. Строкач

Біля однієї листіки поставали Михайло Марковський, Петро Угрин, Петро Тимчишин, Матвій Кривчук і читали вголос.

— Цікаво! Чого появились ці листівки ще з 1946 року?

— Щось затівають супроти нас. Це неспроста.

— Українсько-німецькі націоналістичні банди. Диви, як охрестили.

— Це щоб збити з толку усю світову громадськість. Мовляв, які ми добренькі.

— Хто появиться з повинною — нічого їм не загрожує. А де ті поділися, котрі впіймалися на цей гачок і з'явилися з повинною?

— Казав ще в сороковому Павло Сиродюк, що всяких бачив брехунів і крутарів, але таких, як ці совіти, ще не зустрічав.

— Цікаво, цікаво! А що буде далі?

— Поживемо, побачимо.

III

У середині червня в районці була опублікована стаття “Що таке земгромада?”, в якій, зокрема роз'яснювалося:

“Земельна громада — перший ступінь на шляху до колективного господарювання. Її завдання — допомагати в господарсько-му і культурно-політичному зростанні селян.

Тут вперше зливаються інтереси окремих селян в загальний, громадський інтелект. Створення супруг, допомога безкінним, спільна молотьба на громадських токах. Ведення земельних книг. Є статут земгромади, де вказується, що земельні громади встановлюють порядок використання угідь, які не розподілені між

окремими дворами, вирішує питання землекористування, утворює парувальні пункти, хати-лабораторії, організовує дослідні ділянки і т. ін.

Земельними громадами керує землевпорядна служба району. В Топорівцях, наприклад уже створені земельні громади: ім Шевченка (гол. Михайло Марковський), “Червона Зірка” (голова Петро Угрин) та ім. Сталіна (голова Петро Тимчишин).”

У неділю після Літургії багато чоловіків почали збиратися біля церкви. Під церковною огорожею стояли лавки. Поряд із церквою розміщувалася сільська рада. Навпроти церкви — школа. Це було таке місце, куди після обіду любили зійтися сільські газди і поговорити:

— Здоровимо, вас вуйку Петре, із новою посадою, — всі підходили і тиснули руку Тимчишину.

— Якою? — зробивши великі очі поглядав то на одного, то на іншого, — що ви над старшим чоловіком надумали насміхатися?

— Тихоня, тихоня. А диви, як преться в начальство!

— Чого не признається?

— Тьху! — плюнув зпересердя Петро. Нічого не розумію.

— Як нічого не розумієте? Беріть ось, читайте районку. Вас обрали головою земельної громади ім Сталіна.

— А що я вам розповідав за Павла Сиродюка. Куди не поткнуться — лише брешуть і брешуть оці москалі. Крутарі прокляті. Що воно за народ такий! Брехуни, крутарі, а які наглі. Визволи-и-и-телі. Мають нас за ніщо. Казали наші євреї, коли їх вивозили з села: “Нами розчиняють, а вами будуть замішувати”. Мабуть мали рацію. А зрештою, я й вас здоровлю, товариші, — спохватився і в’їдливо вимовив Петро, простягаючи руку Марковському і Угринові. — Ми тепер одним шнурочком пов’язані.

Всі почали реготати. І то так, що з сільської ради повибігали енкаведисти, які останнім часом днювали і ночували в селі. Нічого без них не мололося.

— І що ви на це скажете, вуйку Петре?

— А що казати? Ми, як той парубок. Ходив до дівки, ходив. Але не помічав, що майбутня теща постелила під ноги мішок. І він став у нього. Парубок приходив далі, а мішок піднімався, під-

німався, спершу до колін, потім до пояса. Парубок поозирався: мой, та то є кращі дівки. Але тут мішок піднявся вгору, зав'язали зверху. Все! Ти наш! Женися! А ти як думав? Такої файної і розумної ніде не знайдеш. Опісля всім розказують, як молоді любляться: спершу Маруся не дуже, але Василь так хотів, так хотів. Називається добровільно-примусово. Отак і з нами роблять. Спершу брехнею путають, путають, а опісля поставлять перед фактом: ви вже у колгоспі. Примусово-добровільно. Самі захотіли. Ще й будуть писати в такій газетці: "Так хотіли, так хотіли, от ми й зглянулися над ними бідними". Підготовляють нас психологічно до успішлення праці. Земельні громади ніби провісники колективізації села.

IV

Цілком секретно:

Секретарю Станіславського ОК КП (б) У

Особлива папка

Спецдонесення

Про політико-моральний стан

і політичний настрій населення

в Городенківському районі

Політико-моральний стан населення здоровий, основна частина населення нашого району — вся без винятку біднота, зрозуміла, що радянський лад для бідняцького населення — це лад, який захищає інтереси бідного населення і веде боротьбу проти куркулів.

Основна маса трудящого населення району перестала вірити в проводиму оунівським підпіллям агітацію щодо створення націоналістичної самостійної держави на Україні, навпаки, висловлюються про те, що оунівське підпілля в недалекому майбутньому перестане існувати, бо населення не хоче їх підтримувати одягом, продуктами, а також переховувати.

Оунівське підпілля посилено проводить агітацію в усній формі, а також шляхом розповсюдження листівок, що невдовзі буде війна між СРСР з одного боку, Англією і Америкою — з іншого. Цю оунівську агітацію підтримують куркулі і проводять антирадянську агітацію з негативними наслідками серед населення.

Говорять про те що скоро буде війна і СРСР зазнає поразки. Розповідають, англійці і американці не дозволять радянській владі зібрати нинішній урожай.

Підпілля і куркулі на початку року розповсюджували чутки серед місцевого населення про те, що нова війна почнеться під час збирання врожаю.

Під час проведення державної позики оунівське підпілля і куркулі також проводили антирадянську пропаганду на тему: “СРСР збирає гроші лише тому, що скоро буде війна СРСР з Англією і Америкою”.

Найактивніше цю роботу проводять у Топорівцях, де переважно говорять, що в Палестині зараз іде війна, як тільки знищать євреїв, зразу знищать і радянську владу.”

— Ну що, хлопці! Чули, як емгебісти про нас висловлюються?

— Не розумію? Як так можна брехати і писати в такий орган як обком партії.

— Невже там сидять дурні, і їх вводять в оману?

— Приписують нам Англію, Америку, навіть Палестину. Що ми маємо до євреїв, як і вони до нас?

— Цікаво! Невже на карті не побачили інших країн, де зараз точаться війни — Індії, Кореї, Китаю. Може, ми також до того причетні?

— Люди! В який час живемо і в яку державу попали?

V

Невдовзі районка написала: “В Топорівцях створено ініціативну групу з організації колгоспу. Бідняки і середняки масово стають на шлях колективного господарювання. Вже подано понад тридцять заяв. Активно працюють сільські активісти. Вони розвінчують ворожі наклепи, спрямовані на зрив колективізації. Селяни сміливо йдуть до кращого життя. Вже скоро буде організовано колгосп.

За останні десять днів швидко зросла ініціативна група зі створення колгоспу в Топорівцях. Вже подано понад сто заяв. З кожним днем кількість поданих заяв збільшується. Днями буде відновлено довоєнний колгосп”.

В селі тільки й мови було. Дехто сміявся, більшість журилися. Така брехня завжди вилазить боком. Стояло питання: “Кому на цей раз?”

В кінці грудня до сільської ради із групою підтримки прибув голова райвиконкому товариш Павло Голуб. В сільській раді на нього чекав голова Микола Сметанюк.

— Як справи, товаришу Сметанюк?

— Як справа, так і зліва.

— Це ми вже від вас чули. Скоро на цю тему появляться анекдоти. А якщо серйозно?

— Якщо серйозно, то так, як і всюди. Хіба ми є винятком?

Голуб сів за стіл навпроти, закурив.

— Товаришу голова! Ви слідкуєте за районною пресою?

— Аякже! Читаю від листочка до листочка.

— Ви вловили, що ми від себе усе зробили, щоб провести у вашому селі колективізацію.

— Я то вловив. Але...

— З чим ви не згодні?

— В нас побутує така притча. Я її чув ще від свого діда. Якось післав цар одного чиновника збирати податки від галицького населення. Через якийсь час той повернувся, цар кличе до себе на аудієнцію:

— Як там народ?

— Плаче. Каже, що забагато.

— Додай ще по одному грейцару.

Так добавляли, ще один, ще один... Коли в останній раз приїхав чиновник і зайшов до царя, цар питає:

— Як там народ?

— Сміється. Аж за животи береться.

— Зменши на один грейцар.

Так повертаємось до заданого вами питання. Люди сміються. Ніхто заяви не писав. Ніхто з людьми не говорив.

Голуб сидів і лише димів цигаркою.

— А ви? Яку ви роботу ведете щодо колективізації?

— Ніяку! Ви що хочете, щоб мене боївкарі повісили? В такому випадку, за що купив, за те можу й продати.

— Не гарячкуй, не гарячкуй. Згідно з графіком райвиконкому, затвердженим на бюро райкому партії, у вас завтра, 25 грудня, мають відбутися збори, на яких вирішуватиметься питання заснування, правильніше — відновлення, довоєнного колгоспу. Це можливо? Ви, розумієте, що мене поставили відповідальним за проведення цих зборів. Якщо збори зірвуться, я можу піти з роботи.

— Павле Івановичу! Я то тут при чому? Коли складали графік, хтось зі мною погоджував? Коли писали в районці, скільки подано заяв до колгоспу, мене хтось питав?

— Товаришу Сметанюк! Ну ви ж розумний чоловік. Як вийти з даної ситуації?

— Звісно, завтра збори не відбудуться. Не відбудуться і надалі.. Хіба десь навесні. Тепер це все можна зробити на папері.

— Як то?

— А так! Як у вас говорять: “Ловкість рук — і ніяково мошенічества”

— Ось бачите? Значить, є вихід із даного становища. Ви подумайте, як це має виглядати. Тут я привіз проекти установчих документів. Завтра приїду. Домовились!

До вечора голова не йшов додому. Чекав. Добре знав, що мають покликати. Вже темніло, як прийшла зв’язкова.

— Вуйку Николо? Вас кличе станичний.

Сметанюк вийшов надвір. Повсюди розстелився густий туман. Де-не-де мутно світилися каганці. Вітру ніякого. Із-за туману місяця не видно. Десь гавкали пси. На вулиці ні душі.

Помалу рушив на аудієнцію, як любив жартувати. В животі бурчало. Напевно, шлунок нарікав на рот: чи той повісився, чи щось інше. Справді, від ранку нічого не їв. З боку церкви виднілася одна темна пляма. Там ніби щось рухалося. Навколо бігали якісь привиди. Наздоганяли один одного, переверталися. Сметанюк відвернув голову в інший бік, щоб не бачити, а то від побаченого, ставало якось лячно на душі.

Навпроти йшла якась жива душа. Помалу йшла, придивлялася довкола, ніби чогось шукала. Порівнявшись, зразу впізнав. Стара Лісничиха, сільська відьма, звідкись шаргала старечими ногами:

— Це ти, Николко? Той пішов прямо не озиваючись. Ще йому відьми сьогодні бракувало. Ото день! Цілий букет!

— Що там нового, пане Николо? — як тільки переступив поріг, запитав недавно призначений новий станичний Гандра.

— Що нового? Що нового? Завтра мають відбутися збори із заснування колгоспу.

— Ваша думка?

— Думаю, що не відбудуться.

— Правильно! Нам колгоспу не потрібно.

Ранком на кількох парканях висіли листівки: “Нікому не приходить на збори. Всім сидіти вдома”.

Перед обідом приїхав голова райвиконкому товариш Голуб Павло Іванович.

— Ну, що там у вас?

— Попередньо написав протокол загальних зборів. Присутніх 288 чоловік. Розглянуто кілька питань: “Затвердження статуту сільськогосподарської артілі”, “Вибори правління колгоспу і ревізійної комісії”.

Обрали склад правління в кількості семи чоловік, ревізійну комісію в кількості трьох чоловік. Обрали голову колгоспу, голову ревізійної комісії. Підписи є.

— Кого обрали головою колгоспу.

— Та тут, одного чоловіка.

— Що собою являє?

— Працює сторожем біля церкви. День і ніч виграє на сопілці. Веселить людей.

— Клоун?

— Чого так? Просто його ніхто не повісить.

Голуб пильно подивився на голову сільради: мабуть той мав рацію.

VI

В кінці грудня рішенням Городенківського райвиконкому було зареєстровано статут сільськогосподарської артілі в Топорівцях, затвердили голову колгоспу і голову ревізійної комісії. Так би мовити, правління колгоспу запрацювало. Як працювало,

знав лише голова райвиконкому. Напевно, така ситуація була і в інших селах. Бо як міг голова райвиконкому взяти на себе таку відповідальність, адже то пахло виключенням із членів партії і заодно звільненням з роботи.

Проїшов Новий рік, відсвяткували Різдвяні свята, життя йшло своїм порядком. Згідно із планом заходів, складених бюро Городенківського РК КП (б) У, почалася підготовка до весняно-польових робіт у новостворених колгоспах. Найголовніше, що треба було зробити, — заготувати насіння для сівби. Звідки брати насіння? Забрати у членів новостворених колгоспів.

15 березня 1949 року до Топорівців направили групу радянсько-партійного активу із заввідом сільського господарства райвиконкому, товаришем Дорошенком Миколою і заввідом колгоспного і сільського будівництва апарату райкому партії товаришем Прокопівим Іваном.

Цілу ніч по полю гуляли снігові заметілі. Дороги позамітало. Древа покритися ще одним шаром свіжого снігу. Зима надворі. Але що робити? Леда день пригріє сонце і треба починати веснувати.

До групи входили й інші працівники райкому партії, райкому комсомолу, райвиконкому, група солдатів із військової частини внутрішніх військ, дислокованої у Городенці.

Їхали саньми. Пронизливий вітер пробирав до кісток. Всі тулилися один до одного в санях, шукаючи прихистку від холоду. На дорозі прокладена лише одна санна дорога. Посередині дороги виднілося кілька пар слідів. Люди йшли на базар, а можливо, — на роботу.

Всі виїхали з Городенки через село Пишне. По дорозі забрали із собою пишнівського голову колгоспу і “ястребків”. В цілому група налічувала до сорока чоловік. Ще далеко було до полудня, як прибули до села і сільської ради.

Почали вискакувати з саней, підскакувати, то на одній нозі, то на іншій, щоб хоч трішки зігрітися. Особливо померзли солдатики. Що то шинеля на такому пронизливому вітрі! Там, у казармі, тепло, гарячі сніданок, обід, вечеря. Нікої тобі роботи. Кожний в думках проклинав старших групи: “Хіба не можна було почекати хоча б кілька днів. Невже їм горить?”

Але тим нетерпеливилося поскоріше потрапити в село. Кабінетна робота теж надокучає, а ще коли її нема, то хоч вовком вий у кабінеті. А тут воля і роздолля. Самогонка, солонина, жарені яйця, сир зі сметаною. Чим не райське життя? Відчуваєш себе трохи що не повелителем. Можеш наказувати що заманеться, кожного в баранячий ріг зігнути тільки за те, що не так подивився на тебе.

Никола Сметанюк дивився на цю ораву і не міг зрозуміти, чого їм треба? Адже колгоспу ще нема. Міг би все розказати, що до чого, але не хотів підводити голову райвиконкому. Хоча не один раз опісля жалкував. Сорок чоловік ввалиться в яку-небудь хату, і що робити тому газді? Хочуть надурняк напитися, нажертися. Та ще й останнім часом почали грабувати, красти.

Надворі почало гудіти, тріщати, ревів вітер, набираючи в оберемки багато снігу і носився з ним попід небеса, натішившись своїм витвором кидав приїжджим в обличчя, намагався залізти їм попід комір у пазуху: “Ха-ха-ха-ха-ха!” — регочучи зі своєї витівки летів далі.

— Ми хочемо бачити голову колгоспу.

— Лежить дуже хворий. Простудився.

— Заступник?

— Поїхав до Городенки.

— Чого? — в один голос трохи що не закричали районні лапайдухи.

— Вони мені не доповідають, чим займаються, — спокійно мовив голова.

Дунав цього достатньо, щоб ця бражка поїхала назад.

Але ті не здавалися. Привикли домагатися свого. Як це бути в Римі і не бачити папу римського!

— Ну що ж, розпочнемо роботу без них. Недарма ж їхали.

— Не розумію цілі вашого приїзду.

— Ми приїхали заготовляти насіння у членів колгоспу для весняної посівної кампанії, — дуже по вченому роз’яснили мету.

Голова вертів думками в голові, як перешкодити цим лиходіям творити беззаконня. Нічого путнього придумати не зміг.

— Може пообідаєте? — думав, поки приготують для такого товариства обід, поки поїдять, нап’ються і до вечора заберуться.

- Ми не проти, — і зразу повеселішали.
Вийшовши на вулицю, зразу помітив, що саней нема.
— А де сани?
— Відіслали! — дружно відповіло кілька пишнівських “ястребків”.
“Значить, це надовго”.

VII

Ситно пообідавши, добре випивши, заявили, що приступають до своєї роботи. Перед цим почали вимагати надати їм кінні сани. Для насіння. Ватагою побрели дорогою. Намітили жертву, оточили обійстя. Там жила вдова-фронтовичка. На печі сиділо кілька маленьких діточок. Вдова не пустила до школи через холод.

Зразу без дозволу, бо їм було усе дозволено, залізли до комори і почали тягнути мішок із пшеницею. Вдова почала кричати, виривати з рук:

— В мене чоловік пропав на фронті! Чим догодую діточок? Йдіть до газдів. Ви з бідної вдови починаєте?

Але ті робили своє діло. Мішок вкинули на сани.

— Гвавт! Гвавт! Грабують! Рятуйте!

Котрийсь з “ястребків”, добре не володіючи собою, набравши лишнього, вдарив жінку по голові. Та впала у сніг.

— Та що ви робите? Та то жінка, — не втерпів візник-фронтовик.

Накинулися на їздового і добряче побили, розкривавили ніс. Той хотів утекти — впіймали, ще раз побили.

Солдатики дивилися збоку і в думках засуджували такі дії партійного начальства: “Як це бити фронтовичку?”

За той час кілька з них увійшли до хати і почали ритися в куфрі. Витягли нову хустку, чи не єдину в хаті. Діти зі страху прилягли на печі і спостерігали за всім. Потім перевернули подушки. З-під подушки випало кілька грошових купюр. Нечиста рука простягнулася і замела. Вдова одержувала військову пенсію за свого чоловіка, убієнного на фронті.

Довкола хати спорожніли. Всі повтікали на бічні вулиці до родичів і знайомих. Гавкали пси, високо в небо здійнялося вороння і

каркало, як не на гаразд. Вітер трохи ущух. Влягався сніг. Небо почало випогоджуватися. Супроти ночі починав газдувати морозенко.

Приступили до нового обійстя. Господарів дома не було, почали виламувати двері і самовільно грабувати. Насамперед забрали солонину, м'ясо, цукор, пшеничне борошно. “Ястребки” з Пишного залізли до хати, рилися в куфрі, і все, що подобалося, ховали за пазухою. Відрізи ситцю ховали за поясом. Побачивши таке, люди почали вертатися додому і боронити своє добро.

Дорошенко і Прокопів, розлючені тим, що селяни чинять опір, повитягали з плотів кілки і давай бити всіх підряд. Так тягнулося до вечора. Всі думали, що надвечір гості заберуться. Але ті майже цілу ніч пиячили, вранці повставали і знову за своє.

VIII

Поки гості веселилися, господарі не спали. Зібрались голова сільради, станичний і ще кілька поважних газдів.

— Люди! Та це наша біда! Давайте радьмося, як далі діяти? Це кара небесна впала на нас, — приповідав Сметанюк.

— Тут таке, — мовив станичний, — силою не подужаємо. Ми маємо всього кілька повстанців. Та й то з кількох сіл.

— Давайте доручимо цю справу нашим жінкам. В них стріляти, думаю, не будуть. Чоловікам нічого втручатися в це діло.

— Ідея непогана, — підтримав Гандра, — я ще доручу хлопцям перервати за селом телефонні дроти, щоб не було зв'язку.

До ранку Катерина Марковська і Ганна Сливчук обійшли всі обійстя. Зранку на тій вулиці, де минулого дня газдували гості, почали збиратися жінки з кочергами, лопатами (тими, що засувають у піч хліб), з пательнями і колотачами. Як тільки надійшла вся орава і приготувалася до роботи, жінки зчинили гвалти: одні махали кочергами, інші лопатами, треті били колотачами в пательні. Зробився такий рейвах, що на перших порах “гості” отетеріли. Такого зухвальства з боку топорівчан не сподівалися. Ті почали підходити все ближче і ближче.

Дорошенко з Прокопівим наказали солдатам дати вгору попереджувальні вистріли. Але ті відмовилися. Своєю позицією продемонстрували підтримку жінкам. “Ястребки” теж відмовилися стріляти.

— Це організоване повстання проти радянської влади, — закричав Дорошенко. Його підтримав Прокопів.

Але натиск жінок на перших порах був таким активним, що останнім прийшлося податися назад. Підбадьорені успіхом, ті перейшли до активніших дій. Почали штурхати “ястребків” під боки. Вдовж по дорозі вже організувався живий коридор, який тягнувся аж до сільської ради.

Помалу, помалу — і городенківські “розбійники” почали задкувати, потім, обернувшись, пішли по живому коридору. Поскільки шлях до сільської ради скорочувався, жінки перебігали і по обидва боки їх все більшало і більшало. Крики були несамовиті.

З непроханих гостей, які виявились безпомічними в такій ситуації враз зійшла пихатість, махом кудись вилетів з голів хміль. Йшли як мокрі кури, похнюплені. Ніколи не сподівалися на таке зухвальство і сміливість з боку тих, над якими відчували свою явну зверхність.

Дійшовши до сільської ради, побачили і там навколо масу жінок. Їм залишалося лише зайти до приміщення. Жінки поставили в сіни два відра і знадвору закрутили двері дротом. Ті сподівалися, що подзвонять ло райвідділу міліції чи райвідділу МДБ і все стане на свої місця, винні в організації цього повстання проти радянської влади будуть покарані. Яким великим було їхнє здивування, коли виявилось, що телефон не працює.

Чекали, що тим, надворі, надокучить, (та ще й трохи морозило), то ж скоро розійдуться. Але жінки одні одним на зміну бігали додому щоб завершити домашні клопоти і зразу поверталися назад. Розклали на дорозі багаття і грілися. З якою заздрістю непрохані гості заглядали у вікна, бачили, як горять багаття, жінки жартують, щось розповідають, а вони голодні, в сільській раді не топлено, пічка холодна.

Аж удосвіта в Городенці спам’яталися, що від учорашнього ранку з Топорівців нема сигналу. Секретар райкому партії з ідеології товариш Держицький, якому сповістив про це черговий по райвідділу міліції, оторопів. Запахло смаленим. По тілу забігали мурашки від першої думки: “Невже всі загинули?”

Тут же схопив коня і верхи погнав у Топорівці. Мокрим від галопу був не тільки кінь, а й його вершник. Прискакавши до

сільської ради, нічого не зрозумів. Навколо повно жінок. І це в таку рань. Тут же жінки оточили його й почали несамовито кричати. Не зрозумівши нічого, побачив ззаду голову сільради. Покликав, і той почав усе докладно розповідати.

— Де уповноважені?! Де?! — закричав, починаючи кумекати.

Перед нього стала жінка, закровавлена, з перев'язаною головою:

— У мене не вернувся з війни чоловік. Розбили комору, забрали мішки із зерном. Я не давала, боронилася, дивіться, як мене побили палицею, — голосила вдова. — Діти поховалися на печі і бачили, як “ястребки” рилися в куфрі, забрали дві хустки, перевернули подушки і знайшли гроші. Держава дає як пенсію на діти. Хіба це не розбійники? Як так грабувати в білий день! Господи, покарай їх! — і перехрестилася.

Наперед вийшов чоловік з розбитим обличчям, на якому добре виднілася засохла кров:

— Мене голова сільради післав з кінями до них на допомогу. Коли побачив, що відбувається грабіж, хотів залишити. Так отой старший вихопив з плота колік і почав бити. За віщо? Що я такого зробив?

Підійшла ще одна жінка:

— Один з “ястребків”, можу вам його показати, забіг до хати і з куфра витягнув велику квітчасту хустку, в якій ходила лише до церкви.

Держицькому від почутого перехопило подих. Адже лунали серйозні звинувачення. Хоча на перших порах не хотів цьому вірити. Вважав, що це шантаж. Зараз таки приїхало кілька міліціонерів на чолі з начальником райвідділу міліції.

Тут же відкрили двері сільської ради. Жінка показала, хто в неї вкрав хустку. Начальник міліції засунув руку тому за пазуху і витягнув. Жінка повеселіла. Пропажа знайшлася.

— Так, це ж голова колгоспу, — вигукнув начальник міліції.

Той почервонів аж до вух. Тоді почали робити обшук у всіх. На стіл почали складати хустки, окрійки, силянки, гердани, шматки солонини. В Івана Прокопівца знайшли гроші.

Держицький стояв мов облитий крижаною водою. Це є надзвичайна ситуація (ЧП).

“Що натворили? Що натворили?” — хотілося кричати.

Лише недавно відбулися районні партійні збори, де обговорювали рішення ЦК КП (б) У від 21.03.1945 року “Про факти грубого порушення Радянського законодавства в Західних областях УРСР”.

Наперед виступила Катерина Марковська:

— Скажіть, товаришу секретар, австрійці, поляки, німці собі такого не дозволяли: красти особисті речі з хати. Це робили румуни у 1919 році, під час німецької окупації мадяри і тепер представники радянської влади, наші визволителі. Ви говорите, що Велика Україна — багатий край. Ми бідні. Ви прийшли нам дати, чи забрати, пограбувати?

ІХ

Через кілька днів у село приїхали майже всі члени бюро райкому партії, прокурор району, начальники райвідділів НКВС і МДБ, один із секретарів Станіславського обкому партії. Групи військових, енкаведистів і міліціонерів. Зізвали жителів до клубу. В першу чергу прийшли постраждалі та їхні сім'ї і, звісно, ті, що усім цікавляться. Одні дивилися на гостей спідлоба, інші — з острахом, треті — з цікавості, мовляв, якої такої честі удостоїлося село.

Особливо допитувався прокурор:

— Я не думаю, що це було повстання проти радянської влади?

Всі сиділи тихо і добре не знали, що говорити. Час такий був, не так сказав — і можна було опинитися у “віддалених місцях”.

За столом на сцені розмістилися майже усі приїжджі. Хотіли викликати селян на відверту розмову. Напевно, через різне соціальне становище одних і других з того нічого не виходило. Підняли з місця вдову, яка ще ходила з перев'язаною головою.

— Як ви вважаєте, це були навмисні дії проти вас особисто, чи випадковість?

— Ви, пане, говорите якимось по вченому, говоріть по нашому, сільському, та, не зовсім розуміючи, чого від неї хочуть, почала голосити за чоловіком, що пропав на фронті:

— Іванку, Іване! Чого ти пішов на ту війну? Чого залишив мене саму з діточками? Прийди й подивися, яка я ходжу закритавлена?

У залі стало дуже тихо. Чулося лише схлипування. Така ситуація, що й партійці на сцені не знали, як з неї вийти. Дехто з них жалкував, що приїхали сюди.

Ситуацію у свої руки взяв секретар обкому партії товариш Солан:

— Товариші колгоспники!

В залі почалось перешіптування, що поволі переростало в шум:

— Які ми колгоспники? В нас колгоспу ще нема!

— Нічого, нічого! Як нема, то скоро буде. Нам лише треба розібратися із вашими куркулями, які пролізли до колгоспу і підривають зсередини.

Присутні почали переглядатися між собою, в залі наступила тишина.

— Я вважаю, що ви не піднімали повстання проти радянської влади, проти створення в вашому селі колгоспу. Правду я говорю?

Усі мовчали.

— Ось бачите, усі мовчите. Мовчання — знак вашої згоди зі мною. Все правильно! Мені все ясно. Я вважаю, що ви просто виступили проти тих безпорядків, які вчинили районні працівники. Правда? Бачу, ви знову зі мною згодні. Молодці! Оце я і хотів з'ясувати..

Х

Надворі ще було холодно, дув північно-західний різкий пронизливий вітер, ще лежав пилипівський сніг, але він леда день мав перетворитися на воду, бо весна зазірала то звідти, то звідти, бралася в барки зі старою зимою, хоча поряд із зимою твердо стояв морозенко і зима ще мала силу.

— Боже, Боже! Як уже ця зима набридла!

— Не раз у кінці березня вже світить ясне сонечко, стає тепло.

— А день уже став, який довший, та набагато.

— Надоїло сидіти в хаті, вже так хочеться робити щось надворі.

— Ага! Надворі. В таку холоднечу приходиться цілий день сидіти на печі. Торфу ще на кілька днів. Голова починає сохнути.

Так говорили межі собою Катерина Марковська і Ганна Сливчук. Дві давні подруги.

— Та й як ти, Катрусю, гадаєш? Чим то все скінчиться? Йой, так переживаю, так переживаю.

— А нічим! Хіба ворон воронові виклює очі? Всі вони одним миром мазані. Хіба для них діють якісь закони! Одне слово — окупанти. Що хочать те й творять. Сьогодні їхнє зверху. Ти не пам'ятаєш, як було у першу? Та ми були дівчиськами. Скільки було вбитих. Ні за Австрії такого не було, навіть за поляків, румунів, мадярів, німців. За німців, правда, багато вивезли. Але, слава Богу, майже всі повернулися.

— За цих кілька років, скільки людей вбито, вивезено до Сибіру. Скільки померло по дорозі і вже там у Сибіру. Ой є Бог на світі. Ой є!

В цей час вирували пристрасті у районному будинку культури, де зібралися комуністи району на партійні збори. Їх уже на той час було більше двохсот осіб. Місцевих поки що не було. Ніхто не мав бажання поповнювати ряди ВКП (б). В залі проходив жвавий обмін думками щодо порядку денного: “Розгляд персональних справ членів ВКП (б) У Миколи Дорошенка та Івана Прокопівка.

— Як вони допустилися до такого стану?

— Та то все брехня. Надумано. Хіба могли таке сотворити? Я ж Миколу добре знаю.

— Говорять, сам начальник міліції познаходив у них крадені речі.

— Ти особисто це бачив? Вигадки! Сволота! Підняли повстання проти радянської влади. Мало їх вибили і вивезли до Сибіру!

— Вивезти б їх усіх до ноги, було б наукою для інших!

— Дивіться, як панькаються з ними. Секретар обкому приїхав.

— Напевно не має іншої роботи, більш важливої.

— Мені розказував сам головний лікар. Був присутнім, коли здійснювали побої з постраждалих. Жінка з перебитим носом, інші з синцями на тілі.

— Може десь упала? Та й списують усе на безневинних. Нічого, захистимо. Ще не таке траплялося із нашими комуністами та й обходилося. Обійдеться і тепер. Пострахають, пострахають...

— Товариші комуністи! Сьогодні розглядаються окремі факти порушення революційної законності в селі Топорівці, групою радянсько-партійного активу, — розпочав свою доповідь секретар райкому партії товариш Держицький, невисокого росту, з кругленьким черевцем, обличчя округле, трохи одутловате, товсті губи, коротенький ніс, гарні округлі чорні брови, гарно зачесана назад патлата шевелюра, в сірому костюмі, темний галстук. Весь час заглядав до списаних аркушів, то позирав у зал, ніби когось шукав поглядом, — все те, що сталося в Топорівцях, це факт втрати більшовицької пильності і класового почуття зі сторони колишніх комуністів Миколи Дорошенка та Івана Прокопів.

Група на чолі з відповідальними комуністами, замість проведення глибокої партійно-політичної роботи серед населення, стала на шлях адміністрування, що привело до антидержавних провокаційних дій.

Наприклад, мало того, що забирали все зерно у бідняків, інвалідів Вітчизняної війни і вдів, але й у зачинених будинках виламували замки. Самовільно розпоряджалися майном. Почали бити невинних. Люди змушені були вийти на вулицю і висловити протест в такий спосіб. Їхні дії відкрили шлях куркульсько-бандитським елементам для розкладу новоствореного колгоспу. Слід закинути і органам МДБ, МВС, суду, прокуратурі, які вчасно не вжили рішучих заходів щодо притягнення куркульсько-бандитських елементів до відповідальності за ряд контрреволюційних і антирадянських дій в період після організації колгоспу. Особливо щодо куркулів, які весь час не виконували зобов'язання перед державою. В них не вилучено майно. Та не лише у них, а й у засуджених бандитів.

Кілька днів тому відбулося засідання бюро райкому партії, на якому з'ясувалося, що група радянсько-партійного активу, відряджена в село Топорівці для організаційно-господарського зміцнення новоствореного колгоспу, а також для підготовки до весняної сіви, не справилася зі своїми завданнями. Замість проведення засідання правління колгоспу або загальних зборів колгоспників, дані товариші зі своїми підлеглими стали на шлях голого адміністрування.

Почали забирати все зерно, не тільки у колгоспників, а й у осібняків. Причому в першу чергу почали це з бідняків, інвалідів Вітчизняної війни, вдів, чоловіки яких загинули на фронтах. В однієї вдови украли шістьдесят п'ять карбованців. Будучи в нетверезому стані, побили багатьох людей. Бюро райкому партії не змогло з цим змиритися і товариша Дорошенка, заввідділом сільського господарства райвиконкому, уродженця Московської області, члена ВКП (б) з 1943 року виключило з рядів партії, а Івану Прокопіву оголосило догану із занесенням до облікової картки.

Вчора на черговому засіданні бюро райкому, після детального вивчення фактів порушення соцзаконності в селі Топорівці, було виключено з рядів ВКП (б) і товариша Івана Прокопів, уродженця Ворошиловградської області, члена ВКП (б) з 1939 року.

Згідно з рішенням бюро райкому дане питання винесено для обговорення на районних партійних зборах.

Зразу слово взяв прокурор району:

— Більшість груп зі створення колгоспів, після проведення зборів, як правило, залишали село напризволяще. Так сталося і в Топорівцях. Правління колгоспу не працювало, бо його залякало оунівське підпілля. З цією метою і була направлена група радянсько-партійного активу їм на допомогу.

Але товариші Дорошенко і Прокопів не врахували директив райкому партії і діяли свавільно. Забирали не тільки насіння, а підряд усе зерно, не гребували і продуктами харчування — салом, цукром, борошном, особистими речами. У вдови, яка отримувала пенсію на дітей по вбитому на фронті чоловікові, украли гроші. На пенсійній книжці написали, що видана помилково. Обидва районні керівники займалися рукоприкладством, причому били жінок палицями по голові, на що підтверджують медичні довідки.

Вищеназвані товариші доводять, що їхні дії були спричинені повстанням селян проти колгоспу і радянської влади. Це неправда! Селяни обурились вашою шахрайською поведінкою. Нам відомо, що факти, подібні факти товариш Прокопів допускав і в інших селах.

Тепер щодо Сливчука Василя. Нам доповідали, що він сам був бандитом і бандити повісили його за те, що він більше не хотів з

ними співпрацювати. Тепер, розібравшись докладніше, я прийшов до висновку, що його повісили за те, що він вступив до колгоспу.

Окремі фінагенти займаються вилученням речей за неоплату податків та інших доведених планів, порушуючи правила вилучення особистих речей, все це не актують, а потім привласнюють.

Згідно з рішенням Військового трибуналу про вилучення конфіскованих речей, в одного селянина з Топорівців, не розібравшись, що в нього на квартирі живе учитель, конфіскували і його особисті речі. Ми всі повинні працювати над зміцненням колгоспів, але водночас і боротися з порушниками радянського законодавства.

Наступним виступив парторг військової частини військ МДБ (раніше секретар райкому партії), розповідав, що в Топорівці були направлені кращі керівники району, а сьогодні їх називають їх пройдисвітами, шахраями. І, зокрема, додав:

— Райком партії не тримає з нашою військовою частиною тісних зв'язків. Ми б їм надали відповідну допомогу. А щодо Василя Сливчука, то в нас є інша інформація: бандити його повісили не за те, що він вступив до колгоспу, а за те, що не хотів збирати для них продукти. Як нам виховувати молодих солдатів, коли ті, що повертаються із сіл, розказують, як комуністи чинять із селянами. Справжні мародери. Хіба цим не займаються й інші? Тільки цього чогось не хочуть бачити члени бюро райкому партії. Це наслідки низького політичного рівня, освіченості, невихованості окремих комуністів. Не забуваймо, що окремі комуністи, котрі приїхали зі Сходу України, в більшості приховали своє темне минуле, а їм, не перевіривши, довіряють відповідальні посади.

Далі виступив начальник райвідділу міліції товариш Таран:

— На зборах ведеться мова про порушення революційної законності окремими комуністами. Але таких фактів викрито дуже мало. Допускається набагато більше помилок у нашій роботі. І ми повинні зі всією рішучістю дати їм аналіз, щоб подібних більше не було. Ми всі винні, що направили товариша Дорошенка в село для зміцненню колгоспу. З одного боку, він є політично грамотним, з іншого — його дії були провокацій-

ними. Я б хотів підняти питання з харчуванням наших уповноважених на селі. Деякі товариші їдять в день по п'ять разів. Хто із селян може таке витримати?! Кожний отримує зарплату і відраджувальні. Чому не купувати у селян продукти? Або ще таке питання. Мало того що їдять і їдять, але ще й вимагають випивок. В кожній групі присутні комуністи. Дозвольте запитати, як вони собі таке дозволяють?

— В тому що сталося в Топорівцях, велика вина лежить особисто на мені, — взяв слово голова райвиконкому. — Про це сьогодні не будемо, але дуже жалкую, що ми туди післали цих негідників. Вони нас зганьбили. Звичайно, в Топорівцях не останню роль відіграли два куркулі, які пролізли до колгоспу. Я думаю, що на днях ми з ними наведемо порядок. Внаслідок відсутності постійного контролю з боку окремих комуністів куркульсько-оунівські елементи встигли не тільки паралізувати роботу правління колгоспу, але й підірвати всю раніше проведену організаційну діяльність щодо створення колгоспу. Тепер доведеться робити все наново.

Обидва Микола Дорошенко і Іван Прокопів сиділи спереду понуривши голови. Їхня справа набрала скандального характеру. Тільки тепер на партійних зборах усвідомили, що їм пахне виключення з рядів ВКП (б). А це ще означало, що на них чекає суд. До останку надіялися, що все якось владнається, все буде добре. А то не так!

В голові Івана Прпокопіва весь час крутилося: “Це так співпало, чи така доля?” Пригадав, що працював на заводі заввідділом кадрів. Робота не бий лежачого. Прекрасний будинок на дві квартири. Садок біля хати. Жінка працювала завідуючою престижного дитсадка. Діти ходили в школу.

Одного разу визвали в міський райком ВКП (б) і запропонували поїхати з сім'єю на керівну роботу в Західні області України. Зразу відмовився. Перед очима пронісся похорон на їхній вулиці. Хоронили молоду вчительку, яка вчителювала в одній із західних областей України. Вбили бандерівці. Війна давно закінчилася, а тут ховають убієнних молодих людей. Страх ходив помежи людьми. В душі боявся цього і він. Особливо жінка. Тому й відмовився. Йому дали на роздуми три дні.

Ввечері дізнався від сусіда, що і його визивали по такому самому питанню в міському партії. Той навідріз відмовився.

Вночі сон не брав Івана Прокопіва. Весь час під будинком гуділа якась машина. Придивившись у вікно, побачив «воронка». Від одного вигляду цієї машини люди жахалися. Вранці побачив, як у сусідській квартирі вітер гойдав дверима, а по подвір'ю ганяв зім'ятими паперами. «Значить вивезли у віддалені місця», — майнула думка. Невже таке чекає і мене? Зразу побіг до міському партії і написав заяву, що бажає працювати у західних областях України.

Не попав тоді до Сибіру, попаду тепер. Невже така доля? Що написано на роду, того не обминеш?

В цей час слово взяв секретар Станіславського обкому партії: «Ось цей і все заколотив» — зі злобою ще дужче опустил голову Іван Прокопів.

— Факт порушення соціалістичної законності накладає велику пляму на роботу районної партійної організації. Багато вини лягає на дії бюро райкому, яке, не провіривши своїх людей, направило їх у село для зміцнення колгоспу. Наступною помилкою слід вважати те, що бюро райкому і райвиконком при організації колгоспу допустили вступ до нього куркулів. Ми і раніше вказували на подібні помилки, але ці рекомендації не були враховані. Колишні комуністи-керівники, припускаючись великих помилок, заявляли, що виступають як представники радянської влади. Таким чином підривали авторитет цієї влади. Я ще раніше пропонував бюро райкому звільнити із займаної посади товариша Дорошенка. Він і перед цим допускав подібні порушення в інших селах. Але бюро райкому до моїх вказівок не прислухалося. При спілкуванні з колгоспниками в Топорівцях, з'ясувалось, що селяни не повставали проти організації колгоспу і проти радянської влади. Вони просто виступили проти людей, які явно порушили наші радянські закони. Після цих і інших виступів виступили товариші Дорошенко і Прокопів, визнаючи допущені помилки, каючися в тому, що сталося, запевняли, що ніколи подібного не допустять, попереджували присутніх щоб врахували їхні помилки.

Але районні партійні збори виключили обох із рядів ВКП (б).

XI

В Топорівцях наступило затишшя. Вивезли двох заможних селян, обізвавши їх куркулями, серед них і Танасія Грищука. Все майно конфіскували. Районна прокуратура вела слідство, щодо заарештованих Дорошенка і Прокопіва. Час від часу до району викликали потерпілих.

Так тягнулося до Великодніх свят. На Великдень була гарна сонячна погода. Стало дуже тепло. Люди прийшли до церкви з кошиками, роздягнуті. Весело було усім. Те, що сталося місяць тому, вже призабулося, як кажуть, нанесені рани пригоїлися. Свої дари посилало зверху сонечко. Всі поглядали вгору, бо таке воно було миле людям, таке миле...

Коли це загуділо кілька стубеккерів наповнених людьми. А тут якраз вийшов із церкви священик і розпочався хресний хід. Дивлячись на вулицю, дехто спохмурнів, але мусили поглядати й на кошики, аби отець добре покропив свяченою водою.

З машин почали зіскакувати міліціонери, енкаведисти і багато цивільних. До них зразу підійшов Сметанюк.

— Що сталося?

— А нічого! Ми приїхали до вас святкувати паску. Не приймаєте?

— Говоріть по правді.

— Ми приїхали організувати колгосп. Сьогодні всі люди, якраз будуть дома, їсти свячене. Після сніданку кожний напише заяву про вступ до колгоспу. Хто відмовиться, того будемо запрошувати до сільської ради.

Сметанюк такого не сподівався. В розмові зі станичним по всякому передбачали подальші події районних властей, але такого не чекали. В душах людей засіявся страх. Кожний думав: “Аж тепер ніхто не вивернеться”.

Так із жителями зі свяченим порозходилися по хатах уповноважені з району. Ніхто від сніданку, звичайно, не відмовився. А після почалося. Кого просьбами, кому все-таки погрожували, декого провадили до сільської ради. Ой невеселим і немилим був той Великдень. Николу Сливчука привели до школи. Спершу вмовляли, переконували. Почали застосовувати фізичну силу.

Втиснули в руку ручку. Тримаючи за одну руку, другою виводили разом з ним заяву. Сливчук якось сіпнувся, і йому ненароком зламали руку. Від болю закричав. Хтось під партою чхнув. Підбігли, а там лежав Петро Тимчишин. Поки витягали, заява Николина була майже готова. Замість нього підписали.

Тоді взялися за старого Петра. З переляку великі Петрові вуса обвисли. То звідти, то звідти почали сіпати за вуса. Звичайно, це було знущання над старим чоловіком.

На другий день Никола поїхав кінями до Городенки і зайшов до прокурора, який на сільських зборах у присутності секретаря обкому партії так гарно говорив про недопущення порушень радянського законодавства. Тепер, почувши про ціль приїзду Николи Сливчука, схопився із-за стола:

— Ти дурню! Чому не ставав у чергу, але пхався, як свиня?

Никола вибіг, скочив на фіру і однією рукою тримаючи за віжки подався додому:

Цілу дорогу думав: “Німці забрали його з мамою до Німеччини, тата повісили боївкарі, представники радянської влади зламали руку... Ну що воно твориться на цьому світі?..”

ХІІ

— Встати! Суд іде!

До зали обласного суду ввійшли голова суду і два помічники. Збоку сиділи прокурор і адвокати. Схопилися з місць усі в залі. Стало так тихо, ніби в могилі. Ті, що стояли за столом, обводили всіх довкола поглядами, ніби бачили їх уперше. Вже кілька годин проходило судове засідання. З Топорівців привезли кілька потерпілих, свідків. Звичайно, жаль стало Миколу Дорошенка, Івана Прокопіва і голову колгоспу із Пишного Дем'яна Вишневого. Вони стояли зігнувши голови, як мокрі кури. А які були герої, яких із себе вдавали начальників... Забули, що всьому буває початок, і всьому — кінець...

Правда, все те переболіло. Призабулося. Жаль стало підсудних. Адже в них теж є діточки. Колгосп таки організували.

— Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки... Ім'ям... Ім'ям... — вилетіло надвір через прочинені вікна...

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

СКИГЛІННЯ ЧАЙОК. Роман.....	3
Зима 1945 року. НЕ НА ЖИТТЯ, А НА СМЕРТЬ.....	4
Весна 1241 року. АПОКАЛІПСИС.....	14
Осінь 1945 року. ХЛОПЦІ! ТА Я З ВАМИ.....	37
Літо 1349 року. ВЕЛИКА ПОМИЛКА.....	53
Осінь 1922 року. ВЕЧОРНИЦІ.....	60
Літо 1945 року. ЛІКВІДАЦІЯ ГКЦ.....	118
Літо 1971 року. ПРИЙОМ У ПАРТІЮ.....	126
Осінь 1939 року. ВИЗВОЛИТЕЛІ.....	133

ЧАСТИНА ДРУГА

УКРАЇНО, УКРАЇНО! НЕНЕ МОЯ! Роман.....	165
Літо 1989 року. РУЇНА ЄДНОСТІ.....	166
Літо 1262 року. ДАНИНА.....	181
Весна 1944 року. ПОВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	200
Осінь 1911 року. ВАЛЬПУРГІЄВА НІЧ.....	217
Осінь 1989 року. ПЛАЧ ПАРТОКРАТА.....	244
Зима 1922 року. РІЗДВЯНІ СВЯТА.....	258
Зима 1945 року. НЕ ПЛАЧ, МОЯ МАТУСЮ.....	291

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ. Роман.....	325
Осінь 1943 року. МОЛОДЕЧИЙ ПОРИВ.....	326
Літо 1944 року. ТАМ! ПІД БРОДАМИ.....	364
Зима 1386 року. ЯДВИГА — ПОЛЬСЬКА КОРОЛЕВА....	382
Липень 1941 року. БОРОТЬБА ЗА КОРДОН.....	389
Літо 1944 року. РЕКРУТИ.....	399
Зима 1922 року. СІЛЬСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ.....	409
Зима 1772 року. ДРУГА ВЕЛИКА ПОМИЛКА.....	431
Осінь 1945 року. СІЛЬСЬКІ БУДНІ.....	441
Весна 1944 року. БІЙ У ТРИЛІСКАХ.....	462
Зима 1949 року. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ПОВСТАННЯ....	473

МОХОРУК Дмитро Іванович

ТОПОЛІВКА

художньо-краєзнавча епопея

ò î ì
1

“Лисаний Камінь”

Косів
2010

Видруковано в МП “Евріка”

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ІФ, № 10

Івано-Франківська обл., м. Косів

вул. Незалежності, 28

тел.: 2-24-91

Здано до складання 02.09.10. Підписано до друку 17.09.10.

Формат 60x84\16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 29,06. Обл. вип.арк. 22,59.

Тираж 120 пр. Замовне 311.

Літературний редактор

Омелян Лунул

Комп'ютерний набір

Наталія Гандзюк

Комп'ютерна верстка

Віталій Стефурак